

ԵԶՆԻԿ ԱՒԱԳ ՔԶՆՅ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԿԵԱՆՔԻ ՑԱԽԵՐԷՆ

29 ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ ԵՒ 2 ԱԻԱՆԴԱՎԷՊԵՐ

Սան Փալո — Պրագիլ

891.99

Լ-30

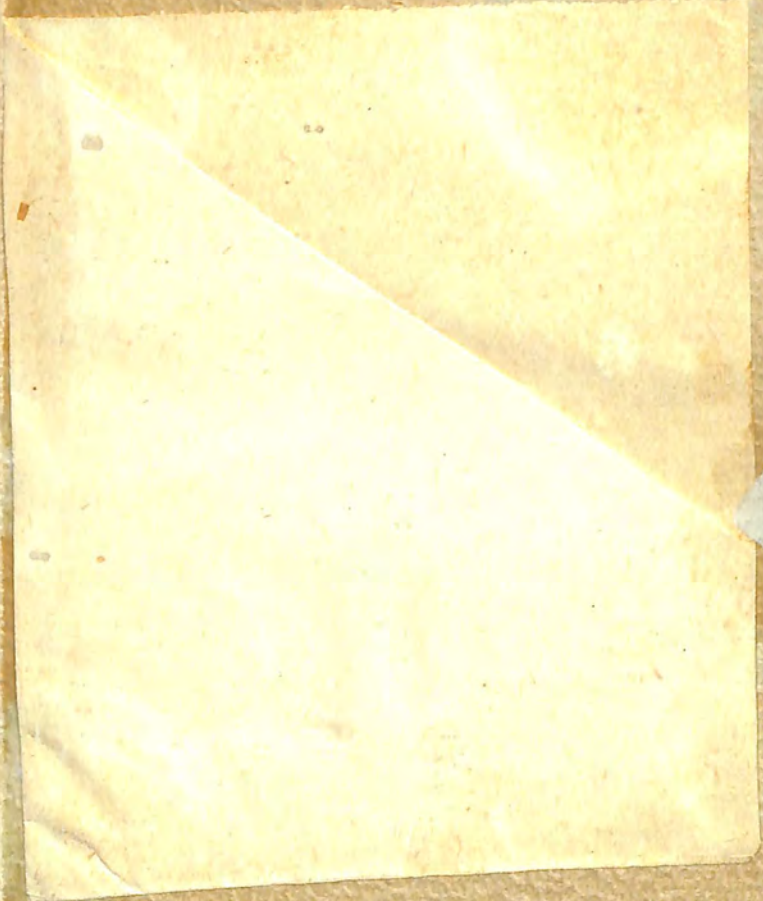
Տպարան — ԱՐՄԵՆԻԱ.

Պուկնու Այրէս

1951

891.39

4-3

891.33

4-30

12 MAR 2011

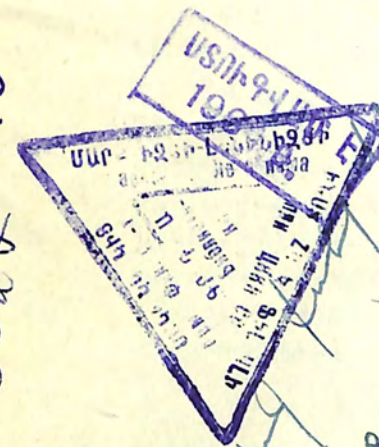
ԵԶՆԻԿ ԱԻԱԳ ՔԶՆՅ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԿԵԱՆՔԻ ՑԱԻԵՐԷՆ

29 ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ ԵՒ 2 ԱԻԱՆԴԱՎԷՊԵՐ

Սան փալո — Պրագիլ

12027-215-759

Տպարան — ԱՐՄԵՆԻԱ

Պուկնու Այրէս

1951

08.08.2013

57112

14R 2011

451-1951

ՅԱՐԳԱՆՔ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ 1500-ԱՄԵԱԿԻՆ

1951-ին կը լրանայ Վարդանանց «Քաջամարտիկ զօրավարաց» համրաւար ճակատամարտի 1500 ամեակը: 451 թուի Մայիս 26-ին էր, որ տեղի ունեցաւ այդ պատմական մեծ հերոսամարտը, ու այդ օրէն սկսեալ, ան Հայ Ժողովուրդի համար, ազգասիրութեան, հրե-նասիրութեան, քաջութեան եւ անձնագոհութեան խորհրդանշը ու ներշնչման անսպառ աղբիւրը եղած է:

Այս գրքի հրատարակութիւնը, այդ մեծ թուականի 1500 ամեա-կին հանդիպելուն համար, ջերմեռանդ հայու մը հաւաքով, հայրե-նածարաւ Վասպուրականցի մը կարօտով, ազատատենչ պանդուխտի մը զգացումով, ծունկի կուգամ այդ սրբացած հերոսներու, Վարդա-նանց քաջամարտիկ զօրավարներու, 1036 հսկաներու եւ Ղեւոնդեանց սրբակրօն քահանաներու պաշտելի շիրմներուն առջեւ, ու անոնց ան-մեռ յիշատակը պանծացնող 1500 ամեակին կը նուիրեմ այս փոքրիկ աշխատանքը:

ԵԶՆԻԿ ԱՒԱԳ ԳԱՀԱՆԱՅ ՎԵՐԴԱՆԵՐՆ

Սան ֆաւլօ-Պրագի

1 Յունուար 1951

931-93

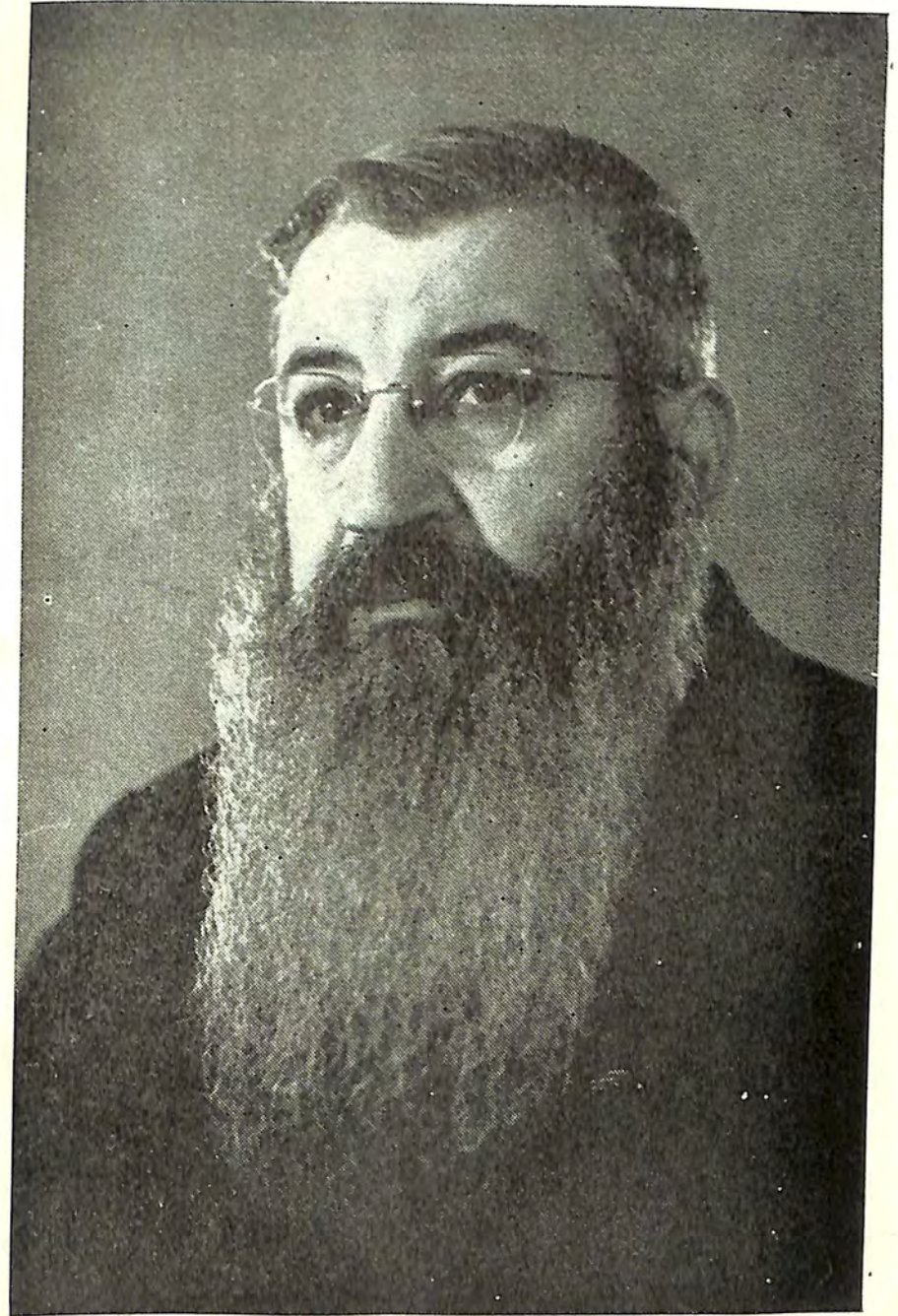
ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Այս գիրքը՝ որուն «Կեանքի Յաւերէն» անունը տուած եմ, մի քանի բացառութիւններէ զատ, իրական կեանքէ առնուած պատմութիւններու հաւաքածոյ մըն է։ Անոնցմէ ոմանք՝ իրենց ամենափոքր մանրամասնութիւններու մէջն անդամ, տեղի ունեցած դէպքեր են։ Աւելի պարզ խօսելով, այս գիրքը իմ տպաւորութիւններուս հաւաքածոն է, եւ ինծի համար տեսակ մը յուշատետրի հանքամանքն ունի, ու կը խնդրեմ ընթերցողներէն, որ այդ աչքով ալ նային անոր վրայ։

Գրքի մը հրատարակութիւնը դրամի կը կարօտի, իսկ ես ոչ դրամ ունիմ եւ ոչ ալ կարող եմ ունենալ։ Դժբախտաբար ես եւ դրամը իրարու լնդուէն չենք հասկնար։ Ինչ ալ որ ըրի, այդ անշուրհ, բայց շատ պիտանի, դրամին բարեկամութիւնը չկրցայ շահիլ, ո՞վ է մեղաւորը, ե՞ս թէ դրամը։ Բացատրութիւնը աւելորդ է կարծեմ, քանի որ ամբողջ աշխարհը պիտէ թէ, դրամը միայն խելացի մարդոց բարեկամ կ'ըլլայ։

Դրամ չունենալս, սակայն, պատճառ մը չէր, որ ես այս գիրքը հրատարակելու մտքէն հրաժարէի, եւ վերջապէս յոյսը եւ կամքը, արժէք մը ունի՞ն թէ ոչ։ Ես կամք ունեցայ եւ կը յուսամ թէ Պրագիլիոյ հայ գաղութը, չպիտի թողու որ ես ասոր հրատարակութեան բեռան տակ ընկնուիմ։

ԵԶՆԻԿ ԱՒԱԳ ՔԱՀԱՆԱՅ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԵԶՆԻԿ ԱՒԱԳ ՔԱՀԱՆԱՅ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Պարզ նախակրթարանէ մը զատ, միջնակարգ վարժարան մը եւս աւարտած, ինքնաշխատութեան շնորհիւ իր մտային պաշարը բաւական զօրացուցած ու ամբողջ կեանքը վարժապետութեամբ անցուցած մարդ մըն էր ան:

Կարճահասակ էր ու նիւթար: Սեւուլիկ ու վառվառն աչքերը, սեւ ու առատ մազերու հովանիին տակ, իր գունատ դէմքին գրաւիչ արտայայտութիւն մը կուտային: Բեմախօսութեան իր բնական ձիրքը, միացած այդ արտայայտութեան, նախանձելի ժողովրդականութիւն մը տուած էին իրեն: Չորցած կմախքի մը նմաներով մէկտեղ, ետուն ու կորովի կեանքի մը նախանձելի բոլոր յատկութիւնները կը ցուցարկէր: Միկաններէ զուրկ իր բարակ սրունքները, նուրբ ոսկորներէ հիւսուած իր մարմինը տեղափոխելու մասնաւոր դժուարութիւն մը չէին քաշեր: Ան միշտ ոտքի վրայ էր, միշտ երթեւեկի ու շարժման մէջ: Հանդէսներու, եւ մանաւանդ հրապարակային ցոյցերու մէջ, միշտ կը լսուէր անոր՝ իր մարմնին անհամապատասխան, լիցուն ձայնը: Հրապարակի դէմք մըն էր ան, ամէն տեղ եւ ամէն բանի մէջ:

Դեռ ուսանող, մեծ փափաք ունէր բանաստեղծ եւ հրապարակախօս դառնալու: Իր միակ երազն էր եղած բանաստեղծութիւններ գրել ու բեմերէն խօսիլ: Իր այդ տենչանքին հասնելու համար, իր պատանեկան շրթները որքա՞ն սրտաբուխ աղօթքներ մրմնջած էին, որքա՞ն պաղատած էր Արարչին՝ զինք այդ փառքին հասցնելու համար: Իր կարծիքով աշխարհն ու անոր վայելքները, փառքն ու մեծութիւնները, ամփոփուած էին միայն ու միայն բանաստեղծական հրապարակախօսական բառերուն մէջ, ու երբ առիթ կ'ունենար իր նախասիրած բանաստեղծները կարդալու կամ բանախօսները լսելու, ամբողջապէս յափշտակուելէ վերջ, կ'սկսէր սրտնեղիլ, կը զայրանար թէ ինչո՞ւ ինք չուտ չէր մեծնար, լաւ գրելու եւ լաւ խօսելու այդ գեղեցիկ յատկութեանց օր առաջ տիրանալու համար: Երբեմն իր այդ ինքնաբերական ոգեւորութեան բաւարարութիւն տալու համար կ'առանձնանար իրենց պարտէզի մէկ անկիւնը կամ տանը սենեակներէն մէկուն մէջ, եւ ծառերուն ու ծաղիկներուն կամ սենեակի առարկաներուն ուղղելով իր խօսքերը, կ'սկսէր բանախօսութեան մը: Եթէ հետաքրքիր

մէկը հետեւէր անոր, լսէր այդ խօսքերը, դիտէր անոր շարժումները, անտարակոյս խելագարի տեղ պիտի դնէր զայն, մինչդեռ ինք, առանց մտքէն այդպէս բան մը անցնելու, կը բանախօսէր ծառերուն կամ տնային կարասիներուն, որոնց կը կարգար իր գրութիւնները, ու գնահատող մը չգտնելով իր շուրջը, ինքզինքը կը գնահատէր ըսելով. — «Աստուած վկայ՝ հրաշալի խօսեցայ, կամ՝ ա՛յնքան յաջող գրութիւն մըն է, որ կ'արժէ հաւաքածոներու մէջ դնել»:

Ամէն տարի, երբ ամառը ըննութեանց արդիւնքը պիտի հաղորդուէր աշակերտներուն, մեր ապագայ բանաստեղծի միակ մտահոգութիւնը իր շարագրութեան դասի նիշն էր: Եթէ ինք յաջողած էր իր դասընկերներէն ամենէն լաւ նիշ հասնել այդ դասին մէջ, ըսել էր թէ իր գրածները արժէք մը կը ներկայացնէին, իր բանաստեղծ դառնալու երազը պիտի իրականանար. եթէ ասուցիչները այդ նիշերը կու տային արժէքի վրայ հիմնուելով, ըսել էր, թէ իր գրածները գեղեցիկ էին: Եւ որքա՛ն երջանիկ կ'զգար ինքզինք, երբ յայտնի կ'ըլլար թէ ամբողջ դասարանի մէջ իր շարագրութեան նիշը ամենէն բարձրն էր եւ իրեն հաւասարող մը չկար, ի՛նչ փոյթ թէ թուաբանութեան նիշը՝ ամօթաբեր ըլլալու աստիճան ցած էր, ինք արդէն ո՛չ թուաբանութեան ուսուցիչ ըլլալու միտք ունէր, եւ ոչ ալ առեւտրական, իր նախասիրութիւնը գրականութիւնն էր, ու իր շարագրութեան նիշը անմրցելի էր:

Տարիներ շարունակ իր շարագրութեան նիշերու բարձրութեան առթած ուրախութեան տակ, ան փայփայեց իր ապագայ ծրագիրները, մինչեւ որ օրին մէկը զպրօքը իրեն թուղթի պատառիկ մը տալով, կեանքի ճամբան ցոյց տուաւ անոր: Այդ թուղթի պատառիկը իր վըկայականն էր: Ան աւարտած էր զպրօքը, ու պէտք էր այլեւս կեանքի ասպարէզը նետուէր: Այդ թուղթի պատառիկը իրեն կ'ըսէր. «Ալ մեծցած ես, բանաստեղծ, հրապարակագիր ու հրապարակախօս դառնալուդ ժամանակն է, գնա՛ եւ երազներդ իրականացուր եթէ կարող ես»:

Դպրոցը աւարտելէն վերջ, մայրը փափաքեցաւ որ իր տղան արհեստ մը սորվի: Ան թուղթի եւ գրիչի վրայ գաղափար չունէր, եւ ամէն անգամ որ առիթը կը ներկայանար, կ'ըսէր. — «Տղա՛ս, արհեստը ոսկի ապարանջանի կը նմանի, նեղութեան օրերուն պէտք կ'ըլլայ քեզի, արհեստաւոր մը շատ շատ մինչեւ կէսօր անօթի կը մնայ, կէսօրէն վերջ ան իր հացին դրամը կը շահի անպայման, իսկ թուղթի եւ գրիչի մարդիկ կուշտ կը ծնին եւ անօթի կը մեռնին»: Հակառակ իր մօր խմբագրուն խօսքերուն, ան ընտրեց ուսուցչութեան ասպարէզը, որովհետեւ ատով միայն ինք ի վիճակի պիտի ըլլար գոհացում տալու իր այնքա՛ն փայփայած երազներուն:

Վարժապետ էր ան այլեւս, ու իր քաղաքի հայ թերթերու ամենաեռանդուն աշխատակիցներէն մին: Աշխարհ պիտի կործանէր, եթէ ամէն անգամ որ թերթը լոյս տեսնէր եւ ինք անոր մէջ յօդուած մը, գրութիւն մը չունենար: Խօսէ ու գրէ, որքան որ կ'ուզէ, երկուքն ալ վարելի են. երկուքին համար ալ պատահութիւններ ու յարմարութիւններ անպակաս են: Եւ ան երջանկութեան գաղաթնակէտին հասած կը համարէր ինքզինք, չէ՞ որ տարիներու երազները իրականացած էին այլեւս:

Հօրմէ տուն մը եւ պտղատու ծառերով լեցուն պարտէզ մը ժառանգած էր, ասոր համար ապրուստի նեղութիւն չունէր, առատ պտուղներ եւ պարտէզի խոտերով սնանող կով մը, ապրուստի հնչունքի կէսը վերցուցած էին արդէն, մնացեալ կէսն ալ իր վարժապետութենէ ստացած համեստ ամսաթուղթի կը գոհացնէր: Ինքն ալ արդէն սովորապէս եւ համեստ կեանք մը ունենալու համար, գոհ էր իր վիճակէն, իսկ պահեստի դումար մը ունենալու ոչ պէտք կար եւ ոչ ալ այդ մասին խորհած էր: Իրեն այնպէս կը թուէր թէ, կեանք ըսածդ այս է եղնը, երբ համեստ ապրուստ մը կայ, երջանիկ ես:

Տարիներ շարունակ կեանքը, մեր բանաստեղծի համար անցաւ խաղաղ, հաճելի ու զբաղիչ, նոյնիսկ անսալով իր մօր խորհուրդին եւ եւ հնազանդելով աշխարհի սովորութեան, ամուսնացաւ: Կնոջ եւ երեխաներու ներկայութիւնը թէեւ քիչ մը խորհելու պարտադրեցին մեր անխոյժ բանաստեղծը, բայց մեծ փոփոխութիւն մը չմտցուցին անոր կեանքին մէջ: Ան միշտ ալ մնաց խօսքի ու գրչի սիրահար, միշտ ալ իրականութիւնը թողուցած, երազներու ետեւէն վազեց, հասարակական գործերու եւ հոգեկան բաւարարութիւններու մէջ փնտռելով իր կեանքի անուշութիւնը:

Գաղափարական այն բարձրութիւնը, որու վրայ մնալ կը սիրէր ինք, պարզ ու համեստ կեանքը, որով գոհացած էր ան, գրչի ու խօսքի ասպարէզները, որոնք անհատնում եռանդին յագուրդ կուտային, տեւական չեղան դժբախտաբար: 1914-ի համաշխարհային առաջին մեծ պատերազմը, ինչպէս աշխարհի մեծագոյն մասը, նոյնպէս եւ իր ծննդավայրը կործանեց: Խեղճ բանաստեղծը 1915-ին, ստիպուած եղաւ իր զոյգ պզտիկներու ձեռքերը բռնած, քալել տարագրութեան ճամբաներէն: Ինքն ալ ապրեցաւ զուլումի օրեր: Կիսամերկ ու անօթի, գլխիկոր ու տիւր ան անցաւ դիակներու վրայէն: Ճամբան թաղեց իր խեղճ կինը, որ թշուառութեան եւ ճամբու յոգնութեանց չկարողանալով տոկալ, հրաժեշտ տուաւ իր ամուսնոյն եւ զոյգ փոքրիկներուն, որոնք այլեւս անմայր, այսինքն իսկական որբեր էին: Բանաստեղծը շարունակեց քալել, բայց այս անգամ աշխարհի ալիստե-

բաժնի հասարակական գործունեությունը անողոք հարուածներուն տակ ընկճուած: Ան սարսափելով տեսաւ, թէ աշխարհը այն չէր եղեր, ինչ որ ինք կը կարծէր ճանչնալ: Ան տեսաւ թէ իր արհամարհած նիւթականը, հրէշային համեմատութեամբ մեծցած, իր դարչելի ոտքերուն տակ կը տրորէր միտքն ու մտքի մշակները: Ան տեսաւ թէ թուղթն ու գրիչը, ճառն ու բանախօսութիւնները, կ'ողեւորէին, կը հմայէին, նոյնիսկ համակիրներու շրջանակներ կ'ստեղծէին, բայց անօթի ստամոքս չէին կշտացներ, մերկ մարմին չէին պատապարհ: Ան նայեցաւ իր կիսամեռ փոքրիկներուն վրայ, եւ հասկեցաւ թէ աշխարհը ուրիշ երես մըն ալ ունի եղեր, որուն ինք ծանօթացած չէր, եւ որուն համար դառնօրէն ողբաց:

Բանաստեղծը կը քալէր: Խնայողութեան մասին տարրական դադար մը չունենալով իր յանցանքը կը չարչրկէր զինք: Իր անփութութեան երեսէն, իր պղտիկներու քաշած տառապանքը՝ երկաթէ կամքով մը դօտեպնդեցին զինք եւ հերոսական համբերութեան մը առաջնորդեցին, համբերութիւն մը՝ որ յաղթանակով պսակուեցաւ: Ան քալեց անվերջ, ու օր մը վերջապէս անցաւ վտանգի սահմանները: Ան ազատած էր իր պղտիկները, որոնք ստիպուած էր այլեւս որբանոցի մը յանձնել:

Գիշեր էր: Իկտիւր փոքրիկ գիւղաքաղաքը իր շրջակայ դաշտերով, իջեւանը եղած էր ծովածաւալ բազմութեան մը: Մէկ օրէն միւսը՝ վրդովուած էր այդ գիւղաքաղաքին գիշերային խաղաղութիւնը: Գաղթականներու վառած պղտիկ ու անհամար խարոյկները, միացած հիւանդներու ցաւադին մրմունջներուն, օրհասականներու վերջին հառաչանքներուն, եւ սիրելիներու սառած դիակներու վրայ սրտաճըմլիկ լաց ու կոծին, սարսափեցնել տեսարան մը կը պարզէին: Այդ աննկարագրելի իրարանցման ու ժխորի մէջ, ոչ ոք բան մը կը հասկնար, ոչ ոք գիտէր թէ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ: Եւ սակայն այդ դժոխային պատկերին տակ, ժողովուրդ մը, ազգ մըն էր, որ կը տառապէր ու կը հալէր մեղրամոմի մը նման: Ապրիլեան հերոսամարտէն վերջ, այս եղկելի վիճակին ենթարկուած վասպուրականցիներն էին անոնք:

Այգիի մը պատին տակ, գլուխը երկու ձեռքերուն մէջ առած, միամիտակ նստած էր մեր բանաստեղծը: Լուռ էր ան ու խորունկ մը՝ շածումներու անձնատուր եղած: Այս անգամ, սակայն, հակառակ իր սովորութեան, իր մտածումի առանցքը ո'չ գիրքն էր, ո'չ դրականութիւնը, ո'չ ճառերն էին եւ ոչ ալ բանախօսութիւնները, իր միտքը կեդրոնացած էր՝ ճամբան թողուցած իր վաղամեռիկ կնոջ վրայ: Տասը տարուան իր ամուսնաւոր կեանքին մէջ, այսօր թերեւս առաջին ան-

գամ էր որ այդքան ժամանակ կ'ունենար իր կնոջ մասին մտածելու, այդ պարկեշտ ու հրեշտակատիպ ընկերուհիին՝ որուն ներկայութեան անհրաժեշտութիւնը, զայն կորսնցնելէն վերջն էր որ կ'զգար: Մինակ էր ան այլեւս, միամիտակ: Այս լքումի եւ յուսահատութեան օրերուն, երբ աւելի պէտք կ'զգար սիրող սրտի մը ներկայութեան, մինակ էր, այլեւս ո'չ կին, ո'չ երեխաներ...: Քանդուած էր իր տունը, իր երջանկութիւնը: Եւ անոնց փլատակներուն տակ պիտի թաղուէին նաեւ իր յոյսերն ու յոյգերը, իր եռանդն ու երազները: Ան նման էր բնաւեր եւ թեւերը կոտրած արծիւի մը, որ այլեւս չէր կրնար օդին բարձրագոյն խաւերուն մէջէն ճախրել, վերէն՝ չա'տ վերէն գիտելու եւ արհամարհելու աշխարհն ու իր հրէշային տգեղութիւնները: Կ'զգար թէ դադարի եւ ոգեւորութեան երջանիկ օրերը մեռած էին ալ իրեն համար: Իր ստացած հարուածը ծանր, չա'տ ծանր, իր ոյժերէն անհամեմատօրէն աւելի ծանր էր: Եւ կ'զգար թէ, ի վիճակի չէր այլեւս այդ ծանրութեան դիմանալու:

Երկար ժամեր ան մնաց այդ դիրքին մէջ, իր դառն մտածումներուն անձնատուր, առանց զգալու որ սոսկալի ջերմ մը, միացած իր անհուն վշտին, արագօրէն կը քայքայէր իր արդէն բնականէն տկար ֆիզիքականը: Յանկարծ, օձէ խայթուողի մը պէս ոտքի ելաւ: Կասկածի՞ թէ վախի շարժումներով՝ սկսաւ չորս կողմը դիտել: Մինակ էր...: Մեքենաբար քանի մը քայլ յառաջացաւ: Իր չորս կողմը, ալեւաւ լեւաւ Արարատի ոտքերուն առջեւ, Իկտիւրի դէպքին մէջ, անփոյթ ու աստղադարձ երկնքի տակ, իր սովորական սրտոյտը կատարող լուսնեակի ցուրտ ու անտարբեր լոյսով ողորդուած, դեռ քանի մը ամիսներ առաջ, իր դարաւոր թշնամիի գնդակներուն կուրծք տուող հերոս ժողովուրդ մըն էր որ կը տառապէր, մարդկութեան մեռած խղճին եւ այլասերած բարոյականութեան վճարելով տուրքերուն ամենամեծը:

Կանդ առաւ, ջերմի ազդեցութեան տակ ակնակապիչներէն դուրս թռչիլ ուղող իր բոցավառ աչքերով կրկին դիտեց տառապանքի այդ ուղիկանոսը: Ապա աչքերը մէյ մը Արարատին ու մէյ մը երկնքին դարձնելով, հանդարտօրէն շարժեց գլուխը ու հազիւ լսելի ձայնով մը շշնջաց:—

«Ո՛չ դուն, ալեւոր Արարատ, եւ ո՛չ դուն, անտարբեր երկինք, ոչ մէկդ ի վիճակի եք դալիք սերունդին պատմելու այս ցաւին էութիւնը, այս աղէտին ահաւորութիւնը: Դուք կը տեսնէք, բայց չէք զգար, կը լսէք, բայց չէք պատմեր: Այդ սրբազան պարտականութիւնը մեզի մարդ արարածներուն է վերապահուած: Մենք եստէս չենք ձեզի մարդ արարածներուն է վերապահուած: Մենք եստէս չենք ձեզի պէս, մենք միայն մեր մասին չէ որ պիտի պատմենք դալիք սերունդին: Մենք, մարդիկս, միշտ ալ ձեզ տեսած, ձեզ լսած ու ձեզմէ լը-

սածնները մեր սերունդներուն պատմած ենք, մենք ձեզմէ բարձր ենք
... Դուն Սրարատ, չես կրնար արհամարհել մեզ, տկար համարուող
արարածներս, չես կրնար ուրանալ, թէ մենք օթտուած ենք կամքով
մը, որ քու անկենդան ժայռերէդ աւելի զօրաւոր ու տոկուն է: Իսկ
դուն, երկիւնք, չես կրնար հպարտանալ քու բարձրութեամբդ, վա-
սընդի մենք, քեզ համար ճղճիմ արարածներս, մեր կրծքին տակ կը
սրահենք զդացումներ՝ որոնք քու անտարբեր բարձրութենէն բարձր,
չա՛տ բարձր են...: Այո՛, ինչ որ դուք չէք կրնար ընել, պիտի ընեմ,
ես պիտի երգեմ այս քստմնեցուցիչ զուլումին պատմութիւնը, այս
խեղճ ժողովուրդի մարտիրոսացումը, որուն դուք ահանատես կ'ըլ-
լաք դիւային անտարբերութեամբ մը»...:

Լուեց: Իր ըսելիքը վերջացնող մարդու մը շարժումով ետ դարձաւ,
ու արագ քայլերով ուղղուեցաւ դէպի Իկտիր դիւղաքաղաքը:

Իկտիր պղտիկ դիւղաքաղաքի սակաւաթիւ բնակչութիւնը, այս
խուռներամ բազմութեան ծովածաւալ տառապանքին առջեւ չուա-
րած էր: Անոնք ցեղային բնազդէն մղուած, կը վազէին ամէն կողմ,
կ'ընէին ինչ որ մարդկայնօրէն կարելի էր, կ'օգնէին ինչ չարով որ
իրենց կարողութիւնը կը թոյլատրէր: Բայց այդ ալ մը հայերու եղ-
բայրական կարեկցութիւնը, այդ անհատնում կարիքին առջեւ՝ փոքր
էր, չա՛տ փոքր: Չկար տուն մը, բակ մը, պարտէզ մը, փողոց մը, ուր
դաղթականներ մըջիւնի նման իրարու վրայ լեցուած չըլլային: Հոն,
այդ քառասլին վիճակին մէջ, նորածիններու ճիւղերը, այրիացողնե-
րու ողբ ու կոծին խառնուած, տարտարոս մը ստեղծած էին, ուր
կեանքը տառապանքի փոխակերպուած, աղատ ասպարէզ սոււած էր
մահուան, ուր սակաւաթիւ բժիշկներէ աւելի, մեռելաթաղ խումբերն
էին որ աչքի կը դարնէին:

Բանաստեղծը արագ քայլերով այս դիւղաքաղաքն էր որ կը մըտ-
նէր: Անտարբեր իր շուրջ տեղի ունեցող անցուդարձին, ան կը քալէր
թեամբ: Վերջապէս հասաւ դիւղաքաղաքին հրապարակը, որ լուսա-
ւորուած էր օդային կազով սնանող միակ բայց բաւական խոշորկեկ
լապտերով մը: Կանգ առաւ: Չորս կողմը մարդիկ, կիներ ու երեխա-
ներ լեցուած էին իրարու վրայ, տեսնողը պիտի կարծէր, թէ նորեկը
եւ այս ու այն կողմ կը նայէր, բան մը, մէկը փնտռողի մը մտահոգու-
այդ տխուր տեսարանը դիտելով էր զբաղուած, մինչ ինք այդ բազ-
մութեան ներկայութիւնն իսկ կարծես կ'անդիտանար: Բան մը կը
փնտռէր: Եւ վերջապէս վճռական քայլերով մօտեցաւ պատի մը, ո-
րու վրայ կ'իյնար լապտերին լոյսը: Հազիւ պատին մօտեցած՝ դահու-
նակութեան ժպիտը շրթունքին, կակուղ բարձրու վրայ նստող պար-
սիկի մը հանդարտութեամբ, ծալապատիկ գետին նստաւ, կունակը

պատին տուաւ ու խոր շունչ մը քաշեց: Յոգնած էր ան, չա՛տ յոգնած,
ու իր կեանքի ամենաշատ յոգնած այդ ժամուն, իր փնտռածը հան-
գըստութիւն չէր, այլ տեղ մը՝ որ լոյս ըլլար, լո՛յս...: Հինգ վայր-
կեանի չափ անշարժ ու աչքերը դոց մնալէն վերջ, ջղայնօտ շարժու-
մով մը ձեռքը դրպանը տարաւ, ուրկէ հանեց խոշորկեկ տետրակ մը
ու մատիտ մը, եւ առանց այլեւս այս ու այն կողմ նայելու, ծունկերը
դրասեղանի վերածած, գլուխը իր տետրակին վրայ կախած, սկսաւ
գրել տենդադին արագութեամբ մը:

Ոչ ոք ուշադրութիւն կը դարձնէր դիւղերով փողոցի լապտերի
լոյսով աշխատող այդ խենթին, եւ ոչ ալ աշխատողը աշխարհի գո-
յութենէն լուր ունէր: Առաջինները կ'անցնէին անտարբեր, իսկ երկ-
րորդը կը գրէր անդադար...:

Առաւօտ էր: Արեգական առաջին ճառագայթները իրենց սովո-
րական անտարբերութեամբ այցի եկած էին այդ տառապանքի վայ-
րերուն: Գիւղաքաղաքին եկեղեցւոյ զանգակները, իրենց մեկամաղ-
ձոտ զօղանջներով, Աստուծոյ մը գոյութիւնը կ'իմացնէին: Աստուածն
ու աշխարհը մոռցած այդ տառապանքի կոյտին: Աղօթելու հրաւերի
այդ կրօնաշունչ կոչերը, բանաստեղծի ահանջներուն ալ հասան: Թե-
թեւ ցնցումով մը գլուխը վեր վերցուց իր տետրակի վրայէն: Ինչ
դուգադիպութիւն, ալ չէր կարող իր աշխատանքը շարունակել: Մե-
քենաբար խուզարկեց իր գրպանները, ի դո՛ւր, այլեւս ո՛չ թուղթ ու-
նէր եւ ո՛չ ալ մատիտ: Հայրենիքէն իր հետ բերած այդ միակ հարուս-
տութիւններն ալ վերջացած էին այլեւս: Տակաւին գրելիք ունէր, բայց
չէր կրնար շարունակել: Վերջացած էր բոլորը, բոլո՛րը, նոյնիսկ
թուղթն ու մատիտը. բաներ՝ որոնք երբեք իր գրպանէն պակաս չէին
եղած: Մեքենաբար դոյզ ձեռքերով անգամ մը եւս վրայ-գլուխը խա-
խափելով խուզարկեց եւ բան մը չգտնելով, քունէն արթնցողի մը
պէս, աչքերը լայն լայն բացաւ, հետաքրքրութեամբ մը իր չորս կող-
մը նայեցաւ եւ կարծես թէ նոր հասկցաւ, որ մինա՛կ էր, միա-մինակ:
Պատի մը տակ, չոր գետնի մը վրայ նստած, նայեցաւ ծունկերուն վը-
րայ հանգչող տետրակին, ու դառն ժպիտ մը երերաց իր դունատ շրթ-
ներուն վրայ: Ապա հանեց սիկար մը ու բերանը դրաւ, վառեց լուց-
կին, բայց ճիշտ այդ վայրկեանին ձեռքը կորսնցուց իր ոյժը, չկարո-
ղացաւ բարձրանալ մինչեւ շրթունքը, որոնց արանքը կեցած էր սի-
կարը, եւ ինկաւ ձեռքը տետրակին վրայ, միաժամանակ գլուխը
այլեւս չկարողանալով իր դիրքը պահել, ետ գնաց ու կոթնեցաւ պա-
տին: Աչքերը դոցուեցան, բանաստեղծը կարծես ամբողջ դիւղերուն
մը աշխատանքէն յոգնած՝ կը քնանար...:

Բանաստեղծի այդ քունը այս անգամ յաւիտենական էր: Ան այ-

լեւս այս աշխարհին չէր պատկաներ: Մեծագոյն բարերախտութիւնը, որ ունեցաւ, այն էր, որ չտեսաւ թէ ինչպէս իր ձեռքով վառած լուց-կին բոցերու վերածած էր ամբողջ գիշերուան մը աշխատանքը: Ան չկրցաւ դիտնալ, թէ իր ամենաշատ տառաւելած վայրկեաններուն գրի առած տողերը ա՛յնքան հրաշունչ էին եղած, որ իր էութիւնը լափելէ վերջ, իր խեղճուկ մարմինն ալ լափելու կը պատրաստուէին, եւ իրաւ ալ կրակը արդէն տարաբախտ բանաստեղծի հազուստներուն անցած էր...

Թերթի մը թղթակիցը, իր թերթին նոր եւ զգայացունց լուր մը հաղորդելու մտադրութեամբ, արագ քայլերով այդ տեղէն անցած ատեն, կը տեսնէ այդ տարօրինակ կրակը ու վրան կը վազէ: Տեսարանը տխուր էր եւ ողբերգական: Ու մինչ յուզուած եւ շփոթուած՝ կրակը մարելու կը ձեռնարկէ, աչքին կը դարնէ այրուած տետրակը, կը վերցնէ դայն: Բոցերը լափած էին շուրջ հարիւր էջնոց այդ տետրակը, որմէ կէս այրուած թղթի պատառիկ մը միայն կը մնար՝ փոքր ինչ ընթերցանելի: Կը նայի այդ կիսայրեաց թուղթին, կը կարգայ, ապա զգուշութեամբ դրականը կը դնէ:

Ճիշտ այդ ատեն կ'անցնէր մեռելներով լեցուն սայլ մը՝ դարձեալ մը եղներ կը քաշէին: Թղթակիցը լուր կուտայ սայլին ընկերացող մարդոց: Անոնք ամենայն անտարբերութեամբ, այդ դիակն ալ կը միացնեն միւսներուն, ու եզնաքաշ սայլը իր անիւներու հանած տըխուր ճուրհներով, կ'սկսի նուագել անտէր մեռելներու մահուան քայլերով ու կը շարժուի դէպի գերեզմանատուն: Այնտեղ մեր անբախտ բանաստեղծը, իր նման տառնեակ մը դժբախտներու հետ կ'երթար հանգստանալու համայնական գերեզմանին մէջ, հոն թաղելու նաեւ իր դրիչն ու երազները...

Երեք օր վերջ, Թիֆլիսի մէջ հրատարակուող իր դաւառի թերթերէն միոյն մէջ, լոյս կը տեսնէր հետեւեալ կարճ տողերը.

«Իկտիրի մեր թղթակիցը կ'իմացնէ մեզի, թերթիս վաղեմի եւ տաղանդաւոր աշխատակից Պր...ի մահը: Որ տեղի ունեցած է խիստ ողբերգական պայմաններու տակ: Հանգուցեալի քով դառնուած այրուած թուղթերու մէջէն հազիւ կարելի եղած է ազատել թերթիկ մը, կիսայրեաց վիճակի մէջ, որու վրայ դրուած են հետեւեալ սրտառուչ տողերը.

Ես կարեցի տարագրութան նամբաները փոշեթաքալ,
Ու ջուրի տեղ ես կուլ տուի արցունքներս աղի լեղի,
Ես անտարբեր կոխտեցի դիակները արնաշաղալս,
Որոնց շրթներ յաւէտ փակուած, քալէ՛, քալէ՛, ըսին ինձի:

Ու քալեցի հաւաքելով վշտերն անբաղ մեռելներուն,
Փունջ կապեցի մրմունջներէն դիակներուն անգերեզման,
Բայց սրբազան այդ փշրամբներ չեմ վստահիր ես ոչ ոքի,
Ու կը պահեմ, պիտի պահեմ, խիստ քանկարժէք գանձի մ'նման:

Ու երբ օր մը իմ հայրենիքս, արնաշաղալս, ամայացած,
Թօթուէ լուծը չար տիւշմանին, փլուկիկի մը պէս վերածնի,
Ու լստի կ'երթամ ես այն ատեն իր սեղանին ծաղկազարդուած,
Նսկիքիւ այս գանձերը մեռելներէն տրուած ինձի:

Ու քալեցի, դեռ կը քալեմ տառապանքի նամբաներէն,
Կրծքիս սեղմած դեռ կը պահեմ մեռելներու այդ գանձերը,
Մինչեւ ծագի արշալոյսը...

Հոս կ'ընդհատի մեր վաղամիտիկ աշխատակցի այս տխուր տողերը: Անգղաք բոցերը փոշիացուցած էին մնացեալ մասը, ընդմիջւած կորսնցնելով մեզի համար, իր բեղուն մտքի այդ վերջին ճիշդ, ինչպէս անդառնալիօրէն կը կորսուի իր զգայուն ու յաւէտ ողբացեալ հեղինակը, յաբգա՛նք իր յիշատակին:

Ու այս տողերը կ'ըլլան միակ դամբանականը, միակ եւ վերջին ծաղիկապսակը, զրուած բանաստեղծի մը անձանոթ շիրիմին վրայ:

15 Օգոստոս 1920 Պապտատ

93/- 93
12027

ԽՈՒՆԿԸ ԿՐԱԿԻ ՎՐԱՅ ԻՐ ՏԵՐԸ ԿԸ ՀԱՆՁՆԱՅ

Պատրայէն, Միջադեպի այդ վաճառաչահ նաւահանգիստէն, քանի մը մղոն հեռու, Եփրատ ու Տիգրիս գետերու խառնուրդէն դոյացած Շաք-էլ-Արապ անուն գետին եզերքը, կը տարածուի աւազուտ ընդարձակ անապատ մը, որուն Նաիր-էլ-Օմար անունը կուտան արարները:

Այդ անապատը, որ իր լուսթեամբ կ'արհամարհէ բան մը տեսնելու, նորութիւն մը լսելու հետաքրքիր անցորդները, ու դարերու ընթացքին իր դիւսէն անցած դարձածները, իր տեսածներն ու լսածները, ժլատի մը դադունապահութեամբ թաղած է իր աւազներուն տակ, 1920-ի Սեպտեմբերին բնակավայրը կը դառնար 1918-ին Վանէն Պարսկաստան նահանջող Վասպուրականի ժողովրդեան: Ասոր կ'ընկերանար նաեւ, իր նահանջի ատեն տեղի ունեցած կռիւներու ընթացքին նահատակուող կամ հիւանդութեամբ զոհ դացած ընտանիքներու թողուցած որբերէն կազմուած ստուարաթիւ որբանոց մը:

Գետին արեւմտեան ափը, ուր անդլիացիներ տեղ մը յատկացուցած էին այս ժողովրդեան եւ իր որբանոցին, տակաւին չարուած կը մնային եօթը փայտաչէն նաւահանգիստներ, որոնց տախտակներէն բաւական մաս մը արարներ աւարած էին արդէն: Այս նաւահանգիստները սարդ ապացոյցներ էին, թէ համաշխարհային մեծ պատերազմի ատեն, Նահր-էլ-Օմար անապատը, դէպի Պաղատ յառաջացող անդլիական բանակի զինուորական կայաններէն մին եղած էր: Ներկայի լուռ ու խաղաղ այդ անապատը, տկանատես եղած էր զինուորական մեծ եռուղեռի մը, որու միակ հետքերն էին այդ փայտեայ կիսաւեր նաւահանգիստները: Ու երբ, օրին մէկը, Անդլիացիներ կը քանդէին նաեւ այդ նաւամատոցները, անապատը կրկին կ'ստանար իր նախկին խաղաղ երեւոյթը: Կարծես թէ աշխարհի ստեղծադործութենէն մինչեւ այդ օրը, մարդկային ոտք մը կոխած չէր հոն:

Նահր-էլ-Օմար անապատը դարձեալ կերպարանափոխուած էր: Հարիւրաւոր զինուորական վրաններ ցրուած էին իր կուրծքին վրայ: Բայց այս անգամ, փոխանակ զինուորներու, Վանեցի փախստականներն էին իրենց որբանոցով, որ կը լեցնէին այդ վրանները: Պատերազմի դացող զինուորներու փոխարէն, հայրենիք վերադառնալու դե-

ղեցիկ յոյսով ապրող ժողովուրդ մըն էր ան:

Ժողովուրդին ըսուած էր, թէ չողենաւեր պիտի դային զիրենք փոխադրելու համար, բայց ո՛չ օրը եւ ո՛չ ալ ամիսը յայտնի էր: Շողենաւերու դալստեան սպասումը այնքան անհամբեր դարձուցած էր ժողովուրդը, որ գետի վրայէն չարունակական երթեւեկութիւն ընող չողենաւերու ամէն մէկի երեւումը, թունդ կը հանէր բոլորի սրտերը: Արդեօք մեղ փոխադրող չողենաւերէն մէկն է այս, կը հարցնէին անոնք իրարու:

Ժողովուրդը անհամբեր էր, բայց ճակատադիրը իր դիտցածը կ'ընէր: Նահր-էլ-Օմար անապատը չէր ուզեր ետ մնալ Տէր-էլ-Չօր անապատէն, ան ալ դիակներու իր բաժինը խլելու էր հայ ժողովուրդէն: 1915-էն ի վեր, Քէմալի կիրճէն սկսելով մինչեւ Մուսուլի եւ Տէր-էլ-Չօրի շրջանները տարածուող անապատներ՝ ծածկուած էին հայերու անթաղ ոսկորներով: Եւ այդ ժողովուրդը հոս ալ ահա աշխարհի ալլասերած բարոյականին կը վճարէր իր ահարկու տուրքը, Նահր-էլ-Օմարի աւազներուն տակ թաղելով 1001 դիակներ, որոնք հայրենիքի կարօտը իրենց սրտերուն մէջ, կ'երթային Արարիոյ աւազներուն տակ թաղելու իրենց յոյսերն ու երազները:

1918-ի Վանի վերջին նահանջով երկրէն դուրս ելած մօտ 40 հազար ժողովուրդէն, հազիւ 13 հազարն էր որ կ'ապրէր տակաւին: Հաւածող թշնամու զնդակները, գետերու հոսանքներն ու տառապանքի անխուսափելի արդիւնք եղող հիւանդութիւնները, կամաց կամաց եւ դրեթէ անդալարար, մաշած ու սղառած էին 1915-ի Ապրիլեան հերոսամարտը կերտող այդ ժողովուրդը, որ այսօր իր փառաւոր անցեալի շուքն անգամ չէր ներկայացներ այլեւս:

Ներդաղթը կ'ուշանար, բայց ժողովուրդը իր յոյսը կտրած չէր: Ան կ'սպասէր անհամբեր, ու այդ սպասումը թէեւ 16 երկար ամիսներ տեւեց, այսու ամենայնիւ այդ երազուած օրը հասաւ: 1922 Յունուար 15-ին, պաշտօնապէս լուր տրուեցաւ որբանոցին, որ պատրաստ ըլլան ամսուն 23-ին ճամբայ ելլելու: Այդ օրը հայրենիք վերադարձող երեք հազար Վասպուրականցիներու առաջին կարաւանին պիտի ընկերանար նաեւ որբանոցը, չողենաւը Երուսաղէմ պիտի թողուր որբանոցը, իսկ ժողովուրդը՝ Հայաստան պիտի տանէր:

1922, Յունուար 23-ն էր: Արեւածողէն շա՛տ առաջ, Նահր-էլ Օմարի վրանակերտ քաղաքը իրարանցման մէջ էր: Ամբողջ ժողովուրդը, մեկնողներն ու մնացողները, ոտքի վրայ էին: Արտասովոր եռուղեռ մը եւ քառասյին աղմուկ մը անապատին խաղաղութիւնը խանդարած էին: Մեկնողները տենդաղին պատրաստութեանց մէջ էին, իսկ մնացողները եկած էին անոնց օգնելու եւ հրաժեշտի ողջոյններ փոխանակելու: Առաջին երեկոյէն ի վեր անդլիական Շուքա անունով

վոխադրանաւ մը խարսխած էր դետին եղերքը, ան եկած էր հայրենա-
ծարաւ ժողովրդեան երազները իրականացնելու, եկած էր զանոնք
հայրենիք վոխադրելու:

Ներդադէթի այս առաջին կտրուանին մասնակցելու բախտաւորու-
թիւն ունեցողներ, իրենց դոյքերը կապած, կապկապած, շողենաւ մըտ-
նելու հրամանին կ'սպասէին: Անհամբեր էին անոնք եւ վայրկեաննե-
րը ժամերէն աւելի երկար կը թուէին: Ժամը 7-ին, վերջապէս կը
արուի դէպի շողենաւ շարժուելու հրամանը: Անդլիացի զինուորնե-
րու հսկողութեան տակ կը կազմուի կարաւանը: Իւրաքանչիւր ընտա-
նիքի ամէն մէկ անդամը, իր դոյքերը շալկած, կը շարժուին դէպի
շողենաւ: Ռ'բան ուրախ էին մեկնողները, եւ ո'րքան տխուր՝ սպա-
սելու հարկադրուածները: «Մնաք բարեա՛ւ, մնաք բարեա՛ւ», կը սղո-
ռային մեկնողները, «երթաք բարեա՛ւ, երթաք բարեա՛ւ», կը պա-
տասխանէին մնացողները՝ արցունքոտ աչքերով:

Ժամը 11-ին, որբանոցը շարժուելու հրաման ստացաւ: 816 որբ
ու որրուհիներ, ամէն մէկը իր դոյքերը շալկած, զինուորական կար-
դապահութեամբ, զոյգ զոյգ շարուած, սկսան յառաջանալ դէպի շո-
ղենաւ: Վրաններէն մինչեւ շողենաւ երկարող փոքրիկներու այդ կա-
րաւանը, ա՛յնքան տալաւորիչ, ա՛յնքան յուզիչ էր, որ ժողովուրդին
մէջ, առանց արցունքի աչք չմնաց:

Փոքրիկները շողենաւի վրայ են արդէն: Առանց բացառութեան
բոլորն ալ նստուն կամըջակը եղբորդ երկաթներուն առջեւ կեցած, ի-
րենց աչքերը անկած էին թափուր մնալու դատապարտուած իրենց
վրաններուն, ու իրենց տարիքին վայել անմեղութեամբ, հեռուէն ի-
րարու կը ցուցնէին իրենց վրաններն, խաղալայրերը, ու այդ ցուց-
մունքներուն, այդ խօսակցութեանց մէջ, ամսոսանքի շնորհիւ կար
կարծես, այժմ երբ վերջնական բաժանման վճռական ժամը հասած
էր: Այդ անհրապոյր անապատն անդամ իր ցարդ զգացնել չտուած հը-
րապոյրները կը ցուցնէր: Փոքրիկները կարծես թէ կը ցաւէին, որ
ընդմիջտ պիտի բաժնուէին այն ընդարձակ անապատէն, ուր իրենք
համարձակ կը խաղային:

Երբ շողենաւի վրայ որբերը տեղաւորուելով էի դբադուած, նը-
կատեցի որ փոքրիկներէն մէկը, շողենաւը եղբորդ երկաթին կրթնած,
դառնօրէն կ'արտասուէր, մինչ իր ընկերներէն խումբ մը իր շուրջը
բոլորուած, մխիթարել կը ջանային դինք: Կը մօտենամ եւ պատճառը
կը հարցնեմ: Փոքրիկներէն մէկը բազուկը երկարելով կ'ըսէ. — «Նայէ
հայրիկ, դերեղմաննոցին նայէ»:

Առանց բան մը հասկնալու, աչքերս փոքրիկի մասի ուղղութեան
կը դարձնեմ: Այո՛, իր ցուցուցածը Նահր-էլ-Օմարի հայոց դերեղ-

մաննոցն էր, ուր 1001 վասպուրականցիներ իրենց յաւիտենական քու-
նը կը քնանային:

«Այո՛, կը տեսնեմ, դերեղմաննոցն է, ի՞նչ կայ», — կը պատաս-
խանեմ:

«Բան մը չե՞ս տեսներ, հայրիկ»:

Կրկին կը նայիմ, սովորական աւաղի կոյտեր, որոնցմէ ոմանց
վրայ փայտեայ խաչեր կը տեսնուին, բայց թափուր է վայրը եւ ա-
մայի: Ժողովուրդն ամբողջ դետեղերք լեցուած էր: Առանց փոքրիկի
ըսածէն բան մը հասկնալու, կը պատասխանեմ, — «Արտասովոր բան
մը չեմ տեսներ, ի՞նչ ըսել կ'ուզես»:

Փոքրիկը կրկին կ'երկարէ իր բազուկը եւ մատով կը ցուցնէ ուղ-
ղութիւն մը, — «Հոն նայէ, կ'ըսէ, վարը, երկար փայտ մը կայ տըն-
կուած, կը տեսնե՞ք»:

Կրկին կը նայիմ ցոյց տրուած ուղղութեամբ: Փոքրիկն իրաւունք
ունէր, երկար փայտ մը կար հոն տնկուած:

— Այո, կը տեսնեմ, ի՞նչ ըսել կ'ուզես:

— Սուրէնի մօր դերեղմանն է ան, երեք դիշեր մենք օգնեցինք ի-
րեն այդ փայտը հոն վոխադրելու եւ տնկելու, կ'ուզէինք խաչ մը շի-
նել, չկրցանք, դամ չունէինք: Սուրէնը այդ փայտը տնկեց հոն, որ
շողենաւի մէջէն կարողանայ վերջին անգամ իր մօրը դերեղմանը տես-
նել եւ մնաք բարով ըսել, եթէ այդ փայտը չտնկէր, այս տեղէն պիտի
չկրնար տեսնել, հիմա իր մօր դերեղմանին մնաս բարով ըսաւ, ատոր
համար է որ կուլայ:

Սուրէնի իր մօր դերեղմանի հանդէպ ցոյց տուած հոգածութիւնը,
եւ փոքրիկին պարզ ու անմեղունակ պատմելու ձեւը այնքան յուզեցին
զիս, որ ես սիրտ չունեցայ մխիթարական խօսքեր ըսելու արտասուող
փոքրիկին, եւ անմիջապէս երեսս դարձուցի, ու դասալիք վախկոտի
մը նման, արագ քայլերով հեռացայ փոքրիկներու այդ խումբէն,
ծածկելու համար արցունքներս, որոնք առանց իմ կամքս հարցնելու,
յանկարծ սկսան վար թափուիլ:

Կէսօրը անցած էր, երբ շողենաւի խափոտ սուլիչը մեկնելու նշա-
նը կուտար: Շողենաւը սկսած էր շարժուիլ: Բոլոր որբերը իրենց
դիւարիկները օդին մէջ պտըտցնելով սկսան կանչել. — «Մնաք բարեա՛ւ
ժողովուրդ, մնաս բարեա՛ւ Նահր-էլ-Օմար, մնաս բարեա՛ւ որբա-
նոց»: Գետափ հաւաքուած ժողովուրդը, թաշկինակներ շարժելով,
ծափերով ու արտասուելով կը պատասխանէին որբերուն. — «Երթաք
բարեա՛ւ, երթաք բարեա՛ւ, Աստուած ձեզ հետ»:

Կամաց կամաց Նահր-էլ-Օմարը կը հեռանար, եւ վերջապէս ան-
տեսանելի կը դառնար: Որբերը խումբ խումբ նստած կը խօսէին ու

կը խնդային, նոր կեանք մը կ'սկսէր իրենց համար: Առաջին անգամն էր որ ծովային ճամբորդութիւն մը պիտի ընէին, եւ այն ալ երկար ճամբորդութիւն մը: Անոնց բոլորի խօսակցութեան նիւթը երբեմն ծովն ու իր հաւանական ալեկոծութիւններն էին, երբեմն՝ Նահր-էլ Օմարը ու հոն անցուցած իրենց օրերը, կամ հոն թողուցած իրենց ազգականներն ու համազօրացիները:

* * *

Նահր-էլ-Օմարէն ճամբայ ելող որբերը արդէն Երուսաղէմ հասած էին, ու հայոց Ս. Յակոբեանց վանքի երկու ընդարձակ շէնքերուն մէջ տեղաւորուած: Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը, որ ստանձնած էր այս որբանոցի խնամքը, Արարատեան որբանոց անունով մկրտած էր դայն: Որբանոցը կարգի մտած էր եւ դաստաւան-դութիւնները սկսած: Ամենօրեայ մաքրութեան աշխատանքէն դատ, 15 օրն անգամ մը, ընդհանուր մաքրութեան կը ձեռնարկուէր, որու ընթացքին բոլոր անկողինները եւ մահճակալները սենեակներէն դուրս կը հանուէին մանրակրկիտ մաքրութեան համար:

Օր մը, մաքրութեան հսկող ուսուցչիներէն մին, կը նկատէ որ Սուրէն անունով որբ մը, չիթթուած շարժումներով, իր մահճակալին քով կը վազէ եւ բարձին տակէն կապոց մը հանելով՝ իր դրսանը կը դնէ: Սուրէնի շարժումները, (կապոցի գոյութիւնը դադարի պահելու ձեւերը), կասկած կը ներշնչեն ուսուցչին: Ան Սուրէնին կը մօտենայ ու կը հարցնէ.

— Ի՞նչ կապոց էր այդ, Սուրէն:

— Բան մը չէ, պարոն:

— Ի՞նչպէս թէ բան մը չէ, ես տեսայ որ դուն բարձիդ տակէն կապոց մը հանեցիր եւ դրսանդ դրիր:

— Բան մը չէ, պարոն, թաշկինակս էր:

Սուրէնի չիթթուած վիճակը, եւ կապոցի գոյութեան դադարի պահելու միտումը, ուսուցչի կասկածը կ'աւելցնեն:

— Եթէ բան մը չէ, ուրեմն ցոյց տուր կապոցը:

— Կը խնդրեմ, պարոն, բան մը չէ, կը պատասխանէ Սուրէն պատական ձեւով մը:

— Եթէ բան մը չէ՝ աւելի լաւ, պէտք է որ ցուցնես:

— Չեմ կրնար ցուցնել, պարոն, Աստուած վկայ Երբ բան մը չէ, կը խնդրեմ մի՛ ստիպէք:

Հետաքրքրութիւնը, որ ամէն մարդու բնաւորութեան մէջ կայ, այնքան կը տիրապետէ վարժապետին, որ ան անպայման կ'ուզէ դիտնալ այդ խորհրդաւոր կապոցին պարունակութիւնը, եւ պնդելով իր

խօսքին վրայ, սպառնական ոճով մը կ'ըսէ.

— Եթէ ցուցնես, քեզի տեսուէին պիտի տանիմ:

— Աստուած վկայ որ բան մը չէ, պարոն, կը խնդրեմ որ չպնդէք, այս ալ իմ դադարն է, ես մարդ չեմ, իրաւունք չունիմ միթէ իմ դադարնքս ունենալու:

— Որբանոցէն ներս դադարիք չես կրնար ունենալ, երբ մեծնաս ու դուրս ելլես, այն ատեն ազատ ես քու դադարիքդ ունենալու, պիտի ցուցնե՞ս թէ ոչ:

— Ո՛չ, կը պատասխանէ Սուրէն, կէս մը դայրացած:

— Քալէ՛ ուրեմն, տնօրէնին մօտ, մի՛ մոռնար որ երկու յանցանք միաժամանակ գործած կ'ըլլաս, նախ որ՝ բարձիդ տակ կապոց կը պահես, երկրորդ՝ որ ուսուցչիդ չես հնազանդեր:

Ես, տեսչարանի մէջ որբանոցի ամսական տեղեկագիրը պատրաստելով էի զբաղուած, երբ դուռը զարկին:

— Մտէ՛ք, ձայնեցի սրտնեղած, որ աշխատանքս կը խանդարէին:

Դուռը բացուեցաւ, ներս մտաւ ուսուցչի Սուրէնի հետ, որ թաշկինակը աչքերուն դրած կը հեծկլտար:

Մաքրութեան ժամանակ, ըսաւ ուսուցչի, երբ Սուրէնի ննջասենեակին մօտեցանք, նկատեցի որ ան աճապարանօք իր մահճակալին մօտեցաւ եւ բարձին տակէն կապոց մը հանելով դրսանը դրաւ: Երբ իրեն հարցուցի թէ ի՞նչ կապոց էր, «բան մը չէ, պարոն» ըսաւ, եւ որքան որ պնդեցի, չուզեց ըսել թէ ի՞նչ է՝ կապոցին պարունակութիւնը եւ ոչ ալ ցոյց տուաւ կապոցը, «չեմ կրնար ցուցնել, իմ դադարն է», ըսաւ, ատոր համար ստիպուած եղայ Ձեզի բերելու:

Պահ մը, անձայն արտասուող պատանիին նայեցայ, իր հեծկլտանքները ա՛յնքան սրտաբուխ թուեցան ինծի, որ ես արտակարգ համակրանք մը զգացի այդ պատանիին հանդէպ, եւ ուսուցչին դառնալով ըսի, — կրնա՞ք երթալ, Սուրէնը հոս թող մնայ:

Երբ ուսուցչի դուրս ելաւ, ես ձեռքիս գրէի վար դրի, եւ «Ինչո՞ւ կուլաս, Սուրէն», հարցուցի, «պարոնը քեզ ծեծեց»:

— Ո՛չ, հայրիկ:

— Ինչո՞ւ կուլաս ուրեմն:

Սուրէն չպատասխանեց, եւ կարծես աւելի յուզուած իմ հարցումէս, սկսաւ աւելի մորմոքիլ:

— Սուրէն, տղա՛ս, լալու պատճառ մը չունիս, հանդարտէ՛:

— Բան մը չէ, հայրիկ, Աստուած վկայ, բան մը չէ:

— Չեմ հասկնար ըսածդ, բան մը չէ ըսելով ի՞նչ ըսել կ'ուզես:

— Այն կապոցը, որ պարոնը կ'ուզէր տեսնել, բան մը չէ, Աստուած վկայ, բան մը չէ:

— Բայց եթէ կապոց է՝ ըսել է թէ բան մըն է, ի՞նչպէս կ'ըսես որ բան մը է :

— Այսինքն, ցուցնելու արժանի բան մը է :

— Աւելի լաւ որ անարժէք բան մըն է, ինչո՞ւ անհնազանդութիւն ըրիր եւ ուսուցչիդ ցոյց չի տուիր :

— Բայց չեմ կրնար, հայրիկ, չեմ կրնար ցուցնել :

Կասկած ըսեմ թէ հետաքրքրութիւն, ես ալ ուզեցի գիտնալ այդ կապոցին պարունակութիւնը, դոր Սուրէն չէր կրնար կամ չէր ուզեր ցուցնել :

— Այնքան վնասակար բան մըն է, որ չես կրնար ցուցնել, — ըսի ես, ձայնիս մէջ յայտնի քաղցրութիւն մը գնելով :

— Ո՛ւ, հայրիկ, Աստուած վկայ, վնասակար բան մը է :

— Ինչո՞ւ ուրեմն, չես ուզեր ցուցնել :

— Չեմ կրնար, չեմ կրնար, կրկնեց Սուրէն հեկեկալով :

Սուրէնի արցունքները տարօրինակ վստահութիւն մը կը ներշնչէին ինծի, ներքին ձայն մը կ'ըսէր, թէ վնասակար բան մը չկար այդ կապոցին մէջ, թէեւ Սուրէնի համար մասնաւոր արժէք ունեցող բան մը ըլլալու էր : Ես սկսայ խորհիլ, թէ մի գուցէ որբանոցի որբուհիներէն միոյն հետ փոխանակած թղթակցութիւններու կապոց մը ըլլար ան, պարագայ մը՝ որ 14-15 տարեկան պատանիի մը համար անսպասելի չէր, ուստի, ձայնս աւելի քաղցրացնելով ըսի .

— Սուրէն, տղաս, չառ լաւ գիտես որ ես ձեզ բոլորդ կը սիրեմ հօր մը նման, եւ դուք բոլորդ ալ դիմ հայրիկ կը կոչէք, դաւակ մը կարող է իր հօր վստահիլ առանց վախնալու, ես կը փափաքեմ, որ դու վստահութիւն ունենաս իմ վրայ եւ ցուցնես կապոցը, քեզի խօսք կուտամ, որ ինձմէ դատ ոչ ոք պիտի գիտնայ անոր պարունակութիւնը, եւ թէ վնասակար կամ անպատշաճ բան մը իսկ ըլլայ կապոցիդ պարունակութիւնը, առոր համար պիտի չպատժեմ քեզ :

Սուրէն լուռ էր եւ կ'արտասուէր :

— Ինծի չե՞ս վստահիր, Սուրէն :

— Կը վստահիմ հայրիկ :

— Լաւ ուրեմն, հանդարտէ՛ սղաս եւ ցոյց տուր կապոցդ :

Սուրէն առանց ձայն հանելու, ձեռքը գրպանը տարաւ, եւ դըժուարութեամբ դուրս հանեց կապոց մը, դողդղալով սեղանիս վրայ դրաւ զայն, եւ շարունակեց արտասուել :

Աչքերս կապոցին դարձուցի, թուղթով ծրարուած կապոց մըն էր ան, թելերով ամուր մը փաթաթուած : Վերցուցի, բաւական ծանր էր, պարագայ մը՝ որ նամակներ լինելու դաղափարը հեռացուց մըտքէս :

— Ի՞նչ է ասոր մէջինը, Սուրէն :

Սուրէն չպատասխանեց, բայց սկսաւ լալ, այս անգամ քիչ մըն ալ աւելի բարձր ձայնով :

— Կրնամ բանալ, Սուրէն :

— Այո՛, — պատասխանեց լալաւին :

Քանզեւ այդ թելերը՝ ժամանակի եւ համբերութեան կը կարօտէր, մինչ ես անհամբեր էի, ուստի սկսայ զմեկիով կտրտել թելերը, ապա դգուշութեամբ բացի թուղթերը, որոնց մէջէն երկու փոքրիկ կապոցներ ելան՝ երկու թաշկինակներու մէջ ծրարուած, որոնք դարձեալ թելերով ամուր եւ դգուշութեամբ կապուած էին : Շօշափեցի, տարօրինակ բան ինծի ափսոսանքով թէ վառօդ ըլլալու էին անոնց պարունակութիւնները :

— Ի՞նչ է այս Սուրէն, ումը շինելու համար վառօ՞դ ես պահած :

Ես անգիտակցաբար արտասանած էի այդ խօսքերը, չորս տարիներ շարունակ կուլնելու մէջ անցած էին մեր օրերը, վառօդի հոտը տակաւին քթէս չէր ելած, այդ էր պատճառը որ ես վառօդի նմանցուցի այդ կապոցներու պարունակութիւնը :

Սուրէն, սակայն, լուռ էր եւ մանկիկի նման կը հեկեկար :

Կտրեցի առաջին կապոցին թելերը, ապա բացի թաշկինակին հանդոյցը, բայց, երբ թաշկինակը բացի, աչքերուս ալյուս չէի հաւատար : Տրորեցի աչքերս, խորհելով թէ լաւ չեմ տեսներ, բայց ոչ, սխալած չէի, աչքերս լաւ կը տեսնէին, թաշկինակին պարունակութիւնը հող էր, ափ մը դորշ հող : Շօշափեցի, հոտոտեցի : Պարզ հող էր, ուրիշ ոչինչ : Սուրէնին նայեցայ, ան՝ աչքերուն դրած թաշկինակին տակէն կը հետեւէր իմ շարժումներուն, կուլար, բայց այս անգամ ջերմէ բռնուածի նման կը դողդողար :

— Ի՞նչ կը նշանակէ այս, Սուրէն, ի՞նչ հող է այս :

— Ներողութի՛ւն, հայրիկ, ներողութի՛ւն, կակադեց Սուրէն, արցունքներու մէջէն :

Ես իրապէս չուարած էի, միտքս չէր դործեր, ենթադրութիւն ընել անկարող էի, մեքենաբար սկսայ զմեկիով կտրել միւս կապոցին թելերը, աւելի շուտ հետաքրքրութիւնս դոհացնելու, քան թէ եղբաւորացութեան մը յանգելու մտադրութեամբ :

Երբ երկրորդ թաշկինակը բացի, շուարուածս իր դաղաթնակէտին հասաւ, աւաղ էր այդ երկրորդ թաշկինակին պարունակութիւնը, չոր ու մանր աւաղ : Ի՞նչ կը նշանակէին ասոնք, Աստուած իմ, կը մտածէի առջած, եւ ինչո՞ւ այս տղան ասոնք դաղանի կը պահէ ու նոյնիսկ այսքան դղացուած կուլայ : Եւ Սուրէնին դառնալով ըսի .

— Ապահովաբար յիշատակի համար վերցուած հողեր ըլլալու են

ասոնք, այնպէս չէ՞, Սուրէն:

— Այո՛, հայրիկ:

— Ասոնցմէ մին՝ Պաղուստա եւ միւսը՝ Նահր-էլ-Օմար անապատները յիշեցնել կուտան քեզի, այնպէս չէ՞,

— Ո՛չ, հայրիկ:

Սուրէնի «ո՛չ, հայրիկ» պատասխանը շանթահարեց զիս, ես կը խորհէի, որ այդ երկու վայրերէն առած էր այդ հողերը, որոնք յիշեցնել կուտային իրեն այն երկու անապատները, ուր վրաններու տակ, առաջին անգամ ըլլալով, ինք սորված էր հայկական այրուքները, ուր անցուցած էր իր մանկութեան օրերը, «ո՛չ» պատասխանը, կրկին չփոխեցուցած էր զիս, ու այլեւս առանց երկար բարակ խորհելու՝ հարցուցի.

— Ի՞նչ հողեր են, ուրեմն, ասոնք, ուրիշ՞ առիւր, եւ ի՞նչ կը նշանակեն:

Հայրիկ, այս անգամ ամէն բան շիտակ պիտի պատմեմ, միայն կը խնդրեմ որ հողերը կրկին ինծի վերադարձնես, եւ Ձեզմէ՛ զատ մարդ չգիտնայ անոնց պարունակութիւնը:

— Կրնաս վստահ ըլլալ, տղաս, այս հողերը քուկդ են, կարող ես վերցնել, նոյնիսկ եթէ կ'ուզես, ես քեզի համար կը պահեմ, եւ երբ ուզես քեզի կը վերադարձնեմ անմիջապէս, կրնաս նաեւ վստահ ըլլալ, որ ասոնց պատմութիւնը ինձմէ՛ զատ ոչ ոք պիտի գիտնայ:

Սուրէն, իմ խոստումէս սրտապնդուած, աչքերը սրբեց ու սկսաւ պատմել հետեւեալը.

— Իմ հայրս, Տիլիման քաղաքի զբաղման կռիւներու ատեն ըստանուեցաւ: Իր մարմինը թաղեցինք Հաւթվան գիւղի հայոց եկեղեցւոյ բակը: Երբ Նահր-էլ-Օմար եկանք, մայրս ծանր հիւանդացաւ, օր մը զիս իր քով կանչեց եւ ծոցէն հանեց այս գունաւոր թաշկինակը, (մատով ցոյց տուաւ սեղանիս վրայի թաշկինակներէն մին), եւ ինծի տուաւ ըսելով. — «Տղա՛ս, ասիկա քու հօրդ դործածած թաշկինակն է, եւ մէջինը հօրդ գերեզմանի հողը, ես ձեռքովս անոր գերեզմանին վրայէն առած եմ, պահէ՛ մօտդ, երբ Աստուած կամենայ ու մեր գիւղը վերադառնաս, մեր գիւղի գերեզմանատունը կը տանիս, հոն կը թաղես եւ վրան շիրիմ մը կը կանգնես: Ամէն տարի մեռելոցի օրեր, երբ ամբողջ գիւղացիներ գերեզմաննոց կ'երթան իրենց մեռելները օրհնել տալու եւ անոնց վրան խունկ ծխելու, դուն ալ դնա՛, հօրդ գերեզմանը օրհնել տուր եւ վրա խունկ ծխէ՛, հայրդ հոն չէ՛ թէ՛ եւ, բայց իր գերեզմանի հողը հոն է. «Խունկը կրակի վրայ իր տէրը կը ճանչնայ»:

Ես առի այդ թաշկինակը եւ ինչպէս որ կապուած էր, այնպէս ալ պահեցի: Երեք օր վերջ մայրս մեռաւ ու թաղեցինք: Ծոցենաւ նստելէն

մէկ օր առաջ, գիշերով, երեք ընկերներու հետ, խոշոր փայտեր տարինք գերեզմաննոց, կ'ուզէի մօրս գերեզմանին վրայ խաչ մը տնկել, բայց մօրեմ եւ մանաւանդ զսօմ չունենալով չկրցանք խաչ մը շինել: Սակայն ես կ'ուզէի մեզ փոխադրող չոզենաւին վրայէն վերջին անգամ մօրս գերեզմանը տեսնել եւ վերջին մնաս բարեաւն ըսել անոր, ատոր համար, քանի որ խաչ մը չկրցայ շինել, մեծ փայտ մը տնկեցի գերեզմանին վրայ, որ հեռուէն կարողանամ տեսնել, ու այդ նպատակիս հասայ, վասնզի չոզենաւէն փայտը կը տեսնուէր եւ շատ որոշ կերպով, ու ես յաջողեցայ մօրս գերեզմանին վերջին մնաս բարեաւն ըսել: Երբ գերեզմանէն ետ կը դառնայինք, միտքս ինկաւ մօրս ինծի տուած հօրս գերեզմանի հողը, ու ինքնիրենս ըսի, քանի որ հօրս գերեզմանի հողը պիտի պահեմ, ինչո՞ւ նոյնը չընեմ նաեւ մօրս համար: Ետ դարձայ, մօրս գերեզմանին վրայէն ափ մը հող առի ու անոր պործածած թաշկինակին մէջ պահեցի, այդ աւաղը՝ մօրս գերեզմանին վրայէն առնուած է: Կ'ուզեմ մօրս պատուէրը կատարել, եթէ Աստուած կամենայ եւ մեր գիւղը դառնանք, մօրս ըսածը պիտի ընեմ, այս կերպով գիւղի գերեզմանատան մէջ, ես հօրս եւ մօրս գերեզմանները կ'ունենամ, եւ միւսներու նման, մեռելոցի օրեր, անոնց գերեզմանները օրհնել կուտամ եւ անոնց վրայ խունկ կը ծխեմ: Անոնք թէ՛ եւ հոն չեն, բայց անոնց գերեզմաններու հողերը հոն են: Մայրս կ'ըսէր. «Խունկը կրակի վրայ իր տէրը կը ճանչնայ»:

Սուրէնի պատմութիւնը մաղերս փուշ փուշ ըրած էր, ես ուղղակի չիացած էի այդ պատմանի ծնողասիրութեան, եւ իր մօր կտակը սրբութեամբ պործադրելու վճռականութեան վրայ: Ես ըսի. —

— Ապրի՛ս, Սուրէն, կը զնահատեմ ա՛յդ մաքուր զգացումներդ, բրէ՛ ինչ որ մայրդ պատուիրած է քեզի, եւ ինչ որ դուն որոշած ես ընել, Աստուած բարի դաւակները կ'օրհնէ եւ անոնց բարի մտածումները կը յաջողցնէ, միայն թէ այսքան դադունապահ ըլլալու պէտք չկար:

— Կը վախնամ, հայրիկ, կը վախնամ:

— Ի՞նչ բանէ կը վախնաս, ասոր մէջ վախնալիք բան չկայ:

— Կը վախնամ որ տղոց բերանը կ'իյնայ, ու կ'սկսին ծաղրել զիս, եւ ես չեմ ուզեր, որ իմ հօրս եւ մօրս յիշատակները ծաղրանքի առարկայ դառնան, մեղք է, մե՛ղք:

Ալ չկրցայ զիմանալ, ոտքի ելայ եւ Սուրէնը գրկելով՝ ճակատը համբուրեցի ու ըսի.

— Ապրի՛ս, Սուրէն, բարի եւ արժանաւոր դաւակ մըն ես դուն, մշակէ՛ այդ մաքուր զգացումներդ, անոնք հօրդ եւ մօրդ օրհնութիւններուն միացած, պիտի պահեն ու պահպանեն քեզ, եւ ամէն տեսակ փորձանքներէ պիտի ազատեն: Վերցո՛ւր թաշկինակներդ եւ պահէ՛,

այս դադարիքը մեր երկուքին մէջ պիտի մնայ: Վաղը հոս եկուր, քեզի երկու նոր եւ մաքուր թաշկինակներ կուտամ ու հողերը անոնց մէջ պահէ:

— Շնորհակալ եմ, հայրիկ, պատասխանեց Սուրէն, ձեռքս համբուրելով: Թաշկինակները չեմ ուզեր վտխել, որովհետեւ անոնցմէ մին հօրս եւ միւսը մօրս գործածած թաշկինակներն են, լաւ է որ ամէն մէկի դերեղմանի հողը իր գործածած թաշկինակի մէջ մնայ: Ապա զգուշութեամբ ծրարեց իր դանձերը ու գուրս ելաւ:

Քառորդ դար մը անցած է այն օրէն, երբ Սուրէն ուրախութենէ դողդղացող ձեռքերով, իր հօրն ու մօրը գերեզմանի հողերը ծրարելով դուրս ելաւ սենեակէս: Քառորդ դար մը շարունակ, հաւատարիմ իմ խոստումիս, ես պահեցի ինծի վստահուած գաղտնիքը, ինձմէ դատուց ոք տեղեկութիւն ունեցաւ այդ պատմութեան մասին: Քառորդ դար մը յետոյ, երբ անգաղտնապահութեան յանցանքը կը գործեմ, այլեւս խիղճս չի տանջեր զիս, վասնզի այն օրուան պատանի Սուրէնը, այսօր քսոսաւորնոց մարդ մըն է արդէն, եւ թերեւս կին ու երեխաներու տէր: Թէեւ իր ուր բլլալը չեմ գիտեր, բայց հաստատ եմ որ հայրենի գիւղը չէ վերադարձած տակաւին, քանի որ Վանի գիւղերէն էր: Պիտի կրնամ՞ օր մը իր պատերու գիւղին գերեզմանատան մէջ, իր հօր եւ մօր յիշատակին բացուած գերեզմաններու մէջ թաղել տալ այդ հողերը, եւ մեռելոցի օրերը, իր համադիւղացիներու նման, օրհնել տալ այդ չիրմաները եւ խունկ ծխել անոնց վրայ... երանի՞ թէ: Այսու ամենայնիւ, սիրելի Սուրէն, ուր որ ալ գտնուիս դուն, մի՛ մոռնար որ եռնկը կրակին վրայ իր տէրք կը մանջնայ:

Սան Փաւլօ, 27 Յունուար 1948

Վ Ա Ր Ժ Ա Պ Ե Տ Ը

Վարժապետ է, այս է այն կարճ բացատրութիւնը, որով մեր դատի գործնական մարդիկ, կը սիրէին բնորոշել կեանքի մէջ ձախողած մէկը, եւ կամ մէկը, որ նիւթապաշտութեան սահմանները ոտնադնելով, դադարաբաղանդութեան սահմաններուն կը մօտենար:

Վարժապետ ըսելով, անոնք կը հասկնային անգործնական, անճարակ, կարճատես, թեթեամիտ, երազներու ետեւէ վազող եւ գործնական կեանքին խելք չհասցնող անպէտք մարդ:

Ինքզինքնին գործնական եւ արխանի մարդ համարող այս մարդոց սա վարժապետ բացատրութիւնը, չաւ աղբած է վրաս, թերեւս վարժապետ ըլլալուս պատճառով: Յաճախ գործի մէջ, կարծես ձախողութեան ատեն, կամ դժուարութեան մը հանդիպած պարապային, եբբայեւս կ'սկսիմ յուսահատութեան մօտենալ, ինքնիրենս կ'ըսեմ. մեղադրելու չէ, վարժապետ մըն եմ վերջապէս: Ու ես, վարժապետ մը ըլլալով մէկտեղ, վարժապետ տիպոսով ինքզինքս յանդիմանած եմ շատ ու շատ անգամներ, կարծես թէ ես ալ հաշտուած ըլլայի այն մտքին հետ, թէ վարժապետները անգործնական մարդիկ կ'ըլլան: Այսուհանդերձ, կեանքիս մէջ կրած տալաւորութիւններէս ամենէն ուժեղները, անոնք են եղած, զորս կրած եմ վարժապետներէն:

Ըսի թէ կեանքիս մեծագոյն տալաւորութիւնները վարժապետներէն ստացած եմ, այժմ պատմեմ ձեզի մէկը այդ տալաւորութիւններէս:

Երկար տարիներու փոշիներու տակ ծածկուած հնութիւն մը չէ ան, նոր է, խիստ նոր, հաղիւ թէ տարուան մը կեանք ունի: Սակայն միայն մէկ տարուան կեանք անեցող այս պատմութիւնը, արդէն այնպիսի կանոնաւորութեամբ մը տեղաւորուած է յիշողութեանս մէջ, որ կ'սպառնայ ամբողջ կեանքիս ընթացքին ընկերանալ ինծի: Ան, կամքէս անկախ, միշտ աչքերուս առջեւ կը պատկերանայ, կը ցնցէ, կը յուզէ, եւ այլապէս մտածումներու կ'առաջնորդէ զիս: Կարճ խօսքով, սուր փուլի մը նման, զգացումներս ծակծկելով, իր դոյութիւնը կը զգացնէ, եւ կամ աւելի չիտակը, զգալ կը պարտադրէ:

Միջահասակ, ալեխառն մազերով, յիսունը եօթը դարուններ բաւորած, բայց իր աշխուժութիւնը պահած, կատակասէր ու բանիմաց,

իր կոչումին ղեկավարից, աշխարհի լաւն ու վատը տեսած, մեծ ու փոքր բաղմամբիւ մարդոց հետ ապրած, սլաքարած, յաղթած ու յաղթուած, բայց 30 տարիներէ ի վեր վարժապետ եղած ու վարժապետ ալ մնացած մարդ մըն էր ան: Իր խաչին՝ վարժապետ անարդուած տխուրսին կառչած, իր ցեղին վրիւթիւնը անկէ խլելու կը ճգնէր գերմարդկային յամառութեամբ մը:

1915-ին, համաշխարհային առաջին մեծ պատերազմի ընթացքին, երբ ամբողջ հայ ազգը՝ իր գործնական ու անգործնական մարդոցմով, բնաջնջման կ'ենթարկուէր տարազրութեան ճամբաներու վրայ, այս վարժապետն ալ բռնած էր նոյն ճամբան: Եւ, հակառակ իր վարժապետ ըլլալուն, վարժապետութեան տոկալու քաջութեան պէս քաջութեամբ մը, աքսորանքի նեղութիւններուն տոկալով, իր բաղմանդամ ընտանիքին հետ, յաջողած էր ազատուիլ արիւնի ճանապարհներէն, չմոռնալով, իր վարժապետական անգործնականութեամբ, իր արդէն բաղմանդամ ընտանիքին թւոյն վրայ մէկ հատ եւս աւելցնել, հայր դառնալով նորածին մանչուկի մը, որուն վրէժ անունը տուած էր, յաւերժացնելու համար այդ դարհուրելի օրերու յիշատակը:

Օր մը, իր զուարթ մէկ վայրկեանին, կատակելով ըսի, մարդ Աստուծոյ, դուն ալ ժամանակ դտած ես նոր երեխայ մը ունենալու, մենք եղածները չենք կրնար ապրեցնել, դուն ունեցածներուդ վրայ հատ մըն ալ աւելցուցեր ես:

Վարժապետը գոհունակ եւ զուարթ քրքիւնով մը պատասխանեց. «Եթէ այդքան բարակ հաշիւներ ընել դիտնայի, վարժապետ չէի ըլլար»:

Կը խոստովանեմ, թէ տրուած պատասխանը ինծի յանկարծակիի բերաւ, ըսել էր թէ, ոչ միայն մեր դաւառի, այլ ամբողջ հայութեան համար, վարժապետ բառը միեւնոյն նուաստացուցիչ նշանակութիւնը ունի եղեր, ու մտածել, թէ այդ արհամարհուած տխուր ունեցողներն են որ մեր նոր սերունդը կը դաստիարակեն... խեղճ վարժապետներ:

1923-ին, տարազրութեան ճամբաներու վրայ փճացած ժողովրդեան թողուցած որբերէն կաղմուած որբանոցի մը տնօրէնն էի: Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը, որ ստանձնած էր այդ որբերու խնամքը, անոնց կըթական ու կարգապահական դործերը յանձնած էր ութը ուսուցիչներու: Ասոնք ղիշերը ցերեկին խառնած, կը ջանային կարելի եղածին չափ լաւ ծառայել իրենց մարտիրոսացած ցեղի ապագայ սերունդին: Որբանոցի բոլոր պաշտօնեաները, բժիշկը, մատակարար, հաշուակալ, մթերապահ, խոհարար, լուսարար, իրեւ գործնական եւ պարկեշտ մարդիկ, պաշտօնի կոչուած էին, ու կը

ծառայէին անոնց խիստ յօգուածներ պարունակող պայմանագրութիւն մը ստորագրելու պէտքն զգացուելու: Այդպէս չէին սակայն վարժապետները: Անոնք կարծես արհամարհուած եւ անվստահելի դասակարգի մը պատկանած ըլլալով, ոչ միայն վերոյիշեալ պաշտօնեաներէն շատ շատերէն աւելի քիչ գնահատուած էին, այլ նաեւ, պարտաւորուած էին ստորագրել պայմանագրութիւն մը, որ կ'սպառնար ամենաթեթեւ մէկ սխալի մը պահուն, թեւէն բռնել ու հաստատութեանէն դուրս չալրտել զիրենք: Ու խեղճ վարժապետները ստիպուած էին համակերպիլ, որովհետեւ դիտէին թէ, բժիշկ, մատակարար, հաշուակալ, մթերապահ, խոհարար, լուսարար, ի պահանջել հաբկին, կարող էին վարժապետութիւն ընել, բաւական էր որ քիչ մը կարգալ դրել զիտնային, մինչդեռ վարժապետները այդ պաշտօններէն եւ ոչ մէկը կարող էին ստանձնել, որովհետեւ վարժապետ էին:

Վարժապետները որբանոցին մէջ կ'ապրէին, եւ տեղեակ էին բոլոր անցուդարձերէն: Գիտէին, թէ իրենց ստորագրած պայմանագրութիւնը տարբեր էր միւս պաշտօնեաներու ստորագրածներէն, թէ՛ իրենք տեսակ մը կասկածելի դասակարգ մը կը նկատուէին: Այսու ամենայնիւ, առանց ինքզինքնին վերաւորուած զգալու, իրենց պարտականութեանց լծուած, կը ջանային իրենց կարելին ընել, չէ՞ որ իրենց ջարդուիչուր եղած ցեղի բնկերներն էին այդ պղտիկները, իրենց ցեղին ապագայի յոյսը: Եւ անոնք կ'աշխատէին անտրտունջ: Ու որքա՞ն նուիրական էր այդ մաշեցնող աշխատանքը...

Զինադադարէն վերջ, երբ պահ մը ազդովին մտապարար երեւակայութիւններով թեւ առած, մեծ պետութիւններու մարդասիրական զգացումներուն հաւատալու միամտութեամբ, մեր ազգային իտէալներու իրականացման մօտիկութիւնը ենթադրելով, ինքնախաբէութեան անձնատուր եղած, օգային զղեակներ կառուցանելով էինք ըզբաղուած, մեծ պետութիւններու մարդասիրական քաղաքականութեան հարադատ արդիւնքը եղող նորանոր աղէտներ իրարու յաջորդեցին, դառն յուսախաբուեցնէր զատ, կատարեալ չուարումի եւ իրարանցման ենթարկելով արիւնաթաթախ մեր խեղճ ազգը: Գոյութիւն ունեցող որբ ու որբուհիները դեռ չտեղաւորուած, ահա նոր որբերու եւ նոր դաղթականներու անծայր կարաւաններ ճամբայ կ'ելլէին, այս անգամ նոյնիսկ տեղ մը ապաստանարան դառնելու անկարող վիճակի մը մէջ: Իզմիրի աղէտին զոհերն էին անոնք, 1922 Սեպտեմբերի աղէտին զոհերը:

Մեր տառապանքները ոչ թէ վերջ դտած, այլ նոր փուլի մը մէջ մտած էին: Թշուառութիւնը ոչ թէ վախճան, այլ նոր եւ դարհուրելի սկզբնաւորութիւն մը կ'ունենար: Եւ Բարեգործականը, թշուառու-

Թիւնը ամօքելու կոչուած այդ միակ կաղմակերպուած աղբային հաս-
տատութիւնը, այս ցաւոտ իրականութեան ի տես, իրաւամբ կը ցըն-
ցուէր, եւ պարտք կը համարէր վերջ տալ իր առատաձեւութեան :
Պէտք էր քիչ մը կարել մէկէն, միւսին ալ քիչ մը տալ կարենալու հա-
մար, պէտք էր խնայողութիւն ընել, եւ խնայողութիւնը սկսելու էր
վարժապետներու ամսաթոշակներէն :

Վարժապետը, որու մասին խօսեցայ, որբանցի ուսուցիչներէն
մին էր : Ան վեց անձերէ բաղկացեալ ընտանիքով մը ծանրաբեռնուած,
կ'ստանար ութը եղիպտական թղթադրամ ոսկի ամսաթոշակ : Գոհ էր
իր վիճակէն, մանաւանդ երբ կը մտածէր թէ այս աղէտի օրերուն քա-
նի՞ քանիներ կային, որ պատահա մը հացի կարօտը կը քաշէին : Իզմիրի
աղէտէն վերջ սակայն, իր հանգստութիւնը վրդովուած կ'երեւար, ու
տարօրինակ կանխադրացումով մը կ'ըսէր իր պաշտօնակիցներուն.

«Վարժապետներ, պատրաստ եղէք, ձեր ամսաթոշակները պիտի
կրճատուին» :

Երբ իրեն կը հարցնէին թէ «ինչո՞ւ», ան նոյն հանդարտութեամբ
եւ հաւտիկ հաւտիկ արտասանուած բառերով կը պատասխանէր.

«Բարեկործաններ պիտի առարկէ թէ, նոր աղէտներ խնայողու-
թիւնը ստիպողական կը դարձնեն, եւ արմատեալ վարժապետները ա-
ւելի շուտ խօսք կը հասկնան, բնական է թէ խնայողութիւնը անոնցմէ
պիտի սկսի : Ասկէ դատ, վարժապետը ներկայիս շատ աժանադին աղ-
բանք մըն է, որմէ հարկ եղածէն աւելի կը հարուի» :

Վարժապետին դուշակութեան իրականանալուն երկար սպասելու
պէտք չեղաւ : Փոքին մէկը կը հասնէր Բարեկործանի խնայողութեան
պէտքը նկարագրող զգայացունց նամակը, որով կ'առաջարկուէր վար-
ժապետներուն, ինքնակամ մաս մը զեղչել իրենց ամսաթոշակներէն :

Եկած հրահանգը անսպասելի չէր : Ուստի տարօրինակ չթուեցաւ
ան ոչ ոքի : Բոլոր վարժապետները սիրալոյսով մաս մը զեղչեցին ի-
րենց ամսաթոշակներէն : Ասոնց կարգին հասեւ մեր վարժապետը, որ
իր դողդողացող ձեռքով, ստորագրեց իր ութը ոսկիի ամսաթոշակը
եօթի իջեցնելու խոստամանդիրը :

Անցան ամիսներ, տարեվերջը կը մօտենար, ուսուցիչներու պաշ-
տօնաժամութեան շրջանը կը վերջանար : Նոր տարուան համար նոր
պայմանագրութիւն մը պիտի ներկայացուէր իրենց : Իր պարտակա-
նութիւնը լաղճատօրէն կ'առաջարկէր մը հոգեկան հանգստութիւնը կապ
չունէր նոր ստորագրութիւնը պայմանագրութեան հետ : Հարկ էր դիտ-
նալ թէ, Բարեկործանները դո՛ւ մնացած էր իրենց աշխատանքէն,
կամ ուրիշ թեկնածուներ չունէ՞ր : Խեղճ վարժապետներ, տարուան
մը չարաչար աշխատանքին որպէս արժանաւոր վարձատրութիւն՝

տարեվերջի այս անստոյգ վիճակն ու մաշեցնող հնչուքներն էին
միայն : Եւ միթէ՞ ամէն տեղի եւ ամէն ժամանակուան հայ վարժա-
պետներու վիճակը նոյնը չէ՞ եղած :

Առաւօտեան ժամը 10-ն էր : Ուսուցիչներ հաւաքուած էին տեա-
հարան, տարեվերջի դպրոցական հանդէսի մը յայտադիրը պատրաս-
տելու դործով էինք դրապուած : Մեզմէ ոչ մէկը ուշադիր եղած էր
որ դուռը կը դարնուի : Յանկարծ դուռը բացուեցաւ ու կարգապահ
ուսուցիչը հեւ ի հեւ ներս մտաւ, ու տեսչաբանի մէջտեղ կեցած, ժող-
տունը դէմքով եւ հանդիսաւոր շեշտով մը յայտարարեց. «Պատիւ ու-
նիմ ծանուցանելու յարգամեծար տեսուչին եւ մեծապատիւ վարժա-
պետներուն, թէ նորին մեծութիւն Բարեկործանի քննիչը, ժամա-
նեց արդէն,— Այրքուն կացե՛ք եւ աղօթս արարե՛ք» :

Կարգապահ ուսուցչի բեմական ձեւերով բրած այս հեղնակոյն
ծանուցումը, թէեւ շուտեցուց խեղճ վարժապետները, բայց անոնք
շուտով ինքզինքնին դտան եւ դուարթ քրքիչ մը բարձրացուցին, երբ
մանաւանդ մեր ձերուկ վարժապետը, իր կարգին բեմական ձեւերով
ոտքի ելաւ, եւ խիստ յուրջ դէմք մը առած, աչքերն ու ձեռքերը եր-
կինք բարձրացուց, ու խորհրդաւոր ձայնով մը բտաւ.— Տէր, փրկեա
զմեզ ի չարէ : Այա կարգապահ ուսուցչին դատնալով հարցուց. «Ի՞նչ
տեսակ մարդ է այդ քննիչը» :

«Կարճահասակ, ձերմակ մտկերով, փոքրիկ մօրսւքով, կարմիր
դէմքով, լաւ կերակրուած խողի մը տալաւորութիւնը թողուց վրաս,
խիկ իր սրածայր քթին նստած ակնոցներու տակէն փալլոյող կանաչ
աչքերը Սուրբ Յակոբեանց տաճարի մէջ գտնուող դժոխքի պատկերին
մէջի սատանաներու աչքերուն կը նմանին : Երբ իր ձեռքը սեղմեցի,
օձ մը բռնելու տալաւորութիւնը թողուց վրաս : Իր կեղծ ժպիտը եւ
չափաւանցուած քաղաքավարական ձեւերը պարզ ապացոյցներ են,
որ քաշելիք ունինք պարոններ» :

Կարգապահ ուսուցչի բրած նկարագրութիւնը եւ կաղմած դա-
ղափարը, թէեւ հեռու էին դուարթ տրամադրութիւն մը ստեղծելու
հանդամանքէն, այսու ամենայնիւ վարժապետները՝ իրենց վարժա-
պետի ուղեղով, այնքան հետաքրքրական եւ հաճելի դտան, որ նորէն
քա՛հ քա՛հ մը փրցուցին, ու նոյն հեղնական ձեւերով ոտքի ելան եւ
մէկիկ մէկիկ շնորհաւորեցին իրենց պաշտօնակիցը, որ պատիւ ունե-
ցած էր առաջինը ըլլալու այդ դժոխքէն փախած մարդուն ձեռքը
սեղմելու :

Յանկարծ ձերուկ վարժապետը ոտքի ելաւ, ու ամենայն լըջու-
թեամբ յայտարարեց. «Պարոններ, կէսօր է արդէն, երթանք կերա-
կուրնիս ուտենք : Կը վախճամ յանկարծ քննիչը հոս կուգայ եւ մեր

ախորժակը կը փախցնէ» :

Ուսուցիչները լաւ տրամադրուած էին , բոլորն ալ խօսելով ու խնդալով ցրուեցան :

Գիշեր էր : Որբանոցի երախաները ժամէ մը աւելի էր որ հանդիստ կը քնանային : Խորհրդաւոր լռութիւն մը իջած էր այն չէնքին վրայ , ուր ցորեկին մեղուներու փեթակէ մը աւելի աղմուկ կար : Որբանոցի տեսչարանին մէջ , սեղանի վերին գլուխը , նստած էր Բարեգործականի քննիչը , իսկ իր շուրջը , ուսուցիչներ կարգով եւ երկիւղածութեամբ նստած , անհամբեր կ'սպասէին լսել այդ կարճահասակ ծերուկին երկայնահասակ եւ երիտասարդ պատգամները :

Քննիչը կարծես ներկաներու դոյութիւնը կ'անդիտանար : Սրածայր քիթը իր առջեւ գտնուած թուղթերուն մէջ խոթած , կարդալ ու բաներ մը փնտռել կը ձեւացնէր : Ան կը ջանար իր այդ մտադրադու-թեամբն ու լռութեամբը , կարելի եղածին չափ մեծ տպաւորութիւն թողուլ իր շուրջ գտնուած մարդոց վրայ , որոնց հոգեկան խռովքը իրեն անձանօթ չէր կրնար ըլլալ : Վերջապէս բարեհաճեցաւ գլուխը բարձրացնել ու հանդարտ ծխելով , կամաց ու խորհրդաւոր ձայնով մը սկսաւ նկարագրել նոր աղէտներու առթիւ յառաջ եկած նիւթական դժուարութիւնները , աղբի եւ Բարեգործականի անձուկ միջոցները , եւ կարելի եղած չափով խնայողութիւն ընելու անհրաժեշտութիւնը : Իր խօսքերը վերջացուց կոչ ընելով վարժապետներու ազգասիրական գգացումներուն , յորդորելով որ սիրայօժար ընդառաջ երթան Բարեգործականի խնայողական ծրագիրներուն եւ ընդունին յառաջիկայ տարեկըջանի համար իրենց համար նշանակուած ամսաթուղիները :

Վարժապետները , առանց բերան բանալու , դադարաւոր ահարկ-ներ փոխանակեցին իրարու հետ , ու նոյն սպասողական վիճակի մէջ մնացին քարացած : Ոչ ոք տրամադիր էր խօսելու , բոլորին ալ միակ մտածումն էր դիտնալ թէ ի՞նչ էր իրեն սահմանուած ամսաթուղիին քանակը :

Քննիչը սակայն աճապարելու միտք չունէր : Ան կը գտնուէր յաղթական կատուի մը դերին մէջ , որ իր ճանկը ինկած մուկի հաշիւը մաքրելէ առաջ , անով գուարճանալ կը սիրէ :

Այն ճնշող դրութեան վերջ տուաւ ծերուկ վարժապետը , որ դառնալով քննիչին հարցուց . « Պարոն Պ . . . կարո՞ղ եմ դիտնալ թէ , ի՞նչ պիտի ըլլայ իմ ամսաթուղիկը յառաջիկայ տարեկըջանին համար » :

Քննիչը իր առջեւի թուղթերէն մէկուն վրայ նայելով , հանդարտ ձայնով մը պատասխանեց . « Նկատի ունենալով ձեր բաղմանդամ ընտանիք ունենալու պարագան , ձեր ամսաթուղիկէն աննշան մաս մը միայն զեղչուած է , այսինքն մէկ եղիպտական սսկի միայն , դուք յա-

ռաջիկային ստանալու էք վեց եղիպտական սսկի » :

Վարժապետը դոյնը նետեց , ձեռքերը սկսան դողալ , սիկար մը վառեց եւ սկսաւ ջղայնաբար ծխել : Այսպէս դողդղացող , բայց զայրոյթի շնչոտ ունեցող ձայնով մը ըսաւ .

« Պարոն Պ . . . , խորհա՞ծ էք արդեօք , թէ վեց եղիպտական սսկիով պիտի կարողանա՞մ ընտանիքս ապրեցնել » :

« Ի՞նչ պիտի ընէիք եթէ այդ վեց սսկի ամսաթուղիին ալ չունե-

նայիք » :
— Պիտի ըսէի , որ անգործ ըլլալու համար երախաներս անօթի են , իսկ հիմա կ'ըսեմ թէ , Բարեգործականը թշուառութիւն բառը կը չահագործէ : Քանի որ խնայողութեան պէտքը ուսուցիչները կ'սա-քաղց թողնելու աստիճանին հասած է , ես կը հրաժարիմ պաշտօնէս , այդ վեց սսկին ալ ուրիշ կարօտեալներուն տուէք : Ու սաքի ելլելով , դէպի դուռը ուղղուեցաւ :

Քննիչը , որ կ'երեւի թէ չէր ահեկալեր այդ քայլը , յանկարծակիի եկաւ : Սակայն իր չիտթութիւնը չմտռեցու համար , դարձաւ դէպի վարժապետը ու հանդիսաւոր ձայնով մը ըսաւ . « Ծառ ջղային էք պարոն Մ . . . հրաժարելէ առաջ ձեր ընտանիքի մասին խորհելու էք : Լաւ դիտէք որ ուսուցիչի մը համար ներկայիս դարձ պանել այնքան ալ դիւրին չէ , անդամ մըն ալ կը կրկնեմ , դուրս ելլելէ առաջ լաւ խորհեցէք » :

« Եթէ խորհել դիտնայի , վարժապետ չէի ըլլար » , պատասխանեց վարժապետը , ու առանց մնաք բարեաւ բռնելու , սենեակէն դուրս ելաւ , չմոռնալով վերջին անգամ մը եւս կրկնել . « Ասիկա թշուառութեան շահագործում է ուրիշ ոչինչ » :

Վարժապետին առած քայլին թողուցած տպաւորութիւնը գորաւոր էր : Բոլորս ալ քարացած նստած էինք , սենեակին օդը կարծես թանձրացած էր , ու կարելի չէր ազատ շնչել : « Ասիկա թշուառութեան շահագործում է , ուրիշ ոչինչ » , խօսքերը ահանջէս դուրս ելլելու միտք չունէին : Գլուխս սկսաւ դառնալ , ուր ըլլալս չէի դիտեր : Յաջորդ տուաւ եթէ մէկը ինծի հարցնելու ըլլար , թէ վարժապետին դուրս ելլելէն վերջ ի՞նչ պատահեցաւ միւսներուն հետ , պատասխանս պիտի ըլլար . « Ձեմ դիտեր » :

Անցան օրեր ու շաբաթներ : Օր մը , տեսչարանի մէջ , պրասեղա-նիս առջեւը նստած , Բարեգործականին նամակ դրելով էի դրադուած , երբ լսեցի որ դուռը կը ծեծեն : « Մտէք » , ձայնեցի ջղայնոտ շարժու-մով մը : Դուռը բացուեցաւ , ծերուկ վարժապետը ներս մտաւ : Խա-ղաղ էր ան ու դառն ժպիտ մը կ'երեւար իր դառնած աչաւներուն վր-բայ : Սիկարը չրթնեւորն մէջն էր , ու ծուխը մեղմօրէն դուրս կը սո-

դար իր ձեռմակ պեխերու տակէն: Վայրկեան մը զիս լուռ զիտելէ վերջ, հանդարտ եւ հեղնական ձայնով մը ըսաւ. «Լսեցի՞ր, Բարեգործականը, առ ի դնահատութիւն իր քննիչի խնայողութիւն կատարելու դնահատելի ջանքերուն եւ ձեռք բերած փայլուն յաջողութեան, անոր քսան եղիպտական ոսկի ամսաթուղակին վրայ եւ քառասուն ոսկի ալ բացառիկ նուէր մը տուած է: Մոռնալու է՛, որ այդ քննիչը այդ ու կին մըն են միայն, եւ այս ընողը Բարեգործականն է: Թշուառութեան այս օրերուն, տնտեսագիտութեամբ շարժուելով, մէկէն քիչ մը կտրելով, միւսին ալ բան մը կարենալ տալու մտահոգութիւնը ունեցող Բարեգործականը: Այս տեսակ արդարութիւնը է՛, սակայն, որ ինծի կը վրդովէ: Բարեգործականը անպայման իր այս նուէրին ընկերացուցած ըլլալու է նաեւ դնահատական պաշտօնադիր մը, եւ պարոն քննիչը, այդ պատուաբեր դնահատականը պիտի պահէ այն ծրարին մէջ, ուր կը պահէ տխրահոգակ թալէաք պէյէն ստացած եւ իրեն համար ա՛յնքան մեծ արժէք ունեցող դնահատական գրին քով: Եւ ի՛նչ հեղնանք, երկու պատուաբեր գրութիւններ, քով քովի, հայու մը գրպանին մէջ, երկու գրութիւններ, որոնցմէ մին ստորագրուած է այս որբանոցն ու որբերը ստեղծողին կողմէ, իսկ միւսը՝ այս որբերը խնամելու կոչուած Բարեգործականի կողմէ:

Վարժապետ... մըմնջեցի եւ ցած ձայնով մը:

Վարժապետ... կրկնեց ան հեղնական ժպիտով մը, եւ առանց մնաս բարեաւ ըսելու դուրս ելաւ սենեակէն:

30 Յունիս 1924 Երուսաղէմ

ԾԱՆՈԹ. — 1914-ի համաշխարհային առաջին մեծ պատերազմէն վերջ, երբ յայտնի եղաւ թէ գերմանական դրամատան մէջ, թրքական կառավարութեան անունով, հինգ միլիոն ոսկի կար պահ գրուած, հայեր մեծ աղմուկ հանեցին, պահանջելով որ այդ դրամարը իրենց տրուի, որովհետեւ հայերէն կառավարութեան գումար մըն էր ան, նոյն իսկ այդ խնդիրը երկար ատեն միջազգային վիճարանութեան նիւթ դարձաւ: Այդ հինգ միլիոն ոսկին, պատերազմի ընթացքին, Կ. Պոլսէն Պերլին փոխադրուած էր հայու մը միջոցաւ, որովհետեւ վստահելի թիւրք մը չէին գտած: Այդ հաւատարիմ հայը կը կոչուէր Սերովբէ Էփէնտի Պէրպլերեան, որ կարծեմ թէ այդ ատեն ներքին դործոց նախարարութեան կարեւոր պաշտօնեաներէն մէկն էր: Բարեգործականի այս քննիչը նոյն ինքն այս Սերովբէ Էփէնտին Պէրպլերեանն էր: Ան հրապարակութեամբ իր գրպանը կը պահէր եւ իրեն հետ կը պտտընէր տխրահոգակ թալէաք պէյէն ստացած, խիստ դնահատական եւ ինք-

նադիր վկայական մը, ուր գրուածուած էր Սերովբէ Էփէնտի Պէրպլերեանը, այդ մեծ եւ աղղասիրական ծառայութիւնը մատուցած ըլլալուն համար Օսմանեան պետութեան: Երբ օր մը, իր ինչ աստիճանի մեծ մարդ ըլլալը ինծի հասկցնելու համար, կարդալէ վերջ ձեռքս կուտար այդ վկայականը, որ աչքերովս հաստատեմ իր կարողացածը, եւ տեսնեմ թալէաք պէյի այնքա՞ն գեղեցիկ ձեռագիրը, մանաւանդ ըսքանչելի ստորագրութիւնը, եւ դայրացած վկայականը իր երեսին նետեցի ըսելով. «Այս ծառայութիւնը մատուցանող, եւ հայաջինջ թալէաքի ինքնագիր վկայականով հպարտացողը, հայ կոչուելու իրաւունք չունի, եւ թուրքէ մը աւելի ցած է ինծի համար»: Քննիչը, որ այդ յանդգնութիւնը չէր սպասեր վարժապետէ մը, կէս մը շփոթուած բայց դայրացկոտ շարժումով մը, գետնէն վերցուց վկայականը ու ըսաւ. «Ես քեզի պէս դատարկազուլի հայերէն չեմ, ես իմ հայրենիքիս էր որ ծառայեցի»: Ու այդ եղաւ պատճառը, որ մենք այլեւս իրարու վրայ հաշտ աչքով չնայինք, մինչեւ իմ որբանոցէն հեռանալը: Իսկ ծերունի վարժապետը, Պարտիզակցի Գրիգոր Մխալեանն էր, որ այդ օր տեսչարանէն դուրս ելլելէ յետոյ, այլեւս իր պաշտօնին չվերադարձաւ:

Բասն եւ եօթը երկար տարիներ անցած են արդէն այս փոքրիկ միջադէպին վրայէն, եւ եթէ այսօր այս անդադադապահութիւնը կը դործեմ, Սերովբէ Պէրպլերեանը քննադատելէ աւելի, պատմական դէպք մը լուսարանելու նպատակաւ կը դնեմ այս ծանօթութիւնը: Կարծէ որ հայ հասարակութիւնը գիտնայ, թէ Օսմանեան ոճրագործ կառավարութիւնը ե՞րբ եւ ի՞նչպէս Պերլին փոխադրած էր այդ հինգ միլիոն ոսկին, եւ քանի որ ան փոխադրուած էր պաշտերազմի ընթացքին, ուրեմն հայերը իրաւունք չունենին ըսելու թէ հայկական ջարդերէն եւ կողոպուտներէն դուրս ցած գումար մըն էր ան եւ իրենց իրաւունքը:

7 Դեկտ. 1950, Սան Բաւլո-Պրազիլ

ԱՌԱՋԻՆ ԵՒ ՎԵՐՁԻՆ ԶՐՕՐՀՆԵՔԸ

1915-ի չարազատ թուակառնին, թիւրքերը թէեւ չյաջողեցան Վասպուրականի հայերը, միւս նահանգներու հայերուն նման, տեղահանել, բայց այդ անիծուած թուակառն անոնց ալ խոցեց, ամբողջ հայ ժողովրդեան դիւտուն պայթած այդ մեծ եղեոնի արհաւիրքներէն Վասպուրականցիներն ալ անմասն չմնացին, անոնք ալ բռնեցին զազթի ճանապարհը, որ իր զուլումներով, թիւրքերու կողմակերպած տեղահանութիւններէն ետ չմնաց:

Ապրիլեան յաղթական հերոսամարտին յաջորդող այդ յուսախաբութիւնը դառն էր ու զարհուրելի... Ո՞վ կարող էր երեւակայել, թէ այդ խանդավառութիւնները, այդ դեղեցիկ երազները, օճառի պղպղջակներու նման պիտի ցնդէին, իրենց ետեւ թողնելով հազարաւոր դիակներ, եւ քանդուած ու ամալացած հայրենիք մը, ո՞վ կարող էր երեւակայել, ո՞վ...:

Խուճապահար նահանջով մը Կովկաս ապաստանած Վասպուրականցիներէն բաւական կարեւոր մաս մը, 1917-ին արդէն հայրենիք վերադարձած էին ու իրենց աւերակները վերաշինելու ձեռնարկած: Գիւղացիներ, աշխատելու անսահման կարօտով լեցուած, իրենց խապանացած արտերու դիրկը նետուած էին, հալալ աշխատանքը սկսած էր, եւ այս անգամ աւելի մեծ եռանդով մը: Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը եւ Հայ Գիւղատնտեսական Միութիւնը, իրենց նիւթական եւ բարոյական ոյժերը միացուցած, Վասպուրականցիներու վերաշինական աշխատանքները կը քաջալերէին: Անոնք երկիրը դրկած իրենց ներկայացուցիչներու միջոցաւ, սերմնոցու հացահատիկներ եւ բնտանի կենդանիներ կը բաժնէին կողոպտուած եւ ամէն ինչ կորսնցուցած ժողովրդեան, եւ, իրենց ցուցմունքներով կ'առաջնորդէին վերաշինութեան գործը: Վերադարձող ժողովուրդը, մեծէն մինչեւ փոքրը, աշխատանքի լծուած էին, ոչ ժամ կար, ոչ ժամանակ, ոչ դիւեր կար, ոչ ցորեկ, կ'աշխատէին որքան որ կը դիմանային, ու կը քնանային, երբ այլեւս յոգնութիւնը ծունկի կը բերէր զիրենք: Ողբերգութիւնը մեծ եւ եռանդը անսահման էր, իրենց երկիրն էր որ կը վերաշինէին, իրենք էին որ պիտի վայելէին այդ աշխատանքի պտուղը: Բարգաւաճ ու խաղաղ կեանքի մը հեռապատկերը, պատերազմի մէջ

մաշուած ժողովրդեան մը համար, որքա՞ն անուշ է, որքա՞ն հաճախ: Ու Վասպուրականի ժողովուրդը, երազներով գինովցած՝ կ'աշխատէր...:

Հսկաներու յատուկ աշխատանքի այդ օրերուն, Երեւանէն եկած զգայացունց լուր մը, տակն ու վրայ կ'ընէր Վասպուրականցիներու երազները: Ռուսիոյ մէջ նոր եւ մեծ յեղափոխութիւն մը պայթած էր, Պոլշեիկութիւն...: Մի քանի կովկասահայ գրոց-բրոց մարդոցմէ զատ, ոչ ոք գիտէր թէ ի՞նչ է պոլշեիկութիւնը, ոչ միայն չէին հասկընար, այլ նոյնիսկ առաջին անգամն էր որ կը լսէին այդ կուսակցութեան անունը, եւ հաւանաբար ոչ ալ կարեւորութիւն պիտի տային ահոր, եթէ ողոսական բանակները, անբացատրելի անկարգապահութեամբ մը, չլքէին իրենց գրաւած երկիրները: Ռուսական բանակի հեռանալը, սոսկումով համակեց խաղաղ աշխատանքի լծուած ժողովուրդը: Անոնք զգացին որ այլեւս միմիայն էին ու անպաշտպան...: Այլեւս ուշ կամ կանուխ, դարձեալ դէմ դէմի պիտի գային իրենց դարաւոր թշնամիին՝ Թուրքին հետ, որ թէեւ քայքայուած էր ու անկար, այնու ամենայնիւ, որպէս պետութիւն, տակաւին ի վիճակի էր մեղ նման անփորձ ու անկազմակերպ ափ մը ժողովրդեան հետ չափուելու, եւ նոյնիսկ փճացնելու:

Կ'ըսեն թէ, մարդկային կեանքի մէջ, ամենէն ուշ մեռնողը յոյսն է, իրաւացի է այս կարծիքը եւ չա՞տ իրաւացի, Վասպուրականի ժողովուրդը տակաւին կը յուսար...: Ան կը սիրէր հաւատալ թէ, յեղափոխութեան սկզբնական շրջանի իրաւանցումէն վերջ, շուտով կարդ ու կանոնը պիտի վերահաստատուէր, բանակները ետ պիտի դառնային, թուրքերու մղձաւանջը վերջ պիտի ունենար, իսկ մինչ այդ, իրենք պիտի կարողանային ինքզինքնին պաշտպանել:

* * *

Աշուն էր, առանց խորհելու թէ ո՞վ պիտի վայելէր իրենց այդ դառն աշխատանքներու պտուղը, Վասպուրականի շինականները կը հերկէին ու կը ցանէին: Հայ սերմնացանի եռանդը դադար չունէր...: Ցանելը պարտականութիւն մըն էր, մինչ ցանուածքի վայելումը բախտի խնդիր... ու հայ սերմնացանը կը կատարէր իր պարտականութիւնը, ան կը ցանէր առանց խորհելու թէ բախտը ի՞նչ էր վերապահած իրեն...:

* * *

Ձմեռը սկսած էր իր ակռաները ցուցնել: Տրտաշունչ քամիներ կ'ոռնային կիսաքանդ Վասպուրականի աղքատիկ խրճիթներու վրայ, փոթորիկներու չարաղուշակ ու սարսաղակցիկ ոռնոցները,

մելամաղձոտ տխրութիւնով մը կը լեցնէին այդ կիսաւեր խրճիթներու մէջ կծկուած յուսակաւոր դիւզացիներու սրտերը, եւ վերջապէս, ձիւնը կ'սկսէր իջնել... : Երկնառաք այդ ճերմակ պատանքը, ամբողջապէս կը ծածկէր Վասպուրականի սարերն ու քարերը, դաշտերն ու հովիտները : Հայ շինականը ստիպուած էր այլեւս իր դործի ընկերներու, իր աչքի լուսին պէս սիրած ընտանի կենդանիներու հետ, ախոռներ քաշուիլ ու կենդանարար դարունի դալստեան սպասել : Ձիւնը կ'իջնար ու կ'իջնար... ու այդ ճերմակ եւ փափուկ վերմակին տակ, մայր հողի դորովալից գրկին մէջ, հանդիստ ու տպահով կը քնանային ցանուած հացահատիկները, սպասելով դարնան, երբ իրենց կանաչաւուն գլուխները հողէն դուրս ցցելով, անսահման ուրախութեամբ մը պիտի լեցնէին հայ դիւզացիներու սրտերը : Ձիւնը կ'իջնար... ճերմկած էր ամբողջ Վասպուրականը, բայց այդ ճերմակ վերաբերուի վրայէն հեւ ի հեւ երթեւեկող սուրհանդակները, սեւ լուրեր միայն կը բերէին... : Դրութիւնը լուրջ էր, մօտալուտ եւ զարհուրելի աղէտի մը հեռադատկերը կախուած էր կիսաւեր քաղաքի կիսայրուած տուններու վրայ : Տարօրինակ եռուղեւ մը կար, ամէն մարդ բան մը ընել կ'ուզէր, չորս կողմ իրարանցում կար, բայց ոչ մի ժպիտ, դոհունակութեան ոչ մի նշոյլ, կարծես թէ ամբողջ Վասպուրականի ժողովուրդը, հսկայ մեռելաթաղի մը պատրաստութիւնը կը տեսնէր... բայց ո՞վ էր մեռած, կամ ո՞վ էր մահամերձը... ու ժողովուրդը սղաւորի մը երեւոյթով կը շարժուէր ու կը դործէր, տխուր էր ան, լուռ ու անձայն... :

Մօտաւորապէս տարի մըն էր, որ Վասպուրականը իր անկախութիւնը հռչակած էր, եւ ինքնուրոյն հանրապետութեան մը կերպարանքը ստացած : Ունէր իր պետական կադմը, նոյնիսկ հանրապետութեան դրամը՝ Փոխգիր անուանով, հող չէ թէ այդ դրամը շինուած էր ամենահասարակ եւ դժուոր թուղթով մը եւ վրայի դիւրերն ալ ձեռքով դրուած եւ խմորատիպ տպուած : Այսուհանդերձ անկախ հանրապետութեան մը դրամն էր ան, եւ ներքին դործածութեան համար պարտադիր : Կառավարութիւն ալ կար, դրամ ալ կար, բանակ ալ կար : Բայց զինուորական ամենատարրական դիտելիքներէ զուրկ, եւ միայն հրացաններով զինուած այդ ժողովրդական բանակը պիտի կրնա՞ր պաշտպանել անկախ Վասպուրականի սահմանները : Եթէ թուրքերը մեծ ոյժով յարձակէին, ի՞նչ պիտի ըլլար այդ անհաւասար կռուին վախճանը... ոչ ոք կ'ուզէր մտածել այդ մասին, որոշ էր թէ երբ ժամանակը հասնէր, պիտի կռուէին, Մահ կամ ազատութիւն, երբորդ ճամբայ մը չի կար այլեւս... : Ու Վասպուրականցիները յուսահատի մը որոշումով, բայց հերոսի մը վճռականութեամբ, ձիւնածածկ խը-

րամներու մէջ նստած, թշնամու դալստեան կ'սպասէին... : Ձիւնը կը շարունակէր իջնալ, ու այս անգամ ոչ միայն Վասպուրականի սարերու եւ դաշտերու վրայ, այլ նաեւ խրամներու մէջ կծկուած անոր հերոս զինուորներու վրայ... :

Սահմանադրութիւններու վրայ տեղի ունեցած փոքրիկ ընդհարումները որոշապէս ցոյց կուտային թէ, տաճկական բանակը մեր դիրքերը կը ծեծէր, մեր ոյժերու չափը կ'ընդունէր համար... ցուրտ էր ու ձմեռ, թշնամին մօտ էր ու բախումը անխուսափելի... զինուորներ, ստոած ձեռքերով իրենց հրացանները դրկած, ձիւնածածկ խրամներու մէջ կծկուած, կ'սպասէին... մահ կամ ազատութիւն, ուրիշ ճամբայ չի կար... ու ձիւնը կը շարունակէր իջնալ լուռ ու անաղմուկ... :

* * *

1917, Դեկտեմբեր 31-ի դիւերն էր : Պայծառ էր երկինքը, կապուտակ ու աստղազարդ : Այնքան դեղեցիկ էր երկնքի կապոյտը եւ այնքան բազմաթիւ ու փափուկն այդ կապոյտի վրայ ցանցնուած աստղիկները, որ անկարելի էր հաւատալ թէ երկրադուռի վրայ կար ուրիշ հողամաս մը, այնքան դեղեցիկ երկնքով մը զարդարուած : Կարծես թէ Արարիչը մարդկային վրձինին ծանօթ կապոյտով մը ամբողջ Վասպուրականի երկինքը ներկելէ վերջ, հոն հաւաքած էր նաեւ տիեզերքի ամբողջ աստղիկները, մարդոց դեղեցիկութեան դադափար ներշնչելու համար : Դեղեցիկ է Վասպուրականի ձմեռնային պայծառ դիւերը, բայց ցուրտ է եւ զարհուրելիօրէն ցուրտ... :

Այդ օր սոսկալի ցուրտ մը, ամբողջ Վասպուրականը իր սառեցընող շունչին տակ առած, կարծես միակաւոր սառցակոյտի մը վերածել կ'ուզէր դայն : Գուրտ էր, այնքան ցուրտ, որ շունչը հաղիւ ունդերէն դուրս ելած, սառոյցի կը վերածուէր : Կիսակործան քաղաքին կէս այրուած տուններու դռներն ու սլառուհանները դոցուած էին, հակառակ Կաղանգի դիւեր ըլլալուն, աղօտ կերպով լուսաւորուած հաղուադիւտ պատուհաններէն եւ ոչ մէկուն ետեւէն ուրախ երգերու կամ դուարթ քրքիչներու ձայներ կը լսուէին : Մահասարսուռ տրխութիւն մը իջած էր քաղաքին վրայ, որ խստաշունչ ցուրտին միացած, կատարեալ անշարժութեան եւ մեռելութեան դատապարտած էր դայն : Ո՞ւր էին, ո՞ւր էր, ո՞ւր էր վացած Կաղանգի ուրախ դիւերը, ո՞ւր էին դացած այդ երեկոյեան բազմապիսի մրդեղէններով լեցուն սեղանները, ո՞ւր էին այդ ճոխ սեղաններու շուրջ հաւաքուած հարսեր ու աղջիկները, երիտասարդներն ու մամիկները, պապիկներն ու իրենց թոռնիկները, ո՞ւր էին դացած այդ բոլորը ո՞ւր, ինչո՞ւ Կաղանգը մոռացութեան տրուած էր այդպէս, ինչո՞ւ այդպէս լուռ էր երբեմնի կեանքով ու կենդանութեամբ լեցուն այդ շէնշող քաղաքը... :

կիսակործան քաղաքին սակաւաթիւ բնակչութիւնը այդ երեկոյ, ու-
րախ Կաղանդի մը փոխարէն, անորոշ բայց մօտաւորաւ զուլումի մը
ահաւոր ճնշման տակ կը հեծեճէր... Կաղանդի երեկոն այս անգամ
ուրախութեան փոխարէն անբացատրելի տխրութիւն մը բերած էր իր
հետ: Ընտանեկան այդ երբեմնի երջանիկ բոյները, տառապանքի զըն-
տաններու վերածուած էին... Վանեցու Կաղանդը մեռա՛ծ էր... ու
Ժողովուրդը կ'ողբար իր սիրած Կաղանդի մահը... Բայց ո՞վ պիտի
ողբար իր վրայ, այդ հերոս բայց անբախտ Ժողովուրդեան վրայ...:

* * *

Նոր Տարի է, 1918 Յունուար 1-ի արշալոյսը: Հին տարին արիւնով
ու արցունքով լեցուն պարկը շալկած, լուռ ու անձայն կը հեռանար
Հայոց աշխարհէն, տեղ տալով նորին, որ հակառակ իր երկոտասար-
դութեան, կորաքամակ ալեւորի մը պէս, կ'թոտուն քայլերով ու մը-
ռայլ ճակատով մը ներս կուգար: Նոր տարին Ժպտաղէ՛մ է՛ր եւ ոչ ալ
նոր բարիքներու խոստումներով կը մօտենար, ան հաղիւ երեւցած,
չնչասպառ ու յուսակտուր ձայնով մը, տակաւին իր յոյսը չկորսնցու-
ցած, Վասպուրականցիներու ախանջներուն կը փափար, զուլում...
զուլում...: Նոր տարին, որպէս նոր բարիք, զուլում... զուլում...
չնչալով կը մօտենար: Հին յիշատակներու վերջիշումներով չարչըր-
կուած, անքուն ու անհանգիստ գիշեր մը լուսցնելէ վերջ, Ժողո-
վուրդը ոտքի վրայ էր դարձեալ: Ոչ ոք մտքէն կ'անցնէր իրեն հան-
գելիցողին, հնաւանդ սովորութեան համաձայն, Շնորհաւոր նոր տարի
այնքան ընդհանրացած խօսքը արտասանել, կարծես թէ կ'զգուշանա-
յին այդ նախադասութիւնը բերան առնելէ: Շնորհաւոր նոր տարի՛...
բայց լ'նչպէս շնորհաւորէին այդ նոր տարին, որու գալուստը բարիք
մը բերելու նշան մը է՛ր ցուցներ: Ինչպէ՞ս շնորհաւորել նոր տարի մը,
որ նոր արիւններ ու արցունքներ բերել կ'սպառնար: Մահ ու աւեր
խոստացող տարիի մը գալուստը կը շնորհաւորուի...: Ժողովուրդը
կը վախնար այդ նոր տարիէն, եւ այնքան կը վախնար, որ շնորհաւո-
րելէ ալ կ'զգուշանար: Վասպուրականի ամբողջ Ժողովուրդը մար-
դարէ դարձած էր, ան գուշակած էր, որ այս նոր տարին, Վասպու-
րականցիներու համար շնորհաւորութեան արժանի տարի մը չըլլալէն
դատ, ահռելի քանակութեամբ արիւն ու արցունք շալկած կուգար, ու
Ժողովուրդը իր մարդարէթութեան մէջ է՛ր սխալած դժբախտաբար...:

* * *

1918-ի Յունուար 6-ն էր, Ծննդեան առաւօտը: Հայ Ժողովուրդի
համար նոր տարիէն շատ աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցող օր մը:
Հայոց Աստուածն անգամ, այդ օր բացառաբար, որոշած էր պայծառ
ու զեղեցիկ արշալոյսով մը, հնարաւորութիւն տալ տառապանքի ճի-

րաններուն մէջ բղքտուած, բայց խորունկ հաւատքով մը թրծուած
հայ Ժողովուրդեան, որ արժանաւայել կերպով տօնէ Փրկչին ծնունդը,
այն փրկչին, որ իր արեան գնով աշխարհին կտակեց սիրոյ զաղափա-
րը, զաղափար մը, որ երկնային թագաւորութեան եւ երկրային եր-
ջանկութեան հիմնաքարն է:

Հայ Ժողովուրդը, իր պապենական սովորութեան համաձայն,
ներկան իր ամբողջ դառնութիւններով մոռցած, զօրաւոր եւ անխախ-
տելի հաւատքէ մը մղուած, այդ օր, սովորականէն շատ աւելի կա-
նուխ քունէն ելած, Քրիստոսի սուրբ ծնունդը տօնելու կը պատրաս-
տուէր: Օղբ թէեւ պայծառ էր ու զեղեցիկ, բայց ցուրտ էր եւ սառ-
տիկ ցուրտ: Զիւնի հաստ խաւ մը ծածկած էր Վասպուրականի սարերն
ու քարերը, դաշտերն ու հովիտները, որոնք լուռ ու անկենդան, այդ
ձերմակ ու փափուկ վերմակին տակ, կը քնանային խաղաղ ու հան-
դիստ...: Միայն կիսակործան Վան քաղաքն էր, որ ժամանակէն շատ
առաջ իրարանցման մէջ էր...: Այդ քաղաքին այրուած ու կործանուած
չորս եկեղեցիներէն միայն Յանկոյս-Չորոյ այրուած տաճարին դան-
դալն էր որ իր երկարաշունչ, ծանր ու խորհրդաւոր զօղանջներով
ջերմեռանդ ու հաւատացեալ հայերը եկեղեցի կը հրաւիրէր:

Ծննդեան առաւօտն էր, քրիստոնէական եկեղեցւոյ ամենամեծ
օրերէն մին, հայ Ժողովուրդի ամենասիրած ու ամենէն հանդիսաւոր
արարողութիւններով տօնուած տօներէն մին: Վասպուրականցիները
իրենց դարաւոր երկխղածութեամբ, իրենց անխախտ հաւատքի սըր-
բութեանը ապաւինած, ամէն մէկն իր գիտցած ձևով, աղօթք մը
մրմնջելով, եկեղեցի կ'երթար...

Այդ տարին, Յայնկոյս-Չորոյ թաղամասը, Վան քաղաքին ամե-
նէն ցանցառ բնակչութիւն ունեցող թաղամասն էր, իսկ եկեղեցին ամ-
բողջապէս այրուած էր ու քարուքանդ եղած: Կանդուն կը մնար ա-
ջակողմեան աւանդատունը միայն, ուր ժամանակին կը կատարուէր
մկրտութեան խորհուրդը: Այդ աւանդատունն էր ահա որ եկեղեցիի
վերածուած էր եւ ուր քահանան ու գաղթներ պիտի մատուցանէին
Ծննդեան պատարադը:

Դեռ արշալոյսը չբացուած, հաւատացեալներու կարաւանը կը
չարժուէր դէպի եկեղեցին, ճոճաւցներով իր ոտքերու ծանրութեան
տակ կարծրանալու դատապարտուած ձիւնի հաստ խաւ մը, որու
վրայէն, երկար ու սեւ պարանի մը նման, յառաջ կը շարժուէր հսկայ
բազմութիւն մը: Ուրկէ՞ կուգար այդ բազմութիւնը, է՛լ որ Յայնկոյս
Չորոյ թաղամասը, այդ տարին, այդ բազմութեան մէկ քաններորդին
չափ ալ բնակչութիւն չունէր, ուրկէ՞ կուգար ուրեմն այդ բազմու-
թիւնը...: Ուրիշ թաղամասերէ՞... բայց է՛ր այդ թաղամասերն ալ

ունէին իրենց այրուած եկեղեցիները, ինչո՞ւ ընկալեալ սովորութեան համաձայն, ամէն թաղամասի ժողովուրդը իր եկեղեցին չէր երթար, ինչո՞ւ այս անգամ նախապատուութիւնը Յայնկոյս Զորոյ եկեղեցիին կուգային, ինչո՞ւ...: Ժողովուրդին տուած այդ նախապատուութիւնը իր արդարացուցիչ պատճառը ունէր, այդ օր Յայնկոյս Զորոյ եկեղեցին պիտի կատարուէր ջրօրհնէքի արարողութիւն մը, որ վեց հարիւր տարիներէ ի վեր տեսնուած չէր: Այդ օր, անկախ վասպուրականը, իր թաղաւարութեան շրջանին ունեցած սովորութեան համաձայն, ջրօրհնէքի սրբազան արարողութիւնը բացօդեայ պիտի կատարէր: Միւսոնը եկեղեցւոյ առջեւէն քրքշալով անցնող ղեռակին մէջ պիտի թափուէր, անկախ վասպուրականի պետական մարդոց եւ հայկական անդրանիկ ու պաշտօնական բանակի քաջարի զինուորներու ներկայութեան: Ամբողջ ժողովուրդը, մեծէն մինչեւ պզտիկ, մեծ եւ պատմական ջրօրհնէք մը տեսնելու հեռապատկերէն ողբերգութեամբ, անվերջանալի կարաւանով մը, աւերակ ու ձիւնածածկ փողոցներէն կը շարժուէր դէպի Յայնկոյս Զորոյ եկեղեցին:

Ե՛րբ, եւ ո՞վ էր շինած Զրմ-գրմ մաղարայի ոտքերուն տակ, ըստ-ուերախիտ պուրակի մը քով, վճիտ ու անուշահամ ջուրով օժտուած ղեռակի մը եղբրին բարձրացող այդ այրուած եկեղեցին, որ այսօր այդ պատմական եւ հանդիսաւոր ջրօրհնէքը կատարելու բախտը կ'ու-նենար: Դարեր առաջ գոյութիւն ունեցող համբաւաւոր կոտան մը աւերակներուն վրա՞յ էր կառուցուած ան, թէ՛ քրիստոնէական ջերմեռանդ հաւատքն էր դատած այդ ղեղեցիկ վայրը: Քանի՞ դարերէ ի վեր այդ փոքրիկ ղեռակը քրքշալով կը թաւալէր այդ տեղերը: Քանի քանի միլիոններով մարդիկ անցած էին այդ չարածճի ղեռակի կրծքին վրայ բարձրացած փոքրիկ կամուրջին վրայէն, ոչ ոք դիտէր, ոչ ոք կարող էր գուշակել: Գետակին ու իր հին ու փոքր կամուրջին դադո-նիքներն էին ատոնք, իսկ այդ դադոնիքները անոնք կը պահէին ար-ծաթասէր ժլատի մը դուրդուրանքով:

Դարե՛ր... ո՞վ պիտի համբէր դանոնք, եւ ինչո՞ւ համբել, կը բուէր ղիտնալ թէ, Յայնկոյս Զորոյ եկեղեցւոյ առջեւէն թաւալող ղեռակը, դարեր շարունակ վաղած էր ու պիտի շարունակէր վաղել, միշտ ուրախ, միշտ դուարթ, միշտ քրքշալով, միշտ անտարբեր իր շուրջի անցողաւորներէն, ժամանակն ու մարդիկ, դարեր շարունակ, իր ալիքներու նման, եկած ու անցած էին, ու պիտի շարունակէին դալ ու անցնիլ...:

Զմեռ էր ու ցուրտ, բայց հակառակ այդ ցուրտին, քաղաքին չորս անկիւններէն ժողովուրդը կուգար ու կը խոնուէր այդ օր Յայնկոյս Զորոյ ղեռակը, որը՝ իր փոքրիկ կամուրջով, մասնաւոր ուշադրու-

թեան առարկայ եղած էր:

Գետակի երկու եղբրքներուն կաղմուած սառոյցները, բնութեան անտեսանելի ձեռքերով, ժանեակներու ձեւեր առած, երկու կողմէն կիսովին ծածկուած էին գետակի մարմինը, նորաթիթիթ օրիորդի մը կուրծքը զարդարող ժանեակներու նման: Գետակը այդ ժանեակաձեւ սառոյցներու մէջէն, ամօթխած կոյսի մը նման, անպարկեշտ աչքե-րու նայուածքներէն չիոթեւած, անհանդիստ շարժումներով յառաջ կը սուբար, մինչ իր երկու քիւրքը ծածկող ձիւնը, նորահարսի մը հագուստներու ձեւերը առած, կ'երկարէր մինչեւ վարապայ լերան ամենաբարձր կատարը...: Յայնկոյս Զորոյ ղեռակը, նորահարսի մը պէս զարդարուած, մեծ արարողութեան մը սկսելուն կ'սպասէր, կար-ծես թէ իր կեանքի ամենաերջանիկ մէկ վայրկեանի մօտիկութիւնը կ'զգար եւ ատոր համար ալ զարդարուած էր, եւ ատոր համար ալ ու-րախ էր ու անհամբեր...:

Առաւօտեան ժամը 10-ն էր, երկինքը անամպ էր ու պայծառ, արեւակը հաճելի տաքութիւն մը կը ցանցնէր ղեռ ժամեր առաջ խառա-շունչ ցուրտի մը տակ սառած ու սմբած քաղաքին վրայ: Ամբողջ վասպուրականը ծածկող այդ ձերմակ ու անրիծ վերաբնակին վրայ խուժող արեգական ոսկեգոյն ճառագայթները, փայլուն եւ դմալիլի համայնապատկեր մը ձեւացուցած էին, որուն հասարակ մարդիկ ու-ղիղ աչքով նայելու արտօնուած չէին, այդ լոյսը, այդ ղեռնական փայլունութեան ղեղեցիկութիւնը, հանդարտ աչքերով ղիտնու վայել-քը անմահներուն միայն վերապահուած է, մարդիկ իրենց մահկանա-ցու աչքերով իրաւունք չունին նայելու այդ համայնապատկերին, հիանալու այդ ղեղեցիկութեանը վրայ, իսկ յամառները, բնութեան հրամաններուն մօտիկ չընողները, անպայման կը կուրանան, եւ ժողո-վուրդը այդ պատմութեանը ծմէք կամ ձկնուր կ'անուանէ, այսին-քէն՝ ձիւնէն կուրացած: Այո՛, արեգական ճառագայթներու տակ, աննկարադրելի ղեղեցիկութեամբ փայլող ձիւնին նայողը կը կուրա-նայ, իր պատիժը կը դանէ...: Ժողովուրդը սակայն այնքան վար-ժուած է բնութեան այս կարդի հրաշալի տեսարաններուն, որ ոչ միայն կարեւորութիւն չի տար անոնց, այլ նոյնիսկ անոնց դոյութիւ-նը կ'անդիտանայ: Այդ օր, այդ հսկայ բազմութիւնը, ո՛չ ցուրտի, ո՛չ տաքի եւ ոչ ալ բնութեան ղեղեցիկութիւններով զբաղուելու տրամադ-րութիւն ունէր, անոր ամբողջ ուշքն ու միտքը կեդրոնացած էր ջրօր-հնէքի վրայ: Դարեր առաջ, իր անկախութեան շրջաններու նման, ջր-օրհնէք մը պիտի կատարուէր այդ օր, ու ժողովուրդը անվերջանա-լի կարաւանով կուգար ու կը խոնուէր...:

Փոքրիկ կամուրջին երկու եղբրքներուն վրայ, կարողով շարուած

են չորս հարիւր հայ զինուորներ, անկախ Վասպուրականի անդրաշխիզ պաշտօնական զինուորներն են անոնք, հրացանները ձեռքերնին, կազմ ու պատրաստ: Բոլորն ալ նորահաս երիտասարդներ են, առողջ ու բարեձեւ, բոլորն ալ թաւ յօնքերով, խոշոր, սեւուրիկ ու փալիւլացող աչքերով, դահուկալիւթեան թեթեւ ժպիտով մը անուշամտ պէմքերով: Ինքնավստահութիւն արտացոլող ակնաբեկներով, անոնք կը դիտեն զիրենք շրջապատող ժողովուրդը, այդ կամ կլտացող աչքերը, իրենց բազմալեզու բերաններով, կարծես կ'ըսէին այդ բազմութեան. Մի յուսահատի՛ք, մենք հոս ենք:

Եկեղեցական մեղծ երաժշտութեան մը ձայնը, որ երկինքէն դալու աղաւորութիւնը կը թողուր, իր վրայ կը կեդրոնացնէր այդ հսկայ բազմութեան ուշադրութիւնը, հաղորաւոր աչքեր ձայնին եկած կողմը կը դառնային: Եկեղեցական թափօրն էր որ եկեղեցիէն դուրս կ'ելլէր ու յամբարձայլ կը յառաջանար դէպի կամուրջը: Երեւցիկ խումբի ետեւէն կուգային երկու քահանաներ ոսկեթել շուրջառնեղով, ապա ժամարար քահանան զգեստաւորուած պատարաղի էն զեղեցիկ հաղուստներով, երկու ձեռքերով երկիւղածութեամբ բռնած արծաթեայ աղանի մը: Սնոր կը հետեւէին հայ պետական անձնաւորութիւններ, հայ բանակի սպաներ եւ խուճենքամ բազմութիւն մը, բոլորն ալ զլիարկնին ձեռքերնին, լուռ ու երկիւղած:

Հաղիւ թէ թափօրը եկեղեցւոյ արտաքին դռնէն դուրս ելած էր, երբ լսելի եղաւ զինուորներու հրամանատարի «պատուի՛ ա՛ս» խոր լաւ ձայնով մը տրուած հրամանը: Ու չորս հարիւր զինուորներ, մէկ անձի նման, առողջ ու արագ շարժումով պատուի կը կենային: Որքա՛ն քաղցր, որքա՛ն տալուովէ էր, հայ հրամանատարի բերնէն, հայ լեզուով, հայ զինուորներուն ուղղուած այդ հրահանգը... որքա՛ն հպարտ, որքա՛ն երջանիկ էին բարեւի կեցած զինուորները... որքա՛ն տալուորուած, որքա՛ն ուրախ էր այդ զինուորները շրջապատող ժողովուրդը: Հայ զինուորներ... հայ հրամանատար... հոյերէն լեզուով հրահանգներ... ժողովուրդը այնքան յուզուած էր, այնքան յափշտակուած, որ կարծես թէ իր տեսածին չէր հաւատար, ու իր այդ հոգեկան վիճակը կ'արտայայտէր. «Փառք քեզ Աստուած, փառք քեզ Աստուած, այս օրին ալ արժանացանք» խօսքերով:

Խեղճ ժողովուրդ, հերո՛ս ժողովուրդ, բազմաշարժա՛ր ժողովուրդ, փա՛ռք քեզ, փա՛ռք քո մեծութեան, փա՛ռք քու անխախտ հաւատքիդ...:

Թափօրը շարունակ երդելով, ծանր ու հանդիսաւոր քայլերով կը յառաջանայ ու օդաւորութիւնէն երկրակայացող ծերուկ կամուրջին երկու կողմերուն վրայ շարուած զինուորներուն մէջակը կը կենայ:

Հանդիսակատար քահանան, երկու քահանաներու ընկերակցութեամբ, կը մօտենան կամուրջի եզերքին, դպիրներու խումբը կ'սկսի երգել «Առաքելոյ Աղաւնոյ» շարականը: Ժողովուրդը զիրար հրելով ու հըրմըշակելով, դեռին վրայ կը յարձակին, ամէն մարդ կ'ուղէ ճիշտ դեռին վրայ տեղ մը ունենալ: Դպիրները կը շարունակեն երգել, ամբողջ ժողովուրդեան աչքերը ուղղուած են ժամարար քահանայի ձեռքի արծաթեայ աղանիին, որ դուռնը դեռին վրայ ծռած, կարծես թէ անոր քրքշացող ալիքները կը դիտէր: Բայց ահա արծաթեայ աղանիի ոսկեղօծ կտուցէն, միւսոնի առաջին կաթիլը, փայլուն ու ոսկեղէն դնդիկի մը նման, վար կը կաթիլ ու դետակին փրփրուն ալիքներուն մէջ կ'աներեւութեամբ: Դեռ կաթիլը ջուրին չհասած, լսելի կ'ըլլար հրամանատարի առնական խորխոր ձայնը. «Կրա՛կ»: Ու այդ հրահանգին կը յաջորդէր դէպի երկինք ուղղուած չորս հարիւր հրացաններու բերաններէն պոռթկացող թնդիւնը: Հրացաններու համադարկին անմիջապէս կը յաջորդէր թնդանօթներու որոտը, որոնք թէեւ հանդիսատեսիէն շատ հեռու էին եւ անտեսանելի, բայց համադարկի պայմանադրական նշանին կ'ընկերանային իրենց թղթացող դոռու՛մ դոռմաներով, աւելի տալուորիչ, աւելի խորհրդաւոր դարձնելով կրօնական այդ արարողութիւնը, որմէ այլեւս ազատութեան եւ անկախութեան հոռը կուգար: Այդ օր, այդ պատմական ջրօրհնէքին, անդամ մը եւս, հայու հաւատքն ու ազատութեան սէրը, ձեռք ձեռքի կուտային, միասին քայլելու մնականութեամբ...: Թնդանօթները լուծ չէին տակաւին ու անոնց ումբերը կը շարունակէին պայթիլ Վարդապ լեւոնի աչք դուռնէն վեր, շա՛տ վեր, աւետելու ամբողջ Վասպուրականի սարերուն ու ձորերուն, Վարդապ լեւոնի քրանցքներու վրայ ինքուած նուիրական սրբաւայրերուն, Սուրբ Գրիգոր վանքին, վերին Վարդապ տաճարին աւերակներուն, Թողիկ ճղնաւորի այրին, Հախիսիմեանց կոյսերու եւ Գրիգոր Լուսաւորիչի մատուռներուն, Խաչ պատուհանին, Աստղեան բերդին, Ապարանջան, Կաթնաղբիւր եւ Քրիստոսի աղբիւրներուն, թէ հայկական նորածին ազատութեան օրն էր այդ օր: Թէ աղաւ Վասպուրականը իր նախկին փառքը վերադառնա՞ծ, իր թաղաւորներու եւ իշխաններու սոյնորութեանց համեմատ, անխախտ ու բարձրադուլիս կը կատարէր Քրիստոսի մկրտութեան տօնը, հայուն ջրօրհնէքը...:

Աղաւ ու անկախ Վասպուրականի առաջին աղաւ ու հանդիսաւոր ջրօրհնէքն էր այս: Ամբողջ Վասպուրականը, իր ասուներով ու անասուններով, լսեց այդ բերկրայից աւետիսը, դարբնու ստրկութեան արցունքը սրբեց իր աչքերէն, ու ազատութեան վայելքն ունեւ՝ իր կուրծքով խոր շունչ մը առաւ: Ամբողջ ժողովուրդը՝ յուզմունքէն

դողդղացող չրթներով աղատութիւն... աղատութիւն... մրմնջեց, ու Վասպուրականի սարերն ու ձորերը, միեւնոյն ողևորութեամբ, իրենց հաղարալեղու բերաններով, արձագանդեցին, աղատութիւն... աղատութիւն...: Ու այդ աղատութիւնով ալ զինովցած էր Վասպուրականը...:

Փոխն ի փոխ իրարու յաջորդող «Առաքելոյ Աղանոյ» չարականի երեք տուններուն կը յաջորդէին միւսոնի երեք կաթիլներ, հրացաններու եւ թնդանոթներու երեքական համադարկեր: Իսկ զետափ հաւաքուած ժողովուրդը, խանդավառութեան այդ գեղեցիկ վայրկեաններուն, չկարողանալով իր ողևորութեան չափ գնել, հաղուստներով զետակը կը նետուէին, զրկախառնուելու անոր փրփրադէզ ու զուլալ ալիքներուն հետ, խլելու անոր կրծքին մէջ կաթած աղատ Վասպուրականի, աղատ ջրօրհնէքի միւսոնի սրբազան կաթիլները, այդ երջանիկ գետակի փափուկ ու դով փրփուրներով դոփացնելու աղատութեան սիրտը կրակէն այրուող իրենց ճակատները, անոր վճիռ ու սառնորակ ջրերուն մէջ թաղելու իրենց սրտերը այլու չարադուշակ մտահոգութիւնները...: Յայնկոյս Ձորոյ եկեղեցւոյ առջեւէն ցատկոտելով վազվզող այդ վաղմիկ գետակը, ջրօրհնէքի միւսոնի սրբազան կաթիլներով, նշանուած էր այլեւս Վասպուրականի աղատութեան հետ...: Գետակի սառնորակ ալիքներու հետ զրկախառնուող այդ բաղմութիւնը, նշանաւոր ուրախ պարն էր որ կը պարէր խնդուճերէս, դոհ ու երջանիկ...: Անդին հաղարաւոր ձեռքերու ծափահարութիւնները, հաղարաւոր բերաններէն դուրս խուժող քրքիւնները, նոր ոյժ, նոր եռանդ կուտային այդ խելայեղ երիտասարդներուն, որոնք ձմեռուան այդ եղանակին, ամբողջ թրջուած հաղուստներու մէջ, ոչ պաղառութիւն, եւ ոչ ալ հիւանդութիւն կը մտաբերէին: Աղատ Վասպուրականի անդբանիկ եւ աղատ ջրօրհնէքն էր ան, որ աւա՛ղ, ինչպէս առաջին, նոյնպէս ալ վերջին ջրօրհնէքը եղաւ...:

Այդ ընդհանուր ողևորութեան վայրկեաններուն, արարողապետ ծերունի քահանան, աջ ձեռքը վեր կը բարձրացնէ, ու այդ անխօս նշանը բաւական կ'ըլլայ լուսթիւն պարտադրելու բոլորին: Եկեղեցական արարողութիւնը վերջացած էր, ամբողջապէս թրջուած երիտասարդ մը, գետէն հանած խաչը ձեռքին, հպարտ ու բարձրադուլ կը կենար քահանային քով: Այդ պատմական ջրօրհնէքի խաչի կնքահայրն էր ան, որ այդ պատուէն հպարտացած, արձանի մը պէս կը կենար, առանց մտելու ամենափոքր նշան մը ցուցնելու: Քահանան, այս անգամ խորին լուսթեան մէջ, յուզմունքէն դողդղացող ձայնով մը կ'ըսէր հետեւեալը. «Միւրիկ ժողովուրդ, աղատ Վասպուրականի աղա՛ս ու քաջարի զինուորներու ներկայութեան, անոնց հրացաններու

համադարկերու ընկերակցութեամբ, կատարեցինք ջրօրհնէքի սրբազան արարողութիւնը, Այնքան յուզուած եմ, որ բառեր կը պակսին ինծի, զգացումներս լիովին արտայայտելու համար, ինձ կը մնայ միայն՝ Սիմէոն Ծերունիի նման կրկնել. «Արդ արձակեայ դժառայս քոն», ես տեսայ իմ Վասպուրականիս աղատութիւնը, ես կատարեցի աղատ հայու աղատ ջրօրհնէքը, եթէ մեռնիմ ալ հոգս չէ, վստահ եմ թէ մեր քաջերը արդէն փշրած են ստրկութեան շղթաները, ու իրենց մաքրամաքուր արիւնով փրկած Հայաստանը, թող ապրի, յաւէտ ապրի աղա՛ս ու անկախ Հայաստանը, իր քաջարի բանակով»:

Ձինուորներն ու ամբողջ ժողովուրդը միաբերան դուռացին. «Կեցցէ՛ աղատ Հայաստան, կեցցէ՛ հայ բանակ»: Դարձեալ հրացաններու համադարկեր, դարձեալ թնդանոթներու սրտներ, դարձեալ կեցցէ՛նէր, դարձեալ անյերջ ծափահարութիւններ: Ժողովուրդը ելեկտրականացած էր, դոհ էր, զուարթ ու երջանիկ...: Եւ որքա՛ն քաղցր, որքա՛ն անուշ էին այդ ժամերը եւ ինչպէ՛ս անցան ու անհետ կորա՛ն:

Հանդէսը վերջացած էր, զինուորները «Մեր Հայրենիք» երգելով, ուրախ եւ աւա՛ղ քայլերով կը հեռանային: Բաղմահադար ժողովուրդը ողևորութեան զինովցած, խօսելով ու խնդալով, հսկայական հեղեղի մը նման, կը խուժէր քաղաքին աւերակ ու գրեթէ անմարդաբլրնակ փողոցները, ամէն մարդ իր տեղը կ'երթար, այդ պատմական արարողութեան ներկայ չեղողներուն, իր դիտցած ձեւով պատմելու իր տեսածը...:

Մէկ ժամ վերջ, կրկին յաւիտենական խաղաղութիւն իջած էր Յայնկոյս Ձորոյ այրուած եկեղեցւոյ եւ իր շրջապատին վրայ, ոչ մի մարդ, ոչ մի կենդանութիւն, ոչ մի ձայն, ոչ մի ծաղուկ: Միայն չարածնի գետակն էր որ կը շարունակէր իր դարաւոր վաղքը, նազանի ջրօրուամներով այս անգամ աւելի ուրախ եւ աւելի բարձրաձայն քրքշալով: Իր նշանաւոր արարողութիւնն էր որ կատարուած էր, ան նշանուած էր Վասպուրականի աղատութեան հետ, միւսոնի սրբազան կաթիլներով, ան իր մուրադին հասած նորահաս օրիորդի մը նման, կը քրքշար ու կը ցատկոտէր, դոհ ու երջանիկ...:

Օղը պայծառ էր, արեւակաւն սսկեղօժ չողերուն տակ կը փրփրային Վասպուրականի սպիտակ լեռներն ու դաշտերը, սեւ կէտ մը անդամ չէր երեւնար, աղատութեան աօնն էր որ կատարուած էր, ու Վասպուրականցիներու նման, իրենց լեռներն ու դաշտերը ալ ուրախ էին, երջանիկ ու սպիտակադարձուած...:

Բայց այդ երջանիկ վայրկեաններուն, ո՛չ Վասպուրականցիներու, ոչ ալ իրենց սարերու եւ դաշտերու մտքէն կ'անցնէր թէ, այդ փառաւոր ջրօրհնէքը, աղատ Վասպուրականի առաջին եւ վերջին ջրօրհնէքը

պիտի ըլլար, անոնց եւ ոչ մէկու մտքէն կ'անցնէր, որ երկու ամիս վերջ, ճիշտ Մարտ 21-ին, Վասպուրականի այդ նորածին հանրապետութիւնը, իր դարհուրելի փրկողութեամբ պիտի ունենար, իր մոխիրներու տակ թաղելով իր հաղարաւոր զաւակներէն զատ, մեր ամբողջ յոյսերն ու երազները: Եւ որ ամենէն դարհուրելին էր, ամբողջ պատմութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով, Վասպուրականը ամբողջապէս պիտի պարպուէր իր զաւակներէն, Վան քաղաքն ու իր ամբողջ շէնչող դիւղերը կատարեալ ամայութեան եւ աւերակներու ողբալի կոյտերու պիտի վերածուէին, Վասպուրականի մէջ պիտի լսէր Հայկի լեզուն, Հայու եւ Հայաստանի հիմնաքարը ջարդուփշուր եղած էր... Վասպուրականի մէջ, Հայու եւ Հայաստանի հիմը դնող Հայկի սերունդին խլեակները, այլեւս աշխարհ պիտի թափառէին... Թափառի՛լ... որքա՛ն դառն է, որքա՛ն մաշեցնող... քալէ՛... քալէ՛... առանց մնացուն կայանի մը, քալէ՛ շարունակ... բայց մինչեւ ե՞րբ... մինչեւ ո՞ւր...:

Ն Շ Ա Ն Ա Խ Պ Ա Ր

1914-ի համաշխարհային առաջին մեծ պատերազմի ընթացքին, Երուսաղէմի հայոց Ս. Յակոբեանց վանքը ապաստանարան եւ բնակավայրը դարձած էր բաղմամբիւ հայ դադթականներու, որոնք պատերազմէն վերջն ալ կը շարունակէին բնակիլ վանքին մէջ: Անոնք չէին հեռանար վանքէն, որովհետեւ բնակարանի վարձքէ զերծ էին, եւ այդ արհամարհելի առաւելութիւն մը չէր: Անոնց մէջ փոքրիկ թիւ մը չէին կազմէր զործի տէր եւ բարեկեցիկ ընտանիքներ, որոնք աղքատներու օրինակին հետեւելով, չէին ուզեր պարպել իրենց դրամած սենեակները, առարկելով թէ, լաւ օրերուն, մեր պապերու դրամներով չինուած այս վանքը, բան մը չէր կորսնցներ, մեր նեղ օրերուն մեղի ձրի բնակարան մը տալով: Երեսակ տրամաբանութիւն մըն էր այս առարկութիւնը, որ սակայն խոտոր կը համեմատէր բարեկեցիկ մարդու մը, քիչ մը հանգստաւէտ ապրելու ճաշակին հետ, ճաշակ մը, որմէ հաւանաբար զուրկ էին անոնք:

Ուխտաւորներու համար չինուած այդ հարկւրաւոր սենեակները դրամող տարադիր բաղմութեան մէկ մասնիկն էր նաեւ Նշան ախպարը:

Վանքի արտաքին դրան մնացուն յաճախորդն էր ան, տեսակ մը կամաւոր պահակ, վանքէն անց ու դարձ ընող հայերէն ոմանց զուարճութեան, եւ ոմանց կարեկցութեան ենթակայ: Երուսաղէմ ապաստանող հայերէն կարեւոր մաս մը, պատերազմէն առաջ, չա՛տ առաջ, կը ճանչնային այդ մարդը: Կը ճանչնային այն շրջանին, երբ այժմու Նշան ախպարը, Նշան աղա կը կոչուէր: Եւ թերեւս այդ էր միակ պատճառը, որ Նշան ախպար, իր յաւիտենական անդործութեանը մէջ, իր ստամոքսը լեցնելու համար պատառ մը հաց եւ պապակած կոկորդը թրջելու համար դաւաթ մը օղի կը դանէր միշտ, երկու անհրաժեշտ պէտքեր՝ որոնք Նշան ախպար ձեռք կը բերէր առանց նեղութեան եւ օրուան որ ժամուն որ ուզէր: Խոստովանելու է նաեւ, որ այդ երկու պահանջներուն մասին ալ խոտապահանջ չըլլալէ զատ, խիստ սակաւագէտ էր: Բայց երբ կարգը ծխելուն կուգար, խնդիրը բոլորովին կը փոխուէր: Նշան ախպարը մօլլի ծխող մըն էր, բայց բընաւ սիկարի դրամ չէր տար եւ ոչ ալ սիկարներու տեսակներու մէջ խորութիւն կը դնէր: Իր գրպանները միշտ եւ ամէն տեսակ սիկարներու

րով լեցուն էին: Իր սիկարի պաշարը, որ իրեն նման մոլի ծխողի մը եւս կը բաւէր, բնաւ խեղճութիւն չէր տեսած: Չկար ծխող մը, որ Նշան ախպարի քովէն անցած ատեն, ինքնաբերաբար, իր ծխած սիկարէն քանի մը հատ անոր չերկարէր: Եւ Նշան Ախպար մեքենաբար ձեռք կ'երկարէր, կ'ստանար ու դրականը կը դնէր դանոնք: Լուցկի բնաւ չէր գործածեր, որովհետեւ իր սիկարը կը մարէր երբ քնած էր, իսկ քունէն արթննալուն պէս, առաջին հանդիպող ծխողի սիկարէն կը վառէր իր սիկարը:

Օրբւան որ ժամուն ուղէիք, կարող էիք զինք դտնել վանքին առջեւ, ուր երբեմն երբեմն կը տեսնէիք զինք սալալատակներու վրայ երկարած, ու ամենայն մեղկութեամբ անձնատուր եղած մորփէտսիք, խաղաղ ու երջանիկ երեւոյթով մը: Այս պահուն ոչ ոք կը մօտենա՞ն անոր, ոչ ոք կ'ուղէր խանգարել անոր հանդատութիւնը, ոչ ոք կ'ուղէր կարծեցնել Նշան Ախպարի ներկայ կեանքի այդ ամենաերջանիկ վայրկեանները, բացի աներես ճանձերէն, որոնք Նշան Ախպարի քիւն քերձ սիրահարներ, խուռներամ կը խուժէին անոր վրայ, ու անվախ կ'երթնէին անոր ուռնդերէն ներս ու դուրս, Նշան Ախպարի հետ, այդ վայելքի ժամերը բաժնելու յամառ մտադրութեամբ: Նշան Ախպար այնքան հանդիստ կը քնանար, որ ոչ ալ ի վիճակի էր խանգարելու այս աներես ու շատակեր ճանձերու վայելքը:

Երբեմն ալ կը տեսնէիր ծալապատիկ նստած դիրքի մէջ, սիկարը բերանին, գլուխը կախ ու երկու ձեռքերու մէջ առած, փրկսովայի մը յատուկ խորունկ մտածումներու անձնատուր: Այս վայրկեաններն ալ Նշան Ախպարի համար, քունի վայրկեաններու չափ նուիրական էին: Մարդիկ վարժուած էին այլեւս, ոչ ոք կը լանդղնէր այդ միջոցին մօտենալ անոր, խանգարել անոր մտածումները, հոտ բերել զինք այդ ինքնամոռացութեան անդունդներէն: Անհանգարտներ ու դուարձաւորներ, շատ փորձած էին այդ ինքնամոռութեան քաղցնէրուն մօտենալ անոր: Խօսիլ, կատակել, օղի հրամցնել, անօգուտ եղած էր: Նշան Ախպար կը մնար անշարժ, գլուխը ձեռքերու մէջ, աչքերը դետին յառած, սիկարը չըթնեցուն, քարացածի կատարեալ երեւոյթով մը: Երբեմն երբեմն կը շարժէր, ձեռքերը կ'աղաատէին իր խոշոր գլխու ծանրութենէն, եւ այդ լոկ իր չըթնեցուն այլադ սպառած սիկարը ուրիշով մը փոխարինելու համար միայն, ապա դարձեալ անձնատուր կ'ըլլար իր բնականաւոր անշարժութեան ու լռութեան: Հնդիկ ֆաբրիկներն անդամ, հազիւ թէ ինքնամոռութեան այդպիսի ժամեր ունենային:

Ինքնամոռացումի այդ վայրկեաններու վերջաբանը, սովորաբար իր գուարթ շրջանի սկզբնաւորումը կ'ըլլար: Նշան Ախպար, կարծես

իր խոկումներէն զայրացած, յանկարծ ոտքի կ'ելլէր, կը քրքրէր իր պատառատուն հագուստներու դրականները, եւ եթէ հոն անհաճ մետադի կտորներ մնացած էին, ձեռքը բռնած զանոնք, կատաղութիւն մը արտայայտող երեւոյթով, կը մօտենար վանքի դրան գիմաց դռներուդ նպարալմառ միականի Նշանին, ու դրամը անոր երկարելով կ'ըսէր. «Լեցո՛ւր ախպէր Նշան, լեցո՛ւր, օղիին արժէքը խմողները միայն գիտեն»:

Իսկ եթէ դրամ չունենար, ձեռք չէր երկարեր ոչ ոքի, մօտացկանի մը շարժումները չէր ըներ, կարծես թէ ուղիւր անպատուութիւն կը համարէր, ու անհանգիստ շարժումով մը չորս կողմ կը նայէր, ապա բարձր ձայնով կը գոչէր. «Զո՛ւր, ջո՛ւր որուն ջուր պէտք է, Նշան պատրաստ է ջուր կրելու»:

Վանքին դուռը սովորաբար պարապ չէր ըլլար, միշտ ալ քանի մը հայեր կը գտնուէին հոն խօսքի բռնուած: Անոնք անմիջապէս կը հասկընային Նշան Ախպարի ծառայելու այդ պատրաստակամութեան նըպատակը, եւ այդ բնական էր որ Նշան Ախպարի օղիի դրամը, Աստուծոյ գրկուածի պէս, մէջտեղ պար:

Նշան ախպար մասնաւոր գոհունակութեամբ կը խմէր իր օղին, որմէ վերջ անպայման աջ թեւով բերանը կը սրբէր: Ապա ձեռքերը դրականը, կամ թեւերուն տակ դրած, հանդիսաւոր սկիւարի մը կը նետէր իր շուրջը եւ ունկնդրութեան պատրաստ մարդիկ գտնէր իր շուրջը կամ ոչ, կ'սկսէր կրակ ու բոց ժայթքող բանախօսութեան մը, որոնք մերթ հայերէն, եւ յաճախ թուրքերէն լեզուով կ'ըլլային: Եւ եթէ մէկը այդ բանախօսութիւնները սղագրելու ձանձրոյթը յանձն առնէր եւ հրատարակութեան տար, անտարակոյս դնահատուած գրութեանց կարգը պիտի դասուէր: Ան կը խօսէր չափազանցուած շարժումներով, եւ փրփուրը բերանին, բայց իր խօսքերը խենթերու յատուկ անկապ եւ անիմաստ պոռչտութիւններ չէին: Ան կը խօսէր զարդացած եւ բազմակողմանի հմտութեան տէր մարդու մը հասունութեամբ եւ ընտրուած նիւթերու շուրջ, ինչպէս. — Ի՞նչ է գեղեցկութիւն, ի՞նչ է սէրը, ի՞նչ է օրէնքը, ի՞նչ է կրօնքը, մարդիկ ինչո՞ւ կը սրտեքազմին, ի՞նչ է մարդոց եւ անասուններու տարբերութիւնը: Եւ դեռ կ'ընտրէր ասոնց նման բազմաթիւ նիւթեր, որոնց բոլորի մասին կը խօսէր այնպիսի ճարտարութեամբ մը, փրկսովայական այնպիսի բացատրութիւններով, որ եթէ իր այդ խօսած պահուն, իր պատառոտած եւ աղտոտ հագուստները, մաքուր հագուստներու փոխարինէին, ու իր ձայնը Սուրբ Յակոբեանց վանքի դրան առջեւի սալալատակներու փոխարէն, համալսարանի մը բեմէն հնչէր, անտարակոյս խորունկ հիացումի եւ երկեւղած յարգանքի մը արժանի պիտի ընէին զինքը: Այդ

վայրկեանները իր մաքի անբացատրելի պայծառութեան, իր դատողութեանց դարմանալի յստակութեան, իր զղացումներու անմեկնելի յորդութեան վայրկեաններն էին: Ան կը խօսէր իր ներսէն բխող խօսելու մարմաջին գոհացում տալու համար: Ներքին ոյժ մը կարծես կ'ստիպէր զինք, արհամարհուած եւ քարկոծուած առաքելի մը նըման, քարոզել, խօսիլ, առանց հաշուի առնելու թէ, իր ունկնդիրները մարդիկ էին թէ սալաշատակին քարերը, թէ իր խորիմաստ խօսքերը, տգիտութեան անխուսափելի արդիւնք եղող ծաղրանքի եւ զուարճութեան կը ծառայէին, թէ դնահատանքի կամ արդահատանքի: Իր հոգը չէր այդ, եւ ոչ ալ այդ մասին մտածելու ի վիճակի էր, ունկնդրողը ըլլար թէ ոչ, ան պիտի խօսէր, առանց այդ բանախօսութիւններուն կարելի չէր ասլիլ: Ինք այժմ կ'ապրէր խօսելու համար: Ու կը խօսէր, ի՞նչ փոյթ թէ ինքն ալ իր խօսածներու գիտակցութիւնը չունէր:

Երբեմն վանքին դրան առջեւ բրած բանախօսութեամբ չէր բաւականանար, եւ կ'իջնէր շուկայ: Եւ Դաւթի բերդ կոչուած, հին եւ անմարդաբնակ բերդին առջեւ կեցած, կ'սկսէր ողբերգուած բանախօսութեան մը: Մերթ ջղայնոր շարժումներով կ'ընդհատէր իր խօսքը, կարծես դայրանար թէ ինչո՞ւ շուկայէն անց ու դարձ ընողները չէին կենար զինք ունկնդրելու:

Երբեմն ալ խաւար սենեակէ մը ներս սպրդող ճառագայթի մը նման, դիտակցութիւն մը կ'երեւնար իր մթաղնած ուղեղին մէջ: Կարծես կ'զգար թէ ունկնդրող մը չունի, թէ իր ըրածը չիտալի բան մը ըլլալու չէ: Բայց այդ լուսաւոր վայրկեանը ինչ արդարութեամբ որ կ'երեւնար, նոյն արարութեամբ եւս կ'անհրեւութանար: Վայրկեանական շփոթութիւնը, որուն կ'ենթարկուէր այս վաղանցուկ վայրկեաններուն, տեղի կուտար նոր կատարութեան մը, նոր դայրոյթի մը, ու ան կը շարունակէր խօսիլ այս անգամ աւելի բարձր ձայնով, աւելի մեծ եռանդով: Շուկայէն անցնող այլապէս եւ այլադաւան մարդոցմէ ամանք, քանի մը վայրկեան կը կենային լսելու այդ տարօրինակ մարդը, ու ասլա կը շարունակէին իրենց ճամբան, ոմանք դարմանալով, ոմանք կարեկցելով եւ ոմանք ծիծաղելով:

1933 Փետրուարի 25-ն էր: Վարդապետի մը ուղեկցութեամբ, կը վերադառնայի Երուսաղէմի մեծադոյն սրբատեղիէն, Սուրբ Յարութեան տաճարէն, որուն անդրանիկ այցելութիւնն էր որ տուած էի: Տակաւին այդ կիսախաւար սրբատեղիի առթած տղապարտութեան տակն էի: Հայ, Յոյն, Լատին, Ղպտի, Հայկէշ, Ասորի, եկեղեցականներու խառնարան մը ըլլար կարծես, ուր ամէն մէկը իր անկիւնը քաշուած, բայց կողք կողքի մէկը միւսի հետ մըցման ելլելու երեւոյթով, կըր-

ցածնուն չափ բարձր ձայնով կ'երգէին ու կ'աղօթէին, այցելուներուն՝ կրօնական երկիւղածութենէ աւելի հիասթափութեան կամ թերահաւատութեան առաջնորդելով: Կը խոստովանիմ թէ այդ այլապէս կրօնականներու, մեծ մասամբ անճաշակ երաժշտութիւնը, դէթ շատ հետու էին ինծի տպաւորելէ եւ կրօնական երկիւղածութեան մը առաջնորդելէ: Ես այդ տարօրինակ տպաւորութեան տակ կը քալէի ուղեցոյց վարդապետի կողքին, երբ զղացի որ մէկը թեւս քաշեց, ու պարոն, ինծի նայէ ըսաւ: Հաղիւ թէ դէմքս ձայնին կողմը դարձուծի, երբ տխրած արտաքինով մէկը, շատ մաքուր հայերէնով մը ըսաւ.

«Վայրկեան մը միայն, պարոն, հարցում մը ունիմ ընելիք, կը հաճի՞ք պատասխանել»:

Յանկարծակիի եկայ: Ճերմակ մաղերով, քրքրուած արտաքինով, աղտի մէջ կորսուած մարդու մը առջեւ կը դռնուէի, սակայն իր հայերէն լեզուով խօսելու սրարադան սիրտ տուաւ ինծի ու պատասխանեցի.

— Ամենայն սիրով, եթէ սակայն ի վիճակի ըլլամ:

— Ի՞նչ է օրէնքը, հարցուց ան, շեշտակի աչքերուս նայելով:

Հարցումը հարցում ընողէն շատ աւելի տարօրինակ թուեցաւ ինծի: Վայրկեանապէս մտքէս հազար ու մի ենթադրութիւններ անցան: Եւ մինչ ես շուարուծի մէջ էի, եւ չէի կրնար ըմբռնել թէ ինչ բանի արդիւնք կրնար ըլլալ այդ հարցումը, կամ ինչպէս պատասխանելու էի, երբ նոյն մարդը քահ, քահ մը բարձրացնելով ըսաւ.

— Մե՛ղք, հաղա՛ր մեղք, դպրոց դացած էք, ու ներկայիս ալ դըպրոց մը կը կառավարէք, բայց ամենահասարակ հարցումի մը առջեւ կ'անճրկիք, կ'ընկրկիք, ամբողջապէս խռոված էք եւ չէք գիտեր թէ ինչ պատասխանէք:

Իրաւ ալ շատ խռովուած էի: Քրքրուած եւ աղաւաղ հաղուստներով այդ մարդը, մաքուր հայերէնով մը, ծանր յանդիմանական մը կը կարդար զլիսիս, ու ես ի վիճակի չէի բերանս բանալու, բառ մը արտասանելու: Ինձ ուղեկցող վարդապետը, որ ժպտուն կը հետեւէր անցուդարձին, տեսնելով իմ անել գրութիւնը, միջամտեց, ու խօսքը անծանօթին տեղեկելով՝ հանդարտ ձայնով մը ըսաւ.

— Ձահիլ է, Նշան Ախպար, ջահիլ է, ջահիլներու խելքը այդքան բարակ բաներու չի հասնիր:

— Ձահիլ է, կրկնեց Նշան Ախպար, ու հեղեական ժպտով մը շարունակեց. «Եթէ այդպէս է, ուրեմն հարցումիս պատասխանը ես տամ: Լսած եմ որ դուն նոր եկած որբանոցին տեսուչն ես, որբերուն դաս կու տաս եղեր, եւ սակայն դատ մըն ալ ինձմէ առ: Օրէ՞նք, գիտե՞ս ինչ է օրէնք. բոնականներու ձեռքի լախտ, հարուստներու գո-

դաւթիւններ, ոճրագործութիւններ, անխղճութիւններ եւ սրիկայութիւններ ծածկող վերարկու, անմեղներու, տկարներու եւ աղքատներու դահիճ, հասկցա՞ր: Մանկապարտէզի երեխայ չես տր մանրամասնութեանց մէջ մտնեմ, դնա՞ եւ խորհէ, ու եթէ ուրիշ անգամ այս հարցումը ընեն քեզի, նայէ որ չանճրկիս, առանց վախճալու ճշմարտութիւնը ըսես: Ապա կռնակը դարձուց եւ առանց մնաք բարեաւ ըսելու՝ հեռացաւ, անփոյթ մարդու մը քայլերով:

Սուրբ Յարութեան տաճարի թողուցած տպաւորութիւնը չողիացած էր այլեւս: Շուարած էի եւ յուզուած, չրթներս կարկամած էին: Խօսիլ կ'ուզէի բայց չէի կարող: Մուրացկանի երեւոյթով այդ անծանօթ մարդու երեւումը, անոր չոր ու անկերպապահ կշտամբանքը, շանթահարած էին զիս: Վարդապետը նկատելով իմ չփոթուած վիճակը, նոյն անտարբեր ժպիտը երեսին ըսաւ.

— Դժբախտ խենթ մըն է, Նշան Ախպար կը կռչեն զինք: Զինք ճանչցողներ կը պատմեն թէ, պատերազմէն առաջ, պարկեշտ, հարուստ, զիրքի եւ մաքրի տէր մարդ մըն է եղած: Եթէ չեմ սխալիր, Մարգարանի գոլէճը աւարտած է: Պատեարգմի ընթացքին, իր հարստութեանը հետ մէկտեղ, կորսնցուցած է նաեւ իր կիներն ու երեք զաւակները, ու վշտէն խելագարուած է:

Խենթ է, կրկնեցի ես իւրովի: Թուրքերը, որոնք զիտեն եւ խենթացնել, իրաւունք ունին եղեր խենթերու հետ յարզանքով վարուելու ըստ իրենց սովորութեան: Կը թուի թէ խենթեր յարզելու այդ սովորութիւնը, ոչ թէ անոնց թշուառ վիճակին կարեկցելուն, այլ անոնց այս կարգի խորունկ իմաստներ պարունակող, պատահական արտայայտութեանց թողուցած տպաւորութեանց արդիւնքն է եղեր:

12 Մարտ 1922, Երուսաղէմ

ԱԻՆԷԼԱԾՈՒ ԲՐՕՖԷՍԷՕՐԸ

1922 թուականին էր: Երեք ամիսէն աւելի կ'ընէր որ ես Երուսաղէմ կը գտնուէի: ՏՆԵՐ ու որբուհիներէ կազմուած որբանոցի մը տնօրէնութեան պաշտօնը, իր առօրեայ բազմաթիւ գործերով, այնքան զբաղուած կը պահէին զիս, որ հակառակ վախաքիս, տակաւին սուրբ տեղերուն այցելելու ժամանակ չէի ունեցած: Ամէն անգամ որ-՞որ մը կը նշանակէի այդ այցելութիւններուն համար, նորութիւն մը կը պատահէր եւ կ'ստիպուէի յետաձգել: Իսկ այդ յետաձգումը կը ջղայնացնէր զիս, կարծես թէ կը վախնայի որ Երուսաղէմ գտնուելով մէկտեղ, Սուրբ տեղերը պէտք եղածին պէս այցելելու ժամանակ պիտի չունենայի: Պարտաւ մտահոգութիւն մը, սակայն, որ երիտասարդութեան յատուկ սնահամբերութեան արդիւնք էր, ուրիշ ոչինչ:

Օր մը, երբ հայոց Սուրբ Յակոբեանց վանքի վարդապետներէն միոյն հետ, (Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան, որ վերջէն եպիսկոպոս եւ ապա պատրիարք եղաւ), Սուրբ տեղերուն այցելութեան կ'երթայինք, վանքին մեծ բակէն անցած ատեննիս, վարդապետը բակ աւլող մարդուն մօտեցաւ եւ մեղմ ձայնով մը ըսաւ.

— Բրօֆէսէօր, կը հաճի՞ս քիչ մը ջուր ցանել որ շատ փոշի չի բարձրանայ:

— Շատ լաւ, հայր սուրբ, պատասխանեց մարդը եւ ընդհատելով իր աւլելու գործը՝ հեռացաւ, հաւանաբար ջուր բերելու դնաց:

— Բրօֆէսէօր, ըսի ես խնդումներս դառնալով վարդապետին, դուք վանքին բակ աւլողին այդ տիտղոսը կուտաք, հայր սուրբ:

Վարդապետը անտարբեր ոճով մը պատասխանեց.

— Ես ծաղրելու համար չըսի, այս մարդը պատերազմէն առաջ բրօֆէսէօր է եղած:

— Ի՞նչ կ'ըսէք, հայր սուրբ:

— Այո՛, բրօֆէսէօր է եղած, եւ հայերէնէ զատ եւրոպական մի քանի լեզուներ ալ գիտէ:

— Ինչո՞ւ ուրեմն, այս վիճակին ձգած էք զինք; ասիկա անպատուութիւն է մեզի համար, բրօֆէսէօրի մը ձեռքը աւել կը տրուի՞, շատ ընդվիցուցիչ պարագայ մըն է այս, հայր սուրբ:

— Հանդարտէ՛ք բարեկամս, մենք չենք որ այդ պաշտօնը տուած

մը նման արատաւել: Վարդապետը ինծի ըսած էր թէ եղբօր անունը լսելուն պէս կուլար, այդ սրտաճառով քիչ մը սպասեցի որ այդ արցունքները իրենց բարեբար դերը կատարեն, անոր բղքաւում սիրտը քիչ մը թեթեւցեն: Ես մեզմ ձայնով մը ըսի:

— Բեզմէ առաջ մենք լացինք Սեպուհի մահը, բայց օդուտ մը չունեցաւ:

— Այդքան բան ես ալ դիտեմ, արցունքները կեանքը չեն վերադարձնէր թէեւ, բայց մեռնողին յիշատակը յարգելու կը ծառայեն, իսկ Սեպուհի յիշատակը կարծեմ յարգանքի արժանի է:

— Անտարակոյս:

Հազիւ թէ ես անտարակոյս բոլոր արտասանած էի, երբ բրօթէսէօրը անհանդիստ շարժումով մը ինծի դարձաւ եւ ըսաւ:

— Ինչո՞ւ կարող եմ ձեզի օգտակար ըլլալ, պարոն:

— Ես կ'ողջի դիտեալ թէ, չէի՞ք ուզէր ձեր կեանքը քիչ մը բաւելաւել: Սեպուհի յիշատակը պարտք կը դնէ վրաս քիչ մը հողածու ըլլալ անոր մեծ եղբօր:

— Հողածութեան արժանի Պաղատէն բերումը արբերն ես, անոնք են որ Սեպուհներու թողուցած բացը պիտի դոցեն, եթէ ձեռքէդ բան մը կուգայ, անոնց օգնէ, մեռելներէն օդուտ չ'ելլեր այլեւս:

— Այդքան յոռետեսութիւն դասալքութեան համազօր է, դուք տակաւին կարող էք օգտակար ըլլալ:

— Հողմերէն քշուած չորցած տերեւէ մը նոր կեանք մը չ'սպասուիր, անօդուտ է:

— Բայց դուք օգտակար ծառայութիւններ մատուցանելու ի վիճակի էք տակաւին, եթէ ուզէք ի հարկէ:

— Կը սխալիք, վասնզի արտաքինէն կը դատէք, իմ մէջս մեռած է էականը, օգտակար դործ մը կատարելու համար, անհրաժեշտ է սիրտ ունենալ, իսկ իմ սիրտը չորցած է ու մեռած, կ'սպասեմ որ մարմինս ալ չորնայ ու մեռնի:

— Բայց ինչո՞ւ զբաղումներէն աւելածութիւնը կը նախընտրէք:

— Վասնզի զբաղում մըն է ան, որուն մարդիկ ընդհանրապէս չեն հանդուրժեր:

— Բայց ես կը խորհիմ թէ այս վանքին մէջ քեզի համար պատառ մը հաց կայ առանց այդ աւելածութեան պաշտօնին ալ:

— Կրնայ ըլլալ, միայն թէ ես այդ աստիճանին իջնել չեմ ուզեր, ով որ չ'աշխատիր՝ ուտելու իրաւունք չունի, աւելածութիւնով դոնէ ես իմ կերած հացիս դինը կը վճարեմ:

— Բայց այդ հացին դինը դուք դարձեալ կարող էք վճարել տարբեր եւ աւելի պատշաճ աշխատանքով մը:

Դառն ժպիտ մը երեւաց շաբթի մը աւելի չածիլուած իր դէմքին վրայ, ու հեղնական շեշտով մը պատասխանեց:

— Աշխատանքին պատշաճն ու անպատշաճը չիկայ, կը բաւէ որ կ'աշխատիս եւ կերած հացդ քրտինքիդ վաստակն է:

— Բայց...

— Խնդրեմ, այդ մասին չխօսիք այլեւս, ուրիշ ըսելիք մը ունի՞ք:

— Արդեօք իմ ներկայութիւնս կ'անհանգստացնէ՞ ձեզի:

— Լռութենէն եւ մենակութենէն աւելի կ'ախորժիմ, լաւագոյն է դուք ձեր դործին երթաք, ես ալ իմինիս, բազմ աւելելու ժամանակն է: Այս ըսելով ոտքի ելաւ ու բռնեց աւելը՝ որ մէկ անկիւնը դրուած էր: Պարզ էր որ այլեւս խօսքը երկարցնել աւելորդ էր: Եւ ես չփոթած ոտքի ելայ, «մնաք բարով» ըսի, եւ այլեւս առանց անոր նայելու՝ դուրս ելայ խցիկէն՝ ուրիշ քաղաքավարութեամբ վանտուած էի:

Կուտը պակաս... ըսի ինքնիրենս վարդապետին խօսքերը յիշելով: Այս մարդը բնորոշելու համար, ամէն բան կարելի է ըսել, բացի կուտը սրկասէն, մենախօսեցի եւ, երբ որբանոցէն ներս կը մտնէի:

Այս եղաւ առաջին ու վերջին տեսակցութիւնս այդ տարօրինակ մարդուն հետ, այնուհետեւ շարունակ կը տեսնէի զինք աւելը ձեռքին, մարդուն հետ, այնուհետեւ շարունակ կը տեսնէի զինք աւելը ձեռքին, վանքին բազմ աւելելով զբաղուած: Ոչ ոքի երես կը նայէր, ոչ ոքի հետ կը խօսէր եւ ոչ ոքի հետ բարեկամանալ կ'ուզէր: Ան կ'ապրէր ըստ պատելով որ իր մարմինն ալ իր սրտին նման չորնար ու մեռնէր: Եւ կ'աւելէր՝ ձրի հաց ուտելու նախատինքին չենթարկուելու համար:

2 Օգոստոս 1948, Սան Բարլո — Պրագիլ

Ս Ա Կ Ա Ի Ա Խ Օ Ս Ը

Պրազիլ, Հարաւային Ամերիկայի այս մեծագոյն երկիրը, քարտեզով միայն կը ճանչնայի: Մանկութեան շրջանին, աշխարհագրութեան ուսուցիչը, այս երկրի բարեբերութեան, հարուստ բուսականութեան ու բազմաթիւ սիրուն թռչուններու դովասանքները ընելէ վերջ, այնպիսի ահռելի դոյներով նկարագրած էր անոր այրեցեալ դօտու: Երկիրն երկիրներու յատուկ տաք կլիման, թունաւոր ճանճերը, օձերը եւ բազմատեսակ վայրենի կենդանիները, որ այդ մանուկ հասակէս սկսեալ, նախապաշարուած էի այդ երկրի մասին, ինծի այնպէս կուգար թէ, աշխարհի ամէն մասի վրայ կարելի էր բռնակիլ, բացի կիսաւայրենի Պրազիլէն: Երկիր մը՝ որ թունաւոր օձերու հայրենիքը ըլլալէ զատ, վայրենի կամ կիսաւայրենի մարդոցմով բնակուած էր:

Անցան տարիներ, կեսերը, որ շատ անգամ երեւակայութենէ չանցած անակնկալներ կը վերադառնէ մարդոց, այնպէս մը բերաւ, որ մանուկ հասակէս ամենապատ դադափար կազմած՝ երկիրը, իմ բնականաւոր դառնար, եւ այն ալ ոչ թէ Պրազիլիոյ դադափարս փոխած ըլլալու համար, այլ պարզապէս կիսաւայրենի երկիր մը կարծելու համար: Երբ ճամբայ ելլելէս առաջ, ծանօթներ եւ բարեկամներ կը փորձէին մտադրութիւնս փոխել, ըսելով թէ այդ վայրենի երկիրը կ'երթաս ի՞նչ ընելու համար, ես ինչ մը զայրացած կը պատասխանէի. «Քաղաքակիրթ երկիրներ եւ անոնց կրթուած ժողովուրդները տեսայ, կ'ուզեմ քիչ մըն ալ վայրենի երկիրներ տեսնել»:

1924 Հոկտեմբեր 25-ին, երբ առաջին անգամ ոտքս Պրազիլիոյ հողին վրայ կը դնէի, աչքերուս թանձր վարդոյրը կ'ընար: Վայրենի կարծած այս երկիրն ո'չ քաղաքները եւ ո'չ ալ դանոնք լեցնող ժողովուրդը քաղաքակիրթ կոչուած երկիրներու քաղաքներէն եւ բնակիչներէն չէին տարբեր: Ժամանակ մը վերջ կը համոզուէի թէ Պրազիլցիները նոյնիսկ աւելի բարի էին եւ աւելի շատ մարդկային դիպցումի տէր: Յստախարութեան այս օրերուն, շատ անգամ մտաբերեցի աշխարհագրութեան ուսուցիչը, զոր սակայն չէի կրնար մեղադրել, իր տուած սուտ ու սխալ տեղեկութեանց համար: Խեղճ մար-

դը, ստիպուած էր խօսիլ երկրի մը մասին՝ զոր չէր ճանչնար, եւ մեղի կը հրամցնէր այն, ինչ որ ինք կարգացած էր դրքերու մէջ, որոնք գրուած էին ով գիտէ ե'րբ, կամ ո'ր ճամբորդի նկարագրութեան հիման վրայ հիմնուած:

Պրազիլիոյ Սան Բաւլօ նահանգի համանուն մայրաքաղաքն էի ինկած, առանց սակայն, այդ քաղաքի մասին ամենափոքր գաղափար մը ունենալու: Հին հաստատութիւն վերջն էր միայն, որ կը հասկնայի թէ ո'չ միայն Պրազիլիոյ, այլ նաեւ ամբողջ Հարաւային Ամերիկայի ամենամեծ ճարտարարուեստական քաղաքն եւ ինկած, ուր ինձմէ զատ բաւական հայեր ալ կան եղեր:

Հազիւ թէ քանի մը հայերու երես տեսնելու պատահութիւնը ունեցած էի, երբ անոնցմէ մին, իմ որ տեղացի ըլլալս հասկնալէ վերջ, աւետեց թէ երկու երիտասարդ հայրենակիցներ ունէի քաղաքին մէջ: Բնական է թէ փնտռելու ելայ, եւ գտնելն ու ծանօթանալն ալ խոշոր դժուարութեանց հետ կապուած խնդիր մը չեղաւ:

Պանդխտութեան մէջ մենակութենէն տառապողները միայն կ'ըմբռնեն այն ուրախութիւնը՝ զոր ես զգացի, երբ առաջին անգամ ըլլալով, դէմ դիմաց եկայ հայրենակիցներու հետ: Նախածանօթներ չէինք թէեւ, բայց նախածանօթներու նման իրարու ձեռքերը սեղմեցինք: Հարկ չիկայ ըսելու, թէ չուտով մտերմացանք: Համաքաղաքացի եւ վիճակակից, կ'զբաղուէինք միեւնոյն գործով, եւ զրեթէ միշտ միասին էինք:

Երկուքն ալ ամուրի էին, մինչ ես ամուսնացած էի, պարագայ մը՝ որ իր դժուարութեանց հետ ունէր նաեւ բազմակողմանի առաւելութիւններ: Այդ էր պատճառը, որ ես հայրենակիցներուս վիճակը բարելաւելու, եւ անոնց կեանքը աւելի տանելի դարձնելու համար, կը փորձէի համոզել զիրենք որ ամուսնանան:

Անոնցմէ մին, Խորէն, հակառակ իր երիտասարդ եւ ամուրի ըլլալուն, միշտ տխուր էր ու սակաւխօս, մահաւանդ երբ իր շրջուն դուլպայալմաճառի գործը օր մը անջալող կ'երթար, կամ քաղաքակրթ տարանի պաշտօնեաներ տուղանքի կ'ենթարկէին զինք, փողոցի մէկ անկիւնը վեցած ըլլալու յանցանքին մէջ բռնելնուն համար: Այս վերջին պարագային մասնաւորապէս, տարբեր կերպարանք մը կ'ըստեմքին պարագային մասնաւորապէս, տարբեր կերպարանք մը կ'ըստեմքին, դէմքը պղինձի պէս կը կարմրէր, բռնեցնէր սեղմած դրտանար, դէմքը պղինձի պէս կը կարմրէր, բռնեցնէր սեղմած դրտանար, շարունակ կը շարժէր. ա'յս էր զայրոյթի արտայայտութեան ձեւը: Հոգեկան այս վիճակը, դէմքին արտաստփոր այդ դոյնը, կը շարունակուէր օրերով, մինչեւ որ յաջող գործ մը դար ու այդ տղաւորութիւնը փոխէր եւ դէմքի բնական դոյնը վերադարձնէր: Խելացի՞ էր թէ չտփաղանց զբամասէր, մինչեւ այսօր ալ չեմ կրցած զխոնար-

միայն որոշ է, որ դրամին արժէքը դիտելը, իր շահած դուժարներու վրայ կը դուրսդուրար, աւելի չափ վը սիրէր դրամ ունենալ քան թէ դրամ ծախսել: Առատաձեւն էր միայն օղիի վերաբերմամբ, օղիին վճարած դրամին չէր մեղքնար, թէեւ բնաւ արբած վիճակի մէջ չտեսայ զինք: Կը համակրէի իրեն, շարունակ խօսքի կը բռնուէի իրեն հետ, խորհուրդ կուտայի որ ամուսնանար, առանց նիւթական հաշիւներ ընելու, եւ դեռ հազար ու մի տեսակ քարոզներ: Ես ինծի նպատակ ըրած էի անոր կեանքը փոխել, անոր այդ մաշեցնող մեղամաղձոտութեան վերջ տալ, դժբախտաբար ամբողջ աշխատանքներս ապարդիւն անցան, Խորէնը միշտ ալ նոյն մեղամաղձոտ, սակաւախօս եւ ամուրի Խորէնը մնաց:

Կիրակի օր մըն էր, կէսօրէ վերջ, հանրապարտէզի մը մէջ, աթոռի մը վրայ քով քովի նստած էինք: Խորէն, իր սովորութեան համաձայն, լուռ էր եւ մտահոգ: Իր արտասովոր տխրութիւնը շատ ցաւ կը պատճառէր ինծի: Իր արդ մեղամաղձոտութիւնը աւելի շուտ հոգեկան հիւանդութեան քան թէ այլ պատճառներու վը վերադրէի: Կ'ուզէի յեղաշրջել իր կեանքը՝ դայն դարմանելու յոյսով, բայց բոլոր աշխատանքներս ապարդիւն կը մնային: Այդ օրը, այդ ճշող լուսութեան վերջ տալու մտադրութեամբ, դարձեալ ամուսնութեան եւ ընտանիք կազմելու մասին խօսք բացի: Եւ, ի՞նչ դարմանք, չսպասուած հրաշքը տեղի ունեցաւ, ան գլուխը վերցուց, տխրութեամբ համակուած աչքերով աչքերուս մէջ նայեցաւ, ու կէս մը բարկացած ձեւով ըսաւ.

— Դուն ինծի հետ խօսած ատեն, շարունակ ամուսնութեան մասին կը խօսիս, գլխում թէ ամուսնանալու խորհուրդ տալով, ինծի բարեք մը ընելու մասին կը խորհիս, բայց դիտելի որ ես ամուսնանալու միտք չունիմ, չե՞ս ցաւիւր եթէ անկեղծօրէն ըսեմ թէ, ի դուր կը յոգնիս այդ կարգի քարոզներ խօսելով:

Ես յանկարծակիի եկայ: Խորէն կը խօսէր վշտացած մարդու մը չեչուով: Չգացի որ հանդուց մը կար ծածկուած այդ խօսքերուն տակ ու այդ պարագան աւելի դրդուեց իմ հետաքրքրութիւնը: Ուղեցի լսել իր դադարնիքը, մանաւանդ որ այսօր իր սիրտը բանալու տրամադիր կ'երեւնար: Ուստի առանց ժամանակ տալու որ խօսելու իր այդ հաղուադիւտ տրամադրութիւնը փոխուի, վրայ տուի.

— Ինչո՞ւ, կ'երեւի թէ խորհրդաւոր անցեալ մը ունեցած ես, մէկու մը կատուած ես որ այժմ հեռու է քեզմէ, դո՛ւ պիտի ըլլամ եթէ պատմես քու կեանքի վէպը, որու գոյութիւնը այլեւս չես կրնար ունենալ, մանաւանդ որ չեմ կարծեր թէ, հեռաւոր այս անկիւնի մէջ, ունեցած միակ հայրենակցիդ այդ կարգի դադարնիք մը բանալ վը-

նասակար տեսնես, կամ անպատեհ դտնես:

Խորէն ո՛չ սիրահտրուածներու յատուկ հառաչանքներ արձակեց, եւ ո՛չ ալ տարօրինակ շարժում մը ըրաւ, միայն նկատեցի որ ականջները սկսան կարմրիլ, քիչ վերջ դէմքը ականջներու օրինակին հետեւեցաւ, ապա ձեռքը բռնած վայտի երկար կտորով մը, իր առջեւ ինկած տերեւ մը սկսաւ ծեծել, ու երբ խնդ տերեւը պատառկներու վերածուած էր արդէն, իր դործը վերջացնող արհեստաւորի մը հանդարտութեամբ, ոտքի ելաւ ու առանց երեսս նայելու՝ ըսաւ.

— Ես նստած խօսիլ չեմ սիրեր, ելիւր քիչ մը քալենք, թերեւս ասով խօսելու տրամադրութիւն ունենամ:

Ոտքի ելայ, եւ այլեւս առանց բերանս բանալու քաջութիւն ունենալու, սկսայ իր քովէն քալել:

Այդ օրն ալ կարծես սովորականէն աւելի մեծ բազմութիւն մը լեցուած էր պարտէզը, բոլորն ալ ուրախ էին, կը խօսէին ու կը կատակէին, մինչ մենք երկուքս, լուռ ու մտածկոտ, կը քալէինք այդ բազմութեան մէջէն: Եղաւ վայրկեան մը, որ սկսայ կատկածելով նայիլ չորս կողմս, ստուգելու համար թէ մեր տարօրինակ լրջութիւնը ու մտախոհ երեւոյթը ուրիշներու ուշադրութիւնը գրաւած չ'է՞ր արդեօք: Բայց եկուր տես որ իմ վախս անտեղի էր, պարտող զոյգերէն սմէն մէկը, հաճելի ժամանց մը անցնելու մասին միայն կը մտածէր, եւ ուրիշներով, մանաւանդ լուրջերով հետաքրքրուելու տրամադիր չէր:

Չեմ կրնար ճշդել թէ ո՛րքան քալեցինք, մանաւանդ որ այդ տեսակ հոգեկան դրութեանց ատեն, վայրկեանները տարիներու չափ երկար կ'երեւին: Միայն նկատեցի, որ առանց իմ կարծիքս առնելու, ինծի հանրապարտէզէն դուրս հանած էր, եւ դէպի կարեւորատուն մը կ'երթայինք: Մտաք հոն մեքենարար եւ առանց բառ մը փոխանա-

կելու:

Հազիւ թէ սեղանի մը առջեւ տեղաւորուած էինք, երբ սպասաւորը մօտեցաւ եւ հարցուց թէ ի՞նչ կ'ուզէինք խմել:

Խորէն, որու լեզուի կապերը կարծես թէ քանդուելու կը պատրաստուէին, ինծի համար դարեջուր եւ իրեն օղի ապաւրեց:

Ես այդ տարօրինակ ապաւրանքէն սիրտ առնելով, եւ մանաւանդ խօսակցութեան մը սկսելու անսպասելի նիւթ մը դտած ըլլալուս համար, ժպտեւիս Խորէնին դարձայ եւ հարցուցի.

— Ինչո՞ւ քեզի համար ալ դարեջուր չապաւրեցիր, չե՞ս կարծեր որ աւելի զովացուցիչ է, այս տաք օղին ինչպէ՞ս օղի պիտի խմես:

Խորէն, որու բնաւորութեան վրայ այսօր արտակարգ փոփոխութիւն մը կը նշմարէի, լեթեւ ժպիտով մը պատասխանեց.

— Դուռն ինձմէ խնդրեցիր որ իմ կեանքիս վէպը պատմեմ քեզի, ես ալ քեզի ըսեմ որ պատմելու երկու միջոց ունիմ, կամ քաղելով պիտի խօսիմ՝ կամ խմբելով: Քաղելով յողնեցուցիչ է, մանաւանդ որ օդն ալ տաք է, հետեւաբար խմբելով պիտի խօսիմ, իսկ դարեջուրը չնախընտրեցի, որովհետեւ ստամոքսս կ'ուռեցնէ, եւ երբեմն երբեմն սեղանէն հեռանալ կ'ստիպէ, բան մը՝ որմէ չեմ ախորժիր: Օղիին առաւելութիւնը հոն է, որ ստամոքսս չ'ուռեցնէր, որովհետեւ քիչ կը խմուի, ասկէ զատ մարդու գլուխը շուտ կը տաքցնէ, աշխուժութիւն կուտայ, լեզուն կը բանայ, եւ երբեմն երբեմն սեղանէն հեռանալու պատահութիւնը չեւ ունենար:

— Եթէ խմելու մասին այդքան ծանօթութիւն ունիս, ինչո՞ւ ուրեմն ինծի համար ալ օղի չ'պատուիրեցիր:

— Զեզի համար օղի չ'պատուիրեցիր շատ պարզ պատճառաւ մը: Թէեւ տարիքով ինձմէ մեծ ես, բայց խմելու գործին մէջ տղայ ես տառապիմ: Օղին հնարողը մարդոց համար հնարեց եւ ոչ թէ երեսաներու: Դուռն օղի խմել չեւ պիտէր, մինչ դարեջուրը թեթեւ է, կարող ես խմել եւ ժամանակ անցնել, այնպէս չէ՞:

Թեթեւ ժպիտ մը յաջորդեց օղիի իր այս փիլիսոփայութեան, դէմքը պատրաստակամութեան երեւոյթ մը առաւ, կարծես ըսել կ'ուզէր, ալ ժամանակը եկած է, այսօր պիտի խօսիմ:

— Իրաւունք ունիս, ըսի ես ժպտելով, եթէ այդպէս է, ուրեմն օղի խմելու վարժ մարդու մը նման, պարպենք մեր բաժակները, որպէսզի սկսիս պատմութեանք:

Խորէն, առանց խօսելու, նախ սիկար մը վարեց, ապա օղիի դաւաթը վերցնելով, մէկ ումպով խմեց բոլորը, դաւաթը դրուշութեամբ սեղանին վրայ դրաւ, կրկին սիկարը բերանն առաւ, եւ ուժով մը ծըխելէ վերջ, զոհունակ շեշտով մը ըսաւ.

— Օղիին հակառակորդները շատ են, կրնայ ըլլալ որ իրաւունք ունին, բայց, շխտակը խօսելով, ես օղին Աստուծմէ աւելի կը սիրեմ, որովհետեւ օղին իմ միակ եւ հաւատարիմ ընկերս եղած է երկար տարիներէ ի վեր, օղին ինծի քաջալերող միակ եւ անկեղծ բարեկամը եղած է, եթէ այս օղին չըլլար, թերեւս ես անձնասպան եղած ըլլայի:

Այլեւս կասկած չունէի թէ, իր մեղմադճոտութիւնը, իր սակաւախօսութիւնը, տիպար անցեալի մը արդիւնք էր, Գոհ էի, որ իր կեանքի վէպը պիտի ունկնդրէի, ու զոհունակ շեշտով մը ըսի.

— Այս ինչ տարօրինակ վիշտ մը ունեցեր ես, որ մինչեւ իսկ քեզի անձնասպանութեան պիտի տանի եղեր: Ուրեմն եթէ այս ամենափրկիչ օղին քեզի օգնութեան չհասնէր, այսօր Խորէնի ընկերակցութիւնը վայելելու հաճոյքը պիտի չունենայի:

— Ոչ ալ Խորէնի մը գոյութենէն լուր պիտի ունենայիր:

— Լաւ որ այդպէս եղած է, սակայն այն ատեն միայն քեզի իրաւունք պիտի տամ, երբ լսեմ պատմութիւնդ:

— Պատմութիւնս դժայցունց բան մը չէ, թերեւս քեզի նոյնիսկ ծիծաղելի երեւի. բայց պէտք է դիտնաս թէ, մարդէ մարդ տարբերութիւնը շատ խոշոր է, կան դէպքեր, որոնք ոմանց վրայ շատ խոր տպաւորութիւն կը թողուն, մինչ ուրիշներու մէկ ջիղն անգամ չեն շարժեր. խառնուածքի խնդիր է:

— Իրաւունք ունիս, սկսէ, ուրեմն, պատմութիւնդ, տեսնենք թէ իմ վրայ ի՞նչ տպաւորութիւն պիտի թողու:

Խորէն իր սիկարը նորոգեց, ապա ծանր ու իրեն յատուկ մեղամաղճոտ շեշտով մը սկսաւ պատմել հետեւեալը.

— Ես դեռ փոքր էի, հազիւ 12 տարեկան, երբ սրտակից բարեկամութեան մը տկայ մեր դրացի Վահան անունով ինծի հասակակից տղայի մը հետ: Տարեկից էինք ու դրացի, միեւնոյն դպրոցի եւ միեւնոյն դասարանի աշակերտ, երկուքս ալ այնպիսի տարօրինակ սիրով մը կը սիրէինք զիրար, որ եղբայրներու մէջն անգամ հաջուագիւտ է գտնել նման անկեղծ սէր մը: Միշտ իրարու հետ էինք, միշտ իրարու քով, նոյնիսկ գիշերները երբեմն ես անոնց, երբեմն ինք մեր տունը կը գիշերէինք: Մեր այս իրաւամբ նախանձելի ընկերական սէրը, որ մանկութենէն սկսաւ, շարունակեց մինչեւ մեր երիտասարդութիւնը: Դպրոցը աւարտելէ եւ գործնական կեանքի մէջ մտնելէ վերջն անգամ, շարունակուեցաւ մեր մտերմութիւնը, նոյնիսկ այս անգամ մեր հաղուստներու գոյնն ու ձեւը միանման կ'ընէինք, կարծես թէ եկտրեակներ ըլլայինք:

Ինչպէս կը տեսնես, մինչեւ հիմա մտածումներուս մէջ տարօրինակ կամ արտասովոր բան մը չիկայ, կամ շատ քիչ միայն, բայց ինչերը հոն է որ, մենք երկուքս իրարու հետ այսքան մտերիմ բարեկամներ լինելով հանդերձ, իրարմէ բոլորովին տարբեր խառնուածքի տէր մարդիկ էինք, մեր բարեկամութիւնը, մեր խառնուածքին եւ նախասիրութեանց հետ խոտոր կը համեմատէր: Ընկերս կազմուածքով նրբամարմին էր եւ դեղադէմ, ազուր ձայն մը եւ երգելու մեծ սէր ունէր, իսկ ես, ինչպէս կը տեսնես, արտաքինով աւելի կոշտ, դէմքս խիտ, եւ ձայնս ալ խոպոտ ըլլալուն, երգ մը կը մըմնջայի այն ատեն միայն, երբ վստահ էի թէ լսողներ չկան:

Ընկերս միշտ դուարթ էր, եթէ ատոր միացնենք հաճոյակատար լեզու մը, չարածճի ժպիտ մը, եւ քչիկ մը կանացի համարուող շարժումներ, կարծես թէ մօտաւոր դադափար մը կազմած կ'ըլլաք իր մասին: Ան իրական սեռի չըջանակին մէջ շատ փնտռուած էր՝ որ-

պէս գեղադէմ երիտասարդ, լաւ երգող եւ լաւ կատակաբանող: Ես ալ ընդհակառակը, մեր երկրի այդ ժամանակուան մտայնութեան համաձայն, կոչու չարժուածեւերու կը միացնէի, գէնքի, զինավարժութեան, խումբի հետ լեռ երթալու արտակարգ սէր մը: Կարճ խօսքով, յեղափոխականի խառնուածքը, եւ յեղափոխական խնդիրներու հետ կապ ունեցող զործերու սիրահար բնասութիւն մը ունէի: Կանանց չըջանակը չէի սիրեր, նոյնիսկ տղամարդու համար, մանաւանդ այդ օրերուն, կանանց չըջանակի մէջ մնալ անպատուութիւն կը համարէի: Կարճ խօսքով, կանացի չըջանակի մէջ ո՛չ տեղ ունէի եւ ո՛չ ալ կարող էի ունենալ: Իմ տեղս տաք գլուխ յեղափոխականի խառնուածք ունեցող երիտասարդներու չըջանակն էր, իսկ ընկերոջս, ինչպէս ըսի, սիրունիկ եւ չարաճճի օրիորդներուն, որոնց բոլորին խօսակցութեան եւ թերեւս երազներուն առարկան դարձած էր: Երկուքս ալ կը ճանչնայինք զիրար, երկուքս ալ գիտէինք թէ մեր չըջանակները խիստ տարբեր են իրարմէ, թէ՛ մեզմէ եւ ոչ մէկը միւսի չըջանակին մէջ արժէք մը կը ներկայացնէր, այսուամենայնիւ երկուքս ալ գոհ էինք մեր չըջանակներէն, եւ իրարու չէինք նախանձեր, եւ ոչ ալ զիրար կը քննադատէինք:

Ընկերս, իր չըջանակի մտայնութեան բերումով, վերջապէս աղուորիկ աղջկան մը հետ լուրջ սիրաբանութեան մը բռնուեցաւ: Գործը մինչեւ այնտեղ հասաւ, որ ընկերոջս ծնողքը ստիպուեցան պաշտօնապէս օրիորդին ձեռքը խնդրել: Աղջկան ծնողքը սակայն, նկատելէ մը աւելի բարեկեցիկ լինելուն, մերժեցին: Անոնք մտադիր էին աւելի հարուստ փեսացու մը ձարել իրենց աղջկան, ու ասով ընկերոջս սիրաբանութիւնը բարդութիւններու պատճառ դարձաւ: Տղայի Փիզիքական գեղեցկութիւնը, բարեկամներու եւ ծանօթներու միջնորդութիւնները անգոր եղան համոզելու օրիորդին հայրը, որ առեւտրական լրջութեամբ կը նայէր իր աղջիկը ամուսնացնելու խնդրոյն վրայ: Նոյնիսկ իր աղջիկը ծեծած էր, սիրահարութեան նման անպարկեշտ եւ իրենց ընտանեկան մաքուր անունին արատ բերող ընթացքի մը մէջ գտնուած ըլլալուն համար:

Երբ օրիորդի հօր ըսած էին թէ աղջիկդ ալ սիրահարուած է, արդեւ մի՛ ըլլար անոր երջանկութեան, ան կէս մը յանդիմանական ձեւով պատասխանած էր. — «Երջանիկ ըլլալու համար սիրահարութեամբ ամուսնանալու պէտք չկայ, ես առանց սիրահարուելու ամուսնացայ հօրս եւ մօրս ընտրած աղջկան հետ եւ երջանիկ եղայ: Հայր մը եւ մայր մը իրենց դաւակը աւելի կը սիրեն, քան դաւակը ինքզինք: Անոնք ի՞նչ խելք ունին որ ի՞նչ ընտրութիւն կարող են ընել: Աղջիկս ես եմ մեծցուցած, եւ հետեւաբար փեսացուն ալ ես պի-

տի ընտրեմ: Ես կ'ուզեմ աղջիկս երջանկացնել, եւ եթէ սիրահարութեամբ ամուսնանայ՝ երջանիկ չըլլար, որովհետեւ սէրը կոյր է եւ լաւն ու վատը չի կրնար դանաղանել»:

Օրիորդի հօր այս կարգի կարուկ մերժումները, ընկերոջս յուսահատ վիճակը, շատ բնական էր որ իմ ուշադրութենէս պիտի չվրէպէին: Եւ օր մը, քանի մը ընկերներով, որոշեցինք այդ թնձուկի կարգադրութեան, պատասխանատուութիւնը մեր վրայ առնել, մանաւանդ երբ օր մը ընկերս իր սիրուհիէն ստացած խիստ յուսահատական մէկ նամակը մեզի ցոյց տուաւ: Քանի որ սէրը փոխադարձ էր, պէտք է որ իրենց մուրազին հասնէին, եւ եթէ խաղաղ միջոցներով կարգադրել կարելի չըլլար, խիստ միջոցներու պիտի ղրմէինք: Այս էր մեր որոշումը, որու գործադրութեան անցնելու ստիպուեցանք օր մը:

Ընկերոջս սիրուհիին հայրը, Աւետիս աղան, բառին լայն առումով, նահապետական բնասութեամբ օժտուած, խիստ պարկեշտ եւ ընտանիքի բարի հայր մըն էր: Ան՝ պահապան հրեշտակի մը նման, կը հսկէր իր ընտանիքին վրայ, եւ շուրջիւ իր անխոնջ աշխատութեան, թէ՛ նիւթագէս եւ թէ՛ բարոյագէս, նախանձելի վիճակի մը տիրացած էր: Դրացիները՝ որպէս բարի դրացի եւ առեւտրականները՝ որպէս պարկեշտ առեւտրական, կը յարգէին զայն: Իր բնական տունը, որ իր սեփականութիւնն էր, օժտուած էր ընդարձակ պարտէզով մը, որ երկրին կլիմային յատուկ ամէն տեսակ պտղատու ծառերով զարդարուած էր: Այս պարտէզը, որուն վրայ Աւետիս աղան կը քաւրդուրար, դրացիներու խօսակցութեան նիւթն էր: Այնքան լաւ մշակած, ծառերը այնքան լաւ դասաւորած, եւ պտուղներու տեսակները պատուաստներով այնքան աղնուացուցած էր, որ երբ պարտէները մտնին խօսք կ'ըլլար, Աւետիս աղայի պարտէզը միշտ ալ գովասանքներու լաւագոյնին կ'աւրժանար: Ամէն առաւօտ խանութ մեկնելէն առաջ, անգամ մը պարտէզը կ'այցելէր, կը մօտենար իւրաքանչիւր ծառի, աչքէ կ'անցնէր չորս կողմը, եւ եթէ տեղ մը պաղատութիւն մը տեսնէր՝ միտքը կը պահէր, եւ երեկոյեան խանութէն վերադարձին, հոն կ'երթար իր նշմարած պաղատութիւնը չլաղելու կամ հիւսնդ ծառին դարման մը ընելու: Համար: Իսկ ամառուայ եղանակին, երբ ամէն 15 օրն անգամ մը, պարտէզին ջուր տալ անհրաժեշտութիւն մը կը դառնար, Աւետիս աղան բաժն ձեռք առած, անձամբ կը ջրէր իր պարտէզը, աշխատանք մը՝ որ ոչ ոքի կը վստահէր:

Օգոստոս ամիսն էր, մեր քաղաքի ամենատաք ամիսը: Պարտէզներ ջրելու գործը, այդ ամառուայ մէջ մասնաւորաբար, մեծ կարեւոր-

պով զինք վախցնել:

Շունչներն իս բռնած, զդուշաւոր քայլերով, դանադան ուղղութեամբ սկսանք յառաջանալ: Աւետիս աղան սիկարը չբթունքին, ամբողջապէս իր դործով կլանուած, առանց մտքէն ամենափոքր կասկած մը անցնելու ջուրը կը դիտէր: Պարտէզը ծածկող կակուղ խոտերը մեր քայլերու ձայները խեղդած էին: Երբ հարկ եղածին չափ մօտեցած էինք, նախապէս տրուած որոշման համաձայն, Արտակ հաղաց: Գիշերային այդ խաղաղութեան մէջ, պարզ հաղի մը ձայնը, թնդանով ռումբի մը տպաւորութիւնը թողուց խեղճ մարդուն վրայ: Ան իր մտքէն չէր կրնար անցնել թէ, իր պարտէզին մէջ, այդ պահուն մարդիկ կրնային գտնուիլ: Երբ ահաբեկուած մարդու մը շարժումով գլուխը դարձուց, ինքզինքը շրջապատուած գտաւ հինգ մարդոցմով, որոնք բոլորն ալ իրենց ատրճանակները իր կրծքին ուղղած էին: Շուարումը անքան մեծ էր, որ մարդը առանց բառ մը արտասանելու, ապուշի մը արտայայտութեամբ մեղի կը նայէր: Ազատելու համար խեղճ մարդը իր այդ շփոթուած վիճակէն, մօտեցայ եւ մեղմ ձայնով մը ըսի. «Մի՛ վախնար, Աւետիս աղա, բայց ձայն ալ մի՛ հաներ, եթէ փորձես պոռալ, բերանդ պիտի կապենք, իսկ եթէ ձայն չհանես, քեզի հետ խօսելու եկած ենք, գործերնիս կը կարգադրենք բարեկամներու նման ու կ'անցնինք կ'երթանք: Մինչ այդ՝ բոլորս ալ ատրճանակնիս պահեցինք:

Աւետիս աղան քանի մը վայրկեան լուռ ու մունջ մեղի նայեցաւ: Կարծես իր շուարումէն ու վախէն յառաջացած թմրութիւնը թօթուել կ'ուզէր: Եւ որովհետեւ բոլորս ալ կը ճանչնար, քչիկ մը հանդարտեցաւ: Չեմ գիտեր թէ իր մտքէն ինչ անցաւ, բայց կը խորհիմ թէ, ան կարծես որ մենք յեղափոխականներու կողմէ եկած պատգամաւորներ էինք, եւ հաւանաբար եկած էինք պարտադրելու որ զէնք դնէ, բան մը, որ այդ շրջանին շատ սովորական էր: Ան իր մարեկու մօտ սիկարը նորոգեց, ապա ծանր, բայց կէս մը յանդիմանական շեշտով ըսաւ.

— Ինծի հետ խօսելու համար ո՛չ ատրճանակներու պէտք կար, եւ ո՛չ ալ անհրաժեշտ էր գիշերով պարտէզի պատերէն ներս մտնել: Ես դուռ ունիմ, կարող էիք դուռս դարնել եւ պիտի բացուէր ձեր առաջ, այս ի՞նչ խայտառակութիւն է ձեր ըրածը, չէ՞ք ամչնար:

Թէեւ իր ըսածները ճիշտ էին, այսուհանդերձ կեղծ բարկութիւն մը ձեւացնելով ըսի.

«Մենք ո՛չ քու խրատներդ, եւ ո՛չ ալ քու յանդիմանութիւններդ խելու համար եկած ենք հոս, բերանդ դոցէ՛ եւ առջեւնիս ընկիր»:

«Ո՞ւր կ'ուզէք տանիլ զիս, չէ՞ք տեսներ որ պարտէզս կը ջրեմ»:

«Ձայնդ մի բարձրացնէր, պարտէզին միւս ծայրը երթանք քիչ մը, կրնայ ըլլալ որ ձեր անցիկներէն մէկը դուրս ելլէ, չենք ուզեր որ մեզի հոս տեսնեն, չո՛ւտ ըրէ, քալէ՛», ու բաճը ձեռքէն խլելով մէկ կողմ նետեցի:

Աւետիս աղան այդ իմ կողմի վերաբերմունքէն ազդուած, առանց այլեւս ձայն հանելու, առջեւ ինկաւ եւ պարտէզին մեր ցոյց տուած կողմը դացինք: Երբ արգէն պարտէզին հեռաւոր մէկ անկիւնն էինք, իրեն մօտեցայ եւ հանդիսաւոր շնորհով մը ըսի.

— Աւետիս աղա, եկած ենք քու աղջիկդ վախցնելու. լաւ մտիկ բրէ ինչ որ կ'ըսեմ, աճապարելով մի՛ պատասխաներ, չէ նէ շատ պիտի զղջաս:

— Դուք ո՞վ էք որ իմ աղջիկս պիտի վախցնէք, ըսաւ ան կէս մը սպառնական ձեւով ու բարկութենէն դողդուշաւով:

— Մենք քու հողին առնող սատանաներն ենք, — ըսաւ Արտակ, յայտնապէս բարկացած ծերուկի այդ արհամարհանքէն:

— Ես ալ այդ սատանաներու պոչերը պիտի կտրեմ, — պատասխանեց Աւետիս աղան դայրացած եւ ձայնը բարձրացնելով:

Տեսնելով որ վիճարանութեան մը սկզբնաւորութեան տուչեւ կը գտնուինք, անմիջապէս զրպանէս թաշկինակը հանեցի եւ Աւետիս աղային ցուցնելով ըսի.

— Եթէ ձայնդ չի կտրես, ստիպուած պիտի ըլլամ այս թաշկինակով բերանդ դոցելու. անկէ վերջ քեզ այս ծառերէն մէկուն կը կապենք, տունդ կ'երթանք, աղջիկդ կ'առնենք, կատըր դուրսը մեղի պենք, տունդ կ'երթանք, աղջիկդ կ'առնենք, աղջկանդ երեսը կ'սպասէ արդէն, ու ալ մնաս բարեւ: Աւետիս աղա, աղջկանդ երեսը, այլեւս պիտի չտեսնես, ամօթը քեզի կ'ըլլայ. իսկ եթէ ձայն չհանես, բարեկամաբար գործերնիս կը կարգադրենք եւ ոչ ոք լուր կ'ունենայ, միայն պիտի իմանանք որ մենք մեր որոշումը պիտի գործադրենք, այդ մասին մեղ հետ վիճարանելու աւելորդ է:

— Ըսէ նայիմ, ի՞նչ աղջիկ վախցնելու պատմութիւն է այս, ի՞նչ որոշում է որ տուած էք եւ անպայման պիտի գործադրէք, — ըսաւ հեղանակաւ ձեւով մը:

— Մտիկ բրէ, դուն մեղմէ աւելի լաւ գիտես որ Վահանը քու աղջկանդ սիրահարուած է. աղան պաշտօնապէս քեզմէ օրիորդին ձեռքը խնդրեց, դուն մերժեցիր, թէեւ Վահան մերժուելու արժանի երիտասարդ մը չէր: Քանի որ դուն յօժար կամքով չես ուզեր աղջիկդ տալ, մենք ալ որոշած ենք բռնութեամբ տանիլ, եւ գիտե՞ս ինչու համար, որովհետեւ քու աղջիկն ալ Վահանի վրայ սիրահարուած է:

— Ատիկա սուտ է, այդ չունը սուտ կը խօսի, — պոռաց Աւետիս աղան՝ իր արժանապատուութիւնը վերաւորուած մարդու մը նման:

— Սուտ չէ, եւ ոչ ալ Վահանը չուն է, մենք քու աղջկանդ դրած նամակները տեսանք, հարսանիքի օրը պիտի տանք որ կարգաւ:

— Չէ, առիկա սուտ է, զրպարտութիւն է, կրկնեց Աւետիս անդան բարկութենէն դողողալով:

— Կարող ես սուտ համարել, սակայն օր մը պիտի համոզուիս որ այս կարգի խնդիրներու մէջ սուտ խօսելու պարտաւոր չէինք: Մենք կորսնցնելիք ժամանակ չունինք, մտիկ ըրէ, այս խնդիրը կարգադրելու համար երկու միջոց կայ, ընտրէ որը որ կ'ուզես, եւ մեզի վերջնական պատասխան մը տուր. մի՛ մոռնար, սակայն, որ մեր ձեռքէն չես կրնար ազատիլ, մենք մեր որոշումը պիտի դործադրենք:

— Ի՞նչ կ'ուզէք ինձմէ, եղբայր, աղջիկը իմ չէ՞, ես որուն որ ուզեմ անոր կուտամ, ձեզի ի՞նչ, դուք իմ ընտանեկան դործերուն խառնուելու ի՞նչ իրաւունք ունիք:

— Աղջիկը քուկդ է, շխտակ է, բայց չես կրնար տալ անոր որ դուն կ'ուզես, պիտի տաս անոր որ աղջիկդ կ'ուզէ: Նորէն կ'ըսեմ, քեզի հետ վիճելու չենք եկած հոս, լաւ մտիկ ըրէ, երկու միջոց կայ այս խնդիրը կարգադրելու համար, առաջին, վաղը առաւօտ մարդ կը դրկես Վահանի հօր մօտ եւ լուր կուտաս թէ աղջիկդ տալու համար ձայն ես, ասոր վրայ իրենք կուզան պաշտօնապէս նշանտուքը կը կատարեն ու աղջիկդ կ'ամուսնացնես առանց աղմուկի եւ առանց իրաւանցման. ասով, մեր հոս դալու եւ այս խնդրոյն միջամտելու մասին ոչ ոք կ'իմանայ: Կրնաս վստահ ըլլալ, որ Վահան վատ երիտասարդ մը չէ, եւ աղջիկդ բախտաւոր պիտի ըլլայ. մանաւանդ որ աղջկանդ սիրտն ալ այդ երիտասարդին հետն է: Իսկ եթէ այս ձեռով, պատուաւոր կերպով չես ուզեր կարգադրել այս խնդիրը, քեզի այս ծառերէն միոյն պիտի կապենք, աղջիկդ պիտի առնենք ու տանինք, կառքը փողոցին գլուխը մեզի կ'սպասէ, քաղաքէն դուրս պիտի զըրկենք, տեղն ալ արդէն պատրաստուած է. եւ ըսածներս կատակ չեն, հիմա ընտրէ երկուքէն մէկը, մենք ալ չենք կրնար սպասել, չո՛ւտ ըրէ:

Ես հազիւ թէ խօսքս աւարտած էի, երբ փողոցէն երկար սուլելու ձայն մը եկաւ, որուն աւելի վարէն պատասխանեցին նման սուլոցով մը: Թէեւ ատիկայ մեզի հետ կապ չունէր, եւ նոյնիսկ չէինք գիտեր թէ որո՞նք էին եւ ի՞նչ դործի վրայ, այսուամենայնիւ այդ բարեպաշտեհ առիթը օգտագործելու վայրկեանական սրամտութիւնը ունեցայ, եւ Աւետիս աղային դառնալով ըսի.

— Լսեցի՞ր, մեր ընկերներն են, արդէն ուշացանք մեզի կ'սպասեն, չուտ ըրէ, որոշումդ տուր:

Արտակ, ըրած խաղա հասկնալով, մատները բերանը դրաւ, եւ իր

կարդին երկար սուլոցի մը ալիքները օդին յանձնեց, որպէս թէ դուրս դնուող մեր ընկերներուն պատասխանեց:

Այս անակնկալ պատահարը, կարծես թէ ամենէն աւելի շատ աղ-դեցութիւն ունեցաւ Աւետիս աղայի վրայ. ան այնպէս համոզուեցաւ որ մենք միմեկ չէինք, որ ըսածներս իրականապէս կատակ չէին:

— Բայց դուք ինձմէ ի՞նչ կ'ուզէք, եղբայր, ըսաւ ան այս անգամ չիտթուած եւ մտախոհ:

— Կ'ուզենք որ աղջիկդ իր մուրազին հասցնես:

— Աղջիկը իմն է եւ դուք անոր երջանկութեան մասին աւելի կը մտածէք քան թէ ե՞ս, այս ո՞ւր տեսնուած է:

— Այս մարդը կ'երեւի թէ մեր լեզուէն չի հասկնար, պէտք է իր լեզուով խօսինք իրեն հետ: Այս ըսելով ընկերներուն դարձայ եւ «բռնեցէք այս մարդը, ըսի, բերանը դոցեցէք որ չպոռայ, սա վերի անկիւնը տարէք եւ այն մեծ խնձորնիին կապեցէք, իսկ դուն, Արտակ, հետս եկուր, օրիորդը բերելու երթանք»:

Ընկերներէս երեքը անմիջապէս Աւետիս աղային մօտեցան, ձեռքերը բռնեցին, եւ մինչդեռ մէկը թաշկինակը կը հանէր բերանը կապելու համար, Աւետիս աղան ինքնիրմէն ելած. «Կեցէք, կեցէք, ձեր ըսածը թող ըլլայ», ըսաւ, զգուանք արտայայտող շարժումով մը:

— Ուրեմն վաղը լուր պիտի դրկե՞ս Վահանի հօրը, թէ՛ եկուր աղջիկս կուտամ:

— Ո՛չ, ըսաւ Աւետիս աղան՝ զայրացած:

— Ինչո՞ւ, ուրեմն, ըսիր թէ թող ձեր ուղածն ըլլայ, կը ծաղրե՞ս մեզ:

— Ես լուր չեմ դրկեր, դուք լուր տուէք, թող նորէն դայ եւ ուզէ:

— Ուրեմն աղջիկդ պիտի տա՞ս, մեզ չե՞ս խաբեր:

— Ո՛չ, չեմ խաբեր, միայն թէ մտքերնիդ պահեցէք, դուք ձեր այս ըրածովը աղջկանս դժբախտութեան պատճառ դարձաք. բայց քանի որ աղջիկս ալ ձեր խելքէն է, մեզքը վրդը, եթէ մեռնի ա՛յ՝ այլ լեւս հոգս չէ:

— Շատ կը սխալիս, Աւետիս աղա, աղջիկդ ընդհակառակն շատ երջանիկ պիտի ըլլայ, իր սրտի սիրածին հետն է որ պիտի ամուսնանայ, կրնաս վստահ ըլլալ որ Վահան շատ լաւ երիտասարդ մըն է:

— Եթէ ձեր խելքը բանի մը հասնէր, արդէն այս տեսակ ձեզի չպատկանած գործերու մէջ քթերնիդ չէիք խոթեր. ինչ որ է, թողէք ես պարտեզս ջրեմ, ըսաւ, ու դառնացած սրտով մը աւելցուց.

— Այնպէս կը համարեմ թէ այս աղջիկս մեռաւ, կ'երեւի թէ իր ճակատագիրն ալ այս էր, ու հանդարտ քայլերով դնաց իր բահը վերցուց եւ սկսաւ իր գործին: Իսկ մենք, աւելորդ վիճաբանութեան

տեղի չտալու համար, «դիւեր բարի» բաժնիք եւ ուղղութեանք դէպի ալիքին պատը, եւ ուրիշ որ ներս մտած էինք, անկէ ալ դուրս ելանք:

Հազիւ թէ փողոց ելած էինք, ուրախութեամբ իրարու շնորհաւորեցինք, մենք մեր ծրարներն մէջ յաջողած էինք: Առանց ժամանակ կորսնցնելու, այս անգամ Վահանի տունը դացինք, պատմեցինք մեր արշաւանքի եւ ձեռք բերած յաջողութեան մասին, եւ մինչեւ կէս դիւեր անց, Վահանի ընտանիքի հետ խօսեցանք, խնդացինք ու կատակեցինք:

Այս դէպքէն երեք ամիս վերջ, Վահան կ'ամուսնանար: Աւելորդ է նկարագրել այն շանդալից ուրախութիւնը՝ դոր մենք ունեցանք այդ օրը: Հարսն եւ փեսան ուրախ էին, իրենց փափաքին հասած էին, իսկ մենք, դիւերային արշաւանքին մասնակցողներս, հպարտ էինք, նախապէս զոյգի այդ երջանկութեան մեր մասնակցութեան բաժինը բերած ըլլալնու համար:

Խորէն լուց, նորոգեց իր սիւնարը, օդի մըն ալ ապստրեց, բայց այս անգամ ուսուց տու ուսուց կը խմէր, կարծես թէ ժամանակ կ'ուզէր շահիլ:

Նորադասակ զոյգի աստիճան տարին, շարունակեց Խորէն, անցաւ շատ խաղաղ ու երջանիկ, մանաւանդ երբ նորածին մանչուկ մը, իր ներկայութեամբ, եկաւ երևատասարդ զոյգի երջանկութիւնը կատարեալ դարձնելու: Անոնց այդ նախանձելի սէրն ու երջանկութիւնը, իմ սիրտս կը լեցնէր՝ եղբայրներու դժուար յատուկ դճուանակութեամբ մը, ու նոյնիսկ կը մեղադրէի Աւետիս աղան, որ թէեւ կերպով մը հաշտուած էր եղածին հետ, այսուամենայնիւ կէս վերադարձ դիւրք մը բռնած էր, կարծես թէ իր ազգական երջանկութիւնը պատրանք մը կը նկատէր, ոգեւորուած չէր, դժ չէր:

Քնկերոջն երջանկութիւնը սակայն երկար չտևեց: Օրին մէկը լուր բերին թէ Վահանի տասնամեայ մանչուկը, երեք օրուայ հիւանդութենէ մը վերջ, մեռաւ էր: Աճապարանքով տուներնին վաղեցի, ու բնաւ մտքէն չ'ելլեր այն տխուր տեսարանը, որուն տկանատես եղաւ: Ճերմակ դադադիկի մը մէջ, հօրն ու մօր մէջտեղ, ընտանիքի անդամներով եւ ազգականներով շրջապատուած, տասնամեայ Գուրգէնը կը քնանար յաւիտենական խաղաղ քունով մը: Բոլորն ալ կուլային թէեւ, բայց այնպիսի ցած ճայնով մը, որ կարծես թէ կը վախնային խանդալէ քնացող փոքրիկի հրեշտակային խաղաղ քունը: Աղէխարչ այդ տեսարանին առջեւ, արտասուող այդ բաղմութեանը մէջ կեցած, ես չէի լար: Կը վախնայի, կը վախնայի յանցանքի մէջ բռնուած տղու մը նման: Կը վախնայի, բայց չէի դիտեր վախնալուս պատճառը: Քանի մը անգամ նոյնիսկ ես ինծի հարցուցի, թէ ինչո՞ւ կը վախնայի.

բայց չկարողացայ ճշդել: Արդեօք յանցաւոր էի երախայի հիւանդութեան ստեն այցելութեան եկած ըլլալու համար. բայց ի՞նչպէս կարող էի յանցաւոր ըլլալ, երբ հիւանդութիւնը կարճատեւ եղած էր, եւ ես նոյնիսկ իմացած չէի: Յանցաւոր էի արդեօք, քանի որ բոլորը կուլային եւ ես չէի լար: Չէ, այդ ալ չէր կրնար ըլլալ, Յանկարծ սարսուռ մը անցաւ մարմնէս. ես դտած էի վախիս պատճառը, եւ աւելի վախցայ...: Ես կը վախնայի Աւետիս աղայի նախադրացումէն: Միտքս եկաւ իր հանդիսաւոր շէտով արտասանած խօսքերը. «Սիրահարութեամբ ամուսնացողները երջանիկ չեն ըլլար»: Ես կը վախնայի ծերունիներու իմաստուն խօսքերէն. ես կը վախնայի փորձառու մարդոց նախադրացումներէն:

Վահանի այս վաղահաս դժբախտութիւնը երկար չտևեց: Անդրանիկ դաւալի մահու ընէն ճիշտ մէկ տարի վերջ, նորածին աղջիկ մը, իր մանկական ճիշտով, կորսուած համարուող երջանկութիւնը ետ բերաւ նորէն: Ռաբախ էին անոնք, ուրախ էի նաեւ ես, ու չէի կարող բացատրել թէ ինչո՞ւ: Անոնց երջանկութիւնը կարծես թէ իմ ալ երջանկութիւնն էր. ամբողջ սրտովս կը փափաքէի անոնց երջանկութեան շարունակութիւնը, մշտնջենական վախ մը կար վրաս, ես կը խորհէի թէ, եթէ օր մը անոնց դժբախտութիւն պատահի, յանցաւորը ես կ'ըլլայի. կարծես ես էի պատասխանատուն անոնց երջանկութեան կամ անբերջանկութեան:

Վահանի երջանկութեան վերադարձին վրայ անցած էր մէկ ու կէս տարի: Այս ամբողջ շրջանին ես առաջուան նման կ'այցելէի իրենց տան: Տիկին Սիրանոյշ իմ վրայ կը նայէր իրբեւ իր եղբօր. դիտէր որ իմ եւ ընկերներուս միջամտութիւնը պատճառ եղած էր իր երջանկութեան, եւ այդ պատճառով կարծես թէ տեսակ մը երախտագիտական դժացում կը տածէր ինձ հանդէպ:

Խորէնը դարձեալ լուց: Այս անգամ, սակայն, նկատեցի որ իր երկուսի դոյնը փոխուեցաւ, կարմրութեանը յաջորդեց տեսակ մը կապտութիւն, արագ շարժումով մը օդի դաւաթը բերանը տարաւ եւ մէկ ուսուցով խմեց բոլորը, նորէն օդի ապստրեց, եւ սիւնարը նորոգելով շարունակեց. —

«Ես ընկերոջն վրայ այնպիսի խոր հաւատք մը ունէի, այնպիսի մաքուր եւ դադարաւորական սիրով մը կը սիրէի դինքը, որ բնաւ մըտքէն չէր կրնար անցնիլ, թէ օր մը ան իր երջանկութեան խորտակուելուն պատճառ պիտի համարէր դիւ. բնաւ չէի կարող երեւակայել, թէ ան այնքան նախանձոտ, այնքան վարնոց մէկը պիտի լինէր, որ սկսէր կասկածել իմ վրայ, ու մեղադրելի դառնի իմ եւ իր բարի կնոջ, քրոջ ու եղբօր մը չափ մաքուր տեսակցութիւնները, որոնք միշտ ալ տեղի

կ'ունենային իր եւ իր ընտանիքի անդամներու ներկայութեան: Թէեւ ժամանակէ մը ի վեր կ'զգայի թէ իր բնաւորութիւնը փոխուած էր, ու իրենց տունը այցելած ատենս, առաջուան պէս տաք վերաբերմունք ցոյց չէր տար, ու նոյն խակ երբ տիկինը ինծի հետ խօսքի բռնուած ըլլար, կոշտ ձեւերով տիկին՝ Զապարանքներ մը կ'ընէր մեր խօսակցութիւնը ընդհատելու միտումով, այսու ամենայնիւ, ես չէի զգար, ես չէի հասկնար իր միտքը, որովհետեւ ես նոյնն էի, զգացումներս նոյնն էին, մինչդեռ տարիներու ընկերոջս, այդ անարժան, կասկածամիտ մարդու զգացումները նոյնը չէին այլեւս: Ես այդ՝ վերջէն, շատ վերջէն իմացայ, կամ աւելի շիտակը ուրիշներ հասկցուցին ինծի, եւ այն ալ պատահարաւ:

«Ինչպէս ըսի, ես, առանց ընկերոջս ներքին փոթորիկէն տեղեկութիւն ունենալու, սովորականին նման կը յաճախէի իրենց տունը: Օր մը երբ իրենց դուռը դարկի, Սիրանոյշ դուռը բացաւ, ու սովորականի նման մտերմաբար բարեւելէ վերջ, իրարու հետ խօսելով ներս դացինք, հազիւ թէ քանի մը քայլ յառաջացած էինք, երբ յանկարծ ընկերս կառաւ երեւոյթով մը դէմերնիս ելաւ, ու առանց այլեւայլի կնոջ վրայ խոյանալով, ուժեղ ապտակ մը իջեցուց անոր երեսին՝ պոռալով. «երեխադ լալով ճաթեցաւ, մինչ դուն չաղախրատութեան ետեւէ ես»:

«Ընկերոջս այդ կոպիտ եւ տմարդի վարմունքը չճանցուց զիս, խիստ խեղճ տիկինը ամօթէն ինքզինքը կորսնցուց, ատելափառ ակնարկ մը նետեց իր ամուսնոյն երեսը, ու անխօս՝ երեխային սենեակը քաշուեցաւ: Երախայի լալու ձայնը ես չլսեցի: Ես թէեւ չմտած էի, բայց դարձեալ չմտնեցի իր դայրոյթին իրական պատճառը: Ինծի այնպէս կուգար թէ անդրանիկ զաւակը կորսնցնելէ վերջ, երկրորդին վերայ աւելի կը գուրգուրար, ու տարօրինակ չէի դոնէր այդ արտակարգ հոգածութիւնը, զիս շուտեցնողը իր կնոջ հանդէպ ցոյց տուած այդ անսպասելի կոշտութիւնն էր: Հասկցայ, որ խեղճ կինը շատ ամբողջաւ, մեղքայ, յուզուեցայ, ուղեցի ետ դառնալ, բայց այդ քաջութիւնը չունեցայ:

«Վայրկեանական շփոթութենէ մը վերջ, սառն ակնարկ մը նետեցի ընկերոջս երեսին, ու կէս մը յանդիմանական չեչուով ըսի. —

— «Հաւանքա՞ր ըրածիդ, ի՞նչպէս համարձակեցար օտարի մը ներկայութեան տիկնոջ ապտակել»:

— «Ուրեմն դուք օտար մըն էք»:

— «Որքան ալ անկեղծ ըլլան մեր յարաբերութիւնները, այսու ամենայնիւ ես ձեր ընտանիքի անդամը չեմ, մինչ քու ըրածդ, ընտանիքիդ անդամներու ներկայութեան խիստ ընկու յանդիմութիւնը պէտք

չէր որ ունենայիր, ես քեզի այս կարգի անխոհմութիւն չէի սպասեր»:

«Վահանք, յանդիմանութենէ՞ս թէ իր կինը պաշտպանէս աւելի նեղացած, սկսաւ աւելի կոպիտ բռնել արտասանել ըսելով. «Շատախօս եւ անիոյթ է, կիներու իրական արժէքը թէեւ կարելի չէ ճանչնալ, այսու ամենայնիւ հետեւին ասընելովը դոնէ քիչ մը կարելի է ճշտել թէ ի՞նչ տեսակ բարեժողիկներ են, քանի դեռ չեն ամուսնացած՝ հիանալիօրէն կեղծել դիտեն, ամուսնանալէն վերջն է որ դոյնեմնին դուրս կուտան»:

«Ընկերոջս խօսքերը ումբի մը նման պայթեցան գլխուս: Ես շուտաւ չէի, այս տարօրինակ արտայայտութեանց դադարէք չէի կրնար ըմբռնել, եւ այլեւս առանց խօսելու ներս մտայ: Ուշադրութիւնս վրաս չէր այլեւս, ըսածներս չէի գիտէր, լսածներս չէի հասկընար, միայն դիտեմ որ ջանացի հարկ եղածէն աւելի քաղաքավարի ըլլալ: Գեղմարդկային ոյժ մը ի դարձ կնոջով, կէս ժամուան մը չափ սպասեցի, ապա չքմեղանքի համար ընկերոջս դարձայ եւ ըսի. —

— «Եկած էի քեզ հրաւիրելու գիշերային պոռոյտի մը, բայց քանի որ պլոտիկ հանդիստ չէ, ուրիշ օրուան մը թող մնայ, ասկէ դատ նոր միտքս եկաւ որ երկու նամակներ ունիմ գրելիք, լաւապէս է այս գիշեր այդ նամակները գրելով դադուելիմ, պոռոյտը վաղուան թող մընայ»:

«Հազիւ թէ չինծու պատմութիւնս վերջացուցած էի, ոտքի ելայ եւ առանց ժամանակ տալու որ խօսին, «գիշեր բարի» ըսելով դուրս նետուեցայ:

«Անցան օրեր: Ես ընկերոջս տունը կը յաճախէի թէեւ, բայց ոչ առաջուան նման շուտ շուտ. այնպէս որ օր մը Սիրանոյշ վշտացած չեչուով մը ըսաւ. —

— «Խորէն սառած է ու փոխուած, ալ առաջուան պէս չ'ուզեր մեզ այցելել, կ'երեւի թէ մեղմէ աւելի լաւ բարեկամներ դառնալէ»:

«Այս խօսքերը կանացի այնպիսի չեչուով մը ըսաւ, որ սրտիս դըպտնէր. զգացի որ իմ բացակայութիւնս աղքատ էր իրեն, ինքն ալ կ'ըմբռնէր թէ իմ չայցելելս արդեւքի մը արդիւնք էր, որու վրայ կը ցաւէր: Ես, սակայն, ձեւացուցի թէ իր ըսածները չեմ հասկնար, ու, ծիծաղելով ըսի. —

— «Եթէ շուտ շուտ այցելեմ, կը վախնամ որ կը ձանձրանաք, ու աւելի կոթով դուրս կը վռնոյթ ձեր տունէն»:

«Մինչ ես կատակի կուտայի, ներքին խռովքս ծածկելու համար, նկատեցի որ Սիրանոյշը յուզուեցաւ, արցունքները կուլ տուաւ, եւ այլեւս բոտ մը չհանեց բերնէն:

«Կասկածը, որ ներսի դիւս կը կրծէր արգէն, այդ օր աւելի խո-
րունկեցաւ: Կը գտնուէի աշխարհի դիւրքի մը մէջ, որ ինքս ինծի հաշիւ
չէի կրնար տալ: Առանց իմ գիտնալուս եւ ուզելուս, չորքս բաներ մը
կ'անցնէին կը դառնային, որոնց արժէքը չէի կրնար ճշտել: Հաճելի^օ
էին թէ անհաճոյ, չէի գիտեր, ուղեղս աշխարհ արագ կը գործէր, մը-
տածումները, մաքերը աշխարհ արագորէն իրարու կը յաջորդէին, որ
ես սլահ մը զգացի թէ պիտի խելագարուիմ: Կեանքիս մէջ առաջին ան-
գամ ըլլալով, ինքզինքս կը գտնէի տարօրինակ հանելուկի մը առջեւ:
Ընկերոջս տիկինը իմ ներկայութենէս տարօրինակ հաճոյք մը կ'ըլ-
գար, ինչո՞ւ, իր խօսքերը, արտայայտութիւնները պարզ բարեկամի
մը արտայայտութիւններէն տարբեր բան մը ունէին իրենց մէջ, չըլլա՞յ
թէ... հոս ուղեղս կանգ առաւ, մտածելն անգամ ոճրագործութեան
համադրոյ յանցանք մը կը նկատէի, ու ամբողջ մարմնովս դողացի:
Ճակատս սառն քրտինքներու կաթիլներով ծածկուեցաւ, կ'երեւի թէ
դոյնս ալ չափազանց փոխուած էր, որովհետեւ Վահանի մայրը չը-
փոթուած ինծի մօտեցաւ ու հարցուց:

— «Ի՞նչ ունիս, Խորէն, ինչո՞ւ դոյնդ նետեցիր, ի՞նչ քրտինք է
այդ»:

«Վահանի մօր այդ միջամտութիւնը, Աստուծոյ զրկուած օգնու-
թիւն մը եղաւ ինծի, այդ անել կացութենէն դուրս գալու համար:
Յարմար պատեհութիւնը ներկայացած էր, ու այլեւս առանց ժամա-
նակ կորսնցնելու օգտաւոր ծեցի դայն ըսելով:

— «Շատ վատ կ'ըլլամ, քիչ մը ձուկ կերայ, կարծեմ դպաւ ինծի,
ներողամիտ եղէ՛ք, սէտք է երթամ պառկիմ, ու «մնաք բարեւաւ» ըսե-
լով՝ փողոց նետուեցայ:

«Հոգեկան այդ տառապանքը կարծես կոկորդս սեղմած ու շնչա-
ռութիւնս արգիլած էր: Հազիւ փողոց ելած, ստիպուեցայ կենալ, բե-
րանս բացի, ու փորձեցի լիաթոք շնչառութեամբ մը ինքզինքս վե-
րադռնել: Ու, մինչ ես դրազուած էին խանդարուած վիճակս վերա-
դառնելու, ականջիս հասան փողոցը դրան մը առջեւ հաւաքուած կրնե-
րու շաղակրատութիւնները:

— «Տե՛ս, տե՛ս, ասոր պատճառաւ է որ Սիրանոյշը իր էրկան ձեռ-
քէն աշխարհ ծեծ կ'ուտէ, կ'ըսեն որ ասոր սիրահարուած է, եւ էրիկը
հասկցած է»:

— «Քա՛, այս ալ սիրահարուելու արժանի մտ՞րդ է, Վահանի մի-
այն ձայնը հաղար հատ այս տեսակ մարդ կ'արժէ»:

— «Քա՛, Վահանի գէմքը նուրի հատիկի կը նմանի, ասոր թըթ-
ուած գէմքն ալ կը սիրուի՞ եղեր»:

— «Բայց ասոր աչքերն ալ հաղար հատ Վահան կ'արժեն, այդ ին-

չո՞ւ չէ՞ք բսեր», վրայ տուաւ ուրիշ մը ծիծաղելով:

«Կրնե՞րու այս շաղակրատութիւնները, որոնց ունկնդրած էի պա-
տահարար, ուսմբի մը նման պայթեցան գլխուս, կարծես թէ եօթնե-
րորդ երկինքէն վար ինկայ: Ըսել էր թէ Սիրանոյշը իմ պատճառաւ
իր ամուսինէն ծեծ կ'ուտէր, եւ այն ամուսինէն՝ որ սիրահարուելով
առաւ զինք: Այլեւս ընկերոջս ցուցուցած պաղութիւնը, իր վարմուն-
քը, իր կատաղութիւնը, բոլորը, բոլորը հասկցած էի, վարապոյրը
աչքերէս ինկած էր ալ, հիմակ ես ամէն բան կ'ըմբռնէի, ամէն բան կը
տեսնէի եւ շատ յստակօրէն: Ես բացարձակ միամիտ եւ կոյր էի եղած,
ես ո՛չ տեսած եւ ո՛չ ալ հասկցած էի, ես աշխարհ անխելք էի, որ կի-
նեւ շաղակրատութիւնը լսելու էի եղեր՝ աչքերս բանալու համար:
Ու այդ վայրկեանէն սկսեալ, մանկութենէս ի վեր եղբայրական սի-
րով մը սիրած ընկերս աչքերուս սեւցաւ ու այլանդակ հրէջ մը դար-
ձաւ: Հրէջ մը՝ որ ենթագործութիւններով ու կասկածներով կը սնանէր,
հրէջ մը՝ որ իմ անկեղծութեանս չափը չէր հասկցած, հրէջ մը՝ որ
այսքան ցածութեամբ կը փոխարինէր իմ եղբայրական անկեղծութիւ-
նս: Ես սկսայ ատել զինք եւ սիրել այն խելճ կինը, որ սիրահարու-
թեամբ ամուսնացաւ դժոխային կեանք մը ապրելու համար, սկսայ
բարկանալ ինքս ինծի դէմ, թէ ինչո՞ւ թեթեամտութեամբս պատճառ
եղած էի այդ դժբախտ ամուսնութեան: Յիշեցի Աւետիս աղայի խօս-
քերը. «սիրահարութեամբ ամուսնացողները, երջանիկ չեն ըլլար», ի-
րաւունք տուի բարի մարդուն, բայց եղած չարիքը անդարմանելի էր
այլեւս, ու վշտացած սրտով, յանցաւորի մը քայլերով, տունս դացի
եւ օդի շիշին հետ սենեակս քաշուեցայ:

«Թէ որքան տառապեցայ ես այդ դիէ՛ր, նկարագրելը աւելորդ
է. մանաւանդ իմ խառնուածքս ու մտածելակերպս ունենալու էք,
կշտելու համար այդ տառապանքին իրական ծանրութիւնը, միայն
այսչափ ըսեմ, որ եթէ ես չխելագարուեցայ, ատիկա կը տարտիմ օ-
ղիին, եւ ջիզերուս արտասուքն տոկոսութեանը:

«Գիտեմ, թէ՛ քեզի եւ թէ՛ այս պատմութիւնը լսող ուրիշ մէկու
մը համար, ծիծաղելի ըլլալու աստիճան հասարակ միջադէպ մը կը
համարուի ան, բայց ինչպէս ասիէ առաջ ալ ըսի, խառնուածքի եւ
հասկացողութեան հետ կապ ունեցող խնդիր մըն է այս, որու վրայ
բնական է թէ ամէն մարդ միեւնոյն ակնոցով չի կրնար նայիլ:

«Անցան օրեր, շաբաթներ ու ամիսներ: Ծանօթներէս եւ ընկեր-
ներէս նկատուելու աստիճան տխրութիւն մը եկած էր վրաս: Ես դար-
ձած էի կախ երես եւ սակաւախօս: Ուրախ հաւաքոյթներէ կը խուսա-
փէի, եւ եթէ ներկայ դառնուելու ստիպուէի, կը բաւականանայի օդի-
ին բարեկամութեամբը: Զուր տեղ ընկեմքերս փորձեցին հասնելու այդ

յանկարծական փոփոխութեան պատճառը, ամիսներով շարունակ ջանքերն նախկին զուարթութիւնն վերադարձնել, բայց վերջ ի վերջոյ յուսահատած՝ հրաժարեցան այդ անօգուտ աշխատանքէն, եւ անլուծելի առեղծուած մըն էի այլեւս:

«Կեանքիս մէջ խոշոր փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած էր, բայց ոչ ոք կրցած էր ասոր իրական պատճառը հասկնալ: Ես այլեւս ամբողջ ուշադրութիւնս յեղափոխական գործերու տուի, միտքարութիւնս գէնքի, զինովարժութեան նման դրաղումներու մէջ կը գտնէի: Առանց ինքնասպանութեան մասին մտածելու, արկածախնդիր կեանքի մը սիրահար դարձած էի. զինուած յեղափոխութիւն մը կ'երազէի, կ'ուզէի որ կուէ մը պատահէր, պատճառ մը ըլլար որ թուրքերու հետ դէմ դէմի կեցած, զնդակներ փոխանակէինք, արտասուքը եւ վտանգաւոր բան մըն էր փնտռածս, ես սկսած էի ասել խաղաղութիւնը:

«Բնաւորութեանս այս յանկարծակի փոփոխութեան շրջանին, ընկերոջս տունը յաճախելուն ալ վերջ տուած էի: Իմ այցելութիւններս անդալարբար դարձան նոր տարւոյ եւ դատկական տօներու ամթիւ փոխանակուած պարզ եւ պաշտօնական այցելութիւններու: Վահան ի դուր կեղծ ու պատիր խօսքերով կը պնդէր որ առաջուան նման իրենց այցելեմ, ես, առանց մերժելու, կը թողէի որ ինք մեզի այցելէ: Ու այսպէս, մեր մտերմութիւնը, արտաքուստ պահելով իր նախկին շրջարը, ներքուստ դարձաւ չոր ու ցամաք, դրեթէ բռնապրօսիկ: Ամէն պարը, ներքուստ դարձաւ չոր ու ցամաք, դրեթէ բռնապրօսիկ: Ամէն անգամ որ կ'ստիպուէի իրեն այցելել, կ'զգայի որ Սիրանոյշի աչքերը, անսահման սիրոյ կրակով մը վառուած, ինծի կը նայէին: Ան կը ժպտէր կնոջական ամենամանոյշ ժպտով մը, ու երբ կը մեկնէի, փողոցին դուռը կեցած՝ ետեւէս կը նայէր, մինչեւ որ աներեւոյթ ըլլայի: Ի՞նչ մեղքս պահեմ, ես ալ մարդ էի վերջապէս, չկարողացայ անտարբեր մնալ, ես ալ իմ կարգիս սկսայ բռնն սիրով մը սիրել զինք, բայց միշտ հեռուէն. զգուշացայ ամենափոքր արտայայտութենէ, ընտանիքի մը երջանկութիւնը չէի ուզեր խանդարել, ոճրապօրծութեան համալոր սրբապղծութիւն մըն էր այդ ինծի համար, այսու ամենայնիւ, կը սիրէի Սիրանոյշը ու կը տառապէի իր սիրովը»:

Խորէն պահ մը լսեց, իր դէմքը փոխանակ տառապանքի արտայայտութիւն մը ասնելու, անտարբերութիւն արտացոլող երեւոյթ մը ստացաւ: Իրարու ետեւէ երկու բաժակ օղի խմեց, եւ նոյն հանդարտ ձեւերով սկսաւ ծիծել: Գնահատեցի իր ջիւղերու տոկունութեան աստիճանը, հակառակ իր հոգեկան սոսկալի տառապանքին, տկարներու յատուկ բեմական արտայայտութիւններէ կ'զգուշանար, ու այդ դերմարդկային ճիւղը, միացած իր տառապանքին, շարժուն մեքենայի մը երեւոյթը կուտային անոր: Վշտին ծանրութիւնը կարծես կ'անդալ-

նացնէր զինք: Այնքան ցաւեցայ, որ քաջութիւն չունեցայ խանդարելու իր միջնդարձը, թողուցի որ այդ լուսթեամբը կապուէ ինք՝ զինքը ու ապա շարունակէ իր պատմութիւնը:

«1915-ի չարազուշտի տարին էր, ըսաւ Խորէն, յանկարծ շարունակելով քանի մը վայրկեան առաջ ընդհատած իր պատմութիւնը: Վանի հերոսամարտը սկսած էր արդէն: Ես որ գէնքի, կուէի ու արկածախնդրութեան մոլի դարձած էի, հափաղանց պահ էի: Զէնքերս դորձածելու առիթը ներկայացած էր այլեւս, ես երջանիկ էի: Խումբ մը մարտիկներու եւ զիրքի մը պատասխանատուութիւնը բաժանեմ, զործի վրայ էի արդէն: Կուէ էր, տա՛ք կուէ, ու ես վասօղի հոտէն գինովցած, տուն, ընտանիքի անդամներ, բարեկամներ ու ընկերներ մոռացած, ամբողջապէս կ'լսնուած էի կուէով: Ո՛չ քուն ունէի, եւ ո՛չ հանդստութիւն: Թուրքերու զնդակներու տեղատարափը եւ թնդանօթներու դողումը զոչումները, փոխանակ վախ պատճառելու, հրճուանքով մը կը լեցնէին հոգիս: Ես այդ անհաւասար կուէի ելքի մասին չէի մտածեր անգամ, միայն ու միայն կուէի մասին կը մտածէի, որովհետեւ այդ կուէը ինծի ժամանակ չէր տար ուրիշ բանի մասին մտածելու: Դժոխայի՛ն օրեր, կ'ըսեն վերապրողները, ահա նարկելով այդ օրերուն: Երջանի՛կ օրեր, կ'ըսեմ ես, մտաբերելով այդ օրերը: Երջանիկ կ'ըսեմ, որովհետեւ այդ օրերուն ես սիրտ չունէի, ես իմա չէի, ես բան մըն էի որ չեմ գիտեր թէ ի՞նչ էի, միայն այսչափ կրնամ ըսել թէ, ես այն չեմ ինչ որ էի այն օրերուն, եւ ոչ ալ այլեւս կրնամ ըլլալ:

«Մեր այդ կուէներու ընթացքին, Թրքական թաղամասերուն աւելի մօտիկ հայկական թաղամասերը պարպեցինք՝ ժողովուրդը պատահական զնդակներէ ազատելու համար. իսկ այդ պարպուած թաղամասերը պաշտպանելու համար, հարկ եղաւ երկրորդական զիրքեր պատրաստել: Մեր տունն ալ Թրքական թաղամասին մօտ էր, մերիններն ալ ներսի թաղեր քաջուած էին, եւ մեր տունն ալ երրորդական զիրքի մը վերածուած էր: Ներքին կարգապահութեան հսկող մարմնի կարգադրութեամբ, մերինները տեղաւորուած էին այն տունը, ուր փոխադրուած էր նաեւ Վահան՝ իր ընտանիքով: Եւ չէ՞ք կարծեր որ բախտին մէկ չար խաղին հետեւանքն էր այս, որուն մենք սովորաբար կոյր պատահականութիւն կ'անուանենք: Այս պարագան ինծի անծանօթ չէր, մայրս, որ շաբաթական զիրքս կուգար տեսնելու զիս, ամէն բան պատմած էր: Ես որ վասօղի ծուխին մէջ կ'ուզէի խեղդել բոլոր զղացումներս, երբեմն երբեմն ստիպուած էի ներքին սուր կսկիծի մը զոյութիւնը զգալ: Ի՞նչ էր այդ կսկիծը, չէի ուզեր գիտնալ... Սիրանոյշը տեսնելու կարօտի կսկիծն էր ան, որ այդ օրերուն բացատրե-

լու քաջութիւնը չունէի, զգացում մըն էր այն՝ որմէ փախչել կ'ուզէի, բայց չէի կարող:

«Վերջապէս օր մը, մօրս խնդրանքներուն զիջանելով, եւ թերեւս անգլիտակցարար կարօտի ծարաւիս յաղաւթը տալու համար, որոշեցի տուն երթալ ձերմակեղէններս փոխելու համար: 19 օր էր որ ձերմակեղէններս փոխած չէի, եւ ոչ ալ հաղուստներս հանած. իսկ անկողնոյ մասին մտածող իսկ չկար, բոլորս ալ դիրքերու մէջ կը քնանայինք մեր հրացաններուն կռթնած, եթէ այդ ալ քնանալ կարելի էր համարել: Հակառակ այս բոլոր զրկանքներուն, ես դո՛ւ էի այդ կեանքէն: Երբ տուն հասայ, արտասովոր եւ տարօրինակ իրարանցում մը կար, բոլորը կը խօսէին, կ'աղմկէին: Աղօթքն ու անէծքը իրարու խառնուած էին, բան մը չէր հասկցուէր: Վահան սենեակի մէկ անկիւնը նստած, զլուխը ձեռքերուն մէջ առած, ծանր մտածումներու մատնուած մարդու մը երեւոյթն ունէր: Իմ երեւումս յանկարծակիի բերու բոլորը: Զինուած մարդու մը տեսքը կարծես թէ ողբերկեց քանի մը վայրկեան տոսջ յուսահատ երեւոյթ ունեցող այդ բաղմութիւնը: Բոլորն ալ վերան վազեցին, բոլորն ալ կ'ուզէին ձեռքս թօթուել, բոլորն ալ կ'ուզէին ինձ մը փոխանակել ինծի հետ: Սիրանոյշ, որ, աներկբայօրէն, իմ խօսք մը փոխանակել ինծի հետ: Սիրանոյշ, որ, աներկբայօրէն, իմ այդ յանկարծակի երեւումիս վրայ ամենէն շատ ուրախացողն էր, քովս վազեց, ձեռքս բռնեց, ու կտրօտի աչքերով, կուշտ մը աչքերու մէջ նայեցաւ, ու կանուցի անոյշ ժպտով մը իր զգացումները բացարկեց: Մենք իրարու հասկցանք, ես դո՛ւ էի ու երջանիկ:

Քիչ վերջ Վահանն ալ քովս եկաւ ու ձեռքս սեղմեց: Այնպիսի տեսլութիւն մը զգացի այդ մարդուն հանդէպ, որ իր ձեռքը բռնած տանիս օձ մը բռնելու զգուշացող ունեցայ. եւ սակայն երեւոյթը փրկելու համար հարցուցի.

— «Ի՞նչ կայ, Վահան, ի՞նչ է պատահեր, ի՞նչ իրարանցում է այս»:

— «Ի՞նչ պիտի ըլլայ, եղբայր, քառորդ ժամ առաջ, թնդանօթի զնդակ մը այս տան պատերը ծակելով անցաւ, եւ դիմացի պարտէզը ինկաւ»:

— «Միայն մէկ անգամ», հարցուցի ես լուրջ շեշտով մը:

— «Այս առաջին անգամն է թէ եւ, բայց, ո՞վ գիտէ, կրնայ կրկնուիլ, այս տունը ապահով չէ, ուրիշ տեղ մը փոխադրուելու է»:

«Այս անգամ չկարողացայ այլեւս ինքզինքս գտել: «Քիչ մը տըղամարդ եղիր, Վահան, ըսէ, ինչ մեծ բան է եղեր թնդանօթի զնդակ մը. մեր դիրքերուն վրայ օրական մի քանի տասնեակ այդ տեսակ զնդակներէն կուգան, պատերը կը քանդեն, բայց մենք առանց կարեւորութիւն տալու, քանդուած պատերը նորէն կը շինենք, ու կը շարունակուին»:

նակենք կուրիլ. ձուկ բռնողը թրջուելէն վախնալու չէ»:

«Այս խօսքերէս Սիրանոյշ սիրտ առած, իր կուտակուած թոյնը թափելու պատեհ առիթը եկած համարելով, ատելութեամբ եւ վրէժ-խնդրութեամբ լեցուած շեշտով մը ըսաւ.

— «Տղամարդ այսօր անոր կ'ըսեն, որ զէնքը ձեռքին դիրքերու մէջ կը կուրի»:

«Ակնարկութիւնը խիստ ծանր էր: Զգացի որ Վահան նորէն կուտակուած նշաններ ցոյց կուտար: Ու կիրքերը մեղմելու եւ անախտ միջավայրի մը առաջին անգամ համար ըսի.

— «Ոչ տիկին, այդպէս չէ. ո՛չ այդչափ զէնք ունինք, եւ ո՛չ ալ ամէն մարդ անպայման կուրելու է: Կան կուրելու համարժէք ծառայութիւններ, օրինակ՝ ներքին կարգ ու կանոնը պահելու գործը, Վահան այդ գործին մէջ շատ գնահատելի ծառայութիւններ կարող է մատուցանել, եւ այդ ծառայութիւնները կուրող մարդոց մատուցած ծառայութիւններէն ոչինչով ետ կը մնան:

— «Ես արդէն միտքս դրած էի ոստիկան արձանագրուելու, այսօր ժամը երեքին պիտի երթամ, վրայ տուաւ Վահան, իր նեղ դրութեանէն ազատելուն եւ այսպիսի անակնկալ ելք մը դտնելուն վրայ ուրախացած:

— «Շատ լաւ, ըսի ես գոհունակութիւն կեղծելով, ահա քեզի տըրճանակներէս մին, քովդ պահէ, կրնայ քեզի պէտք դալ». եւ ատըրճանակը յանձնելէ վերջ, խօսակցութեան նիւթը փոխեցի, Սիրանոյշի խօսքերուն թողուցած տպաւորութիւնը մոռցնել տալու մտադրութեամբ:

«Կէս ժամ վերջ, ես ձերմակեղէններս փոխած՝ դիրքս կը վերադառնայի: Շիտակը խօսելով, այդքան աճապարելս, վայրկեան մը շուտ դիրքս հասնելու պարտականութենէն աւելի, վախկոտութեանս կը պարտէի: Ես կը վախնայի Սիրանոյշի աչքերէն, զինովցնող ժպտաներուն ընկերացող այդ կախարդիչ նայումներէն. ես կը վախնայի, որովհետեւ այդ նայումները կարող էին մոլորեցնել զիս, եւ իրեն՝ Սիրանոյշին դժբախտութեան պատճառ դառնալ. ես կը վախնայի սիրած կնոջս աչքերէն, ես կը փախչէի անոնցմէ...: Թէեւ այդ նայումները ո՛չ տունէն մինչեւ դիրքս հասնիլը, ո՛չ ամբողջ կուրի ընթացքին, եւ ո՛չ ալ մինչեւ այսօր ինծի հանդիստ ձգած եմ. անոնք կը հետապնդեն զիս, ինծի հետ եմ ամէն տեղ, ամէն վայրկեան ինծի կը նային, եւ միշտ միեւնոյն կարօտի ու սիրոյ թովչանքով: Զկայ այս աշխարհիս մէջ բան մը՝ որմէ ես այնքան կը վախնամ, որքան կը վախնամ այդ աչքերէն, եւ միեւնոյն տուն չկայ բան մը՝ որ ինծի այնքան սիրելի ըլլայ, որքան այդ աչքերը, եւ այն օր, որ այդ աչքերը դադ-

սլիկի նման, կը փոխէր աշտարէս շուտ շուտ: Օձի ձառը, իժի ծնունդը, միմնջեցի ևս իւրովի ևս ոտքի ելայ, ու առանց ընկերներուս բառ մը ըսեկու փողոց նետուեցայ:

«Այս դէպքը, այս սիրահարութիւնն ու իր վերջաբանը, Սիրանոյշն ու իր յիշատակը, ինծի յամառօրէն դամեցին չամուսնանալու որոշման: Եւ կը խնդրեմ, որ այդ ուղղութեամբ ալեւս չխօսիք ինծի: Կանանց հանդէպ սիրոյ զգացում մէկ անգամ միայն ունեցայ, այն ալ անդիտակցաբար. բայց այդ սէրը մաքուր էր եւ իրաւան, այդ է պատճառը որ որոշած եմ չեղծանել անոր յիշատակը»:

Խորէն լեց. իր պատմութիւնը վերջացած էր: Այդ տարօրինակ սէրը, Խորէնի վրայ թողուցած անոր արատաւոր ազդեցութիւնը, չբնութեցուցած էին զիս. չէի կրնար ճշդել թէ, սիրային այս կարգի արկածի մը պատճառով կ'արժէ՞ր ւարձով կեանք մը թունաւորել: Որոշ էր թէ հակառակել իր զբաղումներուն, զինք վշտացնելէ զատ օգուտ մը չէր ունենար, այսուհանդերձ, անհրաժեշտ էր բան մը լսել, այդ ճշդող գրութեանը վերջ մը տալու համար, բայց ի՞նչ ըսէի, ինչո՞վ սկսէի, կարծես թէ բառեր կը պահսէին ինծի: Բարեբախտաբար, ճիշդ այդ ատեն, ծանօթներ ներս մտան եւ ուղղակի մեղի դալով, մեր սեղանին շուրջ նստան: Խորունկ շունչ մը քաշեցի, ես ազատուած էի ծանր անելի մը, որմէ ազատուելիք չունէի:

10 Օգոստոս 1925, Սան Բաւլո-Պրագիլ

ፋ ጊ ኑ ጊ ኮ ን ረ ኑ ቶ ኔ ሀ ፆ ደ

Պրազիլիոյ Սան Բաւլօ նահանգի Համանուն մայրաքաղաքին մէջ կը բնակէր ան: Բախտի փոթորիկը նետած էր զինք հոն 1905-էն ի վեր: Մինչեւ 1924-ը, իր գոյութիւնը տեղւոյն սակաւաթիւ հայութեան մէջ աննկատ մնացած էր: Խարբերդցի գիշերապահէ մը, եւ քաղաքի Բրէ-գիտէնթ-Ալթինօ անունով արուարձանին մէջ դանուող միսի գործարա-նի մը մէջ աշխատող կեսարացիէ մը դատ, ոչ ոք կը ճանչնար զինք: Խարբերդցին, որ գործարանի մը գիշերային պահապանն էր, եւ ցո-րեկները ընէլիք չունէր, անոր քով կ'անցնէր օրուան մեծագոյն մասը. իսկ Կեսարացին, կիրակի օրեր, երբ քաղաք կ'իջնէր, երթալիք ուրիշ տեղ չունենալուն համար, Յակոբ աղային այցելութեան կուգար, եւ երեքը միասին Բաթէ փողոցը գտնուող արաբական սրճարան մը կ'եր-թային, օղիի մէջ խեղդելու համար իրենց յիշատակներն ու առօրեայ մտահոգութիւնները: Այս երեք ընկերները, տարիներ շարունակ միա-սին խմեցին, խօսեցան իրենց երկիրներէն ու իրենց ցաւերէն, բայց երեքէն եւ ոչ մէկը գիտէր միւսին կեանքի ամբողջական պատմութիւ-նը: Առիթի չգոյութեա՞նը, թէ իրենց ներքին կեանքը չպատմելու ըզ-զուչութիւնն էր պատճառը՝ յայտնի չէր: Անոնցմէ եւ ոչ մէկը իր կեանքի լրիւ հէքեաթը պատմած էր միւսներուն, եւ ոչ ալ մէկը միւսին այդ մասին հարցում ըրած էր: Անոնք գոհացած էին զիտնալով, թէ իրենցմէ իւրաքանչիւրը ո'ր քաղաքէն էր, եւ ե՞րբ եկած էր Պրազիլ:

Իրենք պանդուխտներ էին, եւ այդ բառը բաւական էր բաւարարելու իրենց հետաքրքրութիւնը, մնացեալ մանրամասնութիւնները աւելորդ էին : Բնական է , որ ամէն պանդուխտ իր ցածն ունէր , ալ ի՞նչ հարկ կար աւելորդ հարցումներով արխանս իրարու սիրտ :

Անցան տարիներ, խաբբերդցի գիշերապահը, որ մանչ զաւակ մը
սնէր, մեռաւ. իսկ Բրէզիլտէնթէ Ալթինս բնակող Կեօարացիին քաղաք
փոխադրուեցաւ: Մեռնող խաբբերդցիին յաջորդեց իր որդին, որու
ձրայ այլեւս տեսակ մը խնամակալի դեր ստանձնեցին մնացող երկու-
քը: Երիտասարդը չարունակեց իր հօր գիշերապահութեան պաշտօնը:
Իր հօր հետ բնակած ըլլալուն համար, ծանօթ էր իր ստանձնած գոր-
ծին: Եւ որովհետեւ 23 տարեկան ուժեղ երիտասարդ մըն էր այլեւս,
գործարանատէրը սիրով անոր յանձնած էր իր հօր պաշտօնը:

1924-ին ես պատահաբար կը ծանոթանայի Յակոբ աղայի հետ, եւ այդ պատահական ծանոթութիւնը կամաց կամաց բարեկամութեան փոխուեցաւ: Այդ ատեն Յակոբ աղան գրեթէ բոլորովին մինակ մնա-

ցած էր : Կենսարացին իր նոր զբաղումին եւ ստեղծած նոր բարեկամութեանց պատճառով, շատ քիչ անգամ կ'այցելէր անոր, իսկ խարբերեցի երիտասարդը, տարիքոտ մարդոց ընկերակցութենէն մեծ հաճոյք մը չզղալով, հաղուադէպօրէն կ'այցելէր անոր, այնպէս որ Յակոբ աղան մինակ մնացած էր իր կարի մեքենայի հետ, որու առջեւէն չէր հեռանար :

Իրեն հետ բարեկամութիւն սկսելէս յետոյ, նկատեցի որ շարաթօրերը Յակոբ աղան տխուր կ'ըլլար, մեքենան կարծես թէ տարբեր տեսակ կ'աշխատցնէր, կամ բնաւ չէր աշխատցնէր : Առաջին առթիւ որոշ եւ պատահական դէպքի մը վերադրեցի, բայց անկէ վերջ այնքան ուշադրութիւնս դրաւ շարաթօրերու իր այդ խռովեալ վիճակը, որ ես այդ խռովութեան տակ փոթորիկ մը, եւ այն ալ թերեւս հին յիշատակներու փոթորիկ մը ծածկուած ըլլալը կ'ուզեցի, եւ շատ բնական է թէ ուղեցի գիտնալ անոր պատճառը : Քանի մը անգամ վախժմանով հարցունցի, բայց իր կատարեալ լուրջութիւնը զինաթափ ըրած էր զիս, ու ես քաջութիւն չունեցայ այլեւս հարցումներս կրկնելու :

Յակոբ աղան իր խեղճ անունէն աւելի ճանչցուած էր ԲՁԶ անունով : Այս անունը, որ սրամիտ ու չարամճի երիտասարդի մը կողմէ արտասանուած էր առաջին անգամ, այնքան լաւ կը յարմարէր Յակոբ աղային, որ կարճ ժամանակ մը յետոյ, անոր իսկութիւնը խօսակցի մը հասկցնելու համար, անհրաժեշտ կ'ըլլար ԲՁԶ տիտղոսը գործածել : Բղէղ իրեն ունեակ մը իրական անուն դարձած էր :

Միջահասակէն շատ ցած, իրական կարճահասակ մըն էր ան, գիւրուկ ու կլորիկ : Երբ հեռուէն դիտէիր իր քալուածքը, կարծես թէ աւելի շատ կը գլտորուէր քան թէ կը քալէր : Չարապահաց աշխատասէր ըլլալով մէկտեղ, յետին ծայր ալ աղքատ էր : Իր երիտասարդութեան չրջանին ունեցած էր իր տեւտարական ոսկեդարը, բայց վերջ ի վերջոյ իր ամբողջ ունեցածը կորսնցնելով, կարի մեքենային ապաւինած էր անբաժանօրէն : Կրկին ոտքի կանգնելու, կրկին առեւտրական փայլուն դիրք մը ստեղծելու համար իր թափած բոլոր ջանքերը մնացած էին ապարդիւն : Ամէն անգամ որ շարաչար աշխատանքով պղտիկ դուրս մըր մը գոյացուցած էր, նորութիւն մը մէջտեղ եկած եւ քամիին տըւած էր դայն, կարծես բախտը որոշած էր տանջել այդ խեղճ մարդը, չթողուլ որ աչք բանայ, գործ մը ունենայ :

Սակաւախօս էր, բայց լիակատար դադարի մը կազմելու համար անոր կեանքի մասին, պէտք էր խօսեցնել զինք : Ոչ ոք այնքան հարազատօրէն կարող էր պատկերացնել անոր կեանքը, որքան ինք : Երբ կը խօսէր, անվերապահօրէն կը պատմէր իր կեանքի յաջողութեանց եւ ձախորդութեանց մասին լիակատար դրուագներ : Բնաւ չէր

փորձեր ինքզինք արդարացնել : Թէեւ խելացիութեան մասին որոշ պաղարար մը չունէր, սակայն ան երբեք ինքզինք անխելք եւ երբեք խելօք կը կոչէր :

Մէկ բան որոշ էր : Յակոբ աղան ճակատագրապաշտ էր : Անոր կարծիքով ամէն մարդ կ'ըլլայ եւ կ'ընէ այն, ինչ որ պիտի ըլլայ եւ ընէ : Ոչ ոք կարող է դուրս ելլել այն դէպք, որ նախախնամութիւնը դժած է իրեն համար, հակառակ փորձել՝ անօգուտ է : Եթէ մարդիկ գերմարդկային ոյժ մը ի գործ դնելով, իրենց սահմանուած դէպք դուրս ելլեն, անձանթ ձեռք մը կ'երկարի, անոր ականջէն կը բռնէ, եւ կը վերադարձնէ հոն որ իրեն սահմանուած է : Եթէ մէկը այս խնդրոյ շուրջ անոր հետ վիճարանէր, ան քմծիծաղով մը կը պատասխանէր, դուք կրնաք ինծի ըսել որ ես սխալուած եմ, եւ սակայն ես իմ ըսածներուս համոզուած եմ : Եթէ մէկը ծնած չէ բժիշկ կան մը դիր ձեռքը, այդ մարդը բժիշկ պիտի չըլլայ երբեք : Ան պէտք է ընէ այն՝ որու համար ծնած է : Արուեստական պատուաստները, ժամանակի մը համար, մարդս դուրս կը քաշեն իրեն սահմանուած դէպք, բայց ճակատագիրը նորէն դայն իր տեղը կը վերադարձնէ :

Յակոբ աղան նախակրթարան մը աւարտած ըլլալուն համար, գրել կարդալ գիտէր, բայց իրեն հետ տեսնուող մէկուն վրայ, հասունցած մտքերու տէր մարդու մը տպաւորութիւնը չէր թողուր, ընդհակառակն, իր մասին այն դադարի կազմել կուտար, թէ խեղճ ու կեանքի ձախորդութիւններէն յուսահատած մարդ մըն է, որ իր անընդունակութիւնը ըմբռնել չկարողանալուն համար, ճակատադէրապաշտ եղած է : Ատով ինքզինք, եթէ ոչ արդարացնել, գէթ միւր թարել կ'ուզէր : Բայց եթէ յաջողէր իր վստահութեան արժանանալ, եւ խմելու վայրկեաններուն սեղանակից լինել իրեն, ու խօսեցնել տալ, կը սարգուէր որ այդ անտաշ կարծուած մարդը, կեանքի բոլորին մէջ խորուած մէկն էր, եւ իր կարծիքները, թէեւ շատ շատերու վրէժ խորուած մէկն էր, եւ իր կարծիքները, թէեւ շատ շատերու համար ծիծաղելի, սակայն լուրջ խորհրդածութեանց ալ արժանի էին : Ան իր կարծիքները պաշտպանելու համար, այնպիսի կարեւորութիւն ունի, թէ մարդը կ'ըլլայ այն՝ ինչ որ պիտի ըլլար, թէ զոյգութիւն ունի, թէ մարդը կ'ըլլայ այն՝ ինչ որ պիտի ըլլար, թէ յաջողութիւններն ու ձախորդութիւնները կուգան մարդուս կամքէն անկախ, մենք կը փորձենք անոնց պատճառները փնտռել, քառուսեման նոխազ մը փնտռելու նման, մինչդեռ ճշմարտութիւնը այն է, որ անոնք բնութեան, մեզ համար տակաւին անհասկնալի մէկ քմա-

հաճոյքէն կախուած են, կամ կը հնազանդին բնութեան օրէնքներէն միոյն, որուն մէնք անծանօթ ենք եւ թերեւս անծանօթ ալ մնանք դեռ երկար դարեր:

Ինչպէս ըսի, չաբաթ օրը Յակոբ աղայի համար արտակարգ նշանակութիւն ունեցող օր մըն էր: Այդ օրը ինք սովորութիւն ունէր, հնդիկ ֆարքիւններու նման, կեդրոնանալ ինք իր մէջ, մտքի առջեւ բերել իր անցուցած 73 տարիներու երկար տողանցքը, քննել այդ երկար տարիներու փոշիներու տակ թաղուած իր կեանքի դէպքերը, անոնց վրայ խորհլ, խորհրդածել ու ջանալ դրական եղբակացութեան մը դալ: Բայց միշտ ալ, նարինջի վրայ չըջան ընող մըջիւնի մը նման, ելք մը չգտնելով, աստիճան մը աւելի կը մխրճուէր այն համոզման մէջ, թէ մարդը չի կրնար ըլլալ այն ինչ որ ինք կ'ուզէ, այլ կ'ըլլայ այն, ինչ որ ճակատագիրը տնօրինած է: Բայց թէ ի՞նչ էր այդ ճակատագիրը, ո՞վ էր անոր տնօրինողը, ինչո՞ւ մէկուն ճակատին յաջողութիւն եւ միւսին ճախորդութեանց շարան մը կը գրէր: Այս էր որ ինք կ'ուզէր գիտնալ, բայց չէր կարող գտնել:

Իր կեանքի վերջին տարիներուն, երբ այլեւս հրաժարած էր ճակատագրի դէմ պայքարելու իր անյաջող փորձերէն, ինքզինք նըւիրած էր ճակատագրին հանելուկը լուծելու դժուարին դործին. եւ կարծես մասամբ ալ յաջողած էր:

Օր մը իրեն հարցուցի, թէ քանի որ դուն ճակատագրին կը հաւատաս, պէտք է ուրեմն որ այդ ճակատագրի հեղինակին ալ հաւատաս: Ըսէ՝ ինծի թէ ինչո՞ւ մարդոցմէ ոմանց ճակատին յաջողութիւններ, եւ ոմանց ճախորդութիւններ գրել կուտայ, առաջինները ինչո՞ւ այդ բախտաւորութեան կ'արժանանան, իսկ երկրորդները այդ դժբախտութեանց կ'ենթարկուին, իրենց ո՞ր առաւելութեան կամ ո՞ր պակասութեան համար է այդ դասաւորումը, կամ ի՞նչ տեսակ արդարութիւն է այս որ... իմ խելքս չի հասնիր:

Յակոբ աղան իր սովորութեան համաձայն թեթեւ մը ժպտեցաւ, ապա լրջախոհ փիլիսոփայի մը նման, ծանր եւ հատիկ հատիկ արտասանուած բառերով պատասխանեց.

— «Ինչո՞ւ մարդիկ այնքան մեծ են ու զօրաւոր, մինչ մըջիւնները այնքան պզտիկ ու տկար: Յանուն ո՞ր արդարութեան մարդիկ պիտի կարենային մէկ ոտքով հաղարաւոր մըջիւններ տրորել: Ի՞նչ է մըջիւնին յանցանքը, որ ճակատագիրը զինք այնքան փոքր ու տկար ըլլալու սահմանած է»:

— «Ճիշտ այդ ըսածիդ բացատրութիւնն է, որ քեզմէ կ'սպասեմ»:

— «Շատ լաւ, ես կը պատասխանեմ, թէ եւ այս հարցումիս պատասխանելու համար խորագէտ գիտնական մը ըլլալու պէտք չիկայ:

Մըջիւնները փոքր, եւ մարդիկ՝ մեծ եղած են բնութեան ներդաշնակութեան օրէնքին հրամայական պահանջով: Միօրինակ, անհրապոյր եւ տաղտկացուցիչ պիտի ըլլար աշխարհը, եթէ մեծի եւ փոքրի, խելացիի եւ ապուշի, զօրաւորի ու տկարի, սեւի ու ճերմակի պէս պիտութիւնները գոյութիւն չունենային: Ապերջանկութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն է, այլապէս երջանկութիւնը չէր կրնար գոյութիւն ունենալ: Բնութեան օրէնքին մէջ ընտրեալներ եւ արհամարհուածներ գոյութիւն չունին. ամէն վիճակ լրացուցիչն է իր հակադրութեան, այլապէս ոչ մէկը եւ ոչ միւսը կարող էին գոյութիւն ունենալ: Գիտցիր որ մարդկութեան համար, կեանքի պայքարի մէջ ճախորդներու գոյութիւնը, բնութեան հրամայական պահանջներէն մէկն է, վասնզի եթէ ճախորդներ չգտնուէին, յաջողածներն ալ չէին կրնար գոյութիւն ունենալ: Կեանքի ներդաշնակութեան համար այդ երկու տեսակի մարդոց գոյութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն է, ստիպողական կարիք մը: Ան գոյութիւն ունեցած է եւ պէտք է ունենայ: Ան կը հպատակի բնութեան օրէնքին որ մեզմէ խորհուրդ չի հարցներ: Այդ է պատճառը, որ ես միշտ ալ իրաւունք տուած եմ, եւ դուք լաւ մը խորհելէ վերջ պէտք է որ իրաւունք տաք մեր փիլիսոփայ քանաստեղծին որ երգած է. «Ո՛չ ուժովը թող պարծենայ, ո՛չ տկարը թող տխրի, աշխարհիս բախտն այս է եղեր, մէկն ու միւսը կուզան կ'երթան»:

— Իրական փիլիսոփայ մը եղած էք Յակոբ աղա, վրայ տուի ես խորապէս տպաւորուած իր իմաստուն խօսքերէն:

Յակոբ աղան կ'երեւի ծաղրանքի տեղ դրաւ իմ այդ ամբողջապէս անկեղծ արտայայտութիւնը, ու կէս մը վշտացած ձեւով պատասխանեց.

— «Գիտեմ թէ արժանի չեմ այդ բարձր կոչումին, որովհետեւ անուսին մէկն եմ. ասոր հետ մէկտեղ, իմ կարծիքովս, կեանքը իր իսկութեանը մէջ ուսումնասիրող որեւէ մէկը, կրնայ չատ մը խնդիրներու մէջ, խորագէտ գիտնականներու չափ փիլիսոփայական մտքեր ունենալ, հոգ չէ թէ այդ անձը գիտնականի մը համբաւը չունի»:

Յակոբ աղան իր այս ճակատագրապաշտութիւնը կը պարտէր իր փոթորկալից կեանքին: Կեանքը այնքան քմահաճ եղած էր անոր հանդէպ, այնքան չար ու անխիղճ, որ ան փոխանակ տկար նկարագրի տէր մարդոց նման ինքզինք կորսնցնելու, կեանքի առեղծուածը լուծելու աշխատած էր, դառնալով ջերմեռանդ ճակատագրապաշտ մը:

* * *

Երեկոյ էր: Յակոբ աղայի հրաւերով ես իր սենեակը կը գտ-

նուէի, ան ընթերցող հրաւիրած էր զիս: Պատրաստի ուտելիքներու պէսպիսութիւնը, խմիչքներու առատութիւնը, եւ մեր երկուքիս բացարձակապէս առանձին լինելու պարագան, ազատ խօսելու եւ վիճելու հրաշալի պատահութիւն մը տուած էր մեզի: Մենք այդ երեկոյ հին յիշատակներէն չարչրկուած, մեր միտակութենէն վշտացած, ու խրամիչքի ազդեցութենէն ոգեւորուած, ընդարձակ ասպարէզ տուած էինք մեր լեզուին ու դատողութեանը: Ո՛չ խօսելու նիւթի պակաս կ'զգայինք, եւ ո՛չ ալ մեր իրական դպացումներն իրարմէ ծածկելու ի վիճակի էինք: Խմիչքը բացած էր մեր պաղտնիքներու դռները ու մենք ազատօրէն կ'արտայայտուէինք, եւ կարծես թէ այդ արտայայտութիւնները կը թեթեւցէին մեր սրտերը:

Յակոբ աղան, լեցունկեկ դաւաթ մը գինի խմելէն վերջ, լուրջ կերպարանք մը առած, ինծի դարձաւ ու ըսաւ.

— Գիտե՞ս թէ զիս ճանչցող հայերէն մեծ մասը, յիմար խաղամուկի մը տեղ կը դնէ զիս, եւ որպէս մարդ կարեւորութիւն չեն տար ինծի:

Իր այս արտայայտութիւնը մինչեւ այդ վայրկեան մեր ունեցած խօսակցութենէն այնքան տարբեր էր, որ ես անմիջապէս չկրցայ պատասխանել, ու շուարած հարցուցի. — «Ի՞նչպէս»:

Այո, իմ ձախորդութիւններս եւ չհարստանալուս պատճառները իմ յիմարութեանս եւ խաղամուկութեանս կը վերադրեն: Թէեւ չիտակ է որ ես պիշօ խաղացած եմ ու կը խաղամ, լաքարիաի տոմսակ մը գընած եմ ու կը գնեմ, եւ սակայն ես խաղամուկ մը չեմ: Թէեւ ուրիշներ այն տպաւորութիւնը ստացած են, թէ ես խաղամուկ ու անպէտ, մարդ մըն եմ: Ոչ ոք կարեւորութիւն կուտայ ինծի: Ետեւէս բոլորն ալ կը ծաղրեն զիս ու կ'արհամարհեն: Ես այդ բոլորը գիտեմ, բայց ոչ իրենց եւ ոչ ալ իրենց կազմած դադափարին կարեւորութիւն կուտամ: Զիս խաղամուկ անչոյններէն հարիւրին իննսունը իրական խաղամուկներ են, բայց սուրբ կը ձեւանան, եւ իրենց պակասութիւնները դրամով կը ծածկեն: Այդ չէ խնդիրը, ես միայն կը ցաւիմ որ զիս փոխանակ անխելք կանչելու, անպէտ, կ'ըսեն:

Բայց ինչո՞ւ այդպէս կը խօսիք, Յակոբ աղա, ո՞վ ըսաւ որ քեզի չեն հաւնիր, ես ճիշտ հակառակը գիտեմ, դուք որպէս մարդ յարգուած մէկն էք, թէեւ կ'ընդունիմ որ ձեր մէջ առեւտրական ընդունակութեան պակասը չեւոյններ շատ կան, բայց ես անձնապէս այդ կարծիքն ալ չեմ բաժնիր: Նիւթական յաջողութիւնը ընդհանրապէս կծծիութեան, վարպետորդի գոգութեան, անխղճութեան, եւ քիչ մըն ալ բախտի հետ կապուած է, քան թէ ընդունակութեան կամ մասնաւոր ձիրքի մը հետ, թէեւ պէտք է խոստովանինք, որ կծծիութիւն, վար-

պետորդի գոգութիւն, անխղճութիւնն ալ տեսակ մը ձիրքեր են, որոնցմով ամէն մարդ օժտուած է իւրնար ըլլալ:

Պարապ տեղ զիս մխիթարելու ջանք մի՛ ընէր, վերցուր դաւաթը ու խմենք: Խմելը ինձ նման անխելք մարդու համար լաւագոյն մխիթարութիւնն է: Օրհնեալ լինի խմիչքը հնարողը, խմիչքը մարդուս կեանք կուտայ, ազատ շունչ առնել կուտայ:

Ես չափազանց դժ մնացի իր այս վերջին խօսքերէն, վասնզի ան խօսակցութեան նիւթը մէկէն ի մէկ փոխելու դեղեցիկ պատահութիւնը կուտար: Ուստի, որպէս թէ մեր նախկին խօսակցութիւնը մոռցած ըլլայի, ըսի. —

«Գիտեցի՛ր կ'փրկսփայտութիւն, դուք խմիչքի մասին ձեր ունեցած այդ կարծիքով, արդէն կը հաստատէք թէ մարդէ մարդ ո՛րքան տարբեր են կարծիքները: Գիտէ՛ք հարկաւ, որ ալքօլը դիտնականներէն եւ մարդոց բաւական խոշոր մէկ մասէն ատուած եւ անխճուած է, դիմարդոց բաւական խոշոր մէկ մասէն ատուած եւ իր բարոյականի մեծագոյն տէք նոյնպէս որ խմիչքը մարդկութեան եւ իր բարոյականի մեծագոյն թշնամին կը համարուի»:

Գեղին ու մեղամաղձոտ Ժպիտ մը երերաց Յակոբ աղայի չրթներուն վրայ, ան այս անգամ առանց ինծի ալ խմելու հրաւէր կարգաւ, իր գինիի դաւաթը վերցուց ու մէկ շունչով խմելէն վերջ պատասխանեց. —

«Ով որ խմիչքին թշնամի է՝ չար է, չարերն են որ խմիչքը կ'ատեն»:

Ծիծաղելէն դատ ուրիշ պատասխան մը չունեցայ:

«Մի՛ծիծաղիր, լուրջ խնդրոյ մը չուրջն է որ կը խօսինք: Ես քեզի կ'ըսեմ, որ չարերն են որ խմիչքին կը հակառակին, եւ ըսածիս վրայ ոչ միայն կը պնդեմ, այլ ըսածս կը հաստատեմ: Ինծի նայէ, ի՞նչ է խմիչքին չարիքը, այն՝ որ անիկա մեղամաղձոտները կը դուարթացնէ՞, որ յոսանահատները կը քաջալերէ՞, ցաւերը կը մոռցնէ՞, որ կեանքն է, որ յոսանահատները կը քաջալերէ՞, ըսէ նայիմ, ո՞րն է անոր քի պայքարին մէջ ձախողածները կ'սփոփէ՞, ըսէ նայիմ, ո՞րն է անոր չարիքը: Եթէ դուն խմիչքի չարաչար դործածութենէն յառաջացած չարիքներուն կ'ակնարկես, ծիծաղելի դառնալու աստիճանին կը սխալուիս. ի՞նչ բանի չարաչար դործածութիւնը նոյն չափով եւ թերեւս աւելի մեծ չարիքներ յառաջ բերեր: Ամենէն աւելի օգտակար կարծածդ ուտելիքներու եւ խմիչքներու դործածութիւնը չափազանցութեան տար, որ արդիւնքը տեսնես: Զաւաղանցութեան դէմ պայքարիլ կը հասկնամ, բայց խմիչքի դէմ պայքարելը չարերու դործն է: Մարդոց ամենէն վատերը, մարդկութեան բարիք ընելու քողին տակ ծածկուած, կ'ուզեն չարիք դործել, խեղճերու, տանջուածներու ձեռքէն խլել կ'ուզեն մխիթարութեան այս աթանաղին միջոցը, որպէսզի անոնք աւելի

եկաւ ինծի:

— Քանի որ մասնաւոր ծրարներ մը չունիս, ուրեմն երթանք հոն, ուր որ քայլերնիս մեզ առաջնորդեն: Ու փողոց ելանք:

Յակոբ աղայի դէմքին վրայ տխրութիւն մը կար, եւ քայլերուն մէջ այնպիսի անհաստատութիւն մը, որ հետեւէն դիտողը զայն արբած պիտի կարծէր, թէ եւ անոր բերանը խմիչքի համն անգամ տեսած չէր այդ օր:

Կէս ժամուան չափ աննպատակ թափառելէ վերջ, ես դէպի սենեակս տանող փողոցին կողմը ուղղուեցայ: Յակոբ աղան անդալաբար կը հետեւէր ինծի: Երկուքս ալ լուռ էինք: Յակոբ աղան այնքան մտադրազ կ'երեւէր, որ երբ սենեակիս փողոցի դրան առջեւ կեցայ, ան թունէն արթնցողի մը ձեւով ըսաւ. —

«Ի՞նչ է այս, ձեր տունը եկանք, ես սենեակէս ելայ, եւ դուն ինծի քու սենեակդ տանիլ կ'ուզես, ես բաց օդի պէտք ունիմ այսօր, քանիք քիչ մը:

— «Ձէ, քեզի սենեակս բերելու համար չեկայ հոս, թաշկինակս մոռցած եմ, վեր բարձրանանք, թաշկինակս առնեմ, կրկին դուրս կ'ելլենք»:

Յակոբ աղան դժկամութեամբ հետեւեցաւ ինծի, եւ երբ սենեակս մտնելով լոյսը վառեցի, ու շտկուած սեղանը տեսաւ, տխուր ժպիտով մը ըսաւ.

— «Ե՞րբ եւ որո՞ւ համար շտկած ես այս սեղանը»:

— «Ես չչտեցի, նոր տարին շտկած է մեզ երկուքիս համար, փողոցները թափառելէն աւելի լաւ է սեղանի գլուխը անցնինք եւ մեր քէյֆին նայինք, վերջապէս նոր տարին պիտի դիմաւորենք, մենք ալ իրաւունք ունինք մեր բաժին ուրախութիւնը վայելելու»: Այս ըսելով իր ձեռքէն բռնեցի եւ քաշելով սեղանին մօտեցուցի:

Առաջին վայրկեանները եղան ծանր ու ճնշող, բայց երբ օդի քանի մը դաւաթներ պարպեցինք, կամաց կամաց թթուած դէմքերնիս սկսաւ պայծառանալ, մեր լեզուներու կապերը քանդուեցան ալ չմընաց նիւթ՝ որու մասին կարծիքներ չփոխանակէինք:

Երբ մեր խօսակցութեան նիւթը սկսաւ խելացութեան եւ անխելութեան շուրջ դառնալ, նկատեցի որ Յակոբ աղան յարձակողական դիրք բռնեց, եւ մէկէն ի մէկ ինծի դառնալով ըսաւ.

— «Խելացիութիւն եւ անխելութիւն դոյութիւն ունին, անոնք անիմաստ բառեր չեն, ես այդ անձնական փորձառութեամբս դիտեմ: Օրինակ, ես համոզուած եմ որ անխելք մարդ մըն եմ, որովհետեւ եթէ ես խելացի լինէի, հարուստ կ'ըլլայի, դիտելի որ բոլոր հարուստ մարդիկ խելացի են»:

Յակոբ աղայի այս տարօրինակ արտայայտութիւնը բնաւ չէր համաձայնել իր ճակատագրապաշտութեան հետ, բայց կ'ուզէի որ խօսէր, ուստի ըսի.

— «Ձեմ կրնար ըսել թէ հարուստները խելացի չեն, բայց բոլոր հարուստներու խելացիութեան չեմ կրնար հաւատալ, խելացիութիւնը նիւթականի հետ կապ չունի, հարստութիւնը բախտի խնդիր է, կամ՝ քու ըսածիդ պէս՝ ճակատադրի տնօրէնութիւն»:

Ունի՛, պնդեց Յակոբ աղան, այնպիսի հաստատուն չեչտով մը, որ ըսել կ'ուզէր՝ չեմ ուզեր որ հակառակիս:

— «Կրնայ ըլլալ», ըսի ես, կէս մը համակերպելու ձեւով:

— «Ոչ թէ կրնայ ըլլալ, այլ այդպէս է, հարուստներու խելացիութեան արժէքը անոր մէջն է, որ այդ խելացիութեան խելքէ չի հասնիր: Անխելք կարծած մարդդ կը հարստանայ, մինչ դուն քեզի խելանիւր տեղ կը դնես, ու չես կրնար հարստանալ, ինչո՞ւ, վասնզի հարուստները օժտուած են այնպիսի խելացիութեամբ մը, որուն ուր ըլլալը քու խելքէ չի կրնար ըմբռնել: Եւ ճիշտ ատոր մէջն է քու տկարութիւնդ, այսինքն քու անխելութիւնը:

Այս խնդրոյ շուրջ վիճաբանիլ ինծի հաճելի չերեւցաւ, մանաւանդ որ դիմացինս կը խօսէր այնպիսի ինքնավստահ ձեւով մը, որ եւ հակառակ պնդէի, կրնար մեր մտերմական պարզ խօսակցութիւնը, սուր եւ անհամ վիճաբանութեան մը փոխուիլ եւ անախորժ վերջաւորութիւն մը ունենալ: Ուստի ըսի. «Իրաւունք ունիս, Յակոբ աղա, հարուստները խելացի են, թող որ խելացի ալ մնան, անոնք այս վայրկեանիս մեզ պէս անխելքներով չեն զբաղուիր, կամ մեր վերայ վիճաբանելու ժամանակ չունին, մենք ինչո՞ւ մեր ժամանակը արայ վիճաբանելու ժամանակ չունին, մենք ինչո՞ւ մեր ժամանակը անոնցմով պիտի անցնենք: Վերցուր սա դաւաթդ՝ ես խմեմ քու կենանոցդ, դուն խմէ իմ կենացը, այս վայրկեանիս մեր ընելիք լաւագոյնը, դուն խմէ իմ կենաց խմելն է, ուրիշ ոչինչ»: Ու մենք դաւաթները իրարու դարնելով խմեցինք:

Այնուհետեւ խօսակցութեան նիւթը փոխեցինք, եւ նոյնիսկ զըլարթ տրամադրութիւն մը եկաւ վրանիս, սկսանք առակներ պատմել ու ծիծաղիլ:

Սեղանին վրայ տուփ մը ձուկ կար, որուն, մինչ այդ ոչ մէկզ դպած էր: Ձեմ դիտել ինչպէս եղաւ, երկուքս ալ կարծես միեւնոյն զսպանակէն մղուած, պատահաբաղնիս միեւնոյն ձուկին մէջ խրեցինք, ու միաժամանակ իրարու երես նայեցանք:

— «Ի՞նչ է այս, չե՞ս ուզեր որ ձուկ ուտեմ», ըսաւ Յակոբ աղան դարմացած:

— «Ձէ, բայց ես ալ չեմ դիտել թէ ինչո՞ւ երկուքս մէկէն, միեւ-

նոյն վայրկեանին մտաբերեցինք այս խեղճ ձուկերը, որոնք անշուշտ մեզի բարկացած ըլլալու են, այսքան ատեն իրենց կարեւորութիւն տուած չըլլալնու համար»:

Յակոբ աղան պատառաքաղը ետ քաշեց, նոյնը ըրի նաեւ ես:

— «Ինչո՞ւ պատառաքաղդ ետ քաշեցիր»:

— «Դուն ինչո՞ւ ետ քաշեցիր», պատասխանեցի ես ժպտելով:

— «Ես ետ քաշեցի, վստիկի ցաւեցայ այս խեղճ ձուկին վրայ: Ի՞նչ ճակատադիր է այս, Աստուած դիտէ թէ ո՞ր ծովէն, ո՞ր ձկնորսին միջոցաւ որսացուեցաւ, որո՞ւ ձեռքով այս տուկին մէջ դրուեցաւ, որքա՞ն ատեն այս տուկին մէջ սպասեց, որպէսզի այսօր մեր սեղանին վրայ դա՞յ, այն ալ կէսը իմ եւ կէսը քու ստամոքսին մէջ իջնելու համար: Ինչ որ է, վերցուր քու բաժինը, եթէ այս խեղճ ձուկին ճակատադիրը այս էր, մենք ի՞նչ կրնանք ընել»:

Ես վերցուցի կէսը, միւս կէսն ալ ինք վերցուց, բայց ես բերանս դնելէ առաջ, քա՛հ, քա՛հ մը բարձրացուցի:

— «Ինչո՞ւ կը խնդաս»:

— «Ըսել է որ ձուկե՞րն ալ ճակատադիր ունին»:

— «Եւ ո՞վ ըսաւ քեզի որ չունին»:

Դարձեալ քահ, քահ մը բարձրացուցի, բայց ճիշտ այդ ատեն քաղաքին բոլոր դորձարաններու սուլիչները սկսան սուլել, բոլոր եկեղեցիներու զանգակները սկսան զօղանջել: Կէս գիշեր էր արդէն, հին տարին հրաժեշտ կուտար, իսկ նորը՝ իր դալուստը կ'աւետէր զանգակներու եւ սուլիչներու այդ խլացուցիչ աղմուկով: Մենք իսկոյն խօսակցութեան թելը կտրեցինք, եւ իրարու երես նայեցանք, կարծես թէ նոր մտքերնիս եկաւ օրուայ նշանակութիւնը:

Յակոբ աղան այս անգամ ինք քահ, քահ մը բարձրացուց, եւ օղիի դաւաթը մէկ կողմ հրելով, գինիի դաւաթը առջեւ քաշեց, ու նախ իմ եւ ապա իր դաւաթը լեցնելով, հրամայեց որ ոտքի ելլեմ: Ես, դպրոցական երեխայի մը նման հնազանդ, ոտքի ելայ:

— «Գիտե՞ս թէ այս սուլիչներն ու զանգակները ի՞նչ կ'ըսեն»:

— «Այո՛, գիտեմ»:

— «Ի՞նչ կ'ըսեն»:

— «Կ'ըսեն, հին տարին դնաց եւ նորը եկաւ»:

Յակոբ աղան այս պատասխանիս վրայ քահ, քահ մը եւս բարձրացնելով՝ ըսաւ.

— «Ատիկա երախաներն ալ գիտեն, ըսածնին այդ չէ միայն, անոնք կ'ըսեն ուրիշ աւելի մեծ ճշմարտութիւն մըն ալ: Բոլորս ալ թէեւ գիտենք այդ, բայց ոչ ոք կ'ուզէ բերան առնել: Անոնք կ'ըսեն տարի մըն ալ ծերացանք»:

Այս անգամ ես սկսայ խնդալ, եւ ըսի.

— «Ատոր մէջ չխոստովանելիք բան մը չիկայ, պարզ է որ տարի մը անցնելով, տարի մը եւս ծերացած կ'ըլլանք, ո՞վ չի գիտեր այդ»:

— «Ապրիս, հարկաւ գիտես, մանաւանդ իմ ըսելէս վերջ: Ինչ որ է, ուրեմն վերցուր դաւաթդ, նոր տարին գինիով դիմաւորենք»:

— «Շնորհաւոր նոր տարի, քու կենացդ», ըսի ես դաւաթս անոր դաւաթին դարնելով: «Շնորհաւոր նոր տարի, քու կենացդ», կրկնեց ան բառ առ բառ, ու մենք դաւաթները պարպելէ վերջ նստեցանք:

— «Տեսնենք թէ այս տարին, զոր դիմաւորեցինք գինիով, յաջող թէ անյաջող տարի մը պիտի ըլլայ մեզի համար», ըսաւ Յակոբ աղան լըջութեամբ:

— «Ինչո՞ւ, միթէ խմիչքնե՞րն ալ ճակատադիր վրայ կ'աղդեն»:

— «Ես 30 տարի է որ Պրսպիլ կը գտնուիմ, եւ միշտ ալ նոր տարին օղիով կամ գարեջուրով դիմաւորած էի, ու խէր մը չտեսայ: Այս տարի առաջին անգամն է որ գինիով կը դիմաւորեմ, նայինք թէ ի՞նչ պիտի բերէ մեզ այս նոր տարին»:

— «Ծիտակ խօսելով ես այդ տեսակ բաներու կարեւորութիւն չեմ տար, այս տարին ալ միւս տարիներու նման տարի մըն է: Հին ու նոր բառեր կրնան աստղաբաշխներու համար կարեւորութիւն ունենալ, բայց մեզի համար անոնք ստեղծուած են պարզապէս պէսպիսութիւն մը յառաջացնելու համար, ինչպէս չաբթուան օրերը, որոնք սուրբիւն մը յառաջացնելու համար, ինչպէս չաբթուան օրերը, որոնք մէկը միւսի նման օրեր են, բայց մարդիկ զանազանելու համար, անոնք ստեղծուած են անոնց, ո՞վ ըսաւ քեզի, որ ուրբաթը չաբթ օրուան նման օր մը չէ»:

«Շարաթ», կրկնեց Յակոբ աղան մեղամաղձոտ ձայնով մը, ու աչքերը լեցուեցան:

— «Ի՞նչ կայ, չըլլայ թէ չաբթը քեզի համար մասնաւոր նշանակութիւն մը ունենայ»:

— «Շարաթ, ինծի համար անիծուած օր մըն է ան»:

— «Յակոբ աղա, եթէ մարդոց կրած տաւառութեանց կարեւորութիւն տաս, պիտի տեսնես որ օրհնուած օր մը չի կայ, բոլոր օրերն ալ անիծուած են, որովհետեւ եթէ քեզի համար չաբթը անիծուած է, ինծի համար ալ ուրբաթն է անիծուած, ուրիշի մը համար ուրբաթն է, եթէ չաբթը փոխանակ եօթը, եօթանասուն եւ եօթ հինգչաբթին, եւ եթէ չաբթը փոխանակ եօթը, եօթանասուն եւ եօթ օրերէ բաղկացած ըլլար, եօթանասուն եւ եօթն ալ անիծուած պիտի օրերէ բաղկացած ըլլար, մեր ցաւերը, մեր դժբախտութիւնները, մեր վրայէն կը հանենք եւ կը հագցնենք օրերուն, որոնք բնաւ յանցանք չունին»:

— «Իրաւունք ունիս, բայց որովհետեւ իմ դժբախտութիւնս իր

ցանք, կորուստը մնաց անդառնալի։ Թէեւ այս կորուստով մենք չէինք սնանկացած, եւ սակայն մեր առեւտրական մեքենայի համար շատ ծանր հարուած մը եղաւ։ Երկուստաբար էինք եւ աշխատելու եռանդով լեցուն, ուստի, առանց ժամանակ կորսնցնելու, ուրիշ ապսպրանք մը ըրինք, բայց այս անգամ փոխանակ կանխիկ դրամի, մեր վարկին վստահելով։ Նոր ապսպրանքները անլնաս հասան, մեր վաճառատուները կրկին լեցուն էր, բայց այս անգամ ալ տնտեսական տառնապ մը վրայ հասաւ, առեւտուրը կեցաւ։ Մեր յանձնառութիւններու ժամանակը կը լրանար, սկսանք անշարժ կալուածներէն մաս մը ծախել եւ պարտքերուն յատկացնել։ Նոր ապսպրանքներ ըրինք, նոր կալուածներ ծախեցինք, օգուտ չունեցաւ։ Մեր դործի մեքենան դէպի ետ կը դառնար, եւ որքան որ օրացոյցներ կարգի գնել, այնքան աւելի խանդարուեցաւ, եւ վերջապէս օրին մէկը, չաբաթ օր մը, մեր պարտապահանջները, մեր սնանկութիւնը հռչակեցին։ Գոցեցին մեր խանութը, եւ ամբողջ ապրանքներէն դատ, մեր մնացեալ անշարժ կալուածներն ալ ծախեցին, մեզի մնաց միայն մեր բնակած տունը։ Մեր աստղը այլեւս վերջնականապէս մարած էր, մենք ոչնչացած էինք, մեզ հետ ոչնչացնելով նաեւ մեր ընտանիքի անունը։

Մարդ պէտք է տառապի, աշխարհը՝ կամ աւելի շիտակ մարդկու-
թիւնն ու իր բարոյականը ճանչնալու համար: Ամէն մարդ թշնամի
մը կ'ունենայ, բայց թշնամիներէ աւելի կ'ունենայ նախանձողներ,
որոնք թշնամիներէն շատ աւելի վատ են: Նախանձը կարծես մարդ-
կային բնաւորութեան անբաժանելի մէկ մասն է: Ուսումնասիրէ
կեանքը եւ պիտի տեսնես, որ մարդիկ աւելի շատ իրարու կը նա-
խանձին քան թէ կը յարգեն զիրար, աւելի շատ ուրիշի դժբախտու-
թենէն հաճոյք կ'ըզան՝ թէ ցաւ: Այդպէս ալ պատահեցաւ մեզի հետ:
Երբ դժբախտութիւնը մեր հարստութիւնը փոշիի նման հովեցուն
տուաւ, այն ատեն միայն մենք ի վիճակի եղանք տեսնելու, թէ ո՞ր-
քան նախանձողներ ունեցած ենք, ո՞րքան մարդիկ դռն են մնացած
մեր փրկողումին ի տես, մենք տեսանք թէ ինչպէս երէկի մեր բա-
րեկամ կարծած մարդիկ, աւարէն իրենց բաժինն առնելու համար, ի-
րաքու մէջ կը խօսէին, կը սակարկէին, կը համաձայնէին, որպէսզի
մեր ապրանքներն ու կալուածները կարելի եղածին չափ աժան դնով
ձեռք բերեն: Անոնք բոլորն ալ հասան իրենց նպատակին, միայն ես
էի որ չկրցայ հասնիլ իմ նպատակիս, որովհետեւ ճակատագրին տնօ-
րէնութիւնը այդ էր, եւ ես դատապարտուած էի կեանքիս մնացեալ
մասը տառապելով անցնելու:

Մեր սնանկութենէն վերջ, մեր զգացած ամօթը այնքան զօրաւոր էր, որ մենք ոչ միայն նորէն գործի սկսելու ոյժ չէինք զգար մեր

մէջը, այլ նաեւ չուկայի մէջ չէինք ուզեր երևնալ։ Տեսակ մը կամա-
ւոր բանտարկութեան դատապարտեցիկնք մենք մեզ։ Տունէն դուրս
չէինք ելլել, ու կ'ապրէինք ծախելով մեր կիներու զարդեղէնները,
երջանիկ օրերէն մնացած։ Շատ պարզ էր թէ, ոչ մեր ինքնաբան-
տարկութեան կեանքը կարող էր այդպէս շարունակել, եւ ոչ ալ կի-
ներու զարդեղէնները անհատնում էին։ Պէտք էր այդ անել կացու-
թեանէն դուրս գալու ճամբայ մը գտնել։ Երկար բարակ խորհելու պէտք
չկար, մենք ոչ դրամ ունէինք, եւ ոչ ալ նոր դործ մը բանալու հը-
նարաւորութիւն։ Միակ միջոցը պանդխտութեան դիմելն էր։ Օտա-
ւութեան մէջ ոչ ոք կը ճանչնար մեզ, մենք ամէն տեսակ դործի կա-
րող էինք հանդուրժել, եւ վերջապէս կարող էինք կրկին հարստա-
նալ։ Ճամբայ ելլելէ առաջ անհրաժեշտ էր ընտանիքի դէթ մէկ տար-
ուայ ապրուստը ապահովել եւ մեր ճամբու ծախքը ունենալ։ Միակ
կալուածը որ ունէինք՝ մեր տունն էր։ Ստիպուեցանք զայն դրաւի
դնել եւ երկուքս միասին 1904-ին պանդխտութեան դաւադանը ձեռք
ագինք։ Պուլիս հասնելէ վերջ, եղբայրս հոն թողուցի երկրին աւելի
մօտ լինելուն համար, իսկ ես Ամերիկայի ճամբան բռնեցի։ Մարսի-
լիս հասնելէս յետոյ, հիւսիսային Ամերիկա երթալ անկարելի եղաւ,
աչքերուս տկարութեան պատճառով, ու ամիպուեցայ Պրազիլ գալ,
առանց այս երկրի մասին ամենափոքր դադափար ունենալու։

[illegible]

Իմ Պարագլի Հասնիլս երբ կը յիշեմ, ամբողջ մարմինս կը սարսուռայ: Ես, իբրաւ ոք, շատ քաջ եւ շատ զօրաւոր ջիղերու տէր մարդ մը

սլարտ կ'ղդայի, որ բնաւ քաջութիւնն չունեցայ հարցնելու թէ այդ
դէրութեան վերջը ի՞նչ պիտի ըլլար: Կ'ուղէի փոխարինել իր բարիքը
ու առիւծի մը պէս կ'աշխատէի, ո'չ դիշեր դիտէի եւ ոչ ցորեկ: Ես
կ'ուղէի գոհ ձգել իմ բարերարս, եւ դիտէի թէ ան չատ գոհ էր իմ
աշխատանքէս:

Երեկոյ մը, կերակուրէն վերջ, սովորականին նման իրենց քով չմնացի, սենեակս քաշուեցայ եւ դլուխս ձեռքերուս մէջ առած սկսայ խորհիլ թէ ի՞նչ պիտի ըլլար այդ դրութեան վերջը: Կարծես թէ քունէն նոր կ'արթննայի, կինս ու երեխաներս նոր միտքս կ'իյնային, կ'զգայի որ կատարեալ զժրախտ վիճակի մէջ էի: Արարը նկատեց իմ այդ արտասովոր վերաբերմունքը, սենեակս եկաւ, ու ինծի այդ մը-տախտո՜հ վիճակի մէջ տեսնելով, թեւէս բռնեց հիւրանոց տարաւ եւ սկսաւ տխրութեանս պատճառը հարցնել: Ես իր եղբայրական մեղմ խօսքերէն սրտապնդուած, ըսի թէ կինս ու երեխաներս մտաբերեցի ու յուզուեցայ: Արարը սկսաւ ինծի մխիթարել, ապա ըսաւ. «Վաղը առաւօտեան իսկ տասը ոսկինոց չէք մը կ'առնեմ, ընտանիքիդ կը ղրկես, մինչեւ որ տեսնենք թէ ի՞նչ կարող ենք ընել»: Այդ տարին օսմանեան մէկ ոսկին ինը քրուկէյրօ կ'արժէր: Իրաւ ալ յաջորդ օրը, երեկոյեան տաս ոսկինոց չէք մը յանձնեց ինծի՝ ըսելով, — ասիկա ղրկէ, երբ պատասխանը ստանաս, նորէն բան մը կ'ընենք: Ես ուրախ էի, վերջապէս կարող էի դրել ընտանիքիս, ուր ըլլալս իմացնել անոնց եւ գեռ տասր ոսկի ալ դրամ ղրկել:

Երկու տարի շարունակ ես արաբին տունը մնացի։ Առաջին շրջա-
ծէս զատ, ամէն վեց ամիս անգամ մը, տաս ոսկի դրամ կը ղրկէի,
ամէն անգամ ալ խոստանալով յառաջիկային աւելի մեծ գումար մը
ղրկել, բայց ի՞նչպէս, ինչո՞վ պիտի ղրկէի ես ալ չէի գիտեր, կը
դրէի միայն խեղճ ընտանիքս մխիթարելու համար։ Արաբի վերա-
բերմունքը այնքան երախտապարտ թողուցած էր զիս, որ ես քաջու-
թիւն չունէի հարցնելու թէ ի՞նչ կը շահէի։

Շաբաթ օր մըն էր: Ես մեքենայի առջեւ նստած կ'աշխատէի: Միտքս ընտանիքիս հետ էր ու ես մեքենայէն աւելի մեքենայացած կ'աշխատէի, երբ տանտիրուհին ուրախ ժպտաւով մը, խոշոր ծրար մը ձեռքին, ներս մտաւ, ու ըսաւ.

— «Յակոբ, աչքդ լոյս, երկրէն նամակ ունիս» :

Դողդողացող ձեռքերով նամակը առի, բացի, կնոջս եւ երկու զաւակներուս լուսանկարներն էին: Ի՞նչպէս բացատրեմ այդ վայրկեաններու հոգեկան վիճակս: Նկարը շրթներուս դրած կը համբուրէի անվերջ: Երբ պաղարիւնութիւնս դառնա՝ նամակը կարգացի, յանկարծական փոփոխութիւն մը եկաւ վրաս: Կինս դրած էր թէ, եթէ

իրեն այնքան շուտ մոռցած եմ, զաւակնե՞րը ինչպէս կրցայ մոռնալ։ Ամբաստանութիւնը խիստ ծանր էր։ Գլխէի թէ խեղճ կիւնը յուսահատութենէն այդպէս դրած էր, եւ սակայն ես ալ արդարանալիք միջոց մը չունէի։ Իբրաւ էր թէ ես պանդխտութեան դառնութիւնները կը քաշէի անոնց երջանկութիւնը վերտելու համար, բայց իրականութեան մէջ ի՞նչ էր իմ ըրածը։ Երկու տարուան մէջ ես միայն քանաքանակով ոսկի դրամ դրկած էի. ի՞նչ էի խնայած, ի՞նչ ունէի, ունէի... Այո՛, տիկինս իրաւունք ունէր, ես պէտք էր դրամ չահելու չինչ... Այո՛, տիկինս իրաւունք ունէր, ես պէտք էր չարժուէի։ Այն վիճակը, որուն ենմասին մտածէի, ես պէտք էր չարժուէի։ Այն վիճակը, որուն ենթարկուած էի, յուսադրիչ ըլլալէ շատ հեռու էր։ Ու այդ օր ես որդի չեցի հրաժեշտ տալ իմ բարերար Արաբին եւ Սան Բաւլօ փոխադրուիլ բախտ փորձելու համար։

Նոյն երեկոյ, ընթրիքէն վերջ, աբաբին ըսի որ այլեւս իր քով
պիտի չաչխատէի: Իմ այս որոշումս հաճելի չեկաւ բարերարիս,
բայց երբ ըսի թէ Սան Բաւլօ պիտի մեկնիմ, համակերպեցաւ, թէ եւ
չատ աչխատեցաւ համոզել որ իր քովը մնամ, բայց երբ տեսաւ թէ
որոշումս վճռական է՝ ըսաւ.

— «Շատ լավ, քանի որ այդպես կ'ուզես, արդենք էմ ըլլար, Աստուած քեզ հետ, յաջողութիւն կը մաղթեմ»:

Երեք օր վերջ էս Սան Բալո եկայ: Առաջին քանի մը օրերը Բաթէ փողոցին մէջ արարի մը պանդոկը բնակեցայ: Յետոյ դուրսը սենեակ մը վարձեցի, մեքենայիս առջեւը անցայ եւ սկսայ աշխատիլ: Ոչ դիւ- շերուան քունը զիտէի, եւ ոչ ցորեկուան հանդիստը: Այդ տարին էս քսան եւ հինգ ոսկի զրկեցի ընտանիքիս, որոնք շարունակ կը գրէին թէ դրամի պէտք չունէին, իմ վերադարձս կ'ողջէին:

Եւ անդամ մը պանդխտութեան ելլէիս վերջ, պարապ ձեռքով երկիր չէի կրնար վերադառնալ: Որոշած էի լեցունկեկ քսակով մը վերադառնալ, նախկին դործիս ձեռնարկել, ատով ես իմ վրէժս լուծած Կ'ըլլայի իմ նախանձորդներէս, որոնք իմ թշուառութեանս մէջ դատած էին իրենց ուրախութիւնը: Կ'ուզէի այդ հոգեկան բաւարարած էին իրենց ուրախութիւնը: Այդ պատճառով խնայած դումարները, 25 փողոթիւնը ունենալ: Այդ պատճառով խնայած դումարները, 25 փողոթիւնը ունենալ: Այդ պատճառով խնայած դումարները, 25 փողոթիւնը ունենալ: Այդ պատճառով խնայած դումարները, 25 փողոթիւնը ունենալ:

Խնայած գումարս օրը օրին կ'աւելնար, ես շարունակ կը հետաքրքրուէի ոսկիի արժէքով: Եւ օրին մէկը գոհունակութեամբ տեսայ, որ երեսունըհինգ հազար քրուղէիլը ունէի արարին քով: Այն օամանեան ոսկի կ'արժէր, որով ես 3500 արարին տասը քրուղէիլը մէկ օամանեան ոսկի կ'արժէր, որով ես 3500 օամանեան ոսկի ունէի, եւ այդ գումարը մեր երկրի համար խոշոր գումար մըն էր: Ես ծրագրած էի Պոլլիս հանդիպիլ, ապրանքներ գը-

նել եւ տպրանքներու հետ երկիր մտնել: Այս ծրագիրները մշակած տեսնա, մտաբերեցի որ մեր տունը տակաւին դրաւի տակ էր, հետեւաբար որոշեցի տարի մը եւս մնալ, եւ տունը դրաւէն ազատելու գումարն ալ պատրաստել: Մինչ ես այս դեղեցիկ ծրագիրներով օրօրուած՝ գիշեր ցորեկ կ'աշխատէի, յանկարծ լուր առի թէ այն տարաբ վաճառականը, որուն վստահած էի իմ դառն քրտինքով չահած գումարները, սնանկացած եւ աներեւութացած էր: Խելազարի մը նման փողոց վաղեցի, եւ երբ իր վաճառատան առջեւ հասայ, դոց էր ան եւ ոստիկան մը սլահակ կը կենար: Ես չարժուն մեքենայ մըն էի այլեւս, ո'չ կը լսէի, ո'չ կը տեսնէի եւ ոչ կը խօսէի: Մեքենաբար սրճարան մը մտայ եւ անդգալաբար, իրարու ետեւէ քանի մը դաւաթ օդի խմեցի: Այդ օդին իմ փրկութիւնս եղաւ: Կարծես թէ դատողութիւնս վերադարձաւ, սկսայ մտածել պատահած դժբախտութեան վրայ: Շար չկար, եղածը եղած էր այլեւս: Ու ես իմ անխոհեմութեանս վրայ բարկանալով, տուն դարձայ եւ դարձեալ մեքենայիս առջեւ անցայ: Պէտք էր աշխատիլ, պէտք էր զոհողութեանց եւ զրկանքներու յանձնառու ըլլալ: Ես նպատակ մը կը հետապնդէի, եւ յուսալքութեամբ չէի որ այդ նպատակս պիտի իրականացնէի:

1914-ին, ես դարձեալ ծրագիրներս իրականացնելու չափ գումար մը հաւաքած էի, ու արագօրէն կը պատրաստուէի երկիր վերադառնալ: Ընտանիքիս դրած եւ իրենց մօտ ըլլալու մօտաւոր թուականն ալ ճշդած էի: Շոգեհնաւային ընկերութեան վճարեցի: Ճամբայ ելլելս՝ օրերու խնդիր էր միայն. բայց այս անգամ ալ պայթեցաւ 1914-ի համաշխարհային առաջին մեծ պատերազմը: Եւրոպա մեկնիլ ալ անկարելի էր: Նաւային ընկերութիւնը վերադարձուց վճարած գումարս: Ես ստիպուած էի այլեւս սպասել պատերազմի վերջանալուն:

Այս դէպքը թէեւ շատ ազդեց վրաս, բայց ես սկսայ յուսադրել զիս: Պատերազմէն վերջ աւելի խոշոր դրամադրութեամբ մը երկիր կը մեկնիմ, աւելի փայլուն կերպով դործիս կը ձեռնարկեմ, կ'ըսէի ինքնիրենս: Այնքան բուռն էր իմ այդ փափաքը, ա'յնքան զօրաւոր էր ոսկի մը աւելի ունենալու մտածումս, որ ես նոյնիսկ անհրաժեշտ պիտոյքներէն կը զրկէի ինքզինքս, մինչեւ անգամ սնունդիս պէտք եղածին պէս հոգ չէի տաներ:

Մինչ ես այդ զրկանքներուն տոկալով՝ վերադարձի երազներով կ'օրօրուէի, հասան հայկական եղեռնի լուրերը: Ո՛ր էին կիինս ու երեխաներս, կ'ապրէի՞ն թէ ջարդուած էին, ի՞նչպէս կարելի էր լուր մը ստանալ: Ի՞նչ ըսեմ քեզի, ես կը նմանէի ջուրի մէջ ինկած ու լողալ չգիտցող մարդու պէս: Ես խեղդամահ կ'ըլլայի այդ հարցումներու

ովհիւանոսին մէջ՝ առանց սլատասխան մը դտնելու:

Պատերազմը կ'երկարէր, ես թէեւ զօրաւոր առողջութեան տէր էի, եւ սակայն երկաթէ ալ չէի, չարաչար աշխատանքիս միացած մաշեցնող մտահոգութիւններ զիս անկողին դաժնեցին: Երբ զինադադարի լուրը հասաւ, ես տակաւին պառկած էի, ասով մէկտեղ, Երեւանի Առաջնորդարանի միջոցով, բոլոր ազգականներուս եւ ծանօթ հայրենաբոլորներու միջոցով, ինքզինքով որ ընտանիքս դտնէն եւ ինծի կիցներուս նամակներ դրեցի, խնդրելով որ ընտանիքս դտնէն եւ ինծի լուր մը տան: Ամիսներ յետոյ, երբ ոտքի վրայ էի արդէն, իրարու ետեւ հասան ազգականներուս եւ բարեկամներուս նամակները, որոնք, բոլորն ալ միաբերան, ընտանիքիս բնաջնջուած ըլլալու լուրը կուտային ինծի: Կիինս իր երկու դաւակներով Երեւան հասած էին թէեւ, բայց հիւանդութեան դժգոյսացած էին:

Ալ ինչո՞ւ կ'ապրէի, ինչո՞ւ կ'աշխատէի, որո՞ւ համար, ի՞նչ ընելու համար: Յիմարանոց տարուելու աստիճան խենթ չեղայ, բայց խենթերէն ալ պակաս չմնացի: Վերջ տուի աշխատելուն եւ օդիին անձնատուր եղայ: Չորս տարի չարեհնակ անասունի մը կեանքը անցուցի, առանց մէկ վայրկեան աշխատելու: Չորս տարի վերջ, երբ ամբողջ խնայած գումարներս ծախսած էի արդէն, եւ անօթի մնալու աստիճանին հասած, դարձեալ մեքենային գլուխը անցայ, եւ այն օրէն տիճանին հասած, դարձեալ մեքենային գլուխը անցայ, եւ այն օրէն մինչեւ այսօր կ'աշխատիմ, բայց միայն այնքան, որքան կը բաւէ անօթիս չմեռնելու համար: Ալ ո'չ դրամի եւ ո'չ հանգիստ ապրելու թուեցէն չմեռնելու համար: Ալ ո'չ դրամի մահուան սպասեցի, բայց մասին կը մտածէի: Տարիներ չարուակ մահուան մը դարձած էի, ես մահը կարծես ինձմէ վախցաւ: Ես ուրուական մը դարձած էի, եւ չարժուն մեռել մըն էի: Չէի ուզեր խօսիլ ոչ ոքի հետ, մարդատեաց էի դարձած, միխթարութիւնս օդիին մէջ կը փնտռէի: Եւ այսպէս, կամաց կամաց, զգացումներս բթացան, ես մարդ չէի, անասուն մըն էի այլեւս:

Ճակատագիրս, բարեկամս, ճակատագիրս այս էր: Փորձեցի սըրբել բնութեան կողմէ դրուածը եւ հոն դրել այն՝ ինչ որ ես կ'ուզէի, չեղաւ, փորձը ցոյց տուաւ որ բրածս յիմարութիւն էր»:

Յակոբ աղան, իր ցաւերու ովհիւանոսին մէջ ընկղմած՝ Լուեց, դրութեամբ կուրծքին վրայ ինկաւ, բայց ոչ մի ձայն, ոչ մի տրտունջ: Իր պատմելու ձևը, իր զգացած վշտին խորութիւնը իր անչարժ վիճակը, այնքան տալուորեցին զիս, որ ես ի սրտէ ցաւեցայ իր վրայ, ու բան մը ասնքան տալուորեցին զիս, որ ես ի սրտէ միխթարութիւն ալ ծառաբանած ըլլալու համար, խօսք մը որ որպէս միխթարութիւն ալ ծառայէր այս կեանքի փոթորիկէն ջախջախուած նաւակին՝ ըսի. —

«Ճակատագիր, իրաւունք ունիս, այո՛, ան դոյութիւն ունի: Վերցո՛ւր դաւաթդ, գիւնին հիմա մեղի բարկացած ըլլալու է այնքան ատեն իրեն կարեւորութիւն տուած չըլլալուն համար, վերցո՛ւր դա-

«Լաթդ եւ քիչ մըն ալ թող գինին խօսի»:

Սան Բաւլօ, 27 Դեկտ. 1942

Հ Ր Ա Շ Ա Գ Ո Ր Ծ Ե Ր Է Ց Կ Ի Ն Ը

Մեծ ու փոքր բլուրներէ կազմուած շրջանակի մը մէջտեղ, բլրակի մը կրծքին վրայ, փռուած էին Ս... գիւղին խրճիթները: Ծառազուրկ, նեղ, ծուռ ու մուռ եւ աղտոտ փողոցները, առաջին ակնարկին, պատահական անցորդին վրայ, աղքատութեան եւ թշուառութեան ճանկերուն մէջ տուայտող գիւղի մը տալաւորութիւնը կը թողէին: Այդ տխուր տեսարանին ետեւ, այդ կաէ շինուած աղքատիկ կտուրներուն տակ, երջանիկ եւ ինքնաբաւ գիւղացիներու զոյլութիւնը անհաւատալի կը թուէր: Եւ սակայն, այդ տխրած երեւոյթով կաւակերտ խրճիթներուն մէջ կը բնակէին կենսունակ, կայտառ եւ ուրախ գիւղացիներ: Անոնց չարքաչ եւ անխոնջ աշխատանքները, Ամենակալին առատաձեռնութեամբը վարձատրուած, բարիքներով լեցուն մարաններ, հանդիստ եւ ինքնաբաւ կեանք մը ապահոված էին իրենց:

Բոլորովին տարբեր էր գիւղին թողուցած տալաւորութիւնը, եթէ գարնան այցելութիւն մը տայիր անոր, ան չորս կողմէն ծածկուած կ'ըլլար ամէն տեսակ հացահատիկներու եւ ընդեղէններու նորընձիւղ կանաչ ծիլերով: Ասոնց մէջտեղ բաղմած նոյն անպաճոյճ գիւղը, քու ականջներուդ կը փսփսար, «Համեստ բայց աշխատասէր եմ ես»: Իսկ եթէ Օգոստոսին հանդիպէիր հոն, գարնան համատարած կանաչութեան փոխարէն, ոսկեգոյն հասկերու ալեծուփ ովկիանոս մը պիտի տեսնէիր: Եւ այն ատեն կ'ըմբռնէիր այդ գիւղացիներու իրական երջանկութեան բուն դաղտնիքը:

Այս անպաճոյճ գիւղին մէջ ապրած էր Տէր Յակոբ անուն ծերունի քահանայ մը, որ եօթը մանչ զաւակներու եւ անբաւ հարստութեան տէր մարդ մը եղած էր:

Տէր Յակոբի եւ իր երէցկնոջ դերեղմանները, որոնք այլեւս ուխտատեղի էին դարձած գիւղի ժողովրդեան, միակ մնացորդներն էին

գիւղացիներու կողմէ սուրբերու կարգ դասուած այդ զոյլին: Անոնց զաւակները մէկ դար առաջ, քիւրտերու հետ սեննցած ընդհարումի մը հետեւանքով, ընտանեօք կոմկաս անցած եւ այլեւս վերադարձած չէին:

Տէր Յակոբ եւ իր երէցկինը այնքան առաքինի կեանք մը ապրած էին որ ժողովուրդը ոչ միայն սրբացուցած էր զանոնք, այլ նաեւ անոնց կեանքը աւանդութեան մը վերածած էր ու գուրդուրանքով զայն սերունդէ սերունդ կը փոխանցէր: Ամէն ժողովրդական աւանդութիւն անուշութիւն մ'ունի իր մէջ, մենք պիտի ջանանք տալ այդ աւանդութիւնը՝ վերաբաղելով այդ բարի քահանայի եւ իր նոյնքան բարի երէցկնոջ կեանքը:

Տէր Յակոբ հայր էր եօթը զաւակներու, եօթն ալ ամուսնացած եւ զաւակներու տէր: Իր տունը 45 անձերէ բաղկացեալ նահապետական պատկառելի տուն մըն էր: Հին կ'իշխէր ծերունի քահանան՝ երջանկու-թեամբ լի եւ Աստուածային օրհնութեամբ վարձատրուած: Ան, որպէս առաքինի հայր եւ խեղօք վեհապետ, կը զեկեւարէր իր փոքրիկ թաղաւորութիւնը նախանձելի կարգապահութեամբ: Իսկ երէցկինը, թաղաւորութիւնը խախտող իր կարգապահութեամբ: Իսկ երէցկինը, այդ փոքրիկ թաղաւորութեան թագուհին, միակ վերահսկիչն էր իր տան առանձին տնտեսութեան: Անոր սրտոն աչքերը, նրբամիտ եւ հեղահամբոյր դիտողութիւնները, ճարտար ու ժրջան ձեռքերը, ամէն տեղ էին, ամէն քայլափոխին ուղեցոյց էին քրիստոսաբարձ հարսնե-րուն, որոնք ակնածանքով կը լսէին իրենց թաղուհու բոլոր խրատնե-րը, կը հետեւէին անոր բոլոր հրահանգներուն, ու անոր մայրական թովիչ բնաւորութենէն կախուղցած, մեղրամոմի մը նման կը ձեւա-փոխուէին անոր վարպետ ձեռքերուն մէջ՝ լուռ ու հնազանդ:

Երջանիկ էր Տէր Յակոբ: Համերաշխ էին իր զաւակները, շէն էր իր օճախը եւ չար սրտերու նախանձը զրդուելու չար հարուստ:

Գիւղին մէջ ոչ ոք լսած էր Տէր Յակոբի զաւակներուն կամ հարս-ներուն կոխը: Ոչ ոք լսած էր անոնց տրտունջը կամ զիրար բամբա-սելը: Այդ երջանիկ սեմէն ներս մտնող իւրաքանչիւր նորահարս, այդ ընդհանուր սիրոյ մթնոլորտին մէջ կը հալէր, կը ձուլուէր, ու կը ընդհանար այնպէս, ինչպէս որ կը պահանջէր իր շրջանակը: Կարճ ժա-դառնար այնպէս, ինչպէս որ կը պահանջէր իր շրջանակը: Կարճ ժա-մանակէ մը յետոյ այնքան կ'ազդուէր, այնքան կը նոյնանար բնաւո-րութեամբ, որ կարծես թէ միեւնոյն նուշի տապակը լինէր, միեւնոյն կեղեկէն ելած:

Ս... գիւղի եւ շրջակայ գիւղի բնակիչները արդէն զանազան առասպելներ յօրինած էին այս իրաւամբ առասպելական համերաշխու-թեամբ կառավարուող ընտանիքի շուրջ: Ոմանք Աստուծոյ եւ ոմանք ալ զօրաւոր քալիսմանի մը կը վերագրէին այս նախանձելի յաջողու-

Թիւնը:

Կիններ, որոնք բամբասելու, չարախօսելու եւ առասպելներ հնարելու գործերու մէջ իրական վարպետութիւն մը ցոյց կուտան, երբ կը խօսէին Տէր Յակոբի տան մասին, իրենց լեզուին ու երեւակայութեան ուժ կուտային, հնարելով սպասմութիւններ՝ որոնք որպէս թէ ուրիշներէ լսած էին:

— Աղջիկ Ալմաստ, քու կովուդ կաթը ի՞նչպէս է, հարցուց օր մը Տէր Յակոբի դրացին՝ աղքատ Անթառամը, իր սանամօր եւ իրեն պէս աղքատ Ալմաստին, որ այդ վայրկեանին իր խրճիթին դրան առջեւ կանգնած էր:

— Փա՛ռք Աստուծոյ, աղեկ է, բայց յղի կովու կաթը, դիտես, երթալով կը պակսի:

Անթառամի վրայ տխրութիւն մը եկաւ, իր սանամայրը իրմէ աւելի բախտաւոր էր, ու ան տխուր շեշտով մը աւելցուց.

— Ի՞մ չար բախտէս, այս տարի իմ կովս ստերջ մնաց, կաթն ալ աղեկ չէ:

— Մի՛ մտածեր, կը լաւանայ, Աստուած ողորմած է:

Անթառամը, որ իրեն պատահած դժբախտութեան հետ չէր ուղեր աշնան դիւրութեամբ հաշտուիլ, վշտացած շեշտով մը պատասխանեց.

— Աստուած ալ այլեւս աղքատներուն երեսը նայիլ չո՛ւղեր: Ունեցածս չունեցածս մէկ կով է, անով է որ երեխաներս կ'ապրեցնեմ: Հիմա ի՞նչ ընեմ, ինչո՞վ ապրեցնեմ: Եւ դայրացած ձեռքերը տարածեց ու աչքերը երկինք դարձնելով՝ ըսաւ.

— Աստուա՛ծ, Աստուա՛ծ, աչքերդ կո՞յր էին, թող իմ կովուս փոխարէն (տէր Յակոբի տունը մատնացոյց ընելով) այս տէր ԿԸՈ-ՋԻԿԻ (*) երեսուն կովերէն մէկը ստերջ մնար: Անոր տունը չէր աւրելեր, մինչդեռ իմ տունս աւրուեցաւ, իմ տղաներս առանց թան թացանի մնացին, ի՞նչ ըրած էին իմ անմեղ երեխաներս, մեր ո՞ր մեղքին համար մեզ պատժեցիր այսպէս:

— Է՛հ, քուրիկ, այդ կախարդ Տէր Կոզիկի անունը մի տար, վրայ բերաւ Ալմաստը, խորագէտ դիտնականի մը նման լուրջ դէմք մը առնելով: Ապա ձայնը աւելի ցած ցնելով, ու կարեւոր դադանիք մը հաղորդելու նման խորհրդաւոր փսփսուքով մը ըսաւ.

— Եթէ անոր ախոռի մսուրի տակ թաղուած ԹԱԼԻՍՄԱՆԸ, քու

(*) ԿԻՋԻԿ. — վանի բարբառով այս անունը կուտան չսիրուած ծերունիներուն, ըսել ուզելով որ խէժի նման կեանքին փակած են, ու մեռնելու միտք չունին:

ախոռիդ մսուրին տակ թաղուած ըլլար, քու կովն ալ յղի կը մնար:

Անթառամ, իր դրացիէն ետ չմնալու համար, եւ դեռ անկէ բան մը ասելի դիտնալու ապացոյցը տալու մտադրութեամբ պատասխանեց.

— Աղջիկ Ալմաստ, մենակ էտ թալիսմանը չէ. կ'ըսեն թէ անոր թոնրատան առաստաղին մէջ ճշգլտուն օձ մը կայ, անոնց տան բախտը այդ օձն է: Կ'ըսեն թէ Տէր Կոզիկ ամէն երեկոյ աման մը մածուն կը դնէ իրենց թոնիրի վրայ, օձը առաստաղէն կ'իջնէ, մածունը կ'ուտէ, ու նորէն իր տեղը կը քաշուի:

— Քա աղջիկներ, ես ալ ուրիշ բան մը լսած եմ, ըսաւ արջկանգ ձեռքին մօտենալով ուրիշ կին մը, որ քիչ հեռուն կեցած, դգուշութեամբ կը հետեւէր չաղակրատ կանանց խօսակցութեան, եւ չկարողանալով ինքզինք դսպել, մօտեցաւ անոնց.

— Կ'ըսեն թէ Տէր Կոզիկի տան բախտը իր Կէօնատապ (2) հայրն է, ապա երկիւղածութեամբ երեսը խաչակնքելէ վերջ չարունակեց, — էտ Կէօնատապը ամէն օր կէս գիշերին գերեզմանէն կ'ելլէ կուգայ իրենց ախոռներն ու գոմերը կը պտըտի, բոլոր կենդանիները մէկիկ մէկիկ կը շոյէ ու կը փայփայէ ու կ'անցնի կ'երթայ: Այդ շոյելու ժամանան, կենդանիներու ցաւերը կը փարատին, ստերջ կովերը, մատակները, ոչխարներն ու այծերը յղի կը մնան:

— Քա սո՛ւս, քա սո՛ւս, վրայ բերաւ կէս մը դայրացած այրի Լուսիկը, որ Տէր Յակոբի տան ծառայողներէն մէկն էր, եւ այդ պահուն կուժը ձեռքին, աղբիւրէն ջուր բերելու կ'երթար, բայց չարախօս

(2) ԿԵՕՈՆԱՏԱՊ, — վանի բարբառի մէջ գործածուած բառ մըն է Պարսկերէնէ առնուած, կը նշանակէ գերեզմանէ ելած: Ժողովրդական ըմբռնումով, աշխարհէն չյագեցած մարդիկ են անոնք, որ մեռնելէն վերջ, կէս գիշերին գերեզմանէն կ'ելլեն ու կը պտըտին, իսկ լուսաբացին կրկին գերեզման կը վերադառնան: Անոնցմէ չարերը գիշեր ցորեկ չունին, ընդամենը կենդանի մը կերպարանքով կ'երեւին, գլխաւորաբար իշու, շան, կատուի եւ այծի կերպարանքով կ'երեւան, փորձեն մարդիկ վախցնել կամ չարիք հասցնել անոնց: Դարձեալ, գիւղացիներու ըմբռնումով, այս կենդանակերպ չար ոգիները անպարիժ մեռած քուրճեր, պարսիկներ եւ փարսեր են, որոնք գերեզմանէն կ'ելլեն գլխաւորաբար իրենց տնեցիները կամ ցեղակիցները տանջելու համար: Եւ հետաքրքրականը այն է, որ ասոնք իրենց ցեղակիցներու կողմէ անխոցելի են: Ազատուելու համար այս հոգիներու ներկայութենէն, պէտք է խնդրեն հայէ մը, որ բաժով սպաննէ գայն, վասնզի անոնք միայն հայու հարուածով կը մեռնին եւ այլեւս չեն երեւիր:

կիններու զորոյցը լսելով չկարողացաւ իր համբերութիւնը պահել ու անոնց մօտեցաւ :

— Մե՛ղք է, մե՛ղք է, չէ՞ որ Տէր հայրը Աստուծոյ մարդ է, ամէն կերակրի պատարագ կ'ընէ, մեղք չէ՞ այդպէս կը խօսիք, անոր տան բախար իր սուրբ սիրտն է, Աստուած մարդուն իր սրտին չափ տըւած է: Ամէն երեկոյ անոր տան մէջ բսուած «Տէր, ողորմեա՛ն» չէ՞ք լսեր, Աստուած մեր ո՞ր սրտին չափ մեղի տայ, մենք ո՞ր օր քնանալէն առաջ ուղիղ սրտով խաչ մը կը հանենք մեր երեսը: Այլա չարուհակեց իր ճամբան:

Հազիւ թէ Լուսիկը իր կոնակը դարձուցած էր, երբ խօսող երեք կանայք միասնաբար, առամներն կըմտացնելով ՃԻՏ (3) հանեցին ետեւէն, բսելով:

— Մեւ արեւ, եթէ տէրտէրոջ տան լակը չի լկէիր, այդպէս չէիր հաջեր:

Այսպէս կը խօսէր ժողովուրդը Տէր Յակոբի տան մասին: Եւ դեռ ասոնց նման հազար ու մի առասպելներ յօրինած էին, որոնք նախանձոտ եւ չար լիզու կ'ինկրու առօրեայ բամբասանքի եւ խօսակցութեան նիւթը կը կաղմէին:

Իսկ Տէր Յակոբ իր վայելած բոլոր բարիքները աստուածային պարգեւ կը համարէր, եւ իր օրէ օր աւելցող հարստութիւնը տեսնելով, իր ջերմեռանդութիւնը կ'աւելնար, իր աղօթքներու եւ «Տէր ողորմեա՛ն»ներու շարանները աւելի կ'երկարէր: Զուր չէին այրի Լուսիկէ դիտողութիւնները: Տէր Յակոբ ոչ միայն եկեղեցւոյ մէջ ջերմեռանդ էր, այլ նաեւ իր տանը մէջ: Իր տնեցիները ոչ մի ատեն սեղանի վրայ հացին ձեռք կը դպցնէին առանց ծերունի նահապետի օրհնութեան, ոչ մի ատեն սեղանը կը հաւաքէին առանց ծերունի նահապետի դոհաբանական աղօթքին: Հապա երեկոյեան «Եկեցէ՛»ի դիշերային աղօթքը, — ատիկա արդէն մոլութիւն մը դարձած էր Տէր Յակոբի տնեցիներուն համար: Ամէն երեկոյ եւ տարուան ամէն եղանակին, քնանալէ առաջ, Տէր Յակոբի ամբողջ ընտանիքը ծունկի եկած, կատարելու էին այդ աղօթքը, երկիւղածութեամբ լսելով «Հաւատով Խոստովանիմ»-ը եւ իր յարակից բոլոր աղօթքները, վերջացնելով «Տէր, ողորմեա՛ն»-ով մը, պատահութիւն տալով ծերունի քահանային, որ աչքերն ու ձեռքերը երկնքին ուղղած, կարծես անէացած, իր հաւատացեալի արցունքներով կը համեմէր «Ազդիս հայոց սէր, միու-

թիւն» նախադասութիւնը: Տէր Յակոբի համառ այդ «սէր միութիւն» բառերը մասնաւոր արժէք մը կը ներկայացնէին: Ան յաճախ եկեղեցւոյ բեմէն, իր դեղջիական պարզութեամբ տուած քարոզներուն մէջ չեչուած էր սիրոյ եւ միութեան արժէքը, չճշտաւորով մինչեւ անգամ իր տունը օրինակ բերել, աւելցնելով, թէ Աստուած հոն է՝ ուր սէր կայ, հարստութիւնն ու երջանկութիւնը բոյն կը դնեն հոն՝ ուր սէր եւ միութիւն կայ: Սակայն տղէտ եւ սնոտիապաշտ ժողովուրդէն մեծ մաս մը, կարեւորութիւն չէր տար ծերունի քահանայի այդ անկեղծ եւ ճշմարիտ խօսքերուն, ու անոր հարստութեան պատճառը տարբեր եւ իր հնարած պատմութիւններու մէջ կը փնտռէր:

Կեանքի մէջ երբեմն կը հանդիպինք բնութեան այնպիսի քմահաճոյքներու, որ բանիմաց մարդիկն անգամ, անկարող ըլլալով ըմբռնել այդ երեւոյթներուն իսկական պատճառը, չկարողանալով գոհացուցիչ բացատրութիւն մը գտնել, իրենք ալ կ'ստիպուին սնոտիապաշտ դառնալ, կամ սնոտիապաշտներուն իրաւունք տալ: Բնութեան այդ տեսակ քմահաճոյքներէն մին էր Ս... դիւղի գլխուն իջած կենդանիներու համաճարակը. հիւանդութիւն մը՝ որուն զոհ դնաց դիւղի կենդանիներու մեծ մասը, առանց սակայն դաշելու Տէր Յակոբի կենդանիներու մէկ մաղին: Խեղճ դիւղացիներ, ամբողջ համաճարակի ընթացքին, իրենց մաս ու մատաղներով, իրենց ժամ ու պատարագներով, իրենց աղօթքներով ու արցունքներով, կախուեցան Աստուծոյ քղանքէն, անոնք տասն անգամէն աւելի աղ օրհնել տուին ու խրմ-ցուցին անոնց, տաճարի առջեւ խնկարկուած բուռվարի խունկը ծըլեցին իրենց ախոռներուն մէջ, տասնեակներով ոչխարներ ու արջառներ մատաղ ըրին, օծուած խաչքար մը կանգնեցուցին իրենց դիւղի բրուրին գլուխը, եւ սակայն այս բոլոր միջոցները միայն այն ատեն իրենց ոյժը ունեցան, եւ հիւանդութիւնը վերջացաւ, երբ դիւղի մէջ Տէր Յակոբի կենդանիներէն դատ, զրեթէ կենդանի չէր մնացած:

Այս անբնական երեւոյթը եկաւ դիւղացիներուն հաստատելու իրենց համոզման մէջ, թէ Տէր Յակոբը պաշտպանուած էր անծանօթ եւ դժուար ոյժէ մը, թէ այդ անծանօթ եւ ամենակարող ոյժը կը դանդաղէր անոր ախոռին մսուրի տակ թաղուած թալիսմանի, թոնկը դանդաղէր անոր ախոռին մէջ բեռնող օձին, Տէր Յակոբի հօր ուրուականին, եւ կամ ասոնց նման բազմաթիւ մեծ ու փոքր առասպելներու մէջ: Այս երեւոյթը միայն կախարդական զօրաւոր ոյժով մը կարելի էր բացատրել, ուրիշ ոչինչ:

— Եղբայր, եթէ կենդանիներու «մահ տարածամ» է, ինչո՞ւ տէր-տէրի կենդանիներու մէկ մաղին անգամ չդպաւ, այս ի՞նչ զօրաւոր

(3) ՃԻՏ, — Մէկու մը ետեւէն քելք երկարելու ձեռքի հինգ մատները բանալու գործողութեան ՃԻՏ համել կ'ըսեն, որ կը նշանակէ, մեռնիս, չքանաս, գետնի տակ անցնիս:

տարութիւնները բացատրեցին ու վարժեցուցին, եւ վերջապէս Լիմ անասլատի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ մէջ, խոսնակեալ բազմութեան մը ներկայութեան քահանայ ձեռնադրուեցաւ, եւ քառասուն օր վերջ, մեծ շուքով իր դիւղացիները զինքը տարին դիւղ, ուր կատարեց իր անդրաշնիկ պատարագը:

Տէր Յակոբ իր խոստման համաձայն, ոչ միայն քահանայի ձեռնադրութեան բոլոր ծախքերը հոգաց, եւ առաջին իսկ օրէն քահանայադործութեան բոլոր եկամուտները անոր թողուց, այլ նաեւ նորընծային նուիրեց քահանայական նոր հազուստ մը եւ փրկոն մը: Ապա իր ամբողջ ուշքն ու միտքը տուաւ նորընծան պատրաստելու գործին: Յաճախ երկար խրատներ կուտար, աստուածասէր, երկիւղած եւ խաղաղասէր լինել կը յորդորէր: Կը հսկէր ժամերգութեան, բացատրելով եւ սորվեցնելով հայ եկեղեցական ծիսակատարութեան վերաբերեալ բոլոր մանրամասնութիւնները, որոնց տակաւին հարկ եղածին չափ վարժ չէր նորընծան, որ Տէր Մարտիրոս վերակոչուած էր:

Տէր Մարտիրոսի ձեռնադրութեան վրայ անցած էր մէկ տարի: Մն ալլեւս վարժ քահանայ մըն էր, ինքնահաւան եւ ամենագէտ: Տէր Յակոբի բարեմիտ դիտողութիւնները ալլեւս կը ջղայնացնէին զինք: Ոչ միայն չէր ուղեր լսել այդ դիտողութիւնները, այլ ցնդած ուղեղի մը դառանցանքներ կը համարէր դանոնք:

Տէր Յակոբի դիտողութիւններէն զատ, կար նաեւ ուրիշ պատճառ մը, որ աւելի կը զայրացնէր Տէր Մարտիրոսը: Ան սկսած էր ատել Տէր Յակոբը, եւ անհամբեր կ'սպասէր անոր մահուան: Անոր ներկայութիւնը իրեն անհանդուրժելի դարձած էր ալլեւս: Թէեւ հազիւ տարի մը կար որ Տէր Մարտիրոս քահանայադործութեան սկսած էր, բայց իր ընչաքաղցութիւնը եւ չարախօս լեզուն արդէն ժողովրդեան զգուանքին առարկայ ըրած էին զինք, աւելի եւ աւելի բարձրացնելով Տէր Յակոբին վարկը: Ժողովուրդը ըմբռնած էր երկու քահանաներու միջեւ եղած տարբերութիւնը: Հազիւ թէ քանի մը կ'իններ քով քովի կուգային, խօսքը անպայման երկու քահանաներու շուրջ կը դառնար, եւ եթէ մէկը սխալմամբ Տէր Մարտիրոսի անունը տար, միւսները անմիջապէս վրայ կը հասնէին:

— Աղջիկ, ի՞նչ Տէր Մարտիրոս, հեռու իր սուրբ կարգէն, սեւ սատանայ ըսէ, ան քահանայ չէ, ստտանայ է, սատանայ:

— Քա սէ պէմուրագի պէս աչքածակ մարդ չեմ տեսած, կանաչ խոտերու վրայ ալ որ նայի, տեղն ու տեղը կը չորնան:

Իսկ Տէր Յակոբի անունը տրուելուն պէս, չորս կողմէն կ'ըսէին, — «Տէր Յակոբը սուրբ մարդ է, արդար է, աչքը կուշտ է, ձեռքը թեթեւ է, ինչ հիւանդի վրայ որ կանչես՝ կ'առողջանայ, անոր մկրտած

երեխաները շուտ կը մեծնան եւ չեն հիւանդանար, անոր ամուսնացուցած զոյգերը բախտաւոր եւ երջանիկ կ'ըլլան»:

Ժողովրդեան այս մտածելակերպը պատճառ դարձած էր որ ծերունի մամիկներ իրենց նորածին թոռնիկներու մկրտութիւնը, կամ ամուսնութեան արարողութիւնները կատարելու համար Տէր Յակոբը նախընտրէին: Տէր Յակոբ դիտէր թէ ինչ կը խօսուի ժողովրդեան մէջ, ու Տէր Մարտիրոսը չվշտացնելու համար՝ յաճախ կը մերժէր եղած խնդրանքները, ու կը խրատէր ժողովուրդը ըսելով, թէ քահանայի աղօթքը մէկ է, պսակը կամ մկրտութիւնը եւ եմ ըրած թէ Տէր Մարտիրոս՝ տարբերութիւն չընէր: Եւ սակայն ժողովուրդը իր դիտեցածէն դիւրութեամբ չէր հրաժարեր, ու Տէր Յակոբը ստիպուած էր տեղի տալ թախանձանքներուն:

Տէր Մարտիրոսն ալ դիտէր թէ ժողովուրդը ինչ կը խօսի իր մասին, կը հասկնար թէ ինչո՞ւ մկրտութեանց եւ ամուսնութեանց համար, դրեթէ ոչ ոք զինք կը հրաւիրէր, իր վարկաբեկումը եւ Տէր Յակոբի արտասովոր ժողովրդականութիւնը, իր անձնասիրութիւնը կը վերաւորէին, ժողովուրդէն աւելի կը բարկանար ծերունի քահանային, զոր սկսած էր ատել արդէն, նոյնիսկ կը մտածէր կերպով մը վնասել իր հակառակորդին, սակայն անոր արտասովոր ժողովրդականութենէն վախնալով՝ կը զսպէր ինքզինքը ու կը լռէր:

Նախանձը բառ մըն է՝ բրմէ կը վախնայ մարդկութիւնը: Եւ այնքան խոր դիտակցութիւն ունի այդ բառին իսկական իմաստի մասին, որ ինքզինք պաշտպանելու համար, կամ անոր առթած տպաւորութիւնը չէզոքացնելու համար, երկու մասի բաժնած է դաշն, չար նախանձ եւ բարի նախանձ անուններով: Այդ արուեստական բաժանումը սակայն, նախանձ բառին իսկական արժէքը պակսեցուցած չէ, եւ նախանձը նախանձ ըլլալէ չէ դադրած: Մարդոց իրական արժէքը դերոյի հաւասարեցնող այդ անբուժելի ախտը, իր ամբողջ ահաւորութեամբ տիրած էր Տէր Մարտիրոսի էութեան: Ան նախանձի մարմնացում դարձած էր: Նախանձը, հակառակ բարեմիտ մարդոց կարծիքին, միշտ ալ մարդուս գէղի չար, գէպի չարադործութիւն կ'առաջնորդէ: Ան իր ենթակային կը հրամայէ, բռնակալի մը նման եւ իրեն հնազանդիլ կը պարտադրէ, եւ նայած ենթակայի անձնական եւ շրջապատի հանդամանքներուն, զօրաւոր կամ տկար կերպով կ'արտայայտուի: Ան անկուշտ է եւ յազուրդ ստանալ կ'ուզէ, այդ պատճառով տկաքներու մէջ կ'արտայայտուի բամբասանքներով ու չարախօսութեամբ, իսկ զօրաւորներու մէջ չարադործութեամբ եւ երբեմն նոյնիսկ ոճիրներով:

Տէր Մարտիրոս կը նախանձէր, ան նախանձին գերի էր եղած,

իր սրտին մէջ բոյն դրած այդ թոյնը թափել կ'ուզէր, բայց Տէր Մարտիրոս տկար էր, իր դիմացինը խոշոր ժողովրդականութիւն կը վայելէր, յայտնի չարութիւն մը չէր կրնար ընել անոր, կը վախնար, եւ սակայն պէտք էր խոցել զայն, որեւէ ձեւով: Նախանձը կը հրամայէր, ու պէտք էր հնազանդիլ անոր:

Տիրացու Պօղոսը գիւղի ամենամիտ նկարագրի տէր մարդոցմէ մին էր: Իր զարհուրելի տղիտութեանը կը միացնէր ամբարտաւան ինքնահաւանութիւն մը: Թձի նման խայթող իր չար լեզուն, թշնամիներով շրջապատած էր զինք: Փոքր տարիքին ծաղկախոտ ունեցած էր եւ այդ հիւանդութիւնը ոչ միայն ալյանդակած էր անոր դէմքը, այլ նաեւ մեծացուցած անոր մէկ աչքը: Այդ պատճառով ան կ'ատէր երկու աչք ունեցողները: Եւ այնքան չար էր, որ եթէ հնարաւորութիւն ունենար, սիրով պիտի ուզէր միականի դարձնել իր բոլոր համադրեալները: Այս դէմքով եւ սրտով տխրած արարածը, գիւղի մէջ գրեթէ բարեկամ չունէր, բացի Տէր Մարտիրոսէն, որու մտերմութիւնը կը վայելէր: Ինքն ալ կ'ատէր Տէր Յակոբը, առանց սակայն, Տէր Յակոբի կողմէ այդ ատելութեան պատճառ տրուած ըլլալու: Կատէր վասնզի կը նախանձէր, իսկ նախանձը ատելութեան հարազատ մօտ չէ:

Ծննդեան առաւօտն էր: Ս... գիւղի բնակիչները, առանց բացառութեան եկեղեցի լեցուած, եւ իրենց սրտաբուխ աղօթքներու մըրմունքները միացուցած զայդ քահանաներու եւ դպիրներու երգեցողութեանց, արտասուքով աղմուկով մը կը դըրդացնէին գիւղին եկեղեցւոյ կամարները: Եկեղեցին առաստաղը, այդ ջերմեռանդ աղօթքներու յօթին չդիմանալով, հասարակ մահկանացուներու աչքերուն անտեսանելի հրաշքով մը, իր կուրծքը կը բանար, ճամբայ տալու հաւատացեալներու սրտերէն բխած այդ կնդրուկներուն, որոնք կը բարձրանային դէպի Ամենակալին դահլ:

Տէր Յակոբ, հաւատքի եւ աղօթքի այդ խնկաբոյր մթնոլորտին մէջ, ողբերգութեամբ իր շրջապատի այդ բազմալեզու աղօթքներու հոսանքներէն, փափաքեցաւ իր սովորութեան համաձայն, պատարագի մէջ երգուած «Տէր ողորմեա»-ի, «Ազգիս հայոց սէր միութիւն» նախադասութիւնը ինք երգել: Եւ երբ ծունկի եկած, ձեռքերն ու աչքերը վեր վերցուցած, իր կերկեր ձայնով սկսաւ երգել «Ազգիս...» դեռ առաջին բառը լրիւ չերգած, վրայ հասաւ տիրացու Պօղոսը եւ իր բարձր ու ալյանդակ ձայնով ինք երգեց զայն, խանգարելով ծերունի քահանան, ու ջարդ ու փշուր ընելով անոր սիրտը:

Տէր Յակոբ զգաց որ դիտմամբ խանգարեցին զինք, եւ այնպիսի ժամու մը, երբ ինք ծունկի եկած, արտասուած թոր աչքերով, յուզ-

ուած եւ անէացած իր ծերունիի խնդրանքն էր որ կը ներկայացնէր Ամենակալին: Սրտի սուր կսկիծ մը զգաց, բայց իր պաշարներէն թիւնը պահելու քաջութիւնը ունեցաւ: Առանց իր դիրքը փոխելու, առանց իր վշտացած ըլլալը ցուցնելու, ինքնիրեն, կամաց ձայնով մը վերջացուց իր սիրելի խնդրանքը: Ու մնաց անշարժ, աղօթեց ու արտասուեց մինչեւ որ պատարագը վերջացաւ:

Ժողովուրդին սրտես աչքերէն չլրիպեցաւ Տէր Յակոբի յուզուած վիճակը եւ ոչ ալ տիրացու Պօղոսի անվայել անպատկառութիւնը: Անոնցմէ ոմանք այնքան զայրացան, որ այլեւս չկարողացան եկեղեցին մնալ ու դուրս ելան: Եկեղեցւոյ դրան առջեւ կեցած, մոռցած օրուան սրբութիւնն ու նուիրականութիւնը, սակայն անլուր հայհոյանքներ թափել տիրացու Պօղոսի եւ Տէր Մարտիրոսի հասցէներուն: Խնդիրը լուրջ կերպարանք պիտի ստանար, եթէ բարեպաշտ ծերունիներու միջամտութիւնը չյաջողէր ցրուել դրդուած բազմութիւնը, առաջն առնելով ծանր բարդութիւններու:

Ժողովուրդեան զայրոյթը եւ անոր արտասանած հայհոյանքները տիրացու Պօղոսի ականջը հասան: Լսեց նաեւ Տէր Մարտիրոս: Եւ որովհետեւ զգուշացած ամբողջ ցրուած էր արդէն, անոնք քիտ տակէն խնդացին: Այդ փոքրիկ, նոյնիսկ չատերու համար աննկատելի մնացած միջադէպը բաւարարած էր զիրենք, անոնք լաւ կը ճանչնային Տէր Յակոբը, եւ դիտէին թէ ինչ աղբեցութիւն թողուց անոր վրայ:

Ժամերգութեան վերջ երբ Տէր Յակոբ տուն գնաց, առաջին անգամ ըլլալով, արտասուքով երեւոյթի մը հանդիպեցաւ: Իր ամբողջ ընտանիքը թաքի վրայ էր, բոլորն ալ ձեռքերնին մէկ մէկ դաւադան բռնած, կը պոռային, եւ նոյնիսկ անպատշաճ խօսքեր կ'արտասանէին: Տէր Յակոբ հանդարտ, բայց հրամայական չեղտով մը ըսաւ. «Ի՞նչ աղմուկ է այս, դուխնիդ կորսնցուցած էք, չէ՞ք գիտեր ինչ օր է այսօր: Բոլորն ալ լռեցին ու դուխնին կախեցին, ու քիչ առաջեւան դրդուած բազմութիւնը, որ փայտերով զինուած կ'ուզէր տնէն դուրս թափուիլ, ու տիրացու Պօղոսի վրայ յարձակիլ՝ նպատակու համար զայն իր անվայել ընթացքին համար, նոյն այդ խոթանը, հլու հնազանդ դառնուկներու նման իրենց տեղերը դամուկեցան:

Տէր Յակոբ հանդիսաւոր քայլերով յառաջացաւ, ու տան մէջտեղը կենալով, ծանր ու խորհրդաւոր ձայնով մը ըսաւ. «Քրիստոս ծնաւ եւ յայտնեցաւ, ձեզ եւ մեզ մեծ աւետիք»:

«Օրհնեա՛լ է ծնունդ Գրիստոսի», պատասխանեցին բոլորն ալ միաձայն: Ապա երէցկնոջ առաջնորդութեամբ մէկիկ մէկիկ մօտեցան եւ իրենց նահապետին ձեռքը համբուրեցին:

Տէր Յակոբ նոյն հանդարտ քայլերով գնաց եւ իր տեղը նստաւ:

Բայց, ընտանիքի մնացեալ անդամները ոտքի վրայ էին տակաւին: Անոնք թէեւ լուռ էին, սակայն որոշ էր ւր իրենց բարկութիւնը դեռ չէր անցած: Տէր Յակոբ նկատեց այդ, իր որդիներու եւ թոռներու զայրոյթը անտեղի չգտաւ, բայց ինք քահանայ էր եւ աղմուկ հանել անվայել էր իրեն, մանաւանդ այդպիսի նուիրական օր մը, ուստի մեղմ ձայնով մը ըսաւ.—

«Մտիք ըրէք, զաւակներս, այսօր Սուրբ Ծննդեան օրն է, դիտէք թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունի այս տօնը: Այսօր եթէ լեռներու աւազակներն ու մարդասպաններն ալ վար իջնեն ժողովրդեան մէջ, ներուած են, ոչ ոք անոնց վրայ ձեռք վերցնելու իրաւունք ունի: Այսօր խաղաղութեան եւ ներողամտութեան օր է, մոռցէ՛ք փոքրիկ խռնդերները, ամէն մէկը թող իր տեղը նստի, որ արժանավայել կերպով տօնենք այս նուիրական օրը: Յիշեցէ՛ք «Հայր մեր»-ի խօսքերը, «Եւ մի՛ տանիր զմեզ ի փորձութիւն, այլ փրկեա՛ ի չարէ»:

Ոչ ոք մտադիր էր հակաճառելով վշտացնել իր ծերունի նահապետը, մանաւանդ Սուրբ Ծննդեան առաւօտեան նման օր մը, ուստի բոլորն ալ իրենց ձեռքի փայտերը նետեցին ու դացին իրենց տեղերը նըստան: Տէր Յակոբի տունը իր սովորական խաղաղութիւնը գտած էր:

Դուրսը, դիւղին մէջն ալ խաղաղութիւնը վերահաստատուած էր: Տէր Յակոբի բռնած ընթացքին լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուած էր դիւղին մէջ, բոլորն ալ պատշաճ համարած էին հետեւել այդ բարի օրինակին եւ Ծննդեան նման օր մը չխանդարել դիւղին անդորրութիւնը:

Յաջորդ առաւօտ Տէր Յակոբ չկարողացաւ այլեւս անկողնէն ելլել: Գլուխը կը դառնար, ձեռքերն ու ոտքերը ծանրացած էին, զօրաւոր ձեռք մը կարծես թէ զինք անկողնոյն կը դամէր: Տէր Յակոբ հիւանդ էր... Առջի օրուան պղտիկ միջադէպը խախտած էր անոր տոկունութեան հիմերը, ճիշտ այնպէս, ինչպէս թեթեւ երկրաշարժ մը հիմնայատակ կը կործանէ խարխլած դղեակ մը, որ կարծես աննըւան ցնցումի մը կ'սպասէ հաւասարելու համար այն հողին, որմէ ինք ծնած էր, եւ որու վրայ բարձրագլուխ կը կենար դարեր շարունակ:

* * *

Տէր Յակոբ իր ջերմեռանդ հաւատքին կը միացնէր նաեւ կարգ մը սովորութիւններ, որոնք նոյնքան խորունկ արմատներ ձգած էին իր սրտին մէջ, որքան իր անխախտ հաւատը: Պապենական հնաւանդ սովորութեանց պահպանումն էր այդ: Ան կը դուրսգլուրար այն բոլոր ժառանգութեանց վրայ, եւ առիթը ներկայանալուն պէս, հաւատացեալի ռանգութեանց կը կրկնէր. «Մեր պապերէն մնացած սովորութիւնները, նուիրական են ու խորհրդաւոր, պէտք է պահել զանոնք

սրբութեան մը նման, հաւատացէ՛ք, ինչ որ հին է՝ արժէքաւոր է»:

Մեծ Պահլի առաջին օրերն էին, Ս... դիւղի բնակիչներուն նման, Տէր Յակոբի հարսերն ալ Բարեկենդանի ուրախ օրերու ճոխ կերուխումի մնացորդները անհետացուցած էին, բոլոր ամանները եռացած ջուրով ու մոխիրով լուացած էին: Ծերունի երէցիկներ, մեծ հարսին հետ թոնիրի գլուխը նստած, երկար ու մեծ փայտէ դգալով մը կը խառնէր մեծկակ բովի մէջի ցորենի խոշոր ու ճերմակ հատիկները, որպէսզի չայրէին ու հաւասարապէս խարկուէին: ՏԵԱՌՆ-ԸՆԴ-ԱՌԱ-Ջ-ի օրն էր. դիւղական հնաւանդ սովորութեան մը համաձայն, ամէն հայ քրիստոնեայ այդ երեկոյեան աղանձ (խարկուած ցորեն) պիտի ուտէր:

Մինչ երէցիկներն ու մեծ հարսը, ցորենը խարկելէ վերջ, կանեփահատը կը խարկէին աղանձին խառնելու համար, անդին միւս հարսները ընթրիքի սեղանը պատրաստելով դբադուած էին, սեղան մը՝ որ իր ճոխութեան համար, կարելի էր պահուց ուտելիքներու ցուցահանդէս անուանել Տեառնդառաջի տօնը Մեծ Պահլի անդրանիկ տօնական օրն էր, պէտք էր այդ երեկոյեան սեղանը իր բաղմապիսի ուտելիքներով մոռցնել տար ուտիք օրերու կերակուրները, ան իր պէսախ սութեամբ պիտի ջանար գերադասել ուտիք օրերու կերակուրները: Եւ Տէր Յակոբի հարսները ամէն ջանք ի դորձ դրած էին պահլին յաղթանակը ապահովելու համար:

Սեղանը շտկուած էր արդէն: Հոն, առաջին ակնարկով, աչքի կը դարնէին ոսպ, բակլայ եւ ոլոռն, որոնք երնջակի, մանտակի, սուխուկի, չոր սոխի, կանկառի, քէօսի-մուրուսի, պակուսիի հետ քով քովի շարուած, պահք օրերու ուտելիքներու յառաջապահ գունդը կը կազմէին: Ասոնց պիտի հետեւէին կանջրկէ պաս, թթու, արքաղ, մըլջօշ, ձէթով փրբաւ, մուրթուխայ, եւ դեռ ասոնց նման բաղմաթիւ կերակուրներ, որոնք հողէ պտուկներու մէջ հանդարտ կեցած իրենց կարգին կ'սպասէին իրենք զիրենք ցուցադրելու եւ ուտողներու ախորժակները դրդուելու համար:

Դուրսը, դիւղի պատանիները եւ ամուրի երիտասարդները, արիւն քրտինք մտած, դռնէ դուռ կը վազէին վառելանիւթ հաւաքելու համար: Կամաց կամաց դիւղին եկեղեցւոյ առջեւ գտնուող միակ հրապարակին մէջտեղը, կը բարձրանար զանազան վառելանիւթերէ կողմուած հսկայ դէզ մը, հպարտութեամբ արհամարհելով այն բաղմաթիւ դէզերը՝ որոնք բարձրացած էին դիւղին իւրաքանչիւր տան կտուրին վրայ:

Տէր Յակոբի թոռնիկները, համայնական խարոյկի պատրաստութեան գործին իրենց բաժին աշխատանքը տալէ վերջ, դարձան ի-

բենց տոնը, ու տանիք բարձրանալով իրենց ընտանեկան Տեառնդա-
ռաջի խարոյկին պատրաստութեան ձեռնարկեցին, աշխատելով որ
գիւղի անհատական խարոյկներու ամենէն մեծը իրենցն ըլլայ: Տէր
Յակոբ, որ տակաւին անկողնոյ կը ծառայէր, իր կայտառ թոռներու
վաղվորոցները տեսնելով, անոնց ուրախ կանչվումոցները լսելով, իր
հոգեկան գոհունակութիւնը կ'արտայայտէր, «Փա՛ռք քեզ Աստուած,
փա՛ռք քեզ» հոգեբուխ մաղթանքով:

Երեկոյեան ժամերգութիւնը վերջացած էր: Տէր Մարտիրոս դը-
պիրներէւ եւ գիւղացիներու երկոեւ խուռն բաղմութեան մը առջեւ
ինկած, «Գրիստոս փառաց թաղաւոր» շարականը երգելով, խորանի
առջեւ վառուող կանթեղէն վառւած մօմը ձեռքին, մօտեցաւ փայ-
տակոյտին եւ օրհնեց, ապա իր ձեռքի մօմով, չորս անկիւններէն
կրակ տուաւ: Չոր փայտերը գիւրաւառ խռիւններու օժանդակու-
թեամբ, ճարճատելով սկսան բոցավառուիլ: Երախաներու ուրախ
կանչվումոցներուն տակ: Հրեղէն վիթխարի լեզու մը սկսաւ իր ակնա-
խտիդ հասակը շուռ ու մուռ տալ օդին մէջ, կայծակներու տեղա-
տարափ մը ցրուելով իր չորս կողմ: Նաղարան ու գոռոնան իրենց ոգե-
տորոզ աղմուկով մէջտեղ եկան: Գիւղի երիտասարդները, հարսներն
ու աղջիկները, խառն ի խուռն, իրարու ձեռք բռնած, սկսան պարել
բոցավառուող խարոյկին շուրջ: Գիւղի բնակչութիւնը, իր ամբողջու-
թեամբ, ներկայ էր այդ խարուկահանդէսին, եւ կը մասնակցէր անոր
առթած ուրախութեան:

Կամաց կամաց համայնական խարոյկի բոցերը նուաղեցան եւ
վերջապէս հանգեցան, մէջտեղ թողնելով կրակի խոշորկեկ դէզ մը:
Երիտասարդներ ու պատանիներ աղմկելով մէջտեղ եկան, ժողովուր-
դը որոշ տարածութեամբ մը հեռացուցին խարոյկէն եւ սկսան կրակի
վրայէն ցատկել: Քիչուոր չէին անոնք, որոնք չյաջողելով կրակի վը-
րայէն ցատկել, կրակին մէջ կ'իյնային, ու ապա չայրուելու համար,
վաղելով դուրս կը վազէին, ժողովրդեան ուրախ քրքիչներուն եւ ծա-
փերուն տեղատարափէն ամէցած:

Համայնական խարոյկին կրակները մահամերձի մը վերջին վայր-
կեանները կ'ապրէին: Ժողովուրդը կամաց կամաց սկսաւ քաշուիլ,
իսկ յոգնած երիտասարդները այս անգամ իրենց ծուփերը վառեցին
ու ցրուեցան: Անոնցմէ ամէն մէկը իր այդծուփքով Տեառնդառաջի
իր ընտանեկան խարոյկը վառելու կ'երթար: Համայնականը վերջա-
ցած էր ու ընտանեկանը սկսած:

Երկու ժամ առաջ գիւղին ամբողջ հասարակութիւնը հաւաքուած
էր համայնական խարոյկին շուրջ. իսկ այժմ փողոցները ոչ ոք կար:
Ամէն ընտանիք իր անդամներով բարձրացած էր իր տան կտուրը, եւ

իր ընտանեկան խարոյկը վառած՝ երգելով ու պարելով կը դառնար
անոր շուրջ: Հետաքրքրական էր մանաւանդ նոր հարս ու փեսայ ու-
նեցողներու տանիքները: Նորապսակ զոյգը ընտանիքի անդամներէ
ձեւացած շրջանակի մը մէջ, իրարու ձեռք բռնած, հանդիսաւոր քայ-
լերով, եօթն անգամ կը դառնային այրուող կրակին շուրջ, ապա
եօթն անգամ կը ցատկէին այդ կրակի վրայէն՝ դեռ բոցերը չմարած:
Ապա ընտանիքի միւս անդամներու ձեռքերը բռնած, այս անգամ ամ-
բողջ ընտանիքով, եօթն անգամ կը դառնային խարոյկին շուրջ, յե-
տոյ ընտանիքի միւս անդամները կ'սկսէին ցատկել անոր վրայէն:

Անյիշատակ ժամանակներէ մնացած այդ սովորութիւնը, անխօս
երգում մըն էր նորապսակ զոյգին կողմէ: Ատով անոնք կը խոստա-
նային նախ առանձնաբար, եւ ապա ընտանիքի միւս անդամներու
հետ, ձեռք ձեռքի տուած միշտ վառ պահել իրենց ընտանեկան օճա-
խին կշակը: Իսկ կրակի վրայէն ցատկած ատեն, իրենց վատ խոր-
հուրդները եւ ծուլութիւնը սրբազան կրակին մէջ կ'իյնային ու կ'այ-
րուէին. ասով՝ կրակը կը մաքրէր գիրենք, դարձնելով համերաշխ
ու ժրջան գիւղացիներ:

Երէցիկին ալ իր սովորութեան համաձայն, այդ երեկոյ եկեղե-
ցի դնաց ժամերգութենէն վերջ, խորանին առջեւ վառուող կանթեղէն
իր մօմը վառելով՝ տուն դարձաւ եւ այդ մօմով վառեց իր տան բո-
լոր ճրագները: Ապա դնաց հաւնոց, իրարու ետեւէ եօթը հաւեր բըռ-
նեց, որոնցմէ երեքը ճերմակ եւ չորսը սեւ, իւրաքանչիւր հաւի աջ
թեւէն մէկական փետուր քաշեց. յետոյ անցաւ մառան, առաւ խոշոր
սոխ մը եւ այդ եօթը փետուրները, սեւ ու ճերմակ մէջընդմէջ, շա-
րեց սոխին բոլորտիքը, փետուրները արմատին կողմէ խրելով սո-
խին մէջ, չմոռնալով՝ իւրաքանչիւր փետուրը գետեղած ատեն՝ ար-
խիւն մէջ, չմոռնալով՝ իւրաքանչիւր փետուրը գետեղած ատեն՝ ար-
կտոր մը ու տերեւներու կողմէն մխեց սոխին մէջ: Ապա ամուր թել
մը կապեց այդ փայտին ու փետրազարդ այդ սոխը դրաւ աղանձի
կոյտին վրայ, որ խոշոր սինիի մը վրայ լեցուած՝ կը կենար մէկ
կողմ: Աղանձի սինիին վրայ կային մեղրամօմէ շինուած քառասուն
մոմեր: Երէցիկինը վերցուց այդ մոմերը, ու անհասկնալի աղօթք մը,
մրմնջելով՝ կարգով փակցուց սինիին բոլորտիքը: Զգուշութեամբ
աչքէ անցուց չորս կողմը, ու ամէն ինչ կարգին դնելով, դնաց Տէր
Յակոբին քովը նստաւ եւ սկսաւ խօսիլ անոր հետ:

Հաղիւ թէ երէցիկինը նստած էր, երբ ներս վաղեցին Տէր Յակոբի
կայտառ թոռնիկները եւ յայտարարեցին թէ տանուտէրի եւ Տէր
Մարտիրոսի տանիքներու կրակները վառուեցան արդէն, ժամանակն

էր իրենցն ալ վառելու:

Թոռնիկներու այս յայտարարութիւնը անպատասխան մնաց, ոչ ոք տեղէն չարժեցաւ, կարծես թէ բոլորն ալ դամուած էին գետնին, կարծես թէ բոլորն ալ խուլ էին եւ համր: Տէր Յակոբ չէր կրնար տանիք բարձրանալ, իրենք ի՞նչպէս տանիք ելլէին առանց տէր հօր:

Տէր Յակոբ հասկցաւ այդ անշարժութեան պատճառը, տրտում ժպիտ մը երեւաց անոր դունատ դէմքին վրայ, ապա վճռական ձայնով մը ըսաւ.—

«Վեր ելէք, ամբողջ ընտանիքով տանիք բարձրացէք ու կրակը վառեցէք, ես այս տեղէն ալ կը մասնակցեմ ձեր ուրախութեան»:

Երէցիկները դուրսը ծռեց, աչքերը լեցունեցան, եւ քիչ մնաց որ արցունքները վար թափուէին, երբ ան արագ շարժումով մը թաշկիւնակը աչքերուն սեղմեց, անոր կակուղ ծալքերուն մէջ թաղելով, իր զգացումներուն հարադատ արտայայտութիւնը եղող եւ մարդարիտներէն աւելի փայլուն այդ գնդիկները:

Տէր Յակոբ նկատեց երէցիկնոջ յուզումը, եւ յանդիմանակն չեղտով մը ըսաւ.—

«Երէցիկին, արցունքը ուղուրսողութիւն է, այսօր մեռելներու տուներն անգամ չեն լար, դուն ինչո՞ւ կուլաս, փա՛ռք Աստուծոյ ես տակաւին կենդանի եմ, վեր ելիր ու տղոց հետ տանիք բարձրացէք»:

Բոլորն ալ ծանօթ էին Տէր Յակոբի բնաւորութեան: Անոնք չուղեցին հրամանը երկրորդել տալով անհանգստացնել իրենց ծերունի նահապետը, եւ բոլորը միասին, երէցիկնոջ առաջնորդութեամբ տանիք բարձրացան:

Երէցիկները, որպէս տան մեծը, իր ձեռքով կրակ տուաւ փայտերուն: Բոցերը սկսան բարձրանալ, Տէր Յակոբի թոռնիկները ողբերգաբար ճիչերով ողջունեցին բոցերու նազանի շօրօրները: Ընտանիքի ամբողջ անդամները իրարու ձեռքէն բռնած, սկսան դառնալ կրակին շուրջ, ապա ցատկեցին անոր վրայէն, մինչեւ որ բոցերը մարեցան եւ կրակի խոշոր կոյտ մը ձեւացաւ: Այս անգամ երէցիկները մօտեցաւ եւ ձեռքը բռնած բահի մը օժանդակութեամբ, ամբողջ կրակը զգուշութեամբ թոնրատան երդիքէն վար թափեց: Խարոյկահանդէսը վերջացած էր, ու բոլորը միասին վար իջան:

Երէցիկները սնաց թոնրատուն: Անհասկնալի աղօթք մը մրմնջելով, աւելի մը օգնութեամբ, զգուշութեամբ հաւաքեց թոնրատան մէջ ցրուած կրակները, որոնցմէ մաս մը մառան, մաս մը ախոռ, մաս մը դոմ, եւ մաս մը հացի թոնիրները լեցուց: Տեառնդառաջի այդ կրակը անհրաժեշտ էր տան ամէն բաժանմունքներուն համար, պէտք էր ամէն տեղ ցրուել որպէսզի հիւանդութիւններ, չար աչքերու չար

աղդեցութիւններ, այս սրբազան կրակէն այրուէին, փճանային, եւ տունը մաքուր եւ անխոցելի դառնար:

Տեառնդառաջի սրբազան կրակի բաշխումը կատարելէ վերջ, երէցիկները հրամայեց բոլորուիլ ընթրիքի սեղանին շուրջ: Տէր Յակոբ հեռուէն օրհնեց սեղանը, եւ բոլորը միասին սկսան ուտել ու խօսիլ դիւղի Տեառնդառաջի խարոյկներու շուրջ, որ օրուան միակ կարեւոր խօսակցութեան նիւթն էր:

Ընթրիքէն վերջ, հացի սեղանը վերցուեցաւ եւ մէջտեղ եկաւ աղանձի սինին: Երէցիկները ոտքի ելաւ, մոմ մը վառեց ու ձեռքը բռնած գնաց Տէր Յակոբի աջը համբուրեց, ապա մօտեցաւ աղանձի սինին բոլորտիքը շարուած մօմերուն եւ մէկիկ մէկիկ բոլորն ալ վառեց: Ապա հասակի կարգով, ընտանիքի բոլոր անդամները դացին Տէր Յակոբի աջը համբուրեցին, ու եկան բոլորուեցան աղանձի սինին շուրջ: Երէցիկները այս անգամ վերցուց աղանձի վրայ դրած Ակլատիգը (փետրադարդ սոխին ակլատիգ անունը կուտան) տուաւ իր թոռնիկներէն ամենէն ճարպիկին՝ Հայկին, ու անուշ ժպիտով մը հարցուց.—

«Ձեռ մոռցած, չէ՞»:

«Ձէ՛, մամիկ, չէ՛», պատասխանեց կայծ ու կրակ երեխան, ու ակլատիգը առած, դուրս վազեց:

Քիչ վերջ, նոյն ճարպիկ երեխայի դուրսը թոնրատան երդիքէն ներս կախուեցաւ, ու բարձր ձայնով մը կը հարցնէր.—

«Աստուծո՞ւմէ ի՞նչ կ'ուղէք»:

Բոլորի աչքերը Տէր Յակոբի դարձան: Տէր Յակոբը երդիքէն ներս կախուած դուրսին նայեցաւ, ժպտերես ու դոհունակ ձայնով մը ըսաւ.—

«Հաւատք, Յոյս»:

Երեխան նորէն հարցուց. «Աստուծո՞ւմէ ի՞նչ կ'ուղէք»:

«Սէր, Միութիւն», պատասխանեց Տէր Յակոբ:

«Վերջին հարցումս է, լաւ մտածեցէք, Աստուծո՞ւմէ ի՞նչ կ'ուղէք»:

«Ազգիս Հայոց ազատութիւն», պատասխանեց Տէր Յակոբ, ջերմեռանդ հաւատացեալի մը երկիւղածութեամբ:

Հայ դիւղերու մէջ դոյուլթիւն ունեցող հնաւանդ սովորութիւն մըն էր ան, որ հաւատքի կարգ անցած էր: Աւանդութեան համաձայն, ԱԿԼԱՏԻԶ կախողը մանչ երեխայ մը ըլլալու էր, անոր ըրած էրէք հարցումներուն ալ ընտանիքի մեծը պատասխանելու էր, եւ ինչ որ խնդրէր կը տրուէր իրեն:

Տեառնդառաջի երեկոյեան, Աստուած, հաւանաբար բախտի Աստուածը, դիւղացիներու երդիքներուն կը մօտենար լսելու համար

անոնց խնդրանքները, եւ կը կատարէր, եթէ անոնք ուղիղ սրտով խնդրուած ըլլային:

Փոքրիկ Հայկը իր երեք հարցումներն ընելէն վերջ, ակլատիղը կախեց երգիքի խաչածնէ վայտէն, ձեռքով ուժով մը դարկաւ սոխին, որ սկսաւ աբադ արագ դառնալ իր վրայ, ապա դլուխը նորէն երգիքէն վար կախեց եւ ուրախ ձայնով մը պռնաց:

Ակլատիղ
Չուանը վիղ
Կախուար Կրտիս
Չը խեղդուիս:

Հայկ իր պաշտօնը կատարած էր: Այս անգամ ուրախ ոստումով մը վար իջաւ տանիքէն, դնաց տէր հօր աջը համբուրեց, ապա վազեց մամիկին քով եւ անոր ձեռքը համբուրած ատեն չմոռցաւ ըսելու. — «Մամիկ, ինծի շատ աղանձ կուտաս, չէ՞»:

— Հա՛, հա՛, քեզ մատաղ, — պատասխանեց երէցիկինը, ու ասոր ժառանգով մը համբուրեց թոռնիկին կարմիր թուշերը: Ապա ձեռքի թասով լեցուն կանեփահատով խառն աղանձ լեցուց թոռնիկին փէշը: Անոր կ'իշխար աղանձ ուտելու առաջնութեան պատիւը, ակլատիղը կախած ըլլալուն համար: Երէցիկինը բաժին տուաւ նաեւ բոլոր երասխաներուն, որոնք ցրուեցան զանազան անկիւններ եւ սկսան աղանձ ուտել. իսկ ընտանիքի մնացեալ անդամները բոլորուեցան աղանձի սինիին շուրջ եւ սկսան ուտել, խօսիլ ու խնդալ:

Այդ օր դիւղի բոլոր խրճիթներու երգիքներէն ակլատիղ կախուած էր, որու եօթը փետուրները, մեծ պահոց եօթը շարաթներ կը խորհրդանշէին: Այնուհետեւ ամէն կիրակի մէկ փետուր հանելու էր, ցուցնելու համար թէ պահքի մէկ շարաթը դնաց: Ան տեսաւ մը պահքի օրացոյց էր, կամ գէթ այդ պաշտօնն ալ կը կատարէր: Եօթներորդ փետուրը ճրագալոյսի երեկոյեան կը քաշէին եւ սոխը վար կ'առնէին: Տանտիկինը այդ սոխը մաքրելով կերակուրի մէջ կը դնէր, որպէսզի ընտանիքի բոլոր անդամները անկէ կերած ըլլային:

Կէս դիշերը կը մօտենար, աղանձի սինին դրեթէ պարպուած էր, ուտողները ծամելէն յոգնած էին, քնանալու ժամն էր: Հարսները սինին վերցուցին, ամբողջ ընտանիքը այս անգամ, մեծով ու փոքրով, ծունկի եկած «Եկնացէ՛ք» դիշերային աղօթքն արտասանեցին: Ապա մէկիկ մէկիկ համբուրեցին Տէր Յակոբի ձեռքը ու քաշուեցան քրնանալու:

Գիշեր էր, համատարած խաղաղութիւն մը իջած էր Ս... դիւղին վրայ: Կաւաչէն ու անշուք խրճիթներու մէջ քնացող ժողովուրդը,

Տեառնդառաջի երեկոյեան իր խնդրանքը ըրած էր արդէն, ու այդ խնդրանքին կատարումը կ'երազէր այս անգամ հաւատացեալի մը պարգաստութեամբ:

* * *

Գարնանամուտ էր, Մարտ մէկը: Եռուզեռի մէջ էին գիւղացիներ: Ամիսներ շարունակ անտես առնուած երկրագործական գործիքներ դարձեալ մէջտեղ բերուած էին: Դէպի դաշտ, դէպի հալալ աշխատանք մեկնելու պատրաստութիւններ կը տեսնուէին: Գիւղացիներու աշխատանքը, այդ ողբերգութիւնը կարծես թէ փոխանցուած էին նաեւ իրենց կենդանիներուն, որոնք ախոռներու մեղկ տաքութեան մէջ, խոտառատ մսուրներու առջեւ, ամիսներով ծոյլ ծոյլ յօրանջելէ վերջ, այսօր դարնանարոյր գեփիւռի հրաւերէն ողբերգուած, անհամբերութեան նշաններ կը ցուցնէին:

Եռուզեռի մէջ էր նաեւ Տէր Յակոբի տունը, ուր խովն ու արօր, բահն ու բրնձ դարձեալ մէջտեղ եկած էին: Տէր Յակոբի դարձեալ անկններն ու թոռնիկները կ'լանուած էին աշխատանքով, կը դատէին գործիքները, կը մաքրէին ու կը դասաւորէին զանոնք: Դուրսը, դարնանային նորարոյս կանաչներու մէջէն, արդէն կը լսուէր դաշտային աշխատանքները սկսելու ժամանակը աւետող յուշարար թրուշնիկի «լծէ՛, լծէ՛», անուշիկ գեղգեղանքը: Գիւղացիներ արդէն լսած էին իրենց սիրելի թռչնիկի հրաւերը, անոնք կը պատրաստուէին. լծելու ժամանակը հասած էր: «Լծէ՛, լծէ՛» թռչնիկին հրաւերը անպատասխան չէր մնացած, ու հայ գիւղացին ողբերգուած, ընդառաջ կ'երթար անմեղունակ թռչնիկի երկնառաք հրաւերին:

Տէր Յակոբ տակաւին հիւանդ էր, եւ այս անգամ արդէն անյոյս: Տարիներու ծանրութեան տակ կ'ըսէ՝ այդ դարաւոր կաղնին, սկսած էր տեղի տալ հիւանդութեան հարուածներուն: Թոյլ էր, վատոյժ եւ նոյնիսկ անկողնոյ մէջ նստելու անկարող: Իր լեցունկեկ ու կլոր դէմքը, չափազանց նիհարցած, եւ կարծեց թէ քիչ մըն ալ երկնցած էր, քրքրեց միայն խոռոչացած ակնակապիչներու մէջէն կը շարունակէին փայլել: Իր նայուածքէն տակաւին կը ցոլային հաւատացեալ եւ առաքինի նահապետի հեղութիւնն ու բարեսրտութիւնը:

Տէր Յակոբի վիճակը թէեւ անյոյս էր, բայց ան իր գիտակցութիւնը կորսնցուցած չէր, եւ ոչ ալ խօսելու կարողութիւնը: Թէեւ քիչ ու ծանր, բայց կը խօսէր, եւ երբեմն մինչեւ իսկ կը ժպտէր: Իր արթուն ուղեղը կը պահէր տակաւին իր յիշողութեան եւ դատողութեան պայծառութիւնը: Գիտէր որ դարնանամուտ էր, գիտէր որ իր որդիները տենդագին պատրաստութեան մէջ էին: Գիտէր, եւ երկար տարիներու փորձառութեամբ տեսած ու հաստատած էր, աշխատանքի օ-

րեքուն ընտանիքի մը անդամներու համերաշխ գործակցութեան բա-
րեբար արժէքն ու արդիւնքը, դիտէր թէ համերաշխութիւն եւ համա-
գործակցութիւն, իրական երջանկութեան այդ աղբիւրները, իրենց
բոյնը դրած էին արդէն իր ընտանիքին մէջ: Եւ այդ գլխաւորութեամբ
մխիթարուած, ան իր անկողնոյ մէջէն կը հետեւէր իր որդիներու եւ
թոռներու եռուղեւին ու կը հրճուէր:

Օրը երեկոյ կ'ըլլար, մայրամուտը մօտ էր: Տէր Յակոբ կանչել
տուաւ իր մեծ դաւակը եւ պատուիրեց որ ընտանիքի բոլոր անդամնե-
րը իր քովը հաւաքէ: Որդին հըռ հնազանդ հրամանը գործադրելու գը-
նաց: Տասը վայրկեանէն վերջ, ամբողջ ընտանիքը իր լրիւ կազմով,
խոշոր շրջանակ մը կազմած էին հիւանդ նահապետի անկողնոյ շուրջ:
Տէր Յակոբ իր օճախի կանտ ու կլուզներու տեսքէն ոգեւորուած, գո-
հունակ ակնարկ մը ձգեց բոլորի վրայ, եւ ապա ցած ու նուաղած
ձայնով մը ըսաւ:—

«Այսօր Մարտ մէկն է, գարնանամուտի օրը: Այս օրուրնէ սկսեալ
դաշտերը պիտի մեկնիք, հալալ աշխատանքի ետեւէ պիտի ըլլաք:
Վերջին կտակա այս է, համերաշխ եղէք, միասիրտ եւ միախորհուրդ,
Ժրջան ու անխոնջ, համեստ եւ ողորմած, ու Տէրը պիտի օրհնէ ձեզ
ու ձեր աշխատանքը: Գիտէք նաեւ որ այսօր ԿՈՒՆՏԻԿ (*) դուրս
վոնտելու օրն է, պէտք է կուստիկ վոնտէք մեր տունէն, եւ որպէսզի
այդ կուսարար, չարալեզու, խառնակիչ, ծոյլ եւ պիղծ կուստիկը ա-
ւելի շուտ հեռանայ մեր տունէն: Խօսքը իր եօթ դաւակներուն ուղ-
ղելով, ձեզմէ ամէն մէկը իրայտ մը թող տայ իր տղաներէն ամենէն
ճարպիկին ձեռքը, եւ եօթնը մէկէն, կողք կողքի, ամէն տարուան նը-
ման, այս տարի ալ, կուստիկը հալածեն, դուրս վոնտեն մեր տունէն»:

Եօթ դաւակները տէր հօր նշանին վրայ, ամէն մէկը դատեց իր
դաւակներէն ամենէն աչքբացը եւ երկայն իրայտ մը տուաւ անոր ձեռ-
քը: Ապա եօթ պատանիներ բերին ու տէր հօր առջեւ շարեցին: Տէր
Յակոբ ցած ձայնով մը «Պահպանիչ» մը ըսաւ, խաչակնքեց, ապա ձեռ-
քով նշան ըրաւ որ գործի անցնին:

(*) ԿՈՒՆՏԻԿ.— Յառաջացած է քիւրտերէն ԿՈՆՏ եւ ԿՈՆՏԻ բառե-
րէն, որոնք գիւղ եւ գիւղացի կը նշանակեն: Հայ գիւղացիներ ԿՈՆՏ
բառին՝ ի՛կ ածանցումով բոլորովին տալքեր նշանակութիւն մը տուած
են: ԿՈՒՆՏԻԿ ըսելով անոնք կը հասկնան գիւղացիներուն յատուկ
փոքրիկ սատանայ: Իր պաշտօնն է զարմանաւաւորին խրհիքներ մտնել
եւ ընտանիքի անդամները իրար ձգել, կռիւ եւ բաժանում յառաջացը-
նել: Թշնամի է գլխաւորաբար բազմամդամ եւ բարեկեցիկ ընտանիք-
ներուն:

Ամէն տարի կրկնուող սովորութիւն մըն էր ան, որուն ծանօթ էին
բոլորն ալ: Եօթ փոքրիկներ, մեծ պարտականութիւն մը ստանձնողի
լրջութեամբ, քով քովի կեցած, սկսան իրենց ձեռքի փայտերով ան-
խնայ հարուածներ իջեցնել չորս կողմ, գետնին, պատերուն, առաս-
տաղին, ուշադրութիւն ընելով որ չըլլայ թէ տան մէջ թիզ մը տեղ մը-
նայ ուր իրենց փայտի հարուածը չդաշի, վասնզի կուստիկը, անհա-
մաձայնութեան այդ չար ոգին, կարող էր թիզ մը տարածութիւն ու-
նեցող տեղ մը կծկուիլ ու տունէն դուրս չելլել:

Տէր Յակոբի եօթ թոռնիկները, ընտանիքի միւս անդամներու ու-
րախ եւ հետաքրքիր ակնարկներուն տակ, կը մտնէին տան ամէն յար-
կաբաժինները, կը հարուածէին չորս կողմը եւ «կուստիկ դուրս,
կուստիկ դուրս», կը պոռային ոգեւորուած աղմուկով մը: Երբ փոք-
րիկները իրենց դործը վերջացուցած էին, եւ փողոցի դրան ու անոր
չէմքին կ'իջեցնէին իրենց փայտերու վերջին հարուածները, յանկարծ
դրան առջեւ գետնի վրայ նստած ու հողերու հետ խաղալով զբաղուած
Տէր Յակոբի թոռնիկներէն հինգամեայ Գրիգորը, լեղապատառ ճիչ
մը բարձրացնելով, վեր թռաւ իր տեղէն, ու ներս վազելով իր մօր
դիւրիկ նետուեցաւ: Երբ շուարած տնեցիներ սկսան պզտիկին հարցնել
իւր վախին եւ արցունքներուն պատճառը, ան հեղձամղձուկ ձայնով
մը, հազիւ կրցաւ հասկցնել թէ, մեծ ու սեւ շուն մը, իրենց տունէն
դուրս ելաւ վազելով, ու իր գլխու վրայէն ցատկելով դաշտը դնաց:

Տէր Յակոբ լսեց իր թոռնիկի պատմութիւնը, ուրախութեան ար-
ցունքի զոյգ կաթիլներ չողացին իր տակաւին փայլող աչքերուն մէջ,
ապա իրենց պահարանէն դուրս ցատկելով, ինկան ակնակապիչներուն
խորը: Բայց այդ խոր անդունդներէն դուրս ելլելու հնարաւորութիւն
չունենալով լճացան... Տէր Յակոբ երկարեց իր կմախքացած ձեռքե-
րը ու ցամքեցուց այդ երկու փոքրիկ լճակները: Ուրախ էր ան ու եր-
ջանիկ: Իր մահաւանդն առաջ, Աստուած անդամ մը եւս իր հրաշքը
ցոյց տուած էր իրեն, ու ան իր ընտանիքի անդամներուն դառնալով
ըսաւ:

«Այն մեծ սեւ շունը, որ միայն արդար Գրիգորի աչքերը տեսնելու
բախտը ունեցան, մեր տունը մտած կուստիկն (1) էր, կուսի, ան-

(1) Խարեզան.— վանի գաւառաբարբառի մէջ, այն բառերը որոնք
չ տառով կ'սկսին, այդ Հ տառը իւրի կը վերածուի, ինչպէս, հաց —
խաց, հոր — խոր, հաւատք — խաւատք, հայրիկ — խայրիկ, հող — խող,
եւայլն: Խարեզան գրաբար բարդ բառ մըն է, կազմուած հար-եզան/
բառերէն: վանի գաւառաբարբառի մէջ Հ սկզբնատառը իւր փոխուե-
լով եղած է խարեզան, որ ըսել է եզան զարմելու գործիք, այլ բառով՝

համաձայնութեան եւ դժբախտութեան չար ողին: Փա՛ռք Աստուծոյ, Աստուած իր հրաշքը մեզի ցոյց տուաւ, կռնախիւղ մեր տնէն հեռացաւ, օրհնեա՛լ ըլլայ Տիրոջ կամբը»: Ապա հրամայեց իրեն բերել խով մը, խարեզան, եւ ափ մը սերմացու ցորեն, որոնք դրուեցան իր առջեւ: Խաչակնքումով մը օրհնեց զանոնք: Յետոյ իր եօթ որդիները կանչեց իր մօտ, մէկիկ մէկիկ համբուրեց եւ օրհնեց զանոնք, ապա ձեռքը բարձրացնելով, երեք անգամ խաչակնքեց իր ընտանիքի բոլոր անդամները իրարու ետեւէ մօտեցան, յարգանքով համբուրեցին Տէր հօր աջը եւ հեռացան:

Տէր Յակոբ յողնած էր: Ընտանեկան այդ փոքրիկ արարողութիւնը այդ անխոնջ մարդը հարկ եղածէն աւելի յողնեցուցած էր: Եւ ան աչքերը դոցեց քնանալու վիճակի մէջ եղող մարդու մը երեւոյթով, դոհւնակութեան ու երջանիկ ժպտը չրթունքին:

* * *

Օգոստոս 15-ի արշալոյսն էր: Ինչպէս ամբողջ գիւղի, նոյնպէս եւ Տէր Յակոբի հաւնոցին աքաղաղները, թեւերնին թափահարելով կո՛ւկո՛ւ-լի՛կո՛ւ-կո՛ւ, կը կանչէին անդադար: Հայ գիւղացիներու այդ ճշդ դապահ ժամացոյցները, իրենց կուկուլիկուններով արշալոյսի ծագումը կ'աւետէին աղգարարելով խորունկ քունի մէջ թաղուած յոգնած գիւղացիներուն թէ աշխատանքի ժամն է ոտքի ելէք: Գիւղացիներ սկսած էին ոտքի ելլել, ոտքի ելլելու սկսած էին նաեւ Տէր Յակոբի տնեցիները: Երէցիկներ, որ միշտ ալ ամենէն առաջ անկողնէն կ'ելլէր, աքաղաղներու ձայնը լսելով, կարծեց թէ ուշ մնացած է, աճապարանօք հագուեցաւ, եւ առանց չորս կողմ նոյնիւ, ջուր առաւ լուացուեցաւ, եւ իր սովորութեան համաձայն փողոցի դուռը բացաւ, երեսը քանի մը անգամ խաչակնքեց, ու ներս եկաւ Տէր Յակոբին բարի լոյս ըսելու: Դեռ Տէր հօր անկողնոյն չմօտեցած, յիշեց որ Տէր հայրը, երեկոյեան եկեազէն վերջ, երբ օրհնեց իր տնեցիները եւ աչքերը դոցեց քնանալու համար, ալ չէր արթնցած: Մօտեցաւ անկողնոյն, եւ իր սովորութեան համաձայն, «Օրհնեա՛, տէր, բարի լոյս», ըսաւ:

Տէր Յակոբ սակայն չսխառնախնայեց եւ ոչ ալ ամենաթեթեւ շարժում մը ըրաւ: Ան խորունկ քունի մը մէջ թաղուած մարդու մը երեւոյթն ունէր:

Երէցիկներ շփոթեցաւ: Տէր Յակոբի այս օրուան քունը արտասո-

մտրակ: Խարեզանը գիւղացիներու երկրագործական գործիքներու անբաժանելի մասը կը կազմէ:

վոր էր, Տէր հայրը մինչեւ այս ժամը չէր քնանար: 55 տարիներէ ի վեր կը ճանչնար անոր բնաւորութիւնը, դիտէր անոր սովորութիւնները, Տէր հայրը այս ժամուն չէր կրնար քնացած ըլլալ, այսօր ինչո՞ւ կը քնանար: Անձանօթ վախ մը պաշարեց դինք, զգուշաւոր քայլերով աւելի մօտեցաւ, բայց այս անգամ քնացող Տէր հայրը չարթնցնելու մտաւխութեամբ: Յանկարծ նկատեց որ առաստաղէն փայլուն շող մը իջած՝ կը լուսաւորէր Տէր Յակոբի դէմքը: Երէցիկներ կանգ առաւ, չողի ուղղութեամբ վեր նայեցաւ, Տէր հօր գլխուն վերեւ երդիք չկար, ոչ ալ առաստաղը բացուածք մը ունէր: Ո՞ւրիշ ներս կողար այս չողը: Երէցիկներ դարձեալ չողի ուղղութեամբ վեր նայեցաւ, չողը կար բայց բացուածք մը չկար: Աղօթարան էր, բայց տակաւին արեւ ծագած չէր: Ո՞ւրիշ կողար այս չողը: Տէր հօր երեսին նայեցաւ, հանդարտ կը քնանար: Ժպտադէմ էր ան ու տարօրինակ լոյսով մը լուսաւորուած: Սկսաւ դողդղալ, իր շուրջ բան մը կ'անցնէր կը դառնար, բայց ինք չէր կրնար ըմբռնել թէ ի՞նչ էր: Կրկին առաստաղին նայեցաւ, բայց այս անգամ ո՛չ չող կար, ո՛չ երդիք եւ ո՛չ ձեղք մը: Աչքերը լայն լայն բացաւ եւ Տէր հօր նայեցաւ: Այս անգամ անոր գլխուն վերեւ պլպլացող ձէթի ճրագի լոյսով, հազիւ կրցաւ տեսնել Տէր հօր դէմքը: Աչքերը դոց, ժպտը չրթունքին, ան կը քնանար մանուկներու յատուկ խաղաղ քունով մը: Երէցիկներ չկրցաւ համբերել այլեւս, ան դողդողալով ձայնեց. «Տէր հայր, տէր հայր»:

Ոչ մի ձայն, ոչ մի շարժում:

«Տէր հայր, տէր հայր», կրկնեց ան այս անգամ աւելի վախցած եւ աւելի բարձր ձայնով մը:

Ոչ մի ձայն, ոչ մի շարժում:

Պաղ քրտինք մը ծածկեց երէցիկնոջ ճակատը, ծունկերը ծալուեցան, ու ան Տէր հօր անկողնոյն առջեւ ծունկի եկած, երկու ձեռքերով կը շարժէր Տէր հօր մարմինը դայն արթնցնելու դիտաւորութեամբ, եւ անդադար կրկնելով, «Տէր հայր, Տէր հայր»:

Ոչ մի ձայն, ոչ մի շարժում:

Երէցիկներ այս անգամ բռնեց Տէր հօր ձեռքը եւ անկաշաքաշել բայց Տէր հօր ձեռքը կարծես կուրծքին դամուած ըլլար, չէր բացուեր, ու պաղ էր սառոյցի նման:

Երէցիկներ այլեւս հասկցաւ իրեն սխառնած դժբախտութիւնը, եւ «վա՛յ Աստուած իմ» սրտալով, երկու ձեռքերը իր երեսին զարկաւ եւ ուշաթափ ինկաւ Տէր Յակոբի անշնչացած կրծքին վրայ:

Երէցիկնոջ արձակած ճիւղ վայելեանապէս Տէր Յակոբի անկողնոյ շուրջ հաւաքեց ամբողջ ընտանիքը: Անոնք կսկիծով տեսան իրենց պատահած դժբախտութիւնը: Արցունքներու տեղատարափ մըն էր որ

սկսաւ. Տէր Յակոբի մահիճը կը ծփար այդ իրական վշտի հարազատ արտայայտութիւնը եղող արցունքներու մէջ:

Տէր Յակոբի ընտանիքը, իր այդ ողբ ու կոծով, իր աղի ու լեղի արցունքներով, իր յարգանքի տուրքն էր որ կը վճարէր այն վիթխարի կաղնիին, որուն հայրագործով շուքին տակ, երկար տարիներ ապրած էին իրենք խաղաղ ու երջանիկ:

Երէցիկինը իր հարսներու օժանդակութեամբ ուշքի գալէ յետոյ, «տէրտէ՛ր... տէրտէ՛ր...» կը պոռար չարունակ, տարբեր բառեր արտասանելու անընդունակ էր կարծես: Իր մեծ վիշտը մթաղնած էր իր ուղեղը, ուրիշ ջնջուած էին բոլոր բառերը ու միայն տէրտէր բառն էր որ կար ու կը մնար: Ամբողջ տունը քանի մը վայրկեանի մէջ արտասովոր անշարժութեան մը դառապարտուեցաւ, ուրիշ կը լսուէր միայն դառնացած սրտերու վշտաբեկ հեկեկանքները:

Տէր Յակոբի դրացիները լսեցին այս ողբ ու կոծի ձայները, հասկըցան պատճառը, եւ կէս ժամ վերջ, ամբողջ գիւղի բնակչութիւնը, իր առօրեայ զբաղումները մոռցած, հաւաքուած էր Տէր Յակոբին տունը: Տէր Յակոբին մահը աղբած էր բոլորին, բոլորն ալ տխուր էին ու կուլային:

Ամբողջ գիւղի ժողովուրդը, առանց սեռի եւ տարիքի խտրութեան, իրարու ետեւէ կարգաւ կը մօտենային, կը համբուրէին այդ սուրբ, այդ արդար մարդու ձեռքը: Իսկ ինք, Տէր Յակոբ, յաւիտենականութեան գիրկը անցած այդ բարեպաշտ եւ հեղահամբոյր ծերունին, իր մահուան անկողնոյ մէջէն, իր հայրական դորովալից ժպետով կը պատասխանէր բոլորին:

«Սուրբ էր», կ'ըսէին ոմանք, «հրեշտակներու կարգը անցաւ», կ'ըսէին ուրիշներ:

Այդ օր գիւղական աշխատանքներու մասին մտածող չեղաւ: Տէր Յակոբ վախճանած էր, այդ օր աշխատիլ մեղք էր: Եւ ռամիկ ժողովուրդը իր վերաբերումով իր խորունկ յարգանքի մեծագոյն ապացոյցն էր որ կուտար:

Կէս գիշերը անցած էր արդէն, աղօթարանը կը մօտենար: Տէր Յակոբի տան ճրագները այդ գիշեր չէին մարած, ամբողջ ընտանիքը ոտքի վրայ էր: Երեք մեծ թոնիրներ կը վառուէին արդէն, որոնց վրայ կ'եռային երեք մեծ պղինձ մատաղ եւ երեք մեծ պղինձ ձԱԾ: Այդ օր Տէր Յակոբ պիտի հանգչէր իր յաւիտենական բնակարանին մէջ: Ժամերգութենէն եւ մեռելաթաղէն վերջ, իրենց եւ շրջակայ գիւղերէն եկած բոլոր քահանաներ, դպիրներ եւ գիւղացիներ, Տէր Յակոբի տունը պիտի դային մեռելաճաշ ուտելու: Երէցիկինը հեղեղանման արցունքներ հոսեցնելով մէկտեղ, իր տանտիկնոջ պաշտօնին գլուխը

կեցած, իր ձեռքերով կը պատրաստէր իր այնքան սիրած տէրտէրոջ հողեճաշը: Վերջին ծառայութիւն մը կ'ուզէր մատուցանել անոր, որու հետ 55 երկար տարիներ ապրած էր ան խաղաղ ու երջանիկ կեանքով մը:

Կերակուրները եփած, հացերը թխած ու վերջացուցած էին արդէն, երբ եկեղեցւոյ կոչնակի այնքան խորհրդաւոր տախկա՛լ... տուխկո՛ւլ... ներու ձայնը սկսաւ գիւղացիները եկեղեցի հրաւիրել: Կոչնակի ձայնը երէցկնոջ վրայ մահուան քայլերգի մը տպաւորութիւնը թողուց: Իրեն այնպէս եկաւ թէ իր սիրելի տէրտէրոջ ձայնն էր որ կը լսէր, իր սիրելի տէրտէրն էր որ իր վերջին մնաս բարեաւը կ'ըսէր: Եւ ան իր մեծ վիշտի ծանրութենէն ընկճուած, իր դաւակներու թեւերուն կռթնած, կ'թոտած քայլերով ուղղուեցաւ դէպի եկեղեցի, եւ շրջակայ գիւղերէն եկած եօթ քահանաներու եւ բազմաթիւ դպիրներու ընկերակցութեամբ, Տէր Մարտիրոս սկսաւ եկեղեցական արարողութեան:

Պարզունակ դադաղի մը մէջ, շուրջառով մը ծածկուած, եկեղեցւոյ բեմին առջեւ կը հանգչէր ծերունի Տէր Յակոբ: Ան իր դադաղին մէջէն կարծես աւրախ ու ժպտերես, իր հրաժեշտի վերջին ողջոյնը կուտար գիւղական այն պարզունակ եկեղեցիին, ուր ինք 55 երկար տարիներ շարունակ քահանայագործած, աղօթած ու արտասուած էր: Եւ այսօր, իր հրաժեշտի վերջին պահուն, իր պարտքը կատարած առաքինի հովիւի մը նման, հանգարտ խղճով, անդամ մը եւս զիտէր այն խորանը, ուր ինք տարիներով պատարագած ու քարոզած էր: Անդամ մը եւս կարծես կ'ուզէր «ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՅ ՍԷՐ, ՄԻՈՒԹԻՒՆ» իր այնքան սիրած խնդրանքով, դղրդացնել տարիներու բեռան տակ կրքած ու ձեղքոտուած եկեղեցւոյ կամարները, անդամ մը եւս կարծես կ'ուզէր իր հայրական խրատները շնչալ իր սիրած ժողովրդեան աւանջին:

Ամբողջ գիւղը սուգի մէջ էր, առանց արցունքի աչք չկար: Բոլորն ալ ի սրտէ կը ցաւէին այդ կորուստին վրայ: Այդ համատարած տխրութիւնը մէկ մարդու միայն չէր աղբած, մէկ մարդ միայն ներքնապէս զոհ էր եւ ուրախ: Տէր Մարտիրոսն էր ան: Ան վերջապէս կ'ազատուէր ծանր մղձաւանջէ մը, անհանդուրժելի դարձած Տէր Յակոբի ներկայութենէն:

Պատարագը վերջացած էր, Տէր Յակոբի դիակը, Հայ Առաքելական եկեղեցւոյ ծիսական սովորութեան համաձայն, իր վերջին օծումը ստացած էր, ու եօթ քահանաներով ձեռամբարձ կ'ուղղուէր դէպի գերեզմանոց: Գիւղի ամբողջ հասարակութիւնը կը հետեւէր իր առաքինի հովիւի անպահոյճ դադաղին: Քիչ վերջ գիւղական պարզ գե-

րեղմանատան մէջ, անշուք հողաթումբերու կարգին, կը բարձրանար նաեւ Տէր Յակոբի յաւիտենական հանգստարանի պարզ հողակոյտը եւ որուն գրկին մէջ կը ծրարուէր այդ քաջ հովիւը: Եւ Ս. . . դիւղի ժողովուրդը իր աղի արցունքներով կը ցօղէր այդ անշուք, տխուր, ու խորհրդաւոր հողակոյտը:

Տիրացուներ իրենց բուրմունքներու կրակները պարպեցին հողակոյտին վրայ, ուրկէ անուշաբոյր խունկին ծուխը, մեղմիկ քուլաներով սկսաւ վեր բարձրանալ, ընկերանալու համար Տէր Յակոբի հոգիին, որ «Փառք ի բարձունս» երգած պահուն, հրեշտակներու հետ ձեռք ձեռքի տուած, կը ձայնակցէր «Փառք ի բարձունս» աղօթքին, ու կ'ոգնուէր գէպի իր այնքան սիրած ամենակալ Հօր յաւիտենական հանգստարանը, ստանալու համար իր առաքինի կեանքի արժանաւոր հատուցումը:

Գերեզմանոցը բաւական հեռու էր դիւղէն: Յուզարկաւորութեան ընկերացող ժողովուրդը սկսած էր դէպի դիւղ շարժուիլ: Երէցիկներ, որ եկեղեցիէն դէպի տուն դարձած էր, հակառակ իր հարսերու պնդումին, դարձեալ գործի վրայ էր: Ան կ'ուզէր վերջին ծառայութիւն մը ընել իր սիրելի Տէր հօր, ան կ'ուզէր հոգեհացին անձամբ սպասարկել: Իր սրբազան պարտականութիւնն էր այդ, եւ ոչ ոք իրաւունք ունէր բռնել: Ան անձամբ հսկեց սեղաններու պատրաստութեան: Վերջին ակնարկ մը ձգեց չորս կողմ ու ամէն ինչ կանոնաւոր տեսնելով, վերցուց կաթնայ մը ու մառան դնաց, մօտեցաւ իւղի կարասին, իւղը հալելու եւ պատրաստելու ժամը հասած էր, պէտք էր իւղը հանել: Բայց հալիլ թէ մասնաւորապէս այդ նպատակին համար պահուած ընտիր իւղով լեցուն կարասին բերանը բացաւ, քարացած կանգ առաւ: Անբացատրելի սոսկում մը համակեց ամբողջ էութիւնը, ձեռքերը թուլցան, ան կարծես չհաւատաց իր աչքերուն եւ աւելի ծոցաւ ստուգելու համար թէ սխալած չէ: Բայց այս անգամ աւելի մեծ զարհուրանքով մը ետ քաշուեցաւ, ու հալիլ ոյժ ունեցաւ ինքնիրեն չընչելու. «Աստուած իմ, այս ի՞նչ պատիժ էր բերի իմ գլխուն», եւ երկու ձեռքերով ամուր մը ծեծեց իր ծունկերը: Նորէն ծոցաւ ու քննեց, չէ, իր աչքերը լաւ կը տեսնէին. իւղին երեսին վրայ կը հանդուստանար սատկած եւ ուռած մկնիկ մը, իր պիղծ մարմնով պղծելով սուրբ նպատակի մը համար պահուած այդ իւղը: Երէցիկներ կատարելապէս յուսահատած էր, հունձքի ժամանակ լինելուն համար, իրենց իւղի պաշարը սպառած էր, իր յոյսը այդ կարասին վրայ էր, եւ այն ալ, ահա, իր չար բախտէն, այսպէս անսպասելիօրէն պղծուած էր: Աստուծոյ բարեգնքով լեցուն իր տունը առաջին անգամն էր որ կ'ենթարկուէր այս պատուհասին, առաջին անգամն էր որ երէցիկներ նիւ-

թական ճնշման կ'ենթարկուէր, եւ դէմ դէմի կուգար «ԶԿԱՅ» բառին հետ: Ի՞նչ ընել... պատրաստի ուրիշ իւղ չկար, փոխ առնուած կամ դնուած իւղով Տէր հօր հոգեհացը տալ՝ անպատուարեր էր: Անկէ դատ, հունձքի ժամանակ դիւղին մէջ իւղի պաշար դառնել անհաւանական էր, իսկ մկնապիղծ իւղը գործածել հոգեհացին, հոգի սեւցնելէ դատ Աստուծոյ քովն ալ ընդունելի չէր ըլլար: Ի՞նչ ընել, ի՞նչպէս դուրս գալ այդ անել կացութենէն: Երէցիկներ աչքերը սատկած մըկնիկին յառած, կեցած էր անշարժ, քահանաներ եւ դիւղացիներ շուտով կը հասնէին, եւ եթէ իւղը հալուած ու պատրաստ չըլլար, իր օջախը պիտի խայտառակուէր: Եւ այս մտածումներուն տակ ընկճուած՝ ան վախէն սկսաւ դողդողալ: Այդ սոսկումը, սակայն, իր կորսնցուցած դատողութիւնը ետ բերաւ: Ըմբռնեց վայրկեանի լրջութիւնը, յուզուեցաւ, ու իր չորցած աչքերը վայրկենապէս արցունքով լեցուեցան, որոնցմէ երկու կաթիլներ, մառանի երդիքէն ներս ինկած արեգական շողերէն պլպլուն, ինկան իւղին կարասին մէջ, որպէս օրհնութեան միւստի զոյգ սրբասուրբ կաթիլներ...: Երէցիկներ այս անգամ վճռական շարժումով մը ձեռքը մուկին երկարեց, վերցուց, իր գոգնոցով չորցուց այդ պիղծ մարմինը, ապա արագօրէն կապեց իր գլխու ետգմային ձօթը, եւ ետգման նորէն վաթթեց այնպէս մը, որ սատկած մկնիկը դնաց պահուելու երեցկնոջ ծնօտին տակ, ետգմայի ծալքերուն խորը: Ապա՝ «Ո՛վ Յիսուս, դուն սրբես այս պղծութիւնը» ըսելով, վերցուց մէկդի դրաւ երեսի իւղէն բաւական հաստ թաւ մը, եւ մնացեալը սկսաւ կաթնային մէջ լեցնել: Երբ վերջացուցած էր այդ աշխատանքը, կանչեց իր հարսները, որոնք վերցուցին կաթսան եւ կրակին տարին, հալեցուցին, կերտեցին ու խմցուցին իրենց տունը եկած քահանաներն ու ժողովուրդը, որոնք կուշտ ու կուռ ուտելէ ու խմելէ վերջ, «Աստուած հոգին լուսաւորէ, սուրբ հոգիով մխիթարուիք» ըսելով՝ ցրուեցան:

* * *

Տասնհինգ օրեր անցած էին այն օրէն, երբ երէցիկներ մկնապիղծ իւղով ճամբու դրած էր Տէր Յակոբի հոգեհացին եկած ժողովուրդը: Այդ տասնհինգ օրերու ընթացքին, երէցիկներ տասնհինգ վայրկեան չէր կրցած հանգստանալ: Ան իր տունն ու տեղը մոռցած, ամբողջ ժամանակ կ'ուլար ու կ'աղօթէր: Գաղտնի վիշտ մը կը տանջէր դինք: Կը յիշէր թէ ի՞նչպէս ինք իր այդ անբաւ հարստութեան մէջ, գործած էր մահացու մեղք մը, մկնապիղծ իւղ գործածելով իր սիրելի տէրտէրոջ հոգեհացին, յանցանք մը՝ որու թողութեան մասին յոյս չունէր, յանցանք մը՝ որ մէկու մը պատմելու, մէկու մը խոստովանելու քաջու-

թիւնը չունէր: Եւ այսպէս յուսահատ ու ընկճուած, գիշեր ու ցորեկ կ'ուլար ու կ'աղօթէր: Շատ անգամ լուսարարն ու Տէր Մարտիրոսը ստիպուած կը լինէին, գրեթէ կէս մը բռնի, հեռացնել զինք Տիրամօր պատկերին առջեւէն, ուր չոքած կ'ուլար ու կ'աղօթէր, մինչ ժողովուրդը արդէն ժամ մը առաջ հեռացած էր եկեղեցիէն: Տէրտէրն ու ժամկոչը, ինչպէս նաեւ ամբողջ գիւղացիութիւնը Տէր Յակոբի մահուն կը վերադարձին երեքինոջ այդ արցունքները, եւ ամբողջը միասին, իրաւացի կը դանէին չափազանցութեան տարուած այդ ողբ ու կոծը՝ ըսելով. «Տէր Յակոբի համար որքան ալ լայ՝ դեռ քիչ է»:

Օր մը, առաւօտեան ժամերգութենէն վերջ, երբ երէցիկներ իր սովորութեան համաձայն, Տիրամօր պատկերին առջեւ կ'ոթ մոմեր վառած կ'աղօթէր, զգաց որ ժամկոչը իր ուսին դաւաւ, եւ հանդարտ ձայնով մը հրաւիրեց որ դուրս ելլէ: Երէցիկներ քունէն արթնցողի մը պէս ցնցուեցաւ, իր շուրջը նայեցաւ, ու տեսաւ որ եկեղեցին ամբողջապէս ամայի էր: Ե՞րբ եւ ի՞նչպէս ժողովուրդը դուրս ելած էր, որ ինք չէր իմացած: Անգամ մըն ալ իր շուրջը նայեցաւ, եւ երբ համոզուեցաւ թէ իրապէս բոլորովին առանձին է, վճռական շարժումով մը գլուխը վերցուց, ու ժամկոչին դռնալով ըսաւ. «Գնա՛, Տէր Մարտիրոսին ըսէ որ հոս գայ, իրեն ըսելիք ունիմ»:

Ժամկոչը թէեւ քիչ մը իր միտքը չարչարեց, բայց չկարողացաւ կռահել երէցիկնոջ այդ հրամանին նպատակը, եւ լուռ ու հնազանդ դուրս ելաւ, Տէր Մարտիրոսի տունը գնաց եւ յայտնեց անոր երէցիկնոջ փափաքը:

Տէր Մարտիրոս յանկարծակիի եկաւ. ի՞նչ պիտի ըսէր իրեն երէցիկներ, ինչո՞ւ փոխանակ տան, եկեղեցւոյ մէջ կ'ուղէր տեսնուիլ իրեն հետ: Թեթեւ ժպիտ մը, ներքին եւ անխոստովանելի մտքերու այդ բազմալեզու դաւաճանը, արագ պտոյս մը գործեց Տէր Մարտիրոսի շրթներուն վրայ, եւ նոյն արագութեամբ անհետացաւ: Բայց սրատես աչքերու համար, Տէր Մարտիրոսի մտքէն անցածները այդ թեթեւ ժպիտով բացատրուած էին արդէն: Ան այդ տեսակցութիւնը ի նպատակ իրեն շահագործելու որոշումն էր որ կուտար, եւ իրաւ ալ ան մտածեց թէ երէցիկներ անպայման կարեւոր ըսելիք մը ունէր, հաւանաբար իրեններէն գաղտնի գումար մը պիտի տար իրեն Տէր Յակոբի հոգւոյն աղօթելու համար: Այո՛, երէցիկներ կարեւոր բան մը պիտի ըսէր իրեն, որու մասին իր տնեցիները լուր ունենալու չէին, այլապէս ինչո՞ւ եկեղեցւոյ մէջ կ'ուղէր տեսնուիլ իրեն հետ: Եւ առանց ժամանակ կորսնցնելու՝ տաքի ելաւ եւ եկեղեցի գնաց:

Տէր Մարտիրոս երբ եկեղեցիէն ներս մտաւ, տեսաւ երէցիկներ որ Տիրամօր պատկերին առջեւ ծունկի եկած կուլար ու կ'աղօթէր, եւ

այդ յափշտակուած աղօթողի տեսքէն սոսկաց: Որքան երկիւղած է այս կինը, մտածեց ինքնիրեն, ու ծունկերը սկսան դողալ, կարծես թէ յանձաւոր մը լինէր որ դատաւորին կը ներկայանար: Կնոջ մը հաւատքին ուժգնութիւնը, զգացնել տուած էր եկեղեցւոյ այդ պաշտօնեային, իր պզտիկութեան չափը: Եւ ան խօսելու քաջութիւնը կորսնցուցած, ստիպուած եղաւ երեք անգամ բարձրաձայն հաղալ իր ներկայութիւնը զգացնելու համար: Ան կը վախնար խօսելով խանգարել այդ յափշտակուած աղօթքը: Ինք քահանայ լինելով մէկտեղ՝ հաւատքի այդ աստիճան ուժգնութեան անծանօթ էր:

Երէցիկներ Տէր հօր հաղէն սթափած, գլուխը բարձրացուց, ու Տէր Մարտիրոսը տեսնելով անմիջապէս ոտքի ելաւ, համբուրեց անոր ձեռքը, եւ ապա՝ «Տէր հայր, կարգիդ մատաղ, չբարկացա՞ր որ այս նեղութիւնը տուի քեզի»:

— Ձէ՛, երէցիկին, մեր պարտականութիւնն է այս: Ի՛նչ, տնաչէն, ի՞նչ կը հասկնաս այսքան լալով, հանդուցեալը սուրբ մարդ էր, հանդարտ վախճանեցաւ եւ փառքով թաղուեցաւ, ո՛ւր էր որ ամէն մարդ հանդուցեալի նման արժանի լինէր փառքով թաղուելու: Տէր Մարտիրոս այսպէս խօսելով՝ կ'ուղէր ժամանակ շահիլ իր կորսնցուցած քաջութիւնը վերադառնելու համար, եւ միեւնոյն ատեն կը ջանար ցաւակից ու կարեկից ցուցնել ինքզինք, որպէսզի երէցիկներ աւելի վստահութիւն ունենայ իր վրայ, եւ իր խոստովանելիքը մանրամասնութեամբ ըսէ, եւ կամ եթէ գաղտնի նուէր մը պիտի տար, աւելի մեծ բան մը տար:

— Տէր հայր, կարգիդ մատաղ, քեզի կանչեցի խոստովանելու համար, ծանր մեղք մը գործած եմ, խիղճս զիս կը տանջէ, իմ ճարն ու ապաւէնը դուն ես: Եւ նորէն սկսաւ դառնօրէն արտասուել:

Տէր Մարտիրոսի ենթագրութեանց գլխաւոր մէկ մասը ջուրը կ'իյնար: Երէցիկներ իր որդիներէն դադտնի, հանդուցեալ Տէր Յակոբի հոգւոյն աղօթելու համար, աջահամբոյր մը տալու չէր կանչած զինք. կանչած էր խոստովանելու համար միայն: Հը՛մ, մտածեց ինքնիրեն, եւ սակայն խոստովանութիւնն ալ երբեմն աջահամբոյրով մը կը վերջանայ: Եւ ան պատրաստուեցաւ ըսելու խոստովանութիւնը: Իրեն կը մնար ճշդել մեղքին մեծութեան աստիճանը՝ սարսափեցնել կարողանալու համար այդ բարեպաշտ երէցիկներ, որ շատ հարուստ էր, եւ իր մեղաց թողութիւն ստանալու համար, անպայման պիտի ուղէր լաւ մը վարձատրել իր խոստովանահայրը:

— Մի՛ լար, երէցիկին, մեղքերուն թողութիւն տուողը մեր ամենուս Արարիչն է, ըսէ նայիմ ի՞նչ մեղք ես գործած, խոստովանողին եւ ուղիղ սրտով ապաշխարողին Աստուած կը ներէ, անհոգ եղիր:

— Տէր հայր, կարգիդ մատաղ, ըսաւ երէցիկինը հեղձամղձուկ ձայնով մը, գիտեմ որ իմ դործած մեղքը ծանր է, կը վախնամ որ Աստուծոյ պատիժը իմ տան վրայ թափի:

— Աստուած չընէ, որ օճախիդ փորձանք մը պատահի, ինչո՞ւ այդպիսի բաներ կը խօսիս, երէցիկին, աղօթէ՛, ապաշխարէ՛, աղքատներուն ոգորմութիւն տուր, եւ Աստուած կը ներէ քեզի քու մեղքերդ: Ըսէ՛ նախիմ, օրհնուած, ի՞նչ մեղք ես դործած, որ այդքան կը վախնաս:

— Տէր հայր, Տէր Յակոբի թաղման օր տուած հոգեհացս...:

— Հոգեհացը շատ լաւ էր եւ շատ առատ, մեր գիւղի մէջ այդ տեսակ հոգեհաց տուող չէ եղած, եւ ոչ ալ կը լինի, — պատասխանեց Տէր Մարտիրոս՝ շողոքորթելով:

— Չէ՛, տէր հայր, չէ, այդ հոգեհացի իւղը պիղծ էր:

Տէր Մարտիրոսի աչքերը բոցաւառուեցան, ու հանդարտութիւն կեղծելով հարցուց.

— Ինչո՞ւ երէցիկին, ի՞նչ կայ որ, ինչո՞ւ պիղծ էր:

— Ա՛խ, Տէր հայր, կարգիդ մատաղ, գիտեմ որ իմ մեղաց թողութիւն չի կայ, գիտեմ որ իմ մեղքս մեծ է, բայց ի՞նչ ընէի, այդ օր ձեռքս ճար չկար:

— Ըսէ՛ նախիմ, ինչո՞ւ պիղծ էր, — վրայ բերաւ Տէր Մարտիրոս, անհամբերութեան յայտնի չարժուձեւով մը:

— Տէր հայր, կարգիդ մատաղ, այդ հոգեհացին դործածած իւղի կարասին մէջ մուկ էր ինկած:

— Վա՛յ, — բացաղանջեց Տէր Մարտիրոս, որպէս թէ սարսափած այդ զարհուրելի յայտնութենէն, աշխատելով միաժամանակ այնպիսի երեւոյթ մը առնել որ երէցիկնոջ գլուխը մաղ մը չմնայ առանց սարսուռւլու, — այդ ի՞նչ սոսկալի եւ ծանր մեղք մը դործած ես, երէցիկին, խեղճ Տէր Յակոբ, մեղա՛յ, մեղա՛յ, «Ողորմեա՛ ինձ Աստուած ըստ մեզի ողորմութեան քում, ըստ բազում գթութեան քում, քաւեա՛ դանօրէնութիւն իմ», մեղա՛յ, մեղա՛յ, այս ի՞նչ մեծ մեղք ես դործած, երէցիկին:

Տէր Մարտիրոսի մեղաները եւ շփոթուած երեւոյթը, այնքան յուսահատեցուցին խեղճ երէցիկինը, որ քիչ մնաց պիտի խելագարուէր, մանաւանդ երբ Տէր Մարտիրոսը «խեղճ Տէր Յակոբ» ըսաւ: Ըսել էր որ իր դործած մեղքը ոչ միայն իր հոգւոյն, այլ նաեւ Տէր Յակոբի անրիժ հոգւոյն ալ մեղք հասցուցած էր, ու ան յուսահատ, Տէր հօր փէշերը համբուրելով, թողութիւն տուր, Տէր հայր, կարգիդ մատաղ, թողութիւն տուր, ուրիշ իւղ չկար, ի՞նչ ընէի, ստիպուած էի, դուն ալ գիտես որ կալ կութի, սարակ սարւորի օրեր են,

իւղ պէտք է որ դիմանայ, ես ի՞նչ ընէի, ես ի՞նչ գիտէի որ այդ դուրամը պիտի դար իմ գլխուն, թողութիւն տուր, Տէր հայր, ոտքդ պագնեմ, թողութիւն տուր:

— Թողութիւն, — կրկնեց Տէր Մարտիրոս մտախոհ երեւոյթով մը, — երէցիկին դուն գիտե՞ս քու դործած մեղքիդ մեծութեան չափը, դուն մեղք հասցուցած ես ոչ միայն քու եւ Տէր Յակոբի հոգիներուն, այլ պղծած ես ամբողջ ժողովուրդը, եւ եօթ քահանաներ, դուն պղծած ես եօթ քահանաներու բերանները, որոնք ամէն կիրակի սուրբ հաղորդութիւն կը ճաշակեն, իսկ սուրբ հաղորդութիւնը դուն գիտես որ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի մարմինն ու արիւնն է, այդ բերանները սուրբ տաճարներ են, իսկ դուն գիտե՞ս ինչ ըսել է եօթ տաճարներ մէկէն պղծել, «մեղա՛յ Տէր, մեղա՛յ, քաւեա՛ դանօրէնութիւնս իմ»:

Երէցիկինը տէր հօր թուած թուր մեղքերը հաշուի առած էր, բայց Քրիստոսի եօթ տաճարներ պղծելը, այսինքն եօթ քահանաներու բերանները պղծելը մաքէն իսկ չէր անցուցած: Տէր հայրը ճիշտ կ'ըսէր, չէ՞ որ այդ իւղէն կերան նաեւ մեռելաթաղին մասնակցող եօթ քահանաներ, այլեւս ի՞նչպէս արդարանար, երբ անկղ դատաստանին ներկայանալու ժամը դար, ի՞նչ պատասխան պիտի տար Տէր Յակոբին, որ անտարակոյս արցունքոտ աչքերով իրեն պիտի ներկայանար ու հարցնէր. «Այս ի՞նչ է քու ըրածդ, երէցիկին»: Ու մինչ իր միտքը մեռնելէն վերջ պատահելիքներով էր զբաղուած, չրթունքները մեքենաբար կը կրկնէին. «Թողութիւն տուր, Տէր հայր, կարգիդ մատաղ, թողութիւն տուր»:

— Ա՛յ տնաչէն, այդ իւղը կերցնելէն առաջ, դոնէ ինծի լուր տալիւ, ես Աւետարան մը կը կարդայի վրան, երեսէն քիչ մը իւղ կը հանէինք, մէջը քանի մը պուտ միւռոն կը կաթեցնէինք, կը սրբուէր եւ այլեւս մեղք չէր մնար, չէ՞ որ ես քահանայ եմ, ինչո՞ւ այս տեսակ մեղք մը դործեցիր առանց ինծի լուր տալու, ամսոս որ 55 տարուան երէցիկին ես, եւ տէրտէրոջ մը չափ խելքդ այս տեսակ բաներու կը հասնի:

Տէր Մարտիրոս իր այս յանդիմանականով ու կէս շողոքորթ խօսքերով կը ջանար աւելի տպաւորել խեղճ երէցիկինը, ու իր թագուն նըպատակներուն գերի դարձնել զայն:

Իսկ երէցիկինը, տէր հօր ըսածները կատարեալ ճշմարտութիւններ համարելով, կ'ընդունէր որ թեթեամտութիւնը, եւ իր յոյսը միայն ու միայն Տէր հօր տալիք թողութեան վրայ դնելով, ըսաւ.

— Իրաւունք ունիս, տէր հայր, ես դոնէ քեզի լուր տալու էի, ի՞նչ ընեմ սատանան խնլքս դողցաւ, չմտածեցի, թողութիւն տուր, Տէր հայր, կարգիդ մատաղ, թողութիւն տուր:

Տէր Մարտիրոս լուռ էր ու մտախոհ, ան մասամբ մը հասած էր իր նպատակին: Սուրբի համբաւ վայելող Տէր Յակոբի այրին, ծանր մեղքի մը մէջ թաթախուած, ծունկի եկած էր իր առջեւ: Ան համոզուած էր, որ երէցկիւնը իր ջերմեռանդութեան շնորհիւ, ինկած էր իր ճանկը: Իր դործած մեղքը շատ սուղի պիտի նստեցնէր իրեն, եւ ան կը խորհէր թէ ի՞նչ միջոցի դիմելու էր մեղքը աւելի ծանրացնելու եւ իր ազդեցութիւնը աւելի բարձրացնելու համար: Եւ խորհելով թէ 15 օր առաջ իւղի մէջ սատկած մկնիկը երէցկիւնը չէր կրնար պահած ըլլալ, գիւտ ընողի մը ուրախութիւնը զգաց, բայց իր ներքին զգացումները ծածկել գիտցող վարպետի մը նման, լուրջ ու մտախոհ երեւոյթ մը առնելով ըսաւ.

— Եթէ իւղի մէջ սատկած մուկը պահած ըլլայիր, դարձեալ ճար մը կը խորհէինք, բան մը կ'ընէինք:

Երէցկիւնը խաւարած սրտին մէջ յոյսի փոքրիկ շող մը ինկաւ: Տէր հայրը իր խօսքերով ըսել կ'ուզէր թէ, եթէ մուկը մէջտեղ դար, մեղքին ալ թողութիւն կ'ըլլար, եւ բարխացած այդ յայտնութենէն, եւ իր մուկը պահած ըլլալու հեռատեսութենէն, Տէր հօր աջը համբուրեց եւ՝ «կարգիդ մատաղ, Տէր հայր, մուկը պահած եմ, քովս է, կարասնէն հանեցի թէ չէ, եազմայիս ճոթը կապեցի, մինչեւ այսօր չեմ քանդած, ահա հոս է», ըսաւ եւ եազմայի ճոթը վրի տակէն դուրս քաշեց ու սկսաւ հանդոյցը քանդելու ետեւէ ըլլալ: Այնքան ուրախ էր եւ ձեռքերը այնքան կը դողդողային, որ քանդելու դործողութիւնը կարծես յառաջ չէր երթար:

Տէր Մարտիրոսի դէմքը թթուեցաւ, զղջաց իր ըսած խօսքին վերայ, անիծեց իր անխելութիւնը, իր մտքէն չէր կրնար անցնել որ 15 օր առաջ իւղի մէջէն հանուած սատկած մուկ մը, երէցկիւնը կրնար պահած ըլլալ, եւ այն ալ իր գլխու եազմայի ճոթին մէջ: Անիծեալ պառաւ, մրմնջեց իւրովի՝ ինքն իրմէ ելած: Տէր Մարտիրոս ինք իր ձեռքով իր դործը աւրած էր, ու հիմա կը խորհէր թէ ի՞նչպէս դուրս գալու էր այդ կացութենէն, որուն ենթարկուած էր իր անզգուշութեան մը հետեւանքով: Իր միտքը կը դործէր արտակարգ արագութեամբ մը, պէտք էր սխալը դարմանելու եւք մը գտնել: Եւ ճիշտ այն վայրկեանին երբ երէցկիւնը իր եազմայի ճոթը պիտի քանդէր՝ մուկը ցուցնելու համար, Տէր Մարտիրոս արագ շարժումով մը անոր ձեռքը բռնեց, եւ ահաբեկուածի մը շեշտով ըսաւ.

— Մի՛, մի՛ քանդեր, հոգուդ մեղքը մի աւելցնեք, հոս եկեղեցի է, Աստուծոյ տունն է, սուրբ է, հոս մի՛ քանդեր, մուկը հիմա հոտած կը լինի, եւ անոր պիղծ հոտը կը տարածուի եկեղեցւոյ մէջ «մեղա՛յ, Տէր մեղա՛յ, քաւեա՛ դանօրէնութիւնս իմ», ո՛րքան մոլորուած է այս

խեղճ կիւնը, ո՛վ տուրբ կոյս դուն բարեխօս լինիս քու միածնիդ քով, որ ներէ այս խեղճ մոլորուածին», ապա յաճախեալ շեշտով մը աւելցուց.

— Երէցկիւն, այս տասնեւհինգ օրէ որ դուն այս պիղծ մուկը քեզի հետ եկեղեցի կը բերես, ու ծունկի կուգաս սուրբ Տիրամօր պատկերին առջեւ. վա՛յ խեղճ Տէր Յակոբ, մեղա՛յ, Տէր, մեղա՛յ, այս ի՞նչ մեծ մեղք ես դործած դուն, երէցկիւն, այս ի՞նչ մեծ զուլում ես բերած մեր գլխուն. վախճա՛մ թէ մեր գիւղի գլխուն փորձանք մը դայ, «Ողորմեա՛ ինձ Աստուած, ըստ մեծի ողորմութեան քում, ըստ բազում գթութեան քում, քաւեա՛ դանօրէնութիւնս իմ»:

Տէր Մարտիրոս լռեց: Իր անզգուշութեամբ արտասանած մէկ խօսքին երեսնէն ստեղծուած անել կացութենէն դուրս գալու ճամբան դառած էր, մատնանշելով երէցկիւնը դործած այս նոր եւ աւելի ծանր մեղքը. իր հեղինակութիւնը վերագտած էր: Հապա եթէ իր այս մեղքին պատճառով ամբողջ գիւղը աստուածային պատժի ենթարկուէ՞ր: Տէր Մարտիրոս դո՛հ էր իր այս գիւտէն, ան լռեց եւ սպասեց որ իր այս նոր գիւտը իր արժանաւոր ազդեցութիւնը թողու չուարած երէցկիւնը վրայ:

Երէցկիւնը յուսահատութենէն տեղն աւ տեղ ցամքած էր: Տէր հայրը բացած էր իր կոյր աչքերը, ցոյց տուած էր իր դործած ուրիշ աւելի ծանր մէկ մեղքը, որու մասին ինք այնքան յիմար էր եղած, որ չէր մտածած նոյնիսկ. Տէր հայրը ճիշտ կ'ըսէր, ինչպէ՞ս կարելի էր այդ պիղծ մուկը տասն եւ հինգ օր շարունակ եկեղեցի բերել եւ ծունկի գալ Տիրամօր պատկերին առջեւ, առանց խորհելու թէ այդ մուկը հոտած կը լինի: Եւ ճիշտ այդ մտածումի ատեն, իր քիւնը դարկաւ այնպիսի դարչելի հոտ մը, որ դրեթէ խելքը գլխէն գնաց:

Երէցկիւնը հոգեկան այդ տանջանքին մէջն էր, երբ Տէր Մարտիրոս, իր խօսքերուն թողուցած տպաւորութենէն դո՛հ, ուժով մը բռնեց անոր թեւը եւ եկեղեցիէն դուրս հանեց դայն, ապա բաւական մը հեռացնելէ վերջ, հրամայական շեշտով մը ըսաւ.

— Գետին ձգէ այդ պիղծ կենդանին:

Երէցկիւնը արցունքներու մէջ խեղդուած, յուսահատ եւ կիսամեռ, դալկահար տերեւի մը նման դողդողալով, քանդեց իր եազմային հանդոյցը, եւ մէջի մուկը գետին ձգեց:

Հազիւ թէ մուկը գետին ինկած էր, երբ Տէր Մարտիրոսն ու երէցկիւնը սարսափահար ետ ետ քաշուեցան, եւ ապա ապշած ու բերանաբաց սկսան մէյ մը գետին, մէյ մը իրարու նայիլ: Երկուքն ալ իրենց աչքերուն չէին հաւատար, հոտած մկնիկի փոխարէն, գետնի վերայ կը ժպտէր զուարթ ու կարծես արմատէն նոր քաղուած մանիշակ-

ներու սիրուն փնջիկ մը:

— Երէցիկ՛ն... երէցիկ՛ն... կակազեց Տէր Մարտիրոս դողդուղալով, ան մէջ մը մանիշակի փնջիկին, մէջ մը երէցնոջ կը նայէր, յանցաւորի մը յատուկ վախկոտութեամբ:

Իսկ երէցիկինը շփոթուած, ու պատահածէն բան մը չհասկցողի մը միամտութեամբ, լալով ու դողդողալով, մեղա՛յ... մեղա՛յ... կը կրկնէր շարունակ, մէջ մը մանիշակին եւ մէջ մը Տէր Մարտիրոսին նայելով:

Բարին Աստուած հոտած մուկը մանիշակներու փնջիկի մը վերածած էր ու իր այդ անսպասելի հրաշքով, վարձատրած էր մէկի բարեպաշտութիւնը եւ պատժած՝ միւսի չարասրտութիւնը:

* * *

Եօթը երկար ամիսներ անցած էին այն օրէն, երբ երէցիկինը, իր ջերմեռանդ աղօթքներով եւ արցունքի սոսառ կաթիլներով, իւրի կարասին մէջ սատկած մկնիկը, փունջ մը մանիշակի վերածած էր, տատուածային հրաշքով մը, հրաշք մը՝ որուն իրազեկ եղաւ միայն այն ատեն, երբ խոտատիրոս եւ անպարկէշ Տէր Մարտիրոսը պապանձեցուց, հոտած մկնիկի մը փոխարէն, փունջ մը մանիշակ նետելով աւոր ոտքերուն առջեւ: Այդ օրը, այդ մեծաքանակ հրաշքին օրը, ան ծնեցաւ, երկիւղածութեամբ վերցուց իր խոր հաւատքի անվիճելի պարզեւը եղող այդ փնջիկը, ջերմեռանդութեամբ համբուրեց, եւ սրբութեան մը նման իր կուրծքին մէջ դնելով տուն դարձաւ, մետաքսեայ թաշկինակներով փաթթեց զայն եւ դրաւ Տէր Յակոբի դարձած անձնական ձեռագիր Աւետարանին վրայ, նորոգեց այդ Աւետարանին առջեւ կախուած մշտաւառ կանթեղին ձէթը, ապա ծնրադրեց ու ժամերով լացաւ ու աղօթեց, կտակելով միաժամանակ իր որդիներուն եւ հարսերուն, որ իր մեռած օրը, այդ փնջիկը իր կրքին վրայ դնեն ու իրեն հետ թաղեն:

Այդ հոգեկաւոր հրաշքէն ուղիղ եօթ ամիս յետոյ, Տէր Յակոբի տունը դարձեալ իրաբանցման, ողբ ու կոծի, սուգի ու արցունքի մէջ էր: Մեռած էր հրաշագործ երէցիկինը: Տէր Յակոբի զաւակները, յարգելով իրենց մօր կտակը, այդ փունջ մը մանիշակը դրին անոր կրծքին վրայ, երկու ձեռքերուն մէջտեղ: Փնջիկը տակաւին թարմ էր ու ժպտուն, ճիշտ այնպէս ինչպէս որ էր հրաշքին օրը:

Տէր Մարտիրոս հողին յանձնեց նաեւ հրաշագործ երէցիկինը, բայց այս անգամ արդէն քահանայի մը վայել երկիւղածութեամբ: Եթէ հրաշք պատահած օրը, մանիշակի եղանակ լինէր, կարող էր կասկածիլ, որ երէցիկինը իր գլխուն խաղ մը խաղացած էր, բայց Օգոս-

տոսի վերջ, ցորենի ասկեղօծ հասկերով շրջապատուած իրենց գիւղին մէջ կամ շրջանները, մանիշակ գտնել անհնարին բան էր: Մաքիսի այդ գեղեցիկ ծաղիկը, Օգոստոսի վերջերը, ցորենի հասկերուն հետ քով քովի չէր կրնար ապրիլ: Զէ՛, հրաշք էր ան, հրա՛շք, Աստուած իր այդ հրաշքով իմ աչքերս բանալ ուզեց, «Ողորմեա՛ ինձ Աստուած, ըստ մեծի աղորմութեան քում, ըստ բազում գթութեան քում, քաւեա՛ դանօրէնութիւնս իմ», մրմնջեց Տէր Մարտիրոս, այս անգամ կատարեալ հաւատացեալի մը ջերմեռանդութեամբ:

Եօթ ամիս առաջ վախճանած Տէր Յակոբի հողակոյտը կարծես հրճուանքէն կը խայտար: Իր կողքին բարձրացած էր հողակոյտ մը, որու տակ հանգստացողը, նոյնքան մաքուր էր եւ արդար, որքան ինք:

Երկար է տողանցքը այն բազմաթիւ տարիներուն, որոնք եկան եւ անցան այդ զոյգ անշուք հողաթումբերուն վրայէն: Անոնք այսօր գետնին հաւասարած են դրեթէ, բայց մինչեւ այսօր ալ, անծանօթ ուղեւոր մը, եթէ Ս... գիւղին գերեզմանատունը այցելէ Մայիս եւ Յունիս ամիսներուն, իր հոտոտելիքը պիտի դիմումայ մանուշակի մեղմ եւ հաճելի բոյրով մը. եւ եթէ ուղէ այդ հոտին աղբիւրը դռնել, կանգ պիտի առնէ զոյգ մը դրեթէ անհետացած շիրիմներու առջեւ, որոնցմէ միոյն կրծքին խոտերու մէջ պահուած պիտի տեսնէ մանիշակի թփիկ մը, որու կանաչ տերեւներու մէջէն, համեստօրէն գլուխին ծռած, կը ժպտին զոյգ մը զուարթ մանիշակներ: Երէցիկնոջ հողակոյտն է ան, որու տակ թաղուած հրաշքի արդիւնք եղող մանիշակի փնջիկէն ընձիւղած է այդ թփիկը, իր անբաժանելի զոյգ մանուշակներով, խորհրդանշը տարիներ առաջ ապրող, իրենց չափ հեղ ու խոնարհ, մաքուր եւ առաքինի Տէր Յակոբին եւ հրաշագործ երէցիկնոջը:

26 Նոյեմբեր 1930, Ռիպէյքոֆ-Բրէքօ

ՆՈՒԱՐԴԻՆ ԶՈՀԸ

Վանայ կապուտակ լիճի արեւելեան ափի վրայ, կը բարձրանան երկու ապառաժներ, մէկը բարձր ու մեծ, ձգուած արեւելքէ արեւմուտք, միւսը աւելի փոքր եւ ցած, յուշարձանի մը դերքով: Երկուքն ալ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր, իրարմէ հազիւ մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ կեցած, անթարթ աչքերով իրարու կը նային: Այս ապառաժները անշարժ են, անկենդան ու անխօս այն ժամերուն, երբ մարդիկ կը շարժուին, կը խօսին ու կը դորձեն, բայց երբ մութը կը կոխէ, աստղիկները կ'սկսին փալկիլ, երբ մարդիկ կը քնանան, կեանքը կը դադրի, ու խաղաղութիւն կը տիրէ երկրին վրայ, այն ատեն անոնք կեանք կ'ստանան, կը շարժուին, կը քալեն, իրարու կը մօտենան, եւ վազմի բարեկամներու նման բարեւելով զիրար, խօսակցութեան կը բռնուին: Անոնք այդ խօսակցութեանց ընթացքին ընդհանրապէս վերջիշումներու անձնատուր կ'ըլլան, իրարու կը պատմեն իրենց տեսածներն ու լսածները, կը խօսին իրենց անցեալի փառքերէն, ներկայի անփառունակ վիճակէն: Այսպէս, առանց ձանձրանալու ժամերով կը խօսին ու կը պատմեն, մինչեւ որ արշալոյսի յուշարար զեփիւռը դայ իրենց ականջներուն փափալու «արշալոյս է»... Այն ատեն անոնք հրաժեշտի համբոյր մը փոխանակելով, իրենց տեղերը կը վերադառնան, ու կը վերստանան իրենց լուռ ու արձանացած դերքը: Այնքան դոյշ են անոնք, եւ այնքան դադտնապահ, որ տակաւին մարդկային աչք մը չէ տեսած անոնց հանդիպումը, եւ ոչ ալ մարդկային ահանջ մը լսած է անոնց խօսակցութիւնները:

Ասոնցմէ առաջինը կը դտնուի հայոց Արա Գեղեցիկ նահապետի ՎԱՆ ամարանոցին մէջ, զոր յետոյ, Ասորեստանցոց աշխարհակալ Թադուհին քաղաքի վերածելով, իր անունով ՇԱՄԻՐԱՄԱԿԵՐՏ կոչեց: Սալայն Շամիրամի մահով, մեռաւ նաեւ այդ արուեստական անունը, քաղաքը վերստացաւ իր նախկին անունը, ՎԱՆ, որ կը շարունակէ պահել իր դոյութիւնը մինչեւ այսօր:

Այս քարաժայռը, որ ժամանակ մը Թատերաբեմը եղած է Արա Գեղեցիկի եւ իր ժողովուրդին ԱՆԱՀԻՏ աստուծոյն ուրախ սոնակատարութեանց, տակաւին կը շարունակէ պահել իր դոյութիւնը: Ան, փառազուրկ, բայց հպարտ ասպետի մը նման, դուրսը բարձր բռնած,

կ'արհամարհէ չարագործ ձեռքերու իր դիտու պսակը խլելու զագրելի ոճիրը: Ան կը շարունակէ իր առնական կեցուածքով, անգիտանալ դարերու հողովոյթը, գալիք սերունդներուն պատմելու համար Արայի եւ իր ժողովրդեան կորած փառքը, անոնց շինարար նկարագիրը, որ մինչեւ այսօր ալ, թշնամիի աւերիչ հարուածներու մէջէն, կը շարունակէ վերընձիւղիլ, միշտ թարմ, միշտ կորովի, միշտ աննուաճ: Այդ քարաժայռը կը կոչուէր ու կը կոչուի Վանայ բերդ:

Երկրորդը կը դտնուի առաջինին Վիւսիս-արեւելակողմը, մէկ ժամ հեռու Լեզք անուն զուտ հայաբնակ գիւղին մէջ, ուր գլխահակ ու կորաքամակ ալեւորի մը նման, գիւղական համեստ խրճիթներու վրայ ծռած, ուշադրութեամբ կը դիտէ անոնց կեանքն ու կենդանութիւնը, եւ կարծես թէ բան մը կը փնտռէ ու չտեսներ: Այս ժայռը Վանի բարբառով կը կոչուի Լեզքայ քար:

Ամէն գիշեր երբ այս երկու ժայռերը քով քովի կուգան, միշտ ալ փոքրը, տիրութեամբ համալուծած չեչուով մը կ'ըսէ մեծին, — Եղբայր, ժողովուրդը նոյն ժողովուրդն է, մեր Արայի ժողովուրդը, անոնք կոնակէս վար առին Արալէզ կուռքերը, ու տեղը դրին Ամեհափրկիչ անունով եկեղեցի մը, բայց եթէ լեզք կուռքերը չկարողացան Արային կեանք տալ, այս Ամեհափրկիչ եկեղեցին ալ չկարողացաւ այս ժողովուրդը փրկել իր գերութեան շղթաներէն: Ամէն օր կը նայիմ, ամէն օր կը փնտռեմ, բայց ոչ Արայի օրերու փառքը, եւ ոչ ալ այդ օրերու ուրախութիւնները վերադարձած են տակաւին:

«Կը տեսնե՞ս» դիտուս վրայ տնկուած նիզակի մը նման սա միւսըն, — կը պատասխանէ մեծ քարաժայռը, մինչեւ որ ասիկա հիմնադատակ չկործանի, թու քղանքներուդ տակ ապաստանող խրճիթներու մէջ Արայի օրերու երջանկութիւնը չի վերադառնար, բայց համբերել զիտցիր, այդ ալ պիտի տեսնես:

Այս է այն սովորական խօսակցութիւնը, որ այս երկու ժայռերու գիշերային հանդիպումի ատեն կը կրկնուին շարունակ:

Այս երկու ժայռերը, թէեւ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր զիրար կը դիտեն, բայց անոնց բարեկամութիւնը, համեմատած իրենց կեանքին, դեռ նոր է, հազիւ քանի մը դարերու պատմութիւն ունի, ու այդ պատմութիւնը, որ կենդանի մնացած է իրենց մօտերը բնակող ժողովրդեան աւանդութեանց մէջ, այսպէս կը խօսի անոնց բարեկամութեան ծագման մասին:

Արայի եւ Շամիրամի պատերազմը դեռ նոր էր վերջացած: Վանայ դաշտը ծածկուած էր հայկական եւ ասորական մարտիկներու դիակներով: Արնաթաթալ եւ ջարդուփշուր եղած նիզակներու, սուրերու, սաղաւարտներու եւ վահաններու կտորուանքներ ցրուած էին չորս

Վանայ կապուտակ լիճի արեւելեան ափի վրայ, կը բարձրանան երկու ապառաժներ, մէկը բարձր ու մեծ, ձգուած արեւելքէ արեւմուտք, միւսը աւելի փոքր եւ ցած, յուշարձանի մը դիրքով: Երկուքն ալ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր, իրարմէ հաղիւ մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ կեցած, անթարթ աչքերով իրարու կը նային: Այս ապառաժները անշարժ են, անկենդան ու անխօս այն ժամերուն, երբ մարդիկ կը շարժուին, կը խօսին ու կը դործեն, բայց երբ մութը կը կոխէ, աստղիկները կ'սկսին փալթիլի, երբ մարդիկ կը քնանան, կեանքը կը դադրի, ու խաղաղութիւն կը տիրէ երկրին վրայ, այն ատեն անոնք կեանք կ'ստանան, կը շարժուին, կը քալեն, իրարու կը մօտենան, եւ վազմի բարեկամներու նման բարեւելով դիմար, խօսակցութեան կը բռնուին: Անոնք այդ խօսակցութեանց ընթացքին ընդհանրապէս վերջիչումներու անձնատուր կ'ըլլան, իրարու կը պատմեն իրենց տեսածներն ու լսածները, կը խօսին իրենց անցեալի փառքերէն, ներկայի անփառունակ վիճակէն: Այսպէս, առանց ձանձրանալու ժամերով կը խօսին ու կը սլաւամեն, մինչեւ որ արշալոյսի յուշարար դեփիւռը դայ իրենց ականջներուն փափսալու «արշալոյս է»... Այն ատեն անոնք հրաժեշտի համբոյր մը փոխանակելով, իրենց տեղերը կը վերադառնան, ու կը վերստանան իրենց լուռ ու արձանացած դիրքը: Այնքան դժուար են անոնք, եւ այնքան դադարապահ, որ տակաւին մարդկային աչք մը չէ տեսած անոնց հանդիպումը, եւ ոչ ալ մարդկային ախանջ մը լսած է անոնց խօսակցութիւնները:

Ասոնցմէ առաջինը կը դառնուի հայոց Արա Գեղեցիկ նահապետի ՎԱՆ ամարանոցին մէջ, զոր յետոյ, Ասորեստանցոց աշխարհակալ թագուհին քաղաքի վերածելով, իր անունով ՇԱՄԻՐԱՄԱԿԵՐՏ կոչեց: Սակայն Շամիրամի մահով, մեռաւ նաեւ այդ քրուեստական անունը, քաղաքը վերստացաւ իր նախկին անունը, ՎԱՆ, որ կը շարունակէ պահել իր դոյութիւնը մինչեւ այսօր:

Այս քարաժայռը, որ ժամանակ մը թատերաբեմը եղած է Արա Գեղեցիկի եւ իր ժողովուրդին ԱՆԱՀԻՏ աստուծոյն ուրախ տօնակատարութեանց, տակաւին կը շարունակէ պահել իր դոյութիւնը: Ան, փառազուրկ, բայց հպարտ ասպետի մը նման, դուրսը բարձր բռնած,

կ'արհամարհէ չարագործ ձեռքերու իր գլխու պսակը խլելու գազընդի ոճիրը: Ան կը շարունակէ իր առնական կեցուածքով, անգիտանալ դաւերու հոլովոյթը, գալիք սերունդներուն պատմելու համար Արայի եւ իր ժողովրդեան կորած փառքը, անոնց շինարար նկարագիրը, որ մինչեւ այսօր ալ, թշնամիի աւերիչ հարուածներու մէջէն, կը շարունակէ վերընծիւղիլ, միշտ թարմ, միշտ կորովի, միշտ աննուաճ: Այդ քարաժայռը կը կոչուէր ու կը կոչուի Վանայ բերդ:

Երկրորդը կը դառնուի առաջինին հիւսիս-արեւելակողմը, մէկ ժամ հեռու Լեզք անուն զուտ հայաբնակ գիւղին մէջ, ուր գլխահակ ու կորաքամակ ալեւորի մը նման, գիւղական համեստ խրճիթներու վրայ ծռած, ուշադրութեամբ կը դիտէ անոնց կեանքն ու կենդանութիւնը, եւ կարծես թէ բան մը կը փնտռէ ու չտեսներ: Այս ժայռը Վանի բարբառով կը կոչուի Լեզքայ քար:

Ամէն գիշեր երբ այս երկու ժայռերը քով քովի կուգան, միշտ ալ փոքրը, տիրութեամբ համալուծած շէտով մը կ'ըսէ մեծին, — Եղբայր, ժողովուրդը նոյն ժողովուրդն է, մեր Արայի ժողովուրդը, անոնք կոնակէս վար առին Արալէզ կուռքերը, ու տեղը դրին Ամեհափրկիչ անունով եկեղեցի մը, բայց եթէ լեզք կուռքերը չկարողացան Արային կեանք տալ, այս Ամեհափրկիչ եկեղեցին ալ չկարողացաւ այս ժողովուրդը փրկել իր գերութեան շղթաներէն: Ամէն օր կը նայիմ, ամէն օր կը փնտռեմ, բայց ոչ Արայի օրերու փառքը, եւ ոչ ալ այդ օրերու ուրախութիւնները վերադարձած են տակաւին:

«Կը տեսնե՞ս գլխուս վրայ տնկուած նիզակի մը նման սա Արեւաբէն, — կը պատասխանէ մեծ քարաժայռը, մինչեւ որ ասիկա հիմնադատակ չկործանի, ջուր քղանցքներուդ տակ ապաստանող խրճիթներու մէջ Արայի օրերու երջանկութիւնը չի վերադառնար, բայց համբերել դիտցիր, այդ ալ պիտի տեսնես:

Այս է այն սովորական խօսակցութիւնը, որ այս երկու ժայռերու գիշերային հանդիպումի ատեն կը կրկնուին շարունակ:

Այս երկու ժայռերը, թէեւ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր դիմար կը դիտեն, բայց անոնց բարեկամութիւնը, համեմատած իրենց կեանքին, դեռ նոր է, հազիւ քանի մը դարերու պատմութիւն ունի, ու այդ պատմութիւնը, որ կենդանի մնացած է իրենց մօտերը բնակող ժողովրդեան աւանդութեանց մէջ, այսպէս կը խօսի անոնց բարեկամութեան ծագման մասին:

Արայի եւ Շամիրամի պատերազմը դեռ նոր էր վերջացած: Վանայ դաշտը ծածկուած էր հայկական եւ ասորական մարտիկներու դիակներով: Արեւթաթախ եւ ջարդովիւր եղած նիզակներու, սուրերու, սաղաւարտներու եւ վահաններու կտորուանքներ ցրուած էին չորս

կողմ: Հայոց ԱՐԵՐԱՅ գիւղին մէջ, յուշարձանի մը նման բարձրացող քարաժայռին վրայ գտնուած ԱՆԱՀԻՏԻ մեհեանը, Շամիրամի հրաժարումը, Ասուրական կռատան մը վերածուած էր: Անահիտի փոխարէն հոն բաղմած էին Շամիրամի ԼէՁֆ աստուածները: Նոյնիսկ Արեւայ գիւղը կողապտուած էր իր անունէն եւ Լէզը կը կոչուէր, իսկ կըռատունը՝ ԱՐԱԼԷՁՔ, ի պատիւ Արայ Գեղեցիկին, որու մարմինը ոսկեթել բեհեզներու մէջ փաթթուած, դրուած էր ԼէՁֆ կուռքերուն առջեւ: Հոն, այդ Ասուրական աստուածներու առջեւ պառկած էր հայոց անկենդան նահապետը, ընտանիքի առաքինի լուսապսակով մը զարդարուած, անվախ հայրենասէրի մը գոհունակութեամբ լի, երանութեան ժպիտը շրթունքին: Պառկած էր հոն հեշտասէր Շամիրամի կարգադրութեամբ, սրպէսզի իր Լէզը աստուածները, լղելով անոր վէրքերը, կեանք ու կենդանութիւն տային, իր ժամանակի այդ ամենագեղեցիկ մարդուն, եւ Շամիրամը հնարաւորութիւն ունենար տիրանալու իր երազներու առարկային, որուն սէրը վայելելու հետապաշտէրէն գինովցած, յանձնառու եղած էր երկարատեւ ճամբորդութեան մը ամէն տեսակ նեղութիւններուն, եւ որու կենդանութեան համար պատրաստ էր զոհելու իր թագաւորութեան կէսը, եւ փոխադարձ սիրոյ փոխարէն, ամբողջ թագաւորութիւնը: Իր ձեռքով եւ ուրախութեամբ անոր գլխուն պիտի դնէր իր գլխու թաղը, միայն թէ ան վերապէր էր սիրէր զինք, ապրէր իրեն հետ, եւ պատկանէր միայն ու միայն իրեն:

Կերպարանափոխուած էր նաեւ վառայ բերդի վրայ բարձրացող Արայի ամրոցը, ուր լուած էր հայ լեզուն, ուր չկային այլեւս ոչ Նուարդ իշխանուհին իր սիրուն գաւակներով, ոչ հայ նաժիշտներու եւ ծառաներու խումբեր, ո՛չ բերդապահ սուրյո պահակներ, եւ ո՛չ զինուորական քաջակորով հրամանատարներ: Ասոնց փոխարէն սրածայր սաղաւարտներով եւ երկար մօրուքներով ասուրի զինուորներու խումբեր կը վխտային չորս կողմ, անթիւ անհամար եւ այլացեղ գերիներ, նաժիշտներ եւ սղախիներ, որոնք Արայի դորձածութեան յատկացուած յարկաբաժինները կահաւորելու, աշխարհակալ թագուհիին ճաշակին պատշաճեցնելու աշխատանքը կը տանէին: Այդ շէնքերէն դուրս նետուած էին հայկական դրոշմ կրող բոլոր առարկաները, զինանշաններն ու դրօշակները, որոնք փոխարինուած էին ասուրականով: Ընդունելութեան ընդարձակ սրահը, զարդարուած էր պարսկական ընտիր գորգերով, եւ բեհեզայ փափուկ բարձերով, պատերը զարդարուած էին ասուրական զինանշաններով եւ դրօշակներով: Չորս անկիւնները զետեղուած ոսկեայ խնկամաններէն կնդրուկի եւ ստալսի անուշահոտ ծուխերը, մեղմիկ օրօրներով կը բարձրանային վեր, ա-

պա կը տարածուէին ընդարձակ սրահին մէջ, գինովցնող անուշահոտութիւն մը տարածելով չորս կողմ: Սրահին մէջ կողմը, ոսկեթել բարձի մը վրայ, զետեղուած էին սուր մը, վահան մը եւ սաղաւարտ մը: Այնքան փայլուն, այնքան մաքուր էին անոնք, որ կարծես թէ վարպետին ձեռքէն նոր ելած էին: Նահատակուած Արայի գլխիկ վրայէն առնուած էին անոնք, եւ Շամիրամի հրամանով մաքրուած ու փայլեցուած, հոն բերուած էին, այն յոյսով՝ որ իր Լէզը աստուածները, լղելով Արայի վէրքերը, չուտով պիտի ուռողջացնէին զայն, եւ ինք իր ձեռքերով այդ սաղաւարտը պիտի դնէր Արայի գլխուն, իր ձեռքով անոր կտրիճ ձեռքին մէջ պիտի դնէր այդ սուրն ու վահանը, ապա երկար ու հոգեպարար աչքերով պիտի դիտէր իր երազած այդ զեղեցիկ իշխանը:

Արայի երբեմնի ընդունելութեան սրահը, արեւելեան ճոխութեամբ կահաւորուած էր արդէն: Անոր դէպի արեւելք նայող խոշոր պատուհաններէն միոյն առջեւ, ոսկեայ բազկաթոռի մը մէջ, ոսկեթել բեհեզներով շինուած կակուղ բարձերու վրայ նստած էր Շամիրամ, աչքերը Լէզը քարաժայռին յառած եւ Արալէզը կռատան պատուհաններուն ուղղած: Տխուր էր ան ու անհամբերութեան նշաններ ցոյց կուտար: Այդ պատուհաններէն պիտի երեւար Արայի կենդանանալը աւետող պայմանադրական նշանը: Բայց այդ նշանը, որմէ կախուած էին իր կեանքն ու երջանկութիւնը, որ իր յոյսերու եւ երազներու իրականացումը պիտի ըլլար, այդ նշանը չկար ու չէր երեւար...:

Արդեօք անխոյժ քուրմերը մոռցած էին տալ այդ նշանը, թէ աստուածները ընդառաջ չէին դացած իր խնդրանքին, կը մտածէր Շամիրամ, առանց աչքերը կռատան պատուհաններէն հեռացնելու: Զէ, քուրմերը չէին կրնար անխոյժ ըլլալ: Անոնք գիտեն թէ իր սուրը ո՛րքան կտրուկ է, եւ ո՛րքան ահաւոր՝ իր զայրոյթը, իր հրամանները կէտ առ կէտ չգործադրողներու վերաբերմամբ: Ո՛չ, աստուածներն են որ ինձի բարկացած են. անոնք են որ տանջել կ'ուզեն զիս: Անոնք դո՛հ չեն մնացած իմ մատուցած զոհերէն, յանցաւորը ես եմ: Կ'երեւի բաւական թոռով զոհեր չեմ մատուցած՝ անոնց շնորհքին արժանանալու համար, եւ յուսահատ մ'ըմջեց. «Զոհե՛ր, զոհե՛ր պէտք են»: Ապա դառնալով զինք շրջապատող նաժիշտներուն եւ քուրմերուն, նըւաղած ձայնով մը ըսաւ.

«Զոհեր կ'ուզեմ, զոհեր մատուցէք. անթիւ, անհամար եւ ընտիր զոհեր կ'ուզեմ, թերեւս Լէզըներու գութը շարժուի, թերեւս գլխան իմ այս տառապանքներու վրայ, ու ինձի վերադարձնեն իմ երազներուս իշխանը»:

Շամիրամի պաղատական շնորհակալությունը հրամանը, ահ ու դողի մատնեց զինք շրջապատող քուրմերը: Անոնք ծանօթ էին իրենց թաղուհու բնաւորութեան, գիտէին թէ այդ պաղատանքին պիտի հետեւէր կրակ ու բոց ժայթքող բարկութիւն մը, որու ընթացքին, ուրիշ բաղձաթիւ գլուխներու կարգին, իրենց գլուխներն ալ թերեւս իրենց վերջին «մնաս բարեաւ»ն ըսէին իրենց պարանոցներուն ուստի, ստրկական խոնարհութենէ մը վերջ, աճապարանօք դուրս ելան, տրուած հրամանը վայրկեան մը առաջ դործադրելու համար:

Կէս ժամ վերջ, քարաժայռի չորս կողմերէն, տասնեակներով արեան փրփրուն գետակներ վար կը վազէին, եւ բազմաթիւ խարոյկներու վրայ ճենճերացող զոհերու արձակած հոտը, մութ ծուխին միացած, արեւմուտքէն արեւելք փչող հովի թեւերուն հեծած, դէպի Լէզք կ'ուղղուէին, Արալէզ կոտան պատուհաններէն ներս մտնելու համար:

Եւ սակայն պայմանադրական նշանը չկար ու չէր երեւնար:

Շամիրամի ուռնգերը արդէն սկսած էին դրուանք զգալ զոհերու ճենճերահոտէն: Իր յուսահատութիւնը եւ այդ մաշեցնող սպասումը անզուսպ կատաղութեան մը փոխուեցան: Ան պատրաստ էր չարաչար պատժելու իր խնդրանքներուն չունկնդրող աստուածները, եւ պահ մը նոյնիսկ վեր ելաւ, կարծես պատիժի հրաման արձակելու մտադրութեամբ: Բայց հաղիւ ոտքի ելած, խելքը գլուխը եկաւ, մտաբերեց որ աստուածները հասարակ մարդիկ չէին որ պատժէր զանոնք: Ան նոյնիսկ սոսկաց այդ տեսակ յիմար մտածում մը ունեցած ըլլալուն համար, հապա եթէ իր այդ մտածումները աստուածներու բարկութիւնը աւելի զրգուած ըլլային, հապա եթէ անոնք նեղացած՝ որոշէին Արան չկենդանացնել այլեւս, ի՞նչ պիտի ընէր ինք, ինչո՞ւ համար պիտի ապրէր այլեւս, չէ՞ որ կեանքը առանց Արայի այլեւս արժէք մը պիտի չունենար իրեն համար: Շամիրամ այս մտածումներով չարչարուած, յուսահատութենէն ջարդուիչուր եղած, կրկին իր տեղը նստաւ: Յոգնած էր ան եւ ուժասպառ, եւ թերեւս իր կեանքին մէջ առաջին անգամն էր որ կ'ղգար թէ իր ամենակարողութիւնը սահմանափակ էր, թէ կար ոյժ մը որ իրեն չէր հնազանդեր, որու դիմաց ինք անկարող էր: Եւ իր այս անկարողութեան գիտակցութենէն սարսռաց ու լռեց:

* * *

Գիշեր էր, դով ու պայծառ գիշեր մը: Երբորդ օրն էր որ Արայի դէպքը ամենակարող Լէզք կուռքերու առջեւ երկարած, իր յաւիտենական խաղաղ քունը կը քնանար: Քուրմերն ու քրմապետները սահմուկած, գիշեր ու ցորեկ, անքուն ու անհանգիստ կը հսկէին, աչքերնին այդ սառած գիւղին ուղղած, դիակ մը՝ որու կենդանութենէն

կախուած էր նաեւ իրենց կեանքն ու փրկութիւնը: Բայց իրենց չար բախտէն, անօդուտ էին իրենց միջոցները, անգոր էին աստուածները, ու անշարժ էր Արայի դիակը:

Շամիրամ, երեք օր անդադար, միեւնոյն պատուհանին առջեւ նստած, կը դիտէր կոտան պատուհանները եւ պայմանադրական նշանի երեւնալուն կ'սպասէր: Վերջին դիւերն էր այդ, եթէ այդ դիւերն ալ նշանը չերեւնար, ալ ամէն յոյս կտրուած պիտի ըլլար: Այնքան տխուր էր թաղուհին, ա'յնքան ընկճուած, որ իր շրջապատի նաժիշտները, իրենց շնչառութիւնն իսկ երբեմն կը բռնէին, չխանդարելու համար իրենց թաղուհու խաղաղութիւնը, կամ աւելի շիտակը, չի դրդուելու համար անոր անզուսպ կատաղութիւնը, որ ամենափոքր տհաճութենէ մը կարող էր պայթիլ, մահ ու աւեր սփռելով իր շուրջը: Նստած էր թաղուհին զգայալիկ ու կատարեալ արձանի մը երեւոյթով: Վարադայ լեռան բարձրիկի դադաթէն ծնած մեղմիկ դեփիւռ մը, անձայն սուրալով վար իջաւ, անցաւ Վանայ բերդին վրայէն, ու պատուհանին առջեւ նստող թաղուհին տեսնելով, անոր մօտեցաւ: Այնքա՛ն դեղեցիկ, այնքա՛ն հրապուրիչ էր այդ չարասիրտ թաղուհին, այնքան զգլխիչ էր անոր սեւ ու առատ խոպոպներէն արտաշնչող անուշահոտութիւնը, որ ան պահ մը կեցաւ ու սկսաւ խաղալ այդ խոպոպներուն հետ, ապա չարածճի ժպիտով մը երկարեց իր շրթները ու համբուրեց այդ առատ խոպոպներու տակ պահուեալ, Արայի սիրոյ կրակէն այրուող, ձիւնի պէս ճերմակ ճակատը: Բայց, հագիւ համբուրած, բռնկեցաւ այդ անսահման սիրոյ կրակէն, ու այս անգամ հապճեպով սուրաց դէպի Վանայ լիճը, որու կապուտակ ու դով գրկին մէջ թաղուեցաւ, մարելու համար զինք այրող կրակին բոցերը:

Թաղուհին պահ մը հրապուրուած չարածճի դեփիւռի այդ մեղմանոյ չամբոյրէն, աչքերը երկինք դարձուց: Հոն, այդ կասոյտ երկնակամարին վրայ պլպլացող աստղիկները դիտեց ու աւելի տխրեցաւ: Ան տեսաւ թէ ինչպէս այդ ժպտերես յաւերժահարսերը լուռ էին եւ իրենց կայծկլտացող աչքերով կը դիտէին զինք ու կը ծաղրէին իր սէրը, իր յոյսը, իր երազները: Լուռ էին անոնք, անտարբեր ու անկարեկիր իր ցաւին: Շամիրամ սակայն, հպարտ էր: Ան արհամարհեց աստղիկներու այդ անտարբերութիւնը, եւ դեփիւռի համբոյրէն գիւնովցած, իր սիրտը այրող կրակին անձնատուր, աչքերը կրկին դարձուց Արալէզ կոտան պատուհաններուն, ուրկէ երեւնալու էր իր տառապանքին վերջ տուող պայմանադրական նշանը:

Շամիրամ այնքան կլանուած էր իր մտածումներով, այնքան տարուած էր իր կուռքերուն դործելիք հրաչքով, այնքան անհամբեր էր

պայմանադրական նշանին երեւնալուն, որ կարծես թէ այս աշխարհին չէր պատկանէր այլեւս: Ան ամբողջապէս անէացած, կը յուսար մէկ վայրկեանէն միւսը տեսնել սպասուած նշանը: Յանկարծ, ուրախութենէն խելագարուածի նման, աչքերը լայն բացաւ, տեսաւ որ Արալէզ կռատան պատուհաններէն մէկը կը մեծնար: Անծանօթ եւ աներեւոյթ ձեռքերով պատուհանը կամաց կամաց մեծցաւ եւ վերջապէս դռնակի մը դռան մեծութիւնը առաւ: Ապա հրեշտակային երաժշտութեան մը ձայները սկսան լսուիլ: Ամբողջապէս լոյսերով ողողուած բազմութիւն մը երեւցաւ: Անոնք յարգանքով ճամբայ կը բանային բարձրահասակ ու պատերազմիկի մը նման դրահաւորուած գեղեցիկ երիտասարդի մը: Ան ժպտալէ մ կը յառաջանար դէպի բերդը, դանդաղ բայց հաստատուն ու հանդիսաւոր քայլերով: Շամիրամ այդ գեղեցիկ տեսարանով յաիշաակուած, կը դիտէր զինուորականը, որ կամաց կամաց երեն կը մօտենար... Սխալուած չէր, եկողը Արան էր, իր երազներու առարկան, որքա՛ն դեղեցիկ էր ան, իր այդ զինուորական սպառազինութիւն մէջ, որքա՛ն վեհ էր իր քալումը, որքա՛ն հրապուրիչ էր իր դէմքը... Այո՛, ան գեղեցիկ էր եւ Արա գեղեցիկ անունին տրժանի... Ուրախ էր որ վերջապէս աստուածները լսած էին իր խնդրանքը, ընդունած էին իր զոհերը, եւ իրեն կը զրկէին Արան... Հրճուածի հաճելի սարսուռ մը զգաց, հեշտանքի դաղջ հոսանք մը չրջան ըրաւ իր երակներէն ներս, ոտքի ելաւ, սրտադին երկարեց իր բազուկները, ուղեց զրկել, համբուրել իր երազներու իշխանը, որուն սիրով այնքան տառապած էր: Բայց ճիշտ այն բոլորին որ պիտի դըրկէր այդ պաշտելի էակը, արեան երկու փոքրիկ առուակներ, բոսորադոյն պղպշակներով զարդաբուն, երկարեցան իր եւ Արայի միջեւ, ու անմիջական զիրկընդխառնումը արգիլեցին: Շամիրամ պահ մը չըւարեցաւ, ապա ուղեց արտամարհել արեան այդ փոքրիկ առուակները, ուղեց կռիւն անցնիլ արեան այդ փոքրիկ երկոյնները, բայց տալաւին քայլ մը չփոխած: Անդիէն սեւազգեստ ու վայելչահասակ կին մը մօտեցաւ, գրկեց Արան, համբուրեցին զիրար, արհամարհական ահնարիկ մը նետեցին իր վրայ, ու լուռ եւ անձայն, թեւ թեւի տուած սկսան հեռանալ:

Շամիրամ սոսկաց: Այնպիսի կսկիծ մը ունեցաւ, այնպիսի ատելութիւն մը զգաց այդ սեւազգեստ կնոջ հանդէպ, որ իր ամբողջ թագաւորութեան ուժը սիրով պիտի տրամադրէր, միայն թէ իրեն յաջողութիւն ապրանքներ կրնէր ձեռք բերել եւ իր գիտցածին պէս պատժել, կին մը՝ որ իր տարիներու երազին իրականացման վայրկեանին, յանկարծ կը ցցուէր իր դիմաց, ու իր թեւերէն կը խլէր իր պաշտած մարդը: Նախանձն ու ատելութիւնը բորբոքեցան, անզուսպ կատաղու-

թեան ճիչ մը արձակեց, ու նետուեցաւ այդ սեւազգեստ կնոջ վրայ, իր ձեռքերով խեղդելու, բղքտելու համար զայն: Բայց ճիշտ այդ վայրկեանին, զգաց որ դամուած էր իր տեղը, եւ չէր կարող շարժուիլ: Նայեցաւ իր շուրջը, նաժիշտներէն երկուքը, իր թեւերը բռնած, ուժով մը ետ կը քաշէին զինք, Սթափեցաւ: Տեսաւ որ կիսովին պատուհանէն դուրս կախուած էր, ու թեւերը օդին մէջ երկարած, խկ իր երկու հաւատարիմ նաժիշտները, սարսափած երեւոյթով ու կարեկցական արտայայտութեամբ, իր երկու թեւերը բռնած, զինք ետ կը քաշէին: Չկրցաւ բացատրութիւն մը տալ իր այդ վիճակին, ցնցեց ինքզինքը, ոտուգելու համար թէ ճնա՛ծ էր թէ արթուն: Կ'երազէ՞ր թէ կը տեսնէր, ու չկրցաւ ըմբռնել թէ արթուն մէկը ի՞նչպէս կրնար երազել: Ապա ապուշի մը արտայայտութիւնը առած՝ հարցուց իր նաժիշտներուն.

— Ինչո՞ւ խանդարեցիք զիս:

— Ո՛վ ամենակարող թագուհի, ըսաւ անոնցմէ մին զողողալով, տես այս հսկայ անդունդը, հոն պիտի իյնայիք, եթէ չընենինք ձեզ:

Շամիրամ կարծես չհասկեցաւ իր հաւատարիմ նաժիշտներուն խօսքերը, մեքենաբար պատուհանէն վար նայեցաւ, եւ առանց բան մը հասկնալու հարցուց.

— Ո՞ւր դացին:

Նաժիշտները իրենց թագուհու այս տարօրինակ հարցումէն աւելի սալչած, իրարու երես նայեցան ու լռեցին, առանց ձայն հանելու քաջութիւնն ունենալու:

— Ո՞ւր դացին, հարցուց Շամիրամ, այս անգամ կէս մը զայրացած:

— Որո՞նք, թագուհի, հարցուց նաժիշտներէն մին զողողալով:

— Հայոց Արան, չտեսա՞ք, ո՞վ էր ան սեւազգեստ դարչելի կինը, որ իմ ներկայութեանս համարձակեցաւ համբուրուիլ անոր հետ:

Նաժիշտները կարծելով որ իրենց թագուհին խենթեցած է արդէն, զարհուրեցան ու չպատասխանեցին:

Շամիրամը ապուշի մը նման նայեցաւ իր այլալիւծ նաժիշտներուն, որոնք վախերէն կը զողողողանին: Խելըր գլուխն եկաւ, հասկըցաւ որ իր նաժիշտները եթէ չէին պատասխաներ, որովհետեւ պատասխանելիք չունէին, իր տեսածը անոնք չէին տեսած, ուստի հանդարտ ձայնով մը հարցուց.

— Նշանը տակաւին չէ՞ տրուած:

— Ոչ թագուհի, պատասխանեցին երկուքը միասին:

Շամիրամ լռեց ու իր թիկնաթոռին վրայ ինկաւ: Իր այդ լուռութիւնը սակայն, կը զարհուրեցնէր իր նաժիշտները: Անոնք ալ կինէր

էին ու կ'ըմբռնէին իրենց թագուհու վիշտը, դիտէին թէ որքան կը տառապէր ան, կը ցաւէին անոր վրայ, բայց չէին կարող օգնել: Գիտէին որ միայն Հայոց Արան կարող էր ազատել զայն այդ անտանելի տառապանքէն, եւ չէին մեղադրեր իրենց թագուհին, եւ վերջապէս այդ անիծեալ հայը այնքան սիրուած էր...

Շամիրամ գլուխը երկու ձեռքերուն մէջ առած կը մտածէր: Կ'ուզէր քիչ առաջուան իր տեսածները վերլուծել, բայց չէր կարող դոհացուցիչ պատասխան մը գտնել: Անկարելի էր որ երազ ըլլար այդ տեսարանը, կը մենախօսէր ինքնիրեն, եւ քնացած չէի, վստահ եմ որ արթուն էի, բայց աչքերով ես տեսայ բոլոր անցուղարձերը:

Յանկարծ խոշոր դիւտ մը ընող մարդու մը նման ոտքի ելաւ, ու, չոր բայց վճռական ձայնով մը հրամայեց, ինծի բերէք զբահնէրս եւ սուրս, ծառաներուն ըսէք որ կերոնները վառեն, ու պատրաստ կենան, կ'ուզեմ բերդին պահակները աչքէ անցնել: Թիկնապահ զինուորներուն ըսէք որ մարդու թեւեր կապելու չուաններ առնեն իրենց հետ:

Ոչ ոք իրաւունք ունէր բացատրութիւն պահանջելու, ոչ ոք կը համարձակէր հարցում ընել, թագուհու բերնէն ելած հրամաններուն հրնազանդելու էին լուռ ու անձայն:

Քսան վայրկեան վերջ հրամանը կատարուած էր արդէն: Ոտքէն մինչեւ գլուխ զրահաւորուած, մեծ սուր մը ձեռքին, իր նաժիշտներու եւ թիկնապահներու ուղեկցութեամբ, ընդունելութեան սրահէն դուրս կ'ելլէր Շամիրամ, երեքօրեայ կամաւոր բանտարկութենէ մը յետոյ: Կը քալէր վճռական եւ հաստատուն քայլերով, մինչ քթի տակէն անլսելի ձայնով մը կը շնչէր. «Անպայման հոս դադարիք մը կայ, ես պէտք է դռնեմ այդ սեւադրեւտ դարձելի կինը... Հոս այս ժայռին վըրայ զոհ մը կը մատուցուի, եւ այդ զոհը ընդունելի եղած է, պէտք է գտնել ու պատժել այդ անդգամը...» Եւ ան իր զգացած կատաղութենէն ակռաները կ'ընթացնէր, իր սուրի երախակալը կը սեղմէր ձեռքին մէջ:

* * *

Կէս օր էր: Վարազայ լեռան ԱՍՏՂԿԱՆ ԲԵՐԴ կոչուած ամենաբարձր մէկ կէտին վրայ կոնաձեւ ժայռի մը հովանիին տակ, խումբ մը հաւատարիմ թիկնապահներով շրջապատուած, նստած էր Արայի սգաւոր այրին ՆՈՒԱՐԴԷ: Բոլորն ալ լուռ էին ու տխուր: Յանկարծ ներս մտաւ բարձրահասակ ու պատկառանք ներշնչող զինուորական մը, ու մինչեւ գետին խոնարհելով Նուարդին առջեւ՝ ըսաւ.

— Շատ ապրի հայոց Տիկինը, Արտակ եկած է, կ'ուզէ՞ք ներս բերեմ:

Նուարդ թեթեւ մը գլուխը վեր վերցուց, արցունքոտ աչքերը նորեկին դարձուց, ու հաղիւ լսելի ձայնով մը ըսաւ. — «Այո»:

Նորեկը խոնարհութիւն մը ընելով դուրս ելաւ, եւ երկու վայրկեանէն ներս առաջնորդեց ցնցոտիներու մէջ փաթթուած մարդ մը, որ հակառակ իր ողորմելի արտաքինին, առոյգ քայլերով յառաջացաւ, եւ Նուարդին առջեւ կենալով, մինչեւ գետին խոնարհութիւն ըրաւ ու հրամանի սպասելու դիրք մը առաւ:

— Ի՞նչպէս անցաւ առաքելութիւնդ, Արտակ, հարցուց Նուարդ Նուարդած ու ցած ձայնով:

— Շատ յաջող, Իշխանուհի:

— Չկասկածեցա՞նք վրադ:

— Ոչ, Իշխանուհի:

— Այո, լաւ ծպտուած ես, խօսք չկայ ատոր, բայց այդ ապուշ ասորեստանցիները, որ ծպտուած մարդ մը չեն կրնար ճանչնալ, ի՞նչպէս յաջողեցան յաղթել մեզ: Աստուած իմ, այս տեսակ ապուշներէն յաղթուելը իրաւ որ շատ ցաւալի է:

Ժողովուրդը խիստ դրդուած է: Շամիրամ շատ չողոքութեամբ կը վաբուի անոնց հետ: Իր կազմակերպած խրախճանքներով կ'ուզէ ժողովրդեան մոռցնել տալ պատերազմի թողուցած տխուր տըպաւորութիւնը:

— Արայէն ի՞նչ լուր, հարցուց լացակամած ձայնով մը:

Արտակ գլուխը ծռեց ու չալատախանեց:

— Խօսէ, Արտակ, հաղորդելիք լուրդ որքան ալ ծանր ըլլայ, դիմանալու քաջութիւն ունիմ, մի՛ վախնար:

— Այս գիշեր երբորդ գիշերն է, կ'ըսէին թէ այս գիշեր...

— Շարունակէ՛, մի՛ վախնար:

— Թէ այս գիշեր հաւանաբար Լէզք աստուածները կենդանացնեն Արան: Շամիրամ իր զօրքերու ընտիր մէկ մասը Արայէզ կուտան չուրջը տեղաւորած է, որպէսզի կենդանանալէն անմիջապէս յետոյ, ձերբակալեն զայն եւ տանին իրեն: Ինքն ալ ճամբորդութեան ամէն պատրաստութիւն տեսած է, այնպէս որ Արան կենդանանալուն պէս, պիտի առնէ եւ ժողովուրդէն դադարի Ասորեստան պիտի տանի, եւ այլեւս ետ պիտի չզրկէ:

Նուարդը սուր ցաւ մը զգաց, սիրտը կարծես կտոր կտոր եղաւ, բարկութենէն բռնեցքները սեղմեց ու ըսաւ.

— Ուրի՞շ:

— Արայի հաւատարիմ թիկնապահներէն խումբ մը, ծպտուած, կուտան մօտիկ խաղողի այգիի մը մէջ դարանի մտած են, եւ որոշած են փախցնել զայն, եթէ կենդանանայ եւ կուտուեն դուրս ելլէ: Ա-

նոնք որոշած են ասորիներուն վրայ յարձակիլ, թէեւ թիւով քիչ են ու յաջողութիւնը կասկածելի, եւ սակայն անոնք որոշած են ազատել զայն կամ մեռնիլ:

— Եւրի^ոչ:

— Ի՞նչ Շամիրամը այնքան յուսահատած է, որ եթէ Արա յարու-
թիւն չառնէ, պիտի խելագարուի կամ անճանապահ պիտի ըլլայ:

— Երանի՜ թէ չնչեց Նուարդ, եւ Արտակին դառնալով, — Ծնոր-
հակալ էմ, Արտակ, քու անունը չեմ մոռնար, իմ Անուշաւանս պիտի
զիտնայ իր հաւատարիմները պէտք եղածին պէս վարձատրել: Հիմա
դեմ' եւ հանդատարի, երբ պէտք ունենամ քեզ, կրկին կը կանչեմ:

Արտակ խոնարհութիւն ընելով դուրս ելաւ:

Նուարդ գլուխը երկու ձեռքերուն մէջ առած կը մտածէր ու ան-
ձայն կ'արտասուէր, իր չըջաղատի մարդիկը լուռ էին եւ ցաւակից
իրենց իշխանուհու վշտին, զիտէին թէ ո'րքան կը տառապէր ան, ու
այդ պատճառաւ կը ջանային չխանդարել այդ նուիրական լուրթիւնը:
Յանկարծ Նուարդ գլուխը վերցուց եւ մեղմ ձայնով մը կանչեց.

— Սուրէն:

Անմիջապէս առաջ եկաւ քիչ առաջուան բարձրահասակ զինուորա-
կանը: Եւ իշխանուհու առջեւ կենալով խոնարհութիւն ըրաւ եւ ըսաւ.

— Ծառայ եմ, Իշխանուհի:

— Սուրէն, մինչեւ մայրամուտը, կարո՞ղ ես ինծի ամենէն շատ
մէկ տարեկան ձերմակ եւ շատ առողջ դառնուի մը, եւ քարակուրի սը-
րածայր մուրճ մը դտնել:

— Ձեր հրամանը պիտի գործադրուի, իշխանուհի:

— Սուրէն, քու ծառայութիւնները անմոռանալի են արդէն, կը
յուսամ թէ մեր առտուածները Անուշաւանիս հնարաւորութիւն պիտի
տան, քեզ պէս հաւատարիմ քաջերը վարձատրելու ըստ արժանոյն:
Գնա, երբ ուղածներս պատրաստ կ'ըլլան, ինծի լուր բեր: Չմոռնաս
Փառնակին պատուիրելու, որ Արայի սեւ ձիուն լաւ խնամք տանի, այս
զիշեր պէտք պիտի ունենամ այդ ձիուն:

— Հրամաններդ բոլորն ալ պիտի կատարուին, իշխանուհի:

— Թող մեր աստուածները օգնական ըլլան քեզի, Սուրէն, կարող
ես երթալ:

Սուրէն խոնարհութիւն ընելով դուրս ելաւ:

Նուարդէն քիչ մը հեռու, քարի մը վրայ, մտածկոտ երեւոյթով
նստած էր մօտաւորապէս 18 տարեկան զեղաղէմ եւ առողջ պատանի
մը: Լուռ էր ան եւ անշարժ: Թէեւ իր ականջները ուշադրութեամբ
հետեւած էին տեղի ունեցած բոլոր խօսակցութեանց: Երբ Սուրէն
դուրս ելաւ, երիտասարդը վախկոտ ձայնով մը հարցուց.

— Մայր, այս գիշեր պիտի ճամբորդե՞նք:

— Ո՛չ, տղաս, դուն այստեղէն պիտի չչարժիս, հօրդ հաւատարիմ
զինակիրները երգում ըրած են մինչեւ իրենց արեան վերջին կաթիլը
պաշտպանեն քեզ, եթէ ասուրացիները այս կողմերը երեւան, կամ քե-
զի վտանգ մը սպառնայ: Թէեւ վստահ եմ, թէ անոնք մինչեւ այս տե-
ղերը զալու քաջութիւնը չունին, եւ ոչ ալ մտքերնէն կ'անցնի թէ Ա-
րայի զաւակը այս տեսակ ամայի տեղ մը ապաստանած է: Ասոր հետ
մէկտեղ, ամէն տեսակ զոռւութիւն դեռ քիչ է: Ասուրացիներ հայրդ
մեռցուցին, Հայ ժողովրդեան յոյսը քու վրադ է, դուն պիտի փոխա-
րինես հօրդ, եւ օր մը այս հոտած ասուրացիները դուրս պիտի վճռ-
տես քու հայրենիքդ: Չգոյ՛ եղիր եւ համբերութիւն ունեցիր, առ-
այժմ անոնք շատուոր են, իսկ մեր զինուորները ցան ու ցրիւ եղած
են, թէեւ մեր հայրենասէր իշխանները դժբախտ վրայ են արդէն ու
զաղտնի կը պատրաստուին, երբ ժամանակը հասնի, անոնք քեզի լուր
պիտի տան, եւ դուն անոնց առջեւ ինկած, թշնամին հալածելու դուր-
ծին պիտի ձեռնարկես, առայժմ համբերութիւն պէտք է:

— Բայց մայրիկ, դու Սուրէնին պատուիրեցիր որ սեւ ձիուն հոդ
տանին, այս գիշեր պէտք պիտի ունենամ անոր, ըսիր:

— Այո՛, տղաս, նստելէն ձանձրացայ, կ'ուզեմ ձիով փոքրիկ պը-
տոյտ մը ընել:

— Հարկաւ ես ալ քեզի պիտի ընկերանամ:

— Ո՛չ, տղաս, դուն տեղէդ պիտի չչարժիս:

— Բայց մայրիկ, եթէ քեզի վտանգ մը սպառնա՞ի:

— Մի՛ վախնար, տղաս, վտանգ չի սպառնիր, ասկէ դատ, վտան-
գը աղիտաբեր կ'ըլլայ մեր ժողովրդեան համար՝ եթէ քեզի սպառնա՞ի,
իսկ ես եթէ մեռնելու ալ ըլլամ, հայրենիքին մեծ վտանգ չի դար:

— Ինչե՞ր կը խօսիս, մայրիկ:

— Լսէ՛ տղաս, կին մը աւելի, կին մը պակաս, մեր աղբին վնաս
չի դար, բայց երբ իր իշխանը, իր առաջնորդը կը մեռնի, եւ ժողովուր-
դը անտէր ու անզուլիս կը մնայ, այդ է իրական դժբախտութիւնը:

— Բայց դու մինակ չես կրնար այս տեղէն հեռանալ, անկարելի
է այդ:

— Ես ուղեկիրներ կ'ունենամ, անհող եղիր:

— Եւ ոչ ալ ուղեկիրներ բաւարար կը դտնեմ, ես պէտք է քեզի
ընկերանամ:

— Անուշաւան, տղաս, եթէ հայրդ հոս ըլլար, քեզի պիտի պատ-
ժէր մօրդ դիմաց այդքան խօսելուդ համար:

Անուշաւան լռեց: Մայրը իրաւացի էր: Ինք իրաւունք չունէր իր
մօր դէմ այդքան ընդդիմախօսելու, անոր խօսքերը հրամաններ էին՝

որոնց պէտք էր հնազանդիլ:

* * *

Գիշեր էր, խաղաղ ու հանդարտ գիշեր մը: Աստղիկան բերդին վրայ, իր ապաստանած քարայրին մէջ, Նուարդ ճամբորդութեան պատրաստութեամբ նման բաներ մը կ'ընէր: Ան հազաւ սեւ ու երկար շապիկ մը, որու դօտիին մէջ տեղաւորեց սրածայր փոքրիկ դաշոյն մը, եւ քարակոփի սրածայր մօլորճ մը, ապա դարձաւ դէպի Անուշաւան, դրկեց դայն, եւ վերջին հրաժեշտի ձեւով, մայրական դորովադութ սրտով, տաքուկ ճամբորդ մը դըռմեց անոր ճակատին՝ ըսելով.

— Անուշաւան, տղաս, մի' մոռնար որ ամբողջ ազգի մը յոյսն ես դուն, տեղէդ չշարժիս եւ շատ զգոյշ մնաս:

— Բայց ի՞նչ ըսել կ'ուզես մայր, ուրեմն պիտի ուշանա՞մ:

— Ո՛չ, տղաս, պտոյտ մը միայն պիտի ընեմ, բայց որովհետեւ մեր երկիրը թշնամիներով լեցուն է, կրնայ ըլլալ որ վտանդ մը պատահի:

— Ճիշտ այդ պատճառով է որ կ'ուզեմ քեզի ընկերանալ:

— Անուշաւան, տղաս, մի' մոռնար որ պարտաւոր ես հնազանդիլ:

Անուշաւան թէեւ մօր այդ խօսքերը չսիրեց, բայց դիտելով ծոցը, իր մօրը մօտեցաւ եւ յարգանքով մը անոր ձեռքերը համբուրեց:

— Թող հայոց աստուածները օգնական եւ պահապան ըլլան քեզի, տղաս, ըսաւ Նուարդ յուզուած շեշտով մը, ապա Անուշաւանի քով կեցող զինուորականին դառնալով, ըսաւ.

— Արտակ, Անուշաւանս քու խնամքիդ կը յանձնեմ, մէկ վայրկեան իսկ չհեռանաս անոր քովէն:

— Անհոգ եղիր, իշխանուհի, ես երդումս յարգել գիտեմ:

— Թող աստուածները պահպանեն ձեզ բոլորիդ, ըսաւ Նուարդ եւ այրէն դուրս ելաւ:

— Սուրէն, ձայնեց Նուարդ այրին դրան առջեւ կանգնած:

— Ծառայ եմ: Իշխանուհի, պատասխանեց Սուրէն՝ մութին մէջ ջնջ յառաջանալով եւ մինչեւ դետին խոնարհութիւն ընելով:

— Պահակներուն հարկ եղած հրահանգները տուի՞ր, ամէն մարդ իր դործը գիտէ՞:

— Այո՛, իշխանուհի:

— Օ՛ն ուրեմն, ըսաւ Նուարդ եւ ավաւ քալել:

Երեք հոգի, լուռ ու անխօս, սկսան Աստղիկան բերդէն՝ իրենց ապաստանարանէն վար իջնել: Առջեւէն կը քալէր Փառնակ՝ մեծ սուր մը ձեռքին, անոր կը հետեւէր Նուարդ, եւ անոր անմիջապէս ետեւէն Սուրէն՝ մերկ սուրը ձեռքին: Հազիւ թէ լեռան կէսը իջած էին, երբ Սուրէն հանդարտ ձայնով մը ըսաւ.

— Իշխանուհի, չէ՞ք ուզեր քիչ մը հանգստանալ:

— Յոգնեցա՞ր, Սուրէն, պատասխանեց Նուարդ, թեթեւ ժպիտով մը:

— Ոչ, տիկին, ես օրերով կարող եմ քալել, ձեր մասին կը մտածեմ, դուք անվարժ էք այս յոգնութեան:

— Անվարժ եմ, իրաւունք ունիս, բայց ես ալ ձեզի պէս հայ մըն եմ, եւ երբ պէտք տեսնուի, դիմանալ գիտեմ:

Լուցի ու շարունակեցին վայրէջքը:

Գրեթէ լերան ստորոտն էին: Ձորակին մէջէն անցնող գետակին անհանդարտ վազքին ձայնը լսելի էր արդէն: Փառնակ, որ առջեւէն կը քալէր, կանգ առաւ: Նոյնը ըրին բոլորն ալ ստիպուած: Լսելի եղաւ բուռի մը տխուր վայելանք, երեք անգամ եւ անընդմիջաբար: Փառնակն էր պայմանադրական նշանը կուտար: Հազիւ թէ Փառնակ լռած էր, երբ բաւական վարէն լսելի եղաւ ուրիշ բուռի մը երեք վայելանքեր եւ դարձեալ անընդմիջաբար:

— Կարող ենք յառաջանալ, մերոնք վարը մեզի կ'սպասեն, ըսաւ Փառնակ:

Երեքը միասին դարձեալ սկսան քալել: Բաւական մը յառաջանալէ յետոյ, խոշոր քարի մը տակ, ստուերներ նշմարեցին: Փառնակ դարձեալ կեցաւ, կեցան նաեւ միւսները: Փառնակ այս անգամ բարձր ձայնով մը գոչեց.

«Կործանի՛ր»:

«Ասորեստան», պատասխանեցին ժայռին տակէն:

Փառնակ ետ դարձաւ ու ժպտեցաւ ըսաւ.

— Մերոնք են, իշխանուհի, կարող ենք յառաջանալ:

Երեքը միասին ուղղութեան դէպի քարածայր: Երկու դրահաւորուած երիտասարդներ, հինգ ձիերու եւ վեցամսեայ ճերմակ դառնուկի մը հետ, կաղմ ու պատրաստ կ'սպասէին: Հակառակ Սուրէնի խնդրանքին, որ իշխանուհին քիչ մը նստի հանգստանալու համար, Նուարդ մերժեց:

— Ես յոգնած չեմ, պէտք է աճապարել, ձիերնիդ նստեցէք: Ու ինք, առանց ուրիշի օգնութեան սպասելու, սեւ ձիուն վրայ բարձրացաւ: Բոլորն ալ հետեւեցան Նուարդի օրինակին:

— Դէպի ո՞ւր, իշխանուհի, հարցուց Փառնակ:

— Դէպի վան:

Իշխանուհու հրամանը յանկարծակիի բերաւ բոլորին: Բոլորն ալ շուարած էին, երբ Սուրէն յառաջանալով ըսաւ.

— Ի՞նչ է այս, իշխանուհի, ասորիներով լեցուն է հոն:

— Կը վախնա՞ք:

— Հարկաւ կը ճանչնաք այդ խոշոր պատուհանները, ըսաւ Նր-

— Իշխանուհի, ներեցէք ինծի որ համարձակիմ խօսել, ըսաւ Սուրէն՝ քայլ մը յառաջանալով: Մեզի համար անկարելի է թողուլ որ մեր իշխանուհին այժան վտանգաւոր ձեռնարկի մը սկսի, եւ այն ալ բոլորովին առանձին, խոնարհաբար կը խնդրեմ որ այդ պաշտօնը ինծի, կամ ներկաներէն ոեւէ մէկուն վստահիք, աստուածները պիտի ընդուն-

Կամ ներկաներէս որոնք մէկտեղ լինելու համար իրարմէն

նեն այդ զոհը, քանի որ մենք բոլորս ալ մեր սրտերը այդ զոհին կ'ընկերացնենք:

— Սուրէն, իմ քաջ Սուրէն, դուն հայոց բանակի ընդհանուր հրամանատարն ես: Արայէն վերջ, ամբողջ ժողովրդեան յոյսը քու բաղուններու վրայ է, եւ քու խորագէտ իմաստութեան կը վստահին: Քու կեանքը այսօր հայ ժողովուրդին համար, ամենաարժէքաւոր կեանքն է, պէտք է դիտնաս անոր արժէքը եւ ըստ այնմ շարժիս: Այս երեք քաջերը եւ անոնց դիրքն ու արժէքը դուն ինձմէ աւելի լաւ կը ճանչնաս, անոնք հասարակ զինուորներն են, անոնք Արայի բազուկներն են, եւ Անուշաւանիս ու քու բազուկները պիտի ըլլան: Անոնցմէ ամէն մէկը կեանքը ասուրական բանակ մը կ'արժէ, հետեւաբար, մեր կողմէ դուրդուրանքի առարկայ պէտք է ըլլան: Ես կ'ըն մըն եմ, իմ կեանքս եթէ վտանգուի ալ, ազդէս համար այնքան ազդեցութիւն պիտի չըլլայ, որքան որ պիտի ըլլայ, եթէ ձեզմէ ոեւէ մէկուն կեանքը վտանգուի: Ասկէ դատ, Արայիս անունով եղած ուխտ մըն է այս, ու իմ ձեռքովս պէտք է կատարեմ: Դուք դիտէք թէ ինչ ըսել է ուխտ ընել, դիտէք թէ աստուածները ի՞նչպէս կը պատժեն ուխտադրութենքը: Ուխտած եմ եւ ուխտս պէտք է կատարեմ: Չեմ ուզեր որ հակառակիք Հայոց աշխարհի Տիկինը կամքին: Մնաք բարով, թող մեր աստուածները հայոց ազգին, ձեզի եւ իմ Անուշաւանիս օգնական եւ պահապան ըլլան:

Այս խօսքերէն յետոյ, Նուարդ տիրաբար երկարեց իր ձեռքը, չորս քաջեր արտասուած ձայնով մօտեցան եւ համբուրեցին Հայոց աշխարհի քաջասիրտ Տիկինը ձեռքը: Նուարդ ձին նստելէ վերջ, դառնուկը դիրկը առաւ ու վերջին անգամ դառնալով իր քաջներուն, ըսաւ.

— Եթէ ժամանակին չվերադառնամ, կրնաք վստահ ըլլալ, որ կենդանի դերի ալ չեմ ինկած. մնաք բարեա՛ւ...: Եւ ձին ստականդակելով հեռացաւ:

Քանի մը վայրկեանէն սեւ ձին, իր սեւազգեստ հեծեալով անբեռոյթ եղած էր արդէն:

Նուարդի անբեռութեան վրէժն դեռ բաւական վերջ, Հայոց աշխարհի զինուորական չորս պետեր, տակաւին չմած ու ապահար, անոր անբեռութեամբ ուղղութեամբ կը նայէին: Դէպքերը այնքան արագօրէն իրարու յաջորդած էին, Նուարդի խօսքերը ա'յնքան կտրուկ եւ տիրական էին եղած, որ անոնք ժամանակ չէին ունեցած պէտք եղածին չափ կշռելու իրենց իշխանութեան տուած վճիռը, եւ անկէ յառաջանալիք հաւանական դէպքերը: Սուրէն, կարծես քունէն նոր արթնցած, յուսահատ շեշտով մը ըսաւ.

— Առնակ, Փառնակ, Վահագն, ի՞նչ ըրինք, ի՞նչպէս թողուցինք

որ Հայոց աշխարհի Տիկինը, այսպէս անխոհեմ կերպով իր կեանքը վտանգի ենթարկէ:

— Հաւատա՛ Սուրէն, ըսաւ Սիւնեաց իշխան Փառնակը, ես գինովեցածի պէս եմ, եթէ վտանգ մը պատահի, ի՞նչ պատասխան պիտի տանք ժողովուրդին, ի՞նչպէս պիտի արդարացնենք մեր այս անխոհեմութիւնը, չէ՞ որ ամբողջ աշխարհ գիտէ որ հայոց Տիկինն ու իր զաւակը մեր պաշտպանութեան տակն են:

— Այո, ըսաւ Տարնոյ տէր Առնակը, ծանր է մեր պատասխանատուութիւնը, դեռ երէկ Քաջերունեաց իշխանին լուր դրկեցի, որ Նուարդն ու Անուշաւանը ապահով տեղ են, եւ վտանգի ամենափոքր կասկած մ'իսկ չկայ:

— Ես ալ, ըսաւ Ռշտունեաց տէր Վահագնը, Սուրէնի գիտակցութեամբ, Մոկաց իշխանի պատգամաւորներուն նոյնը ըսի, եւ դեռ բան մըն ալ աւելին: Մոկաց իշխանը լուր դրկած էր թէ, եթէ ապահով չենք զգար հոս, փոխադրենք զինք իր սահմանները, ուր աւելի ապահով լեռներ ու անտառներ, եւ բաւականաչափ տրամադրելի մարտիկներ կան՝ Հայոց աշխարհի Տիկինը եւ անոր զաւակը պաշտպանելու համար:

— Ի՞նչ ըրինք, ի՞նչ ըրինք, կրկնեց Վասպուրականի տէր Սուրէն՝ բոլորովին յուսահատ:

Ուշ դիւեր էր: Համատարած այդ խաւարի եւ ամայութեան մէջ, Չըռիկ Աղբիւրի քով, արձաններու նման անշարժ կեցած այդ քաջներու տեսքը մարդկային ըլլալէ աւելի, ուրուականներու կը նմանէր: Լուռ էին անոնք, գլխիկոր ու տխուր: Անոնցմէ ամէն մէկը ինքզինքը յանցաւոր կը նկատէր, ու մեղադրելի, թէ եւ իրականութեան մէջ իրենցմէ եւ ոչ մէկը յանցաւոր էր: Իրենք, որպէս օրինապահ զինուորներ, եւ հաւատարիմ ծառաներ, հնազանդած էին իրենց իշխանութեան տուած կտրուկ հրամանին, ուրիշ ոչինչ: Եւ սակայն անոնք կը կարտուած կտրուկ հրամանին, ուրիշ ոչինչ: Եւ սակայն անոնք կը կարծէին, թէ այս անգամ իրենք հնազանդելով տրուած հրամանին, խոշոր սխալ մը գործած էին, եւ ծանր պատասխանատուութեան մը տակ մը տած:

— Ուշ է, ըսաւ Սուրէն, մտածել այլեւս օգուտ չունի: Մինչեւ այժմ հնազանդեցանք իր հրամաններուն, պարտաւոր ենք շարունակել, մեզ կը մնայ դիտել Արալէզը կռատունը, կրնայ հրաշքը պատահիլ, եւ երբ իշխանութեան վերադառնայ, եւ մեզ հարցնէ թէ տեսա՞ք զոհին ընդունելութեան նշանը, գէթ հանդարտ խղճով այո՛, կամ ո՛չ ըսելու ի վիճակի ըլլանք: Օ՛հ, ուրեմն աչքերնիդ դէպի Արալէզը կը ռատուուն: Իսկ դու Վահագն, ստանձնէ չըջապատի հսկողութեան գործը, չըլլայ թէ յանկարծակի բերեն մեզ: Ո՞վ գիտէ, այնքան բազմա-

թիւ են այս անխնայած ասուրիները, կրնայ ըլլալ որ իրենց լրտեսական խումբերը մինչեւ այս կողմերն ալ երեւին:

Վահագն մերկ սուրը ձեռքին՝ քաջուհեցաւ շրջականները լրտեսելու, մինչ միւս երեքը, քով քովի կեցած, անխօս ու անձայն, Արալէզը կռատան կողմը կը նայէին:

Մէկ ժամ յետոյ, կռատունը դիտող երեք քաջերու ականջներուն սուսերամարտի եւ հայհոյանքներու ձայներ հասան: Երեքն ալ ցնցուեցան:

Սուրէն խօսքն իր ընկերներուն ուղղելով հարցուց.

— Դուք ալ կը լսէ՞ք:

— Այո՛, պատասխանեցին երկուքը միասին:

— Կ'երեւի ասուրի շուներ մօտեցած են այս կողմերուն, եւ, վահագնը շրջապատած. աճապարենք՝ քանի ուշ է, ըսաւ Սուրէն, եւ երեքը միասին մերկ սուրերը ձեռքերնին, ձայնին եկած կողմը վազեցին:

Քանի մը վայրկեան վերջ, մթութեան մէջէն նշմարեցին երկու ստուերներ, որոնք հանդարտ քայլերով դէպի իրենց կուգային:

— Կործանի՛ր, պոռաց Սուրէն:

— Ասորեստան, պատասխանեց Վահագնի ձայնը վարէն:

— Վահագն է, ըսաւ Սուրէն, խորունկ շունչ մը քաշելով, բայց ո՞վ է իրեն ընկերացողը:

— Գոյնեւորութեան եւ հայհոյանքներու ձայներ կուգային, այս շուն ասուրիները կ'երեւի անհանդուրժեցած են Վահագնը, ըսաւ Փառնակը:

— Կ'երեւի Ռշտունեաց տիրոջ սուրին համը չէին տեսած, վրայ բերաւ Առնակ:

Մինչ այս՝ մօտեցած էին արդէն, եւ Վահագն սուրի կոթով ուժեղ հարուած մը իջեցնելով իր առջեւէն քալող մարդու ծոծրակին՝ հրամայեց.

— Ծունկի եկուր, շո՛ւն, հայոց սպարապետի առջեւ կը դանդախ:

Մարդը առանց ձայն հանելու, հարուածին ոյժին տակ ծունկի եկաւ:

— Ի՞նչ է այս, Վահագն, ուրկէ՞ք բերիր այս մօրուքաւոր այծը, ըսաւ Սուրէն՝ դոհունակ շեշտով մը:

— Այժմ է, սպարապետ, շո՛ւն է, ասուրի շուներն ալ մօրուք ունին:

— Քանի՞ հոգի էին:

— Երկու:

— Միւսը ո՞ւր է:

— Շատ յոգնած էր, կը քնանայ:

— Բայց ջունը լաւ խորո՞ւնկ է:

— Շամիրամի լէզքերն անդամ պիտի չուզեն իրենց ոյժը փորձել, վասնզի այդ շունին դուխը չուզեց այլեւս պարանոցին կցուած մնալ:

Այս խօսքին վրայ բոլորն ալ ուրախ քրքիջ մը բարձրացուցին:

— Առնակ, Վահագն յոգնած է, հսկողութիւնը քեզի կը յանձնեմ, իսկ դուն, Վահագն, այս շունը աղբիւրին քով տար: Ապա թեթեւ մը անոր կոնակին դարնելով՝ ըսաւ.

— Ոչ ես եւ ոչ Անուշաւանը պիտի մոռնանք ջուր այս քաջութիւնը,

— Շատ ապրի հայոց սպարապետը, ըսաւ Վահագն դինուորական բարեւամբ մը:

Վահագն իր առջեւ ձգած ասուրի դերին, սկսաւ յառաջանալ դէպի Ձըռիկ Աղբիւր: Սուրէն եւ Փառնակ կը հետեւէին անոնց: Քանի մը քայլ առնելէ առաջ, Սուրէն դառնալով Փառնակին՝ ըսաւ.

— Ամէն դդուշութիւն դեռ քիչ է, այս շուն ասուրիները շատ խորամանկ են: Տես, մինչեւ այս տեղերը լրտեսներ դրկած են: Լաւ որ ժամանակին Վահագն պահակութեան դրկեցի, եթէ զգոյշ չըլլայինք, այս շուները մեզ լրտեսած կ'ըլլային եւ Շամիրամ հաւանաբար մեր հետքը կարողանար դանել:

— Ռշտունեաց տէրը իր քաջութեան համբաւը արդարացուց: Ինչպիսի արագութեամբ երկու արջերու հաշիւը մէկէն մաքրեց, ըսաւ Փառնակ հիացմունքի շեշտով մը:

Մինչ այս, Ձոռիկ Աղբիւր հասած էին արդէն: Սուրէն Վահագնին պատուիրեց որ Արալէզը կռատունը լրտեսէ, որպէսզի եթէ Նուարդի դոհին ընդունելութեան հրաջք տեղի ունենայ՝ լաւ տայ իրենց, իսկ ինք, Սիւնեաց իշխանին հետ ասուրի դերին հարցաքննելու սկսաւ:

— Անունդ ի՞նչ է, հարցուց Սուրէն իր առջեւ ծունկի եկած ասուրիին:

— Ծմուէլ:

— Քանի՞ տարեկան ես:

— Երեսուն երկու:

— Քանի՞ տարի է որ Շամիրամի բանակին մէջն ես:

— Տասներկու:

— Ի՞նչ աստիճան ունիս:

— Հարիւրապետի:

— Ո՞ր տեղէն կուգայիք:

— Շամիրամակերտէն:

— Հայոց աշխարհի մէջ այդ անունով քաղաք չկայ, ո՞ւր կը դառնալի այդ քաղաքը:

— Իմ թաղուհիս հրամայած է մեզի հայոց Վան քաղաքը Շամիրամակերտ կոչել:

— Քու թաղուհիիդ հետ խօսած ատեն, դորձած է ինչ անուն որ կ'ուզես, հիմա՛յ հայոց սպարապետին է որ պիտի պատասխանես, հետեւաբար ըստ այնմ պատասխանէ, ո՞ւր կէ կուգաս:

— Վանէն:

— Ի՞նչ ընելու եկար այս կողմերը:

— Լրտեսելու:

— Զո՞վ:

— Հայոց փախստական մեծաւորները:

— Ո՞ր կողմ կը կարծէք թէ կը գտնուին հայոց փախստական մեծաւորները:

— Եթէ որ կողմ ըլլալին դիտնայինք, մեզի համար դժուար պիտի չըլլար դանոնք պաշարել եւ ոչնչացնել:

— Ինչո՞ւ ուրեմն այս կողմերը եկար:

— Վասնզի անտառներ չատ են, իսկ նապաստակները անտառները կ'ապաստանին:

— Ինչպէ՞ս կը յանգընիս այդ տեսակ լեզու դորձածելու հայոց սպարապետի ներկայութեան:

— Վասնզի Ասորիներ յաղթած են հայերուն, եւ հայերը այժմ մեզի հարկատու են, յաղթուածներու հետ յարգանքով վարուելու ըստիպուած չենք:

— Շատ լաւ, այդ ալ ձեզի կը սորվեցնենք, երբ ձեր այդ երկար մօրութենով սանձեր շինենք ու ձեր բերանները դնենք, այն ատեն կը սորվիք թէ ի՞նչ լեզու դորձածելու է հայոց սպարապետի հետ խօսած ատեն, կամ անոր ներկայութեան, նուայժմ ըսէ նայիմ թէ ձիաւորի մը հանդիպեցա՞ք այս գիշեր:

— Զիաւորի մը՝ ո՛չ, բայց ուրուականի մը օդին մէջէն անցնիլը տեսանք:

— Պատմէ՛ տեսնեմ, ի՞նչ էր տեսածդ:

— Ես եւ ընկերներս փոսի մը մէջ նստած կը հանգստանայինք: Յանկարծ տեսանք որ մեր դիւսու վրայէն, օդի մէջէն թռչելով, սեւ ձիաւոր մը անցաւ. մինչեւ որ խելքերնիս գլուխնիս եկաւ եւ ուղեցինք դիտնալ թէ ինչ էր, աներեւոյթ եղած էր արդէն: Հաւանաբար դժոխքի ոգիներէն մէկն էր, վասնզի եթէ հասարակ ձիաւոր եղած ըլլար, այնքան շուտ չէր կրնար տեսողութենէ կորսուիլ: Արդէն մեզի ըսած էին, որ հայոց աշխարհի մէջ սատանաներ չատ կան:

Սուրէն եւ փառնակ գահունակութիւն մը զգացին, եւ խորհրդաւոր ակնարկ մը փոխանակեցին:

— Շամիրամը շատ զօրք ունի՞ Վանայ մէջ:

— Անթիւ, անհամար:

— Այսինքն ո՞րքան:

— Եթէ դուն այս երկնքի աստղերու թիւը կարող ես գիտնալ, ես ալ մեր զօրքերու թիւը կարող եմ գիտնալ:

— Հայոց Արա Գեղեցիկի մասին լուր ունի՞ս:

— Կ'ըսէին թէ այս գիշեր վերջին գիշերն է, պիտի կենդանանայ՝ եթէ մեր Լէզք աստուածները ուզեն, պիտի մեռնի՝ եթէ մեր աստուածները ուզեն որ ան մեռնի:

— Դուն կը հաւատա՞ս ձեր աստուածներու կենդանացնող զօրութեան:

— Մեր աստուածները եւ մեր թաղուհին, ամենազօր եւ ամենակարող են:

Սուրէն եւ փառնակ զուարթ քահ, քահ մը բարձրացուցին, ապա Սուրէն կանչեց Վահագնը եւ ըսաւ անոր.

— Վահագ, այս գիշերուան մեր քրմապետը դուն ես, ա՛յո այս մօրութեամբ այժմ, սա բլուրին գլուխը տար եւ զոհէ մեր աստուածներուն, որպէսզի հայոց աշխարհի տիկինը ողջամբ եւ անվնաս վերադառնայ: Նայէ՛ որ Շամիրամի լէզքերուն ժամավաճառ լինելու արիթ չտաս, այս շուներու վերաբերմամբ լաւադոյն միջոցը՝ գլուխը պարանոցէն դատելն է, ասով դոնէ Արալէզ կուռքերը առաջին ակնարկով յոյսերնիս կը կտրեն:

Վահագ մօտեցաւ, դոհւնակ սրտով զինուորական բարեւ մը տրւաւ, ապա ոտքով զարկաւ ասուրի հարիւրապետի կռնակին, եւ ըսաւ.

— Ոտքի ելիր, շո՛ւն, եւ սուրը անոր կռնակին կռթնցնելով՝ հրամայեց քալել:

Վահագն ասուրի հարիւրապետին հետ սկսաւ բլուրէն վեր բարձրանալ. իսկ Սուրէն եւ փառնակ յառաջացան դէպի այն կէտը՝ ուրկէ պէտք էր Արալէզ կռատունը դիտել:

— Շատ տարօրինակ գիշեր մը եղաւ այս գիշեր, ըսաւ Սուրէն մտախոհ:

— Ամբողջ կեանքիս մէջ պիտի չմոռնամ այս գիշերուան անցուդարձը, ըսաւ փառնակ իր կարգին. եւ երկուքն ալ լռեցին:

Քառորդ ժամ մը յետոյ Վահագն վերադարձաւ, Զուրիկ աղբիւրի ջուրով լուաց իր սուրը, ապա ձեռքերն ու դէմքը. եւ դնաց միանալու Սուրէնին եւ փառնակին, որոնք անխօս ու մտախոհ Արալէզ կռատունը կը դիտէին:

— Հաշիւը մաքրեցի՞ր, հարցուց Սուրէն:

— Այո՛, սպարապետ:

— Շամիրամի Լէզը կուռքերը պիտի ուղեօն փորձ մը ընել:

— Ձեմ կարծեր որ այդքան անխելք ըլլան այդ աստուածները, վասնզի ես խորհելով որ այս կողմերը թափառող դայլերը պիտի ուղեն ասուրի հարիւրապետի մը միտին համը տեսնել, եւ հաւանաբար համով գտնեն, ու այդ պատճառով սկսին իրարու հետ կուռիլ, իսկ ես չեմ ուզեր որ Հայաստանի դայլերը ասուրիի մը միտին համար իրարու հետ կուռին, ուստի, թեւերը, սրունքները եւ գլուխը զատ զատ կտրեցի եւ դանաղան ուղղութեամբ նետեցի, այնպէս որ դայլերէն աւելն մէկը իր գտած բաժինովը պիտի գոհանայ, առանց իր ընկերոջ վրայ բարկանալու պատճառ մը ունենալու:

— Սուրէն, տես որքան բարի է Ռշտունեաց տէրը, մինչեւ անգամ Հայաստանի դայլերու մասին ալ կը խորհի, — ըսաւ Փառնակ կատակելով:

— Պարտաւոր ենք խորհիլ, եղբայր, դուք չէ՞ք մեղքնար այն խեղճ դայլին, որուն բաժին պիտի իյնայ այդ շուն հարիւրապետին գլուխը, խեղճ կենդանին որքան պիտի չարչարուի կտոր մը միտ ուտելու համար, շունին գլուխը մաղերով, եւ դէմքը՝ մօրուքով ծածկուած էր, իսկ այդ մաղերու ու մօրուքի տակէն պատառ մը միտ բրցնելը գիւրդին գործ կը կարծէք: Նայէ՛, սպարապետ, ասկէ վերջ, ձեռքերնիս ինկած ասուրիները նախ ածիլել տալու է, ապա մորթելու է, մեղք են մեր դայլերը:

Սուրէն եւ Փառնակ գոհունակ եւ զուարթ քահ, քահ մը բարձրացին:

* * *

Ժամէ մը աւելի էր որ Արայի սեւ նժոյգը, առանց իր կռնակին նստած իշխանուհու ծանրութիւնը զգալու, կը սուրար նետի մը պէս: Չափազանցութիւն չէր ասուրի հարիւրապետի նկարագրութիւնը, հասարակ ձիաւորի մը երեւոյթը չունէր ան: Արայի ձին վաղելէ աւելի՝ կը թռչէր, իր ոտքերը կարծես թէ գետնին չէին գայէր: Մահկանացու աչքեր անկարելի էր որ ուրուական մը տեսնելու պատրանքը չունենային: Երկու տարաբախտ լրտեսներէ զատ, ոչ ոք տեսած էր այդ ձիաւորի անցըր:

Երբ Նուարդ բերդին ստորոտը հասնելով ձիէն վար կ'իջնէր, չէր ալ մտածեր նոյնիսկ թէ իր անցըր մահկանացու աչքերէ տեսանելի եղա՞ծ էր թէ ոչ: Հազիւ ձիէն իջած, ձեռքը ձիու պարանոցին երկարեց, թաց էր ան եւ սարսափելի տաք: Գորովադուրթ մօր մը նման, ան իր երկու ձեռքերով բռնեց ձիուն գլուխը եւ տաքուկ համբոյր մը դրողմելով անոր ճակտին՝ ըսաւ. «Իմ խեղճ Արօղիս, շատ յոգնեցար, շատ քրտնած ես, չիմա կարող ես հանգստանալ», եւ ձիու սանձը հանելով՝

բաց թողուց:

Բերդին ստորոտը անշարժ կեցած, սկսաւ դիտել: Բոլոր շէնքերու պատուհանները լուսաւորուած էին, իսկ իրենց ընդունելութեան սրահին պատուհանները աւելի շատ: Սուր կսկիծ մը սկսաւ իր սիրտը ճմլել: Հոն, վերը, իր երբեմնի բնակարանին մէջ, այդ պահուն չաղմած էր իր կեանքը խաւարեցնող անգութ Շամիրամը: Ան յիշեց իր երջանիկ անցեալը, աչքերուն պատկերացաւ իր սիրելի Արան եւ անոր հետ անցուցած երանելի օրերը՝ իրենց ամենապիտիւր մանրամասնութիւններով: Գլուխը սկսաւ դառնալ, ծունկերը ծալուեցան, ու ան ստիպուած եղաւ պահ մը նստիլ: Քանի մը վայրկեանէն իր ուժերը վերագտաւ, գլուխը վեր վերցուց եւ այս անգամ նայեցաւ Արայէջ կռատան, որու պատուհաններն ալ առատ լոյսերով ողողուած էին: Հոն է իմ արեւս, չչնչաց Նուարդ լացակամած ձայնով մը, Արայէջ կուռքերու գլխութեանը ապաւինած: Ապա վերջիւնց Շամիրամի նախօրօք դրկած առաջարկը, անոր արշաւանքին դրդապատճառը, եւ Արային վերակենդանացնելու իսկական նպատակը, եւ ամբողջ մարմնով սարսուաց: Ատելութեան մը հոսանքը չըջան ըրաւ իր ամբողջ էութեան մէջ, ու զայրացած՝ ըսաւ. «Պիղծ ասուրի, դուն երբեք պիտի չկրնաս քու ցած նպատակներուդ հասնիլ: Արայի բաղուկները երբեք պիտի չգրկեն օտար կին մը: Մահը քու պիղծ գուրդուրանքներէն աւելի արժէք ունի, քան թէ քեզմէ աւելի պիղծ գոհերուդ արիւնը: Աստուածները երբեք պիտի չպղծեն իրենց անունը, գոհացնելու համար պոռնիկ կին մը: Չարաչար կը սխալիս, եթէ կը կարծես որ աստուածները ասուրիներու նկարագիրն ունին: Եթէ Արան մեռաւ, իր այրին ու իր աստուածները կենդանի են տակաւին, անոնք պիտի չթողուն որ դուն քու շնական նպատակներուդ հասնիս»: Այս մենախօսութենէ վերջ, ան գրկեց դառնուկը եւ սկսաւ ժայռէն վեր բարձրանալ:

Առանց դառնուկի ծանրութենէն նեղուելու, առանց ամենապիտիւր դժուարութեան, ան կը բարձրանար: Կարծես թէ աներեւոյթ ձեռքեր անոր թեւերուն տակ մտած, ժայռէն վեր կը բարձրացնէին գայն: Արդէն բււական բարձրացած էր, երբ կանգ առաւ եւ սկսաւ իր չորս կողմը դիտել: Գոհունակութեան ժպիտ մը լուսաւորեց իր դէմքը: Իր գտնուած տեղը կ'իյնար Արայէջ կռատան ճիշտ դիմացը: Տեղը կը ծառայէր իր նպատակին: Կը մնար գոհարան մը շինել: Իր մատուցանելիքը գոհը շատ նուիրակաւն էր, եւ առանց մասնաւոր գոհարանի կարելի չէր, իր գոհին արիւնը պէտք էր ժայռէն վար հոսէր կարմիր առուակի մը նման: Առանց ապառաժին կարծրութիւնը հաշուի առնելու ծունկի եկաւ, երկիւղածութեամբ եօթն անգամ համբուրեց ժայռին այն մասը ուր պիտի փորձէր իր գոհարանը: Եօթն անգամ խոնարհութիւն

ըրաւ Արալէզ կոտան ուղղութեամբ, աղօթք մը մըմնջեց, եւ սկսաւ իր ձեռքի մուրճով հարուածներ իջեցնել ապառաժի կուրծքին: Կարծր էր ապառաժը, բայց զօրաւոր էր իր հաւատքը, նուիրական էր իր մատուցանելիք զոհը... ու գիշերային այդ համատարած խաղաղութեան մէջ, լսելի էին այրի իշխանուհիի մուրճի հարուածներու ձայները՝ թախկ... թախկ... թախկ... կուլար իշխանուհին, կ'ողբար իշխանուհին, կ'աշխատէր իշխանուհին... ու իր աչքերէն հոսող արցունքներու հեղեղներու տակ, ապառաժին կուրծքը կը փխրէր, կը կակուղնար, ու զոհարանը կամաց կամաց կը մեծնար: Համատարած այդ խաղաղութեան մէջ, մինակ էր իշխանուհին: Գիշերային զով դեփիւռն էր միայն, ւր զգածուած այդ կնոջ մեծ վշտէն, երբեմն երբեմն կը մօտենար անոր, համբուրելու համար անոր քրտնաթոր ճակատը, եւ սգալու անոր հետ հայոց առաքելի եւ կտրիճ նահապետին մահը:

Մեծ էր Նուարդին վիշտը, կարծր էր իր փորած ապառաժը, անվարժ էին իր բազուկները, բայց նուիրական էր իր զոհը, վեհ էր իր նախատեղը, եւ ան կ'աշխատէր... Երկնաբնակները, սակայն, չէին կարող անտարբեր մնալ այրի իշխանուհիի այդ մեծ վիշտին այդ մաքուր զօրաւորութեան առջեւ: Անոնք հիացան այրի իշխանուհիի հաւատքի զօրութեան, սրտի մաքրութեան, եւ դադափարի վեհութեան վրայ, վար իջան խումբով, շրջապատեցին դայն, եւ իրենց աներեւոյթ մատներով սկսան փորել քարաժայռը, օգնել վշտահար իշխանուհիին: Մի քանի վայրկեան եւս եւ ահա զոհարանը պատրաստ էր, առանց որ Նուարդ ինքն ալ հասկնար թէ ի՞նչպէս այնքան շուտ իր զոհարանը պատրաստուեցաւ:

Նուարդ վերջացուցած էր իր աշխատանքը, զոհարանը իր ուղած ձեռով պատրաստ էր: Զոյգ ուղղաձիգ առուակներ՝ զոհարանէն մեկնելով՝ կ'երկարէին վար, ճիշտ ու ճիշտ Արալէզ կոտան դիմաց: Վերելաւ Նուարդ, մուրճը մէկ կողմ դրաւ, իր փէշերով մաքրեց, սրեց զոհարանը, ապա ծունկի եկաւ իր յորդառատ արցունքներով լուած եւ օծեց դայն: Զայն սրբազործելու եկան նաեւ երկնքէն նայող անհամար աստղիկները: Անոնք բոլորն ալ նայեցան այդ զոհարանի մէջ մեղմօրօր դալարուող արցունքի դուլալ շիթերուն, անոնց մէջ տեսան իրենց դէմքերը, բաղդատեցին այրի իշխանուհիի սրտին հետ, ու ինքզինքնին դտան աղօտ ու խաւար...:

Արշալոյսը մօտ էր: Լուսոյ աստղը Վարդայ լեռան կատարէն իր ծիծղուն դէմքը սկսաւ ցուցադրել: Ժամանակը ուշ էր: «Շամիրամ մի լկոտած ծառաները կարող են նշմարել զիս եւ խանդարել իմ զոհը», — մենախօսեց Նուարդ: Ու մինչ կը մտածէր դառնուկը բերելու մասին, որու ոտքերը կապուած իրմէ քիչ մը հեռու կը գտնուէր, նը-

կատեց որ դառնուկը, առանց ոտնակապերու, կարծես աներեւոյթ ձեռքերէ մղուած, ինքնաբերաբար մօտեցաւ զոհարանին, ծունկի եկաւ ու վիղը երկարեց, դհուկելու պատրաստ ձեռով մը: Նուարդ հասկըցաւ որ աստուածներու մօտ կար այդ զործին մէջ, անոնք իր զոհը ընդունած էին, եւ յուզմունքէն սկսաւ դողդողալ: Ծունկի եկաւ, աչքերը մէյ մը երկլինք, մէյ մը Արալէզ կոտան դարձուց ու բարձրաձայն ըսաւ.

«Ո՛վ անմահ աստուածներ, ընդունեցէ՛ք սգաւոր այրիի մը զոհը, դիմացէ՛ք ընտանեկան սրբութեան պահպանման համար իր կեանքը զոհող հայոց նահապետին: Թող Արալիս մաքուր արիւնը հայ ընտանեկան սրբութեան պահպանման խորհրդանիշը դառնայ, եւ անոր անունը օրհնութեամբ յիշուի դարէ դար»:

Այս աղօթքէն վերջ, ան բարձրացուց իր բազուկը, ու ձեռքի սրածայր դաշոյնը մխեց դառնուկին պարանոցը: Արիւնը շատրուանի մը նման ցայտեց, ու կարմիր պղպշակներով վարդաբուն, լեցուեցաւ զոհարանը: Ապա անցաւ առուակներէն ու փրփրալով սկսաւ վար թափիլ ժայռի կատարէն: Արշալոյսի առաջին ճառագայթներն ինկան նուիրական զոհին արիւնին վրայ, ապա անդրադարձան դէպի Արալէզ կոտանուն, որու պատերն ու պատուհանները վարդակարմիր լոյսով մը ողողուեցան:

Արալի դիակին հսկող քուրմերը տեսան այդ դերբնական դունաւորումը, սարսափեցան այդ եղեմական տեսարանէն, ու «հրա՛ջք, հրա՛ջք» աղաղակելով՝ իրենց երեսներուն վրայ գետին փռուեցան:

Ձեռքերը երկինք տարածած, արիւնաթաթախ դաշոյնը ձեռքին, արձանի մը նման անշարժ, կեցած էր Նուարդ, ու հիացած աչքերով կը դիթէր կոտան սքանչելի դունադեղութիւնը, իր զոհին արիւնէն ստացած եղեմական վարդակարմիր դոյնը: Երջանիկ էր ան եւ ուրախ, աստուածները իր զոհը ընդունած էին:

* * *

Ոտքէն մինչեւ գլուխ զրահներով ծածկուած, մեծ սուր մը ձեռքին, երկար ու խոպոպաղարդ մագերը փռուած ուսերուն, մոլեգնած աչքերով, անհանդիստ ու դեւէ հալածականի մը քալուածքով, իր նաժիշտներու եւ թիկնապահներու առջեւ ինկած, Շամիրամ կը շրջէր քարաժայռին վրայ, քննելով ամէն ծակ ու ծուկ, կարծես պահուելու դաւադիր մը կը փնտռէր: Իր նաժիշտներն ու թիկնապահները, չկարողանալով ըմբռնել իրենց թագուհիին ըրածը, լուռ ու մունջ կը հետեւէին, ջանալով անոր բարկութիւնը դրդուելու առիթ մը չստեղծել:

Շամիրամ յոգնած էր, ու մինչ գլուխը կը բարձրացնէր՝ խոր շունչ մը քաշելու համար, աչքերը քարաժայռին ստորոտը շարժուող

սեւ կէտի մը հանդիպեցան: Անքեւը լայն լայն բացաւ, ու ստուգեց որ ձի մըն էր ան՝ որ հանդարտ կ'արածէր: Կատաղութենէն սկսաւ դողդողալ, իր կռակածը կ'աւելնար, այս ժամուն այդ ձին ի՞նչ դործ ունէր հող: Այս ձին իմ կատկածներուս բանալին պիտի ըլլայ, մտածեց ան, ու անմիջապէս հրամայեց իր թիկնապահներուն, որ երթան ու բռնեն բարդին տակ արածող այդ ձին: Կ'ուզէր մօտէն տեսնել այդ ձին, կ'ուզէր զիտնալ թէ որո՞ւ ձին էր ան, եւ ինչո՞ւ այս ժամուն հոն էր դնուէր:

Թիկնապահներէն չորս հողի անմիջապէս ճամբայ ելան հրամանը դործադրելու, մինչ Շամիրամ աւելի մեծ եռանդով վնասոտութիւն ձեռնարկեց:

«Այո՛, այս քարաժայռին վրայ մէկը կայ, ատոր վստահ եմ, եւ այդ վարի ձին անորն է, բայց ես պիտի դռնեմ զայն, այդ անիծեալ հայը, ով որ ալ ըլլայ ան, այս սուրիս համը պիտի վայելէ», — կը մեռախօսէր Շամիրամ իւրովի, իր ձեռքի սուրը ճօճելով:

Յանկարծ կանդ առաւ, արշալոյսի առաջին ճառագայթներուն տակ: Արալէդ կռատան ստացած եղեմական վարդապարտիւր դոյնը իր ուշադրութիւնը դրաւ ձի: Տեսարանը այնքա՛ն հրապուրիչ այնքան դժայլելի էր, որ ան իր անդը քարացած մնաց: Արդեօք աստուածներ իրենց ներկայութիւնէն էր որ կը ցուցնէին, արդեօք Արան կենդանացած էր արդէն, ինչո՞ւ ուրեմն քուրմերը պայմանադրական նշանը չէին ցուցներ, արդեօք քուրմեր ուրախութենէն զինովցած մոռցած էին նշանը տալ, եւ աստուածները իրենց էին որ կ'իմացնէին Արայի կենդանանալը: Այսպէս, ապշած կը գիտէր ու կը խորհրդածէր, առանց աչքը այդ դժայլելի տեսարանէն հեռացնելու: Երբ իր այդ անէացած վիճակին մէջ տեսաւ Արան, որ պատերազմիկի մը պէս զրահաւորուած, ժպտերես եւ ուրախ, դուրս կ'ելլէր կռատունէն, եւ կը յառաջանար դէպի իր կեցած կողմը: Շամիրամ ուրախութենէն խելքը կորսնցուցած, վաղեց դիմաւորելու իր երազներու իշխանը. բայց հազիւ քանի մը քայլ առած էր, իր առջեւ, հաղիւ տասնեակ մը քայլ հեռու, ցցուած տեսաւ սեւադղեւտ ու վայելչակազմ կին մը, որ ձեռքերը երկինք տարածած, կեցած էր լուռ ու երկիւղած, կատարեալ արձանի մը երեւոյթով: Շփոթեցաւ, վերջիւեջ մի քանի ժամ առաջուան իր ունեցած տեսիլքը: Այո՛, նոյն սեւադղեւտ կինն էր, իսկ եւ իսկ նա, ու կատաղութենէն փրփրած բերանով մոնչեց. «Անիծուած չուն», ու սուրը ճօճելով մոլեղնաբար խոյացաւ սեւադղեւտ կնոջ վրայ: Մինչ այս, Արան մօտեցած էր արդէն, ան զրկեց սեւադղեւտ կինը, համբուրուեցան, ետեւ դարձան, արհամարհական ակնարկ մը նետեցին Շամիրամի վրայ ու մնացին անշարժ. . . : Կատաղած թագու-

հին վրայ հասաւ, ճօճեց իր սուրը եւ ամբողջ ոյժով իջեցուց սեւադղեւտ կնոջ վրիտուն: Բայց ճիշտ այդ րոպէին, հեզնանքի զոյգ ծիծաղի ձայներ լսուեցան, ու երկու լուսաւոր դուռներ, Շամիրամի ապշած աչքերուն առջեւ, սկսան վեր բարձրանալ: Անոնք բարձրացան, բարձրացան, ու վերջապէս խառնուեցան երկնքի անհամար աստղիկներուն, ուրիշ այս անգամ զուարթ ժպտով մը, վար կը նայէին այլեւս, ու կը ծաղրէին խելակորոյս թագուհին ու իր վայրենի շարժումները: Մինչ Շամիրամի սուրը, Նուարդի զոհարանի եզերքին զարնուելով, ցաւաքար զրնկոց մը արձակած ու կտոր կտոր եղած էր:

Շամիրամ ցնցուեցաւ, խելքը դուրսը եկաւ, տեսաւ իր ոտքերուն տակ դնուող զոհարանը իր զոյգ առուակներով, որոնց մէջ տակաւին կը վալիլէին տաքուկ արեան կարմիր պղպղակները: Նայեցաւ իր ձեռքի ջարդուած սուրին, նայեցաւ այն տարածութեան՝ ուրիշ վեր կ'լած էին Արան ու սեւադղեւտ կինը՝ լուսաւոր դուռներու վերածուած, ու մնաց քարացած. . . : Արեան այդ զոյգ բարակ առուակները, փակած էին Արային հասնելու իր ճանապարհը: Արեան այդ զոյգ բարակ առուակներուն առջեւ կը խորտակուէին ահա իր երազները, իր սէրը, իր մոլեղնութիւնը, իր սուրն ու իր փառքը. . . Զգաց որ Արան յաւիտենապէս հեռացած էր իրմէ, եւ յուսախար, սիրտը կտորած, հրամայեց ետ դառնալ:

Երբ Շամիրամ ընդունելութեան սրահէն ներս կը մտնէր, մերկացած էր արդէն իր զրահներէն: Ան յուսակտուր կ'ին մըն էր այլեւս, ու չափազանց յոգնած: Դանդաղ քայլերով յառաջացաւ, եւ սրահին մէջ տեղը կեցաւ: Հրամայեց պատուհանի առջեւէն հեռացնել իր աթոռը, այլեւս հոն սպասելու պէտք չէր մնացած, պայմանադրական նշանին սպասել աւելորդ էր: Ինք քուրմերէն աւելին տեսած էր, ու աւելին գիտէր: Ո՛չ, իր քուրմերը եւ ոչ ալ իր Արալէդ կռուքերը իր աչքին այլեւս արժէք մը ունէին: Ինք յաղթած էր հայոց բանակին, իսկ հայոց աստուածները՝ յաղթած էին իր աստուածներուն: Լաւադոյն էր այլեւս յաղթողի մը հպարտութեամբ չվարուիլ հայոց հետ, անոնց աստուածները շատ զօրաւոր էին, եւ կարող էին Արան իր ձեռքէն խլելու պատիժի նման ահաբեկու պատիժներու ենթարկել իր բանակն ու ամբողջ Ասորեստանը: Պէտք էր հայոց սիրտը դրաւել, անոնց հետ բարեկամանալ:

Շամիրամ հողեկան այս փոփոխութեան վայրկեանները կ'ապրէր, երբ իր նաժիշտներէն մին, մինչեւ գետին ծռելով ըսաւ.

— Սմենադօր թագուհի, բերդի ստորոտը զոնուող ձին բռնելու դացած պահակները վերադարձած են, եւ ձեր հրամանին կ'սպասեն:

— Ներս թող դան, — ըսաւ Շամիրամ, առանց դուրսը բարձրացը-
նելու:

Նախնային մէկ նշանին վրայ չորս թիկնապաշտեր ներս մտան եւ
զողզողալով թաղուհիին առջեւ ծունկի եկան:

— Բռնեցի՞ք, — հարցուց Շամիրամ, առանց անոնց նայելու:

— Ո՛չ, թաղուհի, — պատասխանեց անոնցմէ մին՝ հաղիւ լսելի
ձայնով մը:

Շամիրամ՝ զայրացած՝ դուրսը բարձրացուց եւ ըսաւ. «Չորս
մարդ մէկ ձի չկըցա՞ք բռնել, ա՞յսպէս կը կատարէք ձեր թաղուհու
հրամանը»:

— Ամենահոգի թաղուհին թող ներէ մեզի, այդ ձին ձի էր, բայց
ձի չէր:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, ապո՛ւշ:

— Երբ զինք սկսանք հալածել՝ ձի էր, բայց երբ զինք բռնելու վը-
րայ էինք, ժայռի մը մօտեցաւ եւ աներեւոյթ եղաւ:

— Ապուշներ, ժայռին ետեւ անցած է, անկէ ալ ուրիշ ժայռերու
ետեւ ու հետքը կորսնցուցած էք:

— Ո՛չ, թաղուհի, քովերը ուրիշ ժայռեր չկան, միայն մէկ քար
կայ եւ ձին այդ քարին մէջ մտաւ եւ աներեւոյթացաւ:

— Քարը լաւ մը քննեցի՞ք, դադարի դուռ մը չունէ՞ր, այս անիծ-
եալ հայերէն ամէն բան կ'սպասուի:

— Քննեցինք, թաղուհի, քսան զինուորներ երկու ժամէն աւելի
մուրճերով աշխատեցան հասկնալու համար թէ թաքստոց մը չէ՞ր այդ
քարը, բայց բոլոր աշխատանքները պարապի անցան, թաքստոց չէ,
այդ ձին ձիու տեսք ունէր թէեւ, բայց ձի չէր, անսպասան չար ոգի
մըն էր որ մեզ հետ զուարճացաւ:

Շամիրամ դարձեալ խորունկ մտածումներու մէջ ընկղմեցաւ,
մտաբերեց այդ գիշերուան իր տեսածները ու իր թիկնապաշտերու
պատմած ձիու պատմութիւնն ալ, իր տեսածներու շարունակութիւնը
համարելով, չուզեց հարցաքննութիւնը շարունակել, ու ձեռքով նշան
ըրաւ որ հեռանան:

Երբ թիկնապաշտերը անպատիժ ազատուէին ուրախացած, ա-
րագ քայլերով դուրս կ'ելլէին, Շամիրամ իր մտածումներու մէջէն
անզգալարար չնչաց:

— Կը հաւատամ, կը հաւատամ, այս անիծուած հայերու երկիրը,
տարօրինակ երկիր մըն է, իրենք ալ, իրենց ձիերն ալ տարօրինակ են,
անոնցմէ պէտք է վախնալ:

* * *

Սուրէն իր երեք ընկերներով Չըրիկ աղբիւրի կով կեցած, ժամե-

րով դիտեցին Արալէզ կռատունը: Ո՛չ կռատուն վրայ արտասովոր բան
մը կը տեսնուէր եւ ո՛չ ալ իշխանուհին կը վերադառնար: Չարագու-
շակ կանխազգացումներ սկսած էին տանջել զիրենք, յոյսերնին կըտ-
րած էին արդէն, երբ Սուրէն երկիւղածութեամբ եւ վախով լեցուն
ձայնով մը պոռաց. «Նայեցէ՛ք, նայեցէ՛ք, Արալէզ կռատուն նայե-
ցէք, իշխանուհին նախատեսած հրաշքը տեղի կ'ունենայ, իր զոհը
ընդունուած է»:

Չորս կտրիճներ ապշած կը դիտէին այդ զմայլելի ու գունազեղ
տեսարանը, եւ յուզմունքէն լուռ ու անձայն կ'արտասուէին:

Արեւը արդէն բաւական բարձրացած էր, երբ չորս կտրիճներ
սպասելէն յուսահատ, իրենց ձիերը կը նստէին ու քառասմբակ կը հե-
ռանային այդ տեղէն եւ կ'ուղղուէին դէպի իրենց ապաստանարանը:
Տխուր էին անոնք եւ յուսահատ: Նուարդի գուշակած հրաշքը տեսած
էին, բայց Նուարդը ետ չէր եկած...:

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ. — Մինչեւ 1916 թուականը, Վանայ բերդի ա-
րեւելեան կողմի եզերքին վրայ, ԼիՁֆ հայկական գիւղին ճիշտ դի-
մացը, ժայռի վրայ փորուած կը տեսնուէին փոքրիկ փոսիկ մը զոյգ
փոքրիկ առուակներով, որոնց վերաւորութիւնը հողէ բլուրի մը մէջ
կը կորսուէին: Այդ թուականին, ռուսական բանակի հետ Վան եկաւ
նաեւ Ն. ՄԱՌ, յայտնի գիտնականը որ այդ առուակները տեսնելով,
պեղումի ձեռնարկեց, տեղափոխելով հողէ այդ բաւական խոշոր
բլրակը: Այդ բլրակին տակը, բերդին ստորոտը, զոյգ առուակներու
ուղղութեամբ, յայտնուեցաւ մասնաւորապէս պատրաստուած փոք-
րիկ հրապարակ մը, որու մէջտեղ, կապոյտ քարէ շինուած, խոշոր
պատուանդանի մը վրայ կը բարձրանար, դարձեալ կապոյտ եւ միակը-
տուր քարէ շինուած, քառակուսի հսկայ յուշարձան մը, չորս կողմէն
բնեւոյթի արձանազրութեամբ ծածկուած: Յուշարձանն ու իր
պատուանդանը, ա՛յնքան մաքուր, եւ ա՛յնքան լաւ պահուած էին, որ
կարծես թէ արուեստագէտին ձեռքէն նոր ելած էին: Դժբախտաբար
այնուհետեւ գահալիժօրէն իրարու յաջորդող դէպքերը, զիս հեռա-
ցուցին իմ բնաշխարհէս, ու մինչեւ այսօր ալ չկրցայ դիտնալ թէ,
ինչ կ'ըսէր այդ արձանազրութիւնը, եւ որո՞ւ գործն էր ան: Մինչեւ
1918, երբ վերջին հրաժեշտը տուի, հայրենիքիս յուշարձանը իր տեղն
էր տակաւին, ասպհով եւ անվնաս, բայց թէ թրքական աւերիչ ձեռ-
քերը պղծա՞ծ են զայն թէ ոչ՝ չեմ գիտեր: Թէեւ ես չտեսայ, բայց կը
պատմէին թէ, այդ խոշոր յուշարձանին ետեւ, դտնուած է նաեւ
միւսնոյն քարէն շինուած աւելի փոքր յուշարձան մը, դարձեալ բե-
ւեւոյթի արձանազրութեամբ ծածկուած: Որպէս թէ Ն. Մառն այդ
փոքր յուշարձանը Ռուսիա փոխադրած էր:

Այս տեղումի ատեն, մէջտեղ ելաւ նաեւ երկաթագիր գրերով փորագրուած ԶԳՈՒՐԳԻՆ անունը, ժայռին վրայ փորագրուած, եւ անկէ անմիջապէս վար, մարդկային քանի մը ոսկորներ: Թէ ո՞վ է եղած այդ Գուրգէնը, ե՞րբ եւ ինչո՞ւ այդպիսի տեղ մը թաղած են, եւ այն ալ այդքան խորունկ որ արձանագրութիւնն իսկ հեղին տակ թաղելու պէտք տեսնուած է, ոչ ոք գիտէ, միայն թէ իմ գիտցածովս, Վանայ բերդի վրայ, հայերէն տառերով եղած, միակ եւ հնագոյն արձանագրութիւնն է ան:

Զուտ հայաբնակ ԼէՉԲ գիւղին մէջտեղ, գիւղական խրճիթներու վրայ ծած, տակաւին կը շարունակէ նայիլ ԼէՉԲԱՅ ՔԱՐ կոչուած ապառաժը, որու կատարին, երբեմնի լէշք կուռքերու կռատան փոխարէն, մինչեւ 1918 տակաւին կը բարձրանար փոքրիկ եւ անշուք մատուռ մը, ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ անունով: Հոն ամէն տարի, ԱՇԽԱՐ ՀԱՄԱՏՐԱՆ կերակին, Վասպուրականի ամէն կողմերէն, ուխտաւորներու հսկայ բաղմութիւն մը ուխտի կուգար, իր վէրքերուն դարման գլուխէն հաւատքով: Ժողովրդեան մէջ տարածուած աւանդութեան մը համաձայն, որեւէ տեսակի վէրք ունեցող մը թէ երեք գիշեր անընդմիջաբար եւ առանց վախճալու, այդ մատուռին մէջ քնանար, իր վէրքերը կ'առողջանային: Կասկածէ դուրս է որ, այդ ուխտաւորացութիւնը եւ թէ վէրքերու բուժման հաւատքը, կռապաշտական շրջանէն մը նացած են, եւ Լէշք աստուածներու հետ կապ ունին:

Իր դոյութիւնը կը պահէ նաեւ այն ժայռը, որու մէջ պահուրտեցաւ Նուարդի ձին: ՇԱՀՊԱՂԻ կոչուած գիւղի հիւսիս արեւմտեան կողմը, Լէշքի եւ Վանայ բերդի մէջտեղ կը գտնուի ան եւ կը կոչուի ՏԸՂՈՎ ՔԱՐ, որ ըսել է՝ յղի քար: Ժողովրդեան մէջ տարածուած հնագոյն աւանդութեան մը համաձայն, ամէն տարի Համբարձման գիշեր, այդ քարը կը բանայ իր կուրծքը, հրեղէն սեւ ձի մը դուրս կ'ելլէ, եւ կ'սկսի Վանայ բերդին առջեւ տարածուող դաշտին մէջ պտըտիլ եւ մէկը փնտռել: Լուսաբացին, առանց իր տէրը գտնելու, նորէն իր տեղը կը վերադառնայ, եւ քարը կը դոցէ իր կուրծքը: Քրիստոնէութիւնը այդ քարի գլխուն վրայ ալ դրոշմած է իր նշանը ու այսօր, անոր ուռած կուրծքին վրայ, հանդիսաւորապէս կը բաղմի, քանդակուած, հնաձեւ, խոշոր խաչ մը, առանց որեւէ արձանագրութեան:

20 Յուլիս 1919, Պապուտ

Ի Ս Կ Ո Ւ Խ Խ Ա Թ Ո Ւ Ն

Իր բնական փողոցի ամենէն շատ յարգուած կիներէն մին էր ան: Աւագանի անունն էր Իսկուհի, բայց որովհետեւ վանեցիներ անունները կրճատելու կամ ձեւափոխելու մասնաւոր հակում ունին, այդ պատճառով Իսկուհի կը կանչէին զինքը: Բարձրահասակ էր ան ու վայելչակազմ: Ծաղկազարդ Եագմայի տակէն երեւցող իր ճերմակ մազերը, խոտոր կը համեմատէին կարմիր եւ դրաւիչ դէմքին վրայ փալիւղ զոյգ խոշոր ու սեւ աչքերուն հետ, որոնք շատ աւելի երիտասարդ կը ցուցնէին զինքը: Կարծես թէ ան Վարադայ լեռան քղանցքներուն վրայ բուսած անթառամ ծաղիկ մը լինէր, որ հակառակ չորցած ըլլալուն, կը պահէր տաքաւին իր դրաւիչ տեսքն ու անուշահոտութիւնը: Բարի էր ան ու մեղմ բնաւորութեան տէր: Իր մեղանոյշ ծայրն եւ խօսելու հաճելի ձեւը, առինքնող բան մը ունէին իրենց մէջ, այդ պատճառաւ զինք ճանչցող բոլոր կիներ քաղցրալեզու Իսկուհի կ'անուանէին զայն: Մեր գաւառի բմբունումով, կանացի հաճում տրտղուքը, միայն թուրք կիներու համար կարելի էր գործածել, իսկ հայ տիկիներու համար պատշաճ կը գտնէին խաբուն: Բացառութիւն էր, սակայն, Իսկուհի: Ան առանձնաշատուկ համբաւ մը վայելելուն համար, երբ կանանց շրջանակին մէջ անոր մասին խօսք կ'ըլլար, «Իսկուհի» խանրմ, խաթուն կնիկ է», կ'ըսէին բոլորը, երկու ամականներ միաժամանակ գործածելով: Ամենէն անբնական երեւոյթներէն մէկն ալ այն էր, որ կանայք չէին նախանձեր Իսկուհի խաթունին, կամ անոր վայելած համբաւին, բոլորն ալ կը յարգէին զայն, որովհետեւ Իսկուհի իսկապէս խանրմ, խաթուն կին մըն էր:

Իսկուհի խաթունի դրացիները պարապ տեղ չէր որ այդ յարգանքը կուտային անոր: Ան թէեւ տասներկու տարեկնէ ի վեր այրի էր արդէն, սակայն, իր վայելած յարգանքը, այրիութեամբ փոխանակ նուազելու, աւելցած էր: Ան պատուաւոր էր եւ ընտանիքի առաքինի մայր մը: Բարի էր ու ցաւակից իր դրացիներու ցաւերուն: Թէեւ համեստ ընտանիքի մը զաւակ, բայց իր գեղեցկութեան շնորհիւ, հարուստ երիտասարդի մը հետ ամուսնացած եւ շատ երջանիկ ընտանեկան բոյն մը կազմած էր: Բայց այս երջանկութիւնը՝ դժբախտաբար

երկարատեւ չէր եղած, իր ամուսինէն զատ, ան կորսնցուցած էր նաեւ իր երեք մանչ զաւակները: Եւ այդ կորուստները այնքան աղքատ էին իր վրայ, որ ան աշխարհի ցաւոտ կողմը միայն կը տեսնէր այլեւս: Կարծես թէ փրկիստփայ մըն էր, որ աշխարհի ունայնութիւնը ըմբռնած ըլլալուն համար, իր բարեկեցիկ կեանքէն համ չէր առնել այլեւս, եւ կը ջանար տառապողներուն օժանդակելուն մէջ գտնել իր հոգեկան բաւարարութիւնը, անդիտակցաբար համակրանքի եւ յարգանքի մըթնոլորտ մը ստեղծելով իր շուրջը: Չէր սիրեր չարալեզու կիները, որոնցմէ կը խուսափէր: Եւ որովհետեւ բոլոր դրացիները, Իսկուխ խաթունի բարեկամութիւնը պատիւ կը համարէին իրենց, այդ պատճառով կ'ստիպուէին չափ դնել իրենց լեզուին, Իսկուխ խաթունի բարեկամութեան արժանանալու համար: Այսպիսով Իսկուխ խաթուն անպիտակցաբար, եւ առանց մասնաւոր ճիշդի, ինքնակոչ դաստիարակի մը դերին մէջն էր, եւ յաջողութեամբ ալ կը վարէր իրեն անձանօթ այդ պաշտօնը:

Իսկուխ խաթուն իր ամուսնի մահունէն վերջն ալ նիւթական նեղութիւն չէր տեսած: Գիւղի իրենց կալուածներէն ամէն տարի իր ապրուստը բաւարարող ցորեն, իւղ, միւս, պանիր եւ վառելանիւթէ զատ, տաւալին որոշ գումար մըն ալ դրամ կուգար այդ կենսամթերքներու յաւելեալներու վաճառումով: Կարճ խօսքով, նիւթապէս ապահովուած էր ու անհոգ: Իր միակ մտահոգութիւնը իր Ծուշանիկ աւնունով աղջիկն էր, որու վրայ ան կեդրոնացուցած էր իր ամբողջ ուշադրութիւնը: Իսկուխ խաթուն բարձրահասակ էր ու դեղեցիկ, մինչդեռ Ծուշանիկը՝ կարճահասակ էր ու անհրապոյր: Դրացիները կը պատմէին որ այդ աղջիկը Իսկուխ խաթունի կեսբայրն էր քաջած, որ կարճուկ, տգեղ եւ շատ դաժան մարդ մը եղած էր: Կը պատմէին նաեւ, որ այդ մարդուն մեռած օրը, իրենց փողոցի բոլոր մարդիկ զերար շնորհաւորած ու զինի խմած էին, այդ հրէշի ներկայութենէն ազատուած ըլլալուն համար:

Ծուշանիկի, իր միակ ժառանգորդի տգեղութիւնը, սոսկալի ցաւով մը կը լեցնէր Իսկուխ խաթունի սիրտը: Ինք որպէս մայր՝ կը սիրէր զայն, բայց շատ լաւ գիտէր որ ուրիշները իր մայրական աչքերով չէին նայել անոր վրայ, գիտէր որ իր աղջիկը տգեղ էր: Իր սրտի ցաւը աւելի կ'աւելնար, երբ կը տեսնէր, որ նոյնիսկ աղքատ երիտասարդներ անոր հարստութեանը տիրանալու հեռապատկերէն ալ չէին հրապուրուեր, չէին մօտենար: Ծուշանիկը արդէն 22 տարին լրացուցած էր ու ձեռքը խնդրող մը չէր երեւցած տակաւին, իսկ վանի մէջ 22 տարեկան աղջիկ մը արդէն դիշերաշրջիկ բու կը համարուէր այլեւս, այսինքն տուն մնացած սեւաբախտ աղջիկ մը: Իսկուխ խա-

թուն առանց յուսահատելու, ամէն տօնական օրերուն, ամենադեղեցիկ հաղուստները հազցնելով իր աղջկան, եկեղեցի կը տանէր զայն: Երբեմն նոյնիսկ պատշաճութիւնը մոռցած, կարգուելու տարիք ունեցող մանչերու մայրերու հետ խօսքի կը բռնուէր, ամուսնութեան խօսք կը բանար, իր աղջկան ժառանգութեան մասին կը խօսէր: Եւ սակայն իր բոլոր ջանքերը ապարդիւն կ'անցնէին, ոչ ոք կը հրապուրուէր, ոչ ոք կը մօտենար: Մանչ ունեցող կիներ, երբ իրարու հետ կը խօսէին, չէին քաշուեր ըսելու, թէ Իսկուխ խանըմ խաթուն կնիկ է, անոր հետ խնամի ըլլալ պատիւ է, բայց ափսոս որ աղջիկը աղջկան կերպարանք չունի:

— Քա ո՞վ իր տունը կ'աւրէ ու այդպէս ֆսխէ (1) քարքօքօշ (2) մը իր տունը բերէ, քառսուն լիւր եղ ու մեղրով ալ չուտուիր, մեղք չէ՞ երիտասարդի մը կեանքը փճացնել դրամի համար:

— Քա ինքն ալ հող մտնի իր դրամն ալ, մեր տղաները փողոցէն դատած ենք, մեղք չէ՞ն:

— Ի՞հ հուրիկ, Աստուծոյ դործէն մարդ չի հասկնար, այդքան զեղեցիկ մօրմէ մը, ա՛յսքան տգեղ աղջիկ, Աստուծոյ պատիժ է սա, Աստուծոյ պատիժ:

— Քա աղջիկ, ճիշտ ու ճիշտ իր սատկած մեծ հօր պօյն ու պօսը եւ անոր թթուած երեսն ունի, եթէ սիրտն ալ անոր սրտին կը նմանի, վա՛յ այն տունին ուր հարս պիտի երթայ, Աստուած տունէ տեղէ հեռու աբահէ այդ տեսակ հարս:

Այս էր թաղի կանանց կազմած դադափարը Ծուշանիկի մասին, որ անունէն զատ, ոչինչով կը նմանէր այնքան դովաբանուած սարի շուշանին:

Տարիները կ'անցնէին, Իսկուխ խաթուն թէեւ իր աղջիկը ամուսնացնելու յոյսը չէր կտրած, բայց անոր ուշացումովը կը տառապէր: Ի՞նչ պիտի ըլլայ իմ աղջկանս վիճակը, եթէ ես յանկարծ մեռնիմ, կը մտածէր ան դառնացած: Երբեմն ալ Աստուծմէ կը դանդատէր ըսելով, Աստուած, երեք մանչերս եւ ամուսինս ձեռքէս առիր, գոնէ այս աղջիկով դիւ ուրախացնէիր, ի՞նչ եմ ըրած ես, իմ ո՞ր մեղքիս համար կը պատժես զիս, կաղեր, կուղեր, մէկ աչքով կոյրերն անգամ բախտ ունին ու կ'ամուսնանան, ինչո՞ւ իմ խեղճ երեխայիս բախտը այսպէս դոցեր ես, ինչո՞ւ այսքան սեւաբախտ ըրիր զիս: Ու իր այս խորհրդաւորութեանց ու մենախօսութեանց կը յաջորդէր հեղեղ մը արցունքներու, որոնք քիչ մը վերջ կը թեթեւցնէին իր սիրտը, եւ ժամա-

(1) Քսխէ. — վանի բարբառով՝ կարնիկ:

(2) Քարքօքօշ. — Քարի քօքօշ, ժամատեսիլ մողես մը:

նակ մը եւս համբերելու ոյժ կուտային իրեն:

Համբերութիւնը կեանք է, կ'ըսէ Հին ու իմաստուն առած մը: Եւ իրաւ ալ, Իսկուի խաթունի համբերութիւնը վերջապէս չսպասուած յաջողութեամբ մը պսակուեցաւ:

1915-ի Մայիսի վերջին օրերն էին: Վանի յաղթական հերոսամարտը, իր փայլուն յաջողութեամբ, գինովեցուցած էր Վասպուրականի ժողովուրդը: Պարտութիւն եւ անհետացած թուրքերու տուները կողոպտուելէ վերջ, կրակի տրուած էին ու կը ծխային տակաւին: Կամաւորական խումբեր իրարու ետեւէ վան կը հասնէին: Անկարագրելի ոգեւորութիւն մը, տենդազին եռուղեւ մը կար չորս կողմ: Ամբողջ նահանգը խրախճանքի մէջ էր: Կռիւն ու անոր հետեւանք նեղութիւնները, ճգնաժամային վայրկեաններու սահմանեցնող տպաւորութիւնները չըսացած էին: Ամէն մարդ գիտէր իր շատ կողոպտելու, շատ հարստանալու մասին կը մտածէր: Բոլորն ալ ուստական գրաւումը վերջնական կը համարէին եւ թրքական լուծին վերջնական ջախջախման կը հաւատային: Իսկ հայերէ կազմուած ժամանակաւոր կառավարութիւնը, արդէն ինքնապար չայտատանի մը հեռապատկերով ուղեւորած էր բոլորին: Բոլորն ալ այդ անցողական շրջանէն պէտք եղածին չափ օգտուելու կ'աշխատէին: Ամբողջ Վասպուրականի մէջ, ամենայնպէս գիւղացիէն սկսած, մինչեւ ամենապարզապէս, հարստանալէ եւ ապագայի կեանքը հաստատուն հիմերով վրայ դնելէ զատ ուրիշ բանի վրայ չէին մտածեր: Վասպուրականը վերջնականապէս գրաւուած էր ուստերու կողմէ եւ հայկական ինքնավար կառավարութիւն մը պիտի ունենար, այս էր բոլորի կարծիքը: Եւ այդպէս ալ կը շարունակուէր այդ գինովութեան շրջանը:

Առանց անձնուէր հայ կամաւորներու արժանապատուութեանը գաչելու ամենափոքր մտադրութիւնն ունենալու, պէտք է խոստովանենք, սակայն, թէ այդ բաղմահազար անձնուէր ու վրէժխնդրութեամբ լեցուած կարիճներու շարքերուն մէջ սպրդած էին նաեւ քանի մը բախտախնդիրներ, որոնք հայրենիքի ազատագրութենէն աւելի, պատերազմական շրջանի խառնակ գրութենէն օգտուելու եւ իրենց անձնական շահեր տպահովելու մտադրութեամբ, կամաւորական շարքերն էին մտած: Դժբախտաբար այս կարգի երիտասարդներէն մին էր ահա, որ պատահամբ կը ծանօթանար Իսկուի խաթունին հետ: Ան յաջողած էր այդ պատահական ծանօթութիւնը բարեկամութեան վերածել, եւ իր յաճախակի այցելութիւններով Իսկուի խաթունի վստահութիւնը գրաւել: Այս երիտասարդը թէեւ կարճահասակ էր, բայց սիրուն եւ գրաւիչ դէմք մը, ու մեղր ու շաքար ծորող լեզու մը ունէր, թէեւ իր փոքր ու կայծկւտացող աչքերը հեռու էին պարկեշտ

մարդու մը արտայայտութիւնն ունենալէ: Իսկ Իսկուի խաթունի նման պարկեշտ եւ միամիտ կնոջ մը համար, անկարելի էր այդ քաղաքաւարի եւ անձնուէր կամաւորի մէջ իսկական մարդը տեսնել, անոր նկարագիրը հասկնալ: Իր յաճախակի այցելութիւններով ան յաջողած էր Իսկուի խաթունի ամբողջ գաղտնիքներուն թափանցել, հասկըցած էր, որ այրին հարուստ էր, եւ անոր աղջիկը միակ ժառանգորդն էր անոր հարստութեան: Կռիւի եւ լաւ կահաւորուած, ու, բաւական ընդարձակ պտղատու պարտէզով տուն մը, գիւղի ընդարձակ եւ արդիւնաբեր կալուածները, առանց աշխատելու հանգիստ կեանք մը անցնելու հեռապատկերը, բաւական եղած էին համոզելու այդ բախտախնդիրը, թէ որսը հրաշալի էր եւ ձեռքէ փախցնելու չէր դար: Եւ այս իսկ պատճառով, կ'սկսի համակրութիւն ցոյց տալ Շուշանիկին: Իսկուի խաթուն գոհ էր այդ համակրութենէն, բախտը ինքնաբերաբար իր դուռը բերած էր փեսացու մը, որու երեւման ան սպասած էր տարիներով: Եւ առանց երկար բարակ մտածելու, սիրով ընդունաւ կերթայ երիտասարդի փափաքին, երբ ան օր մը օրիորդին ձեռքը կը խնդրէ իրմէ:

Ընդհանուր ոգեւորութեան այդ օրերուն, Շուշանիկի ամուսնութիւնը գրեթէ աննկատ կը մնայ, ոչ ոք կը հետաքրքրուի անով: Այդ տեսակ դէպքեր խօսակցութեան առատ նիւթ կ'ըլլային անգործութեան շրջաններուն, մինչ այդ օրերուն, ամէն մարդ, մեծէն մինչփոքր, ա'յնքան զբաղուած էին, ա'յնքան դործ ունէին:

— Քա, լսեցի՞ք, Շուշանիկ կամաւորի մը հետ պիտի ամուսնանայ:

— Աստուած տայ, հանած վարածին մէկը չըլլայ, Իսկուի խաթունին մեղք է:

Կանանց շրջանակի մէջ հաղիւ թէ այսպէս հարեւանցի խօսուեցաւ այդ դէպքի մասին:

Անցան օրեր, թաղեցիները կարծես մտահան ըրած էին Իսկուի խաթունն ու անոր կամաւոր փեսան: Իսկ Իսկուի խաթուն իր աղջիկը ամուսնացուցած ըլլալու դժուարութեամբ կ'լանուած, ամբողջ ջապէս տարուած էր իր փեսայով, որու վրայ կը գուրգուրար իր հարազատ զաւկին պէս: Գոհ էր ան եւ ուրախ, իր տան մէջ դարձնալ էր իկ մարդ կար, իր կորսուած երջանկութիւնը վերադարձած էր:

Ապրիլեան հերոսամարտի յառաջացուցած ոգեւորութիւնը դժբախտաբար կարճատեւ եղաւ: Պատեհութենէն օգտուելով հարստանալու ետեւէ ինկող ժողովուրդը, մէկ օրէն միւսը, իր ամբողջ ունեցածը թողուցած, իր գլուխն ազատելու մասին ստիպուած էր մտածել: Անկարագրելի իրարանցում մը ծայր տուած էր: Տարածուած

լուրերը, որոնք դժբախտաբար ճիշտ էին, դարձուրելի էին: Վասպու-
րականը պէտք էր պարպել, ուստական բանակը պիտի նահանջէր: Որ-
պէս թէ թրքական մեծ բանակ մը կը յառաջանար եւ ուստական բա-
նակը փոքրաթիւ էր ու չէր կրնար դիմադրել:

Անխուսափելի ջարդի հեռանկարը կ'ստիպէր ժողովուրդը խու-
ճապահար փախչիլ դէպի Կովկաս, ետեւ թողնելով իր տունն ու ամ-
բողջ հարստութիւնը: Վան քաղաքը դարձեալ բոցերու մէջ էր, ծուխի
թանճը խաւ մը ծածկած էր քաղաքին երկինքը: Այս անգամ, սակայն,
հայկական թաղամասերն էին որ հրոյ ճարակ կը դառնային: Ժողո-
վուրդին մեծադոյն մասը չէր ուզեր իր լեցուն տունը թուրքերուն թո-
ղուլ: Անոնցմէ շատեր իրենց ձեռքերով կրակի տուած էին իրենց տու-
ները, իսկ ժողովուրդին պահաս թողուցածը կը լրացնէին ուստական
ֆօգաֆները: Անոնք, սիրահար հրէշային տեսարաններու, թէ դադունի
եւ ոճրադործ հրահանգի մը հնազանդ, ձիերով կը վազէին հայկական
թաղամասերէն, կրակի տալով հրկիզումէ դերձ մնացած տունները:
Վան քաղաքը կ'այրուէր, ժողովուրդը կը փախչէր լեղապատառ: Եւ
Վասպուրականի ինքնաւարտութիւնը, զեղեցիկ երազի մը նման կը
ցնդէր:

Չարական Ռուսիոյ Կովկասի ճակատի վերին հրամանատարու-
թեան կարգադրութիւնն էր այս: Յետոյ հաստատուեցաւ, որ անբա-
րոյական խաղ մըն էր եղածը, փճացնելու համար ինքնաւարտութիւն
երազող Վասպուրականի հերոս ժողովուրդը: Չարական կառավա-
րութիւնը կը փափաքէր Վասպուրականը կցուած տեսնել իր երկրին,
բայց առանց հայերու... Հայ կամաւորական դուռներու ուստական
բանակին մատուցած այնքան գնահատելի ծառայութեանց վար-
ձատրութիւնն էր այս, զոր պատմութիւնը ցաւելով ստիպուած է ար-
ձանագրել:

Իսկուխ խաթունն ալ իր աղջկան եւ փեսային հետ, բռնած էր
նահանջի ճամբան: Ան ալ մնացեալ ժողովուրդին նման, բոլորովին
անպատրաստ այդ խուճապահար եւ տաժանելի փախուստին, թողու-
ցած էր իր չէն տունն ու տեղը, ասանց բան մը վերցնել կարողանա-
լու, կը քալէր...:

1915-էն սկսեալ, չորս անգամ եւս կրկնուեցաւ միեւնոյն տղեխաչ
տեսարանը: Առաջին փախուստէն վերջ, չորս անգամ ժողովուրդը
Կովկասէն Վան վերադարձաւ, եւ չորս անգամին ալ ստիպուեցաւ խու-
ճապահար փախուստով մը ետ դառնալ: Եւ միշտ ալ, ոյժերու եւ աշ-
խատանքի սպառումէն դատ, տուաւ նաեւ բաւական թիւով զոհեր:
Չորս անգամեան խաղեր էին ասոնք, ժողովուրդը ու անոր տնտեսու-
թիւնը քայքայելու դիւային ծրագրով մը: Բայց կը մնար տակաւին

հինգերորդ մը, որ իր եղերական վերջաւորութեամբ միւսներու վրայ
լիմոն պիտի քամէր:

Կովկաս հասնելէն մի քանի օր վերջ, Իսկուխ խաթունի սիրասուն
փեսան շողիացած էր, իրեն հետ տանելով նաեւ երկու հարիւր ոսկե-
դրամ ոսկի, օտարութեան մէջ անտէր ու անօղնական թողելով երկու
կիներ: Իսկուխ խաթուն երկար ատեն փնտնեց այդ ապերախտ ու
աւաղակարարոյ փեսան, անոր վերադարձը երազեց, բայց ի զո՛ւր...
փեսան լքած էր զիրենք, եւ ընդ միշտ: Կը մնար այս հարուածին ալ
դիմանալու քաջութիւնն ունենալ: Եւ օրին մէկը, Վանի չորրորդ նա-
հանջէն յետոյ, Երեւանի փողոցներու մէջ անցուցած դաղթականա-
կան կեանքը այլեւս անտանելի դտնելով, կ'որոշէ իր անբախտ աղջկան
հետ Վան վերադառնալ, ուր կրկին վերադարձած էին արդէն իր հայ-
րենակիցներէն շատերը: «Եթէ Երեւանի պատերուն տակ պիտի մեռ-
նիմ այսպէս անտէր ու անօղնական, երկիր կը վերադառնամ եւ իմ
տանս մէջ կը մեռնիմ», խորհած էր Իսկուխ խաթուն՝ իր յուսահա-
տութեան մէկ վայրկեանին: Եւ իր այդ մտածումն ալ գործնականա-
ցուցած էր:

Իսկուխ խաթուն իր աղջկան հետ, որու զիրկը մանչ դաւակ մը
կար արդէն, դարձեալ Վան էր, իր տանը մէջ: Իր տունը թէեւ ամբող-
ջութեամբ կողոպտուած էր, բայց կանդուն մնալու բախտաւորու-
թիւնն ունեցած էր: Նշաններէն յայտնի էր, որ ոճրագործ ձեռքերը
կրակի տալ փորձած էին, բայց կ'երեւի թէ հապճեպով եղած գործ
մը ըլլալուն համար, չէին յաջողած: Իր տան մէջ էր կրկին, ու երկու
կանայք այլեւս այդ չորս պատերէն ներս, իրենց դոյութեանը հետ,
քարշ պիտի տային նաեւ անմեղ երեխայի մը դոյութիւնը, ապերախտ
փեսայի թողուցած տխուր յիշատակը:

Թշուառութիւնը թէեւ յաճախ յուսահատութեան կ'առաջնորդէ
մարդու, բայց երբեմն ալ հերոսութեան կը մղէ: Գէթ այսպէս կը
պատահի Իսկուխ խաթունի հետ: Ան թէեւ իր ամուսնանալէն վերջ,
շատ հանդիստ կեանք մը անցուցած էր, բայց այդ հանգստութիւնը
այլեւս անցեալին կը պատկանէր: Ապերախտ փեսան կողոպտած էր
իր քսակը, իսկ թշնամիները՝ իր տունը: Ինք այլեւս պարտաւոր էր
խորհիլ ոչ միայն իր, այլ նաեւ իր անբախտ աղջկան եւ անմեղ թոռ-
նիկի ապրուստի մասին: Եւ այդ տխուր իրականութիւնը, նոր ոյժ մը,
նոր ոգեւորութիւն մը ներշնչեց իրեն: Պէտք էր ասլիլ եւ ապրեցնել:
Եւ ան իր քանդուած բոյնը վերաշինելու ձեռնարկեց հերոսական ինք-
նալստահութեամբ մը:

Իսկուխ խաթուն իր եւ իր աղջկան զարդոսկիներէն դատ, տակա-
ւին քանի մը ոսկիներ ալ ունէր: Եւ փառք կուտար Աստուծոյ, որ իր

ամբողջ ունեցածը իր փեսային վստահելու անխելքութիւնը չէր ունեցած: Փեսայէն բան մը դադարի պահելու հեռատեսութիւնը, այսօր իրենց փրկութեան պատճառ կը դառնար: Իր առաջին դործն եղաւ, անկողիններ եւ քանի մը կտոր ամանեղէններ ձեռք բերել: Ան այլեւս կոկիկ տուն մը կահաւորելու մասին չէր մտածեր, կ'ուզէր ունենալ անհրաժեշտ իրեղէնները միայն: Իր տունը բնակելի վիճակի մը մէջ դնելու մտածման հետ միաժամանակ, ան մտահոգուած էր նաեւ իրենց ապագայով: Երկու այրի կիներ, իր ունեցած պատրաստի փոքրիկ դումարը ծախսելով, երկար ատեն պիտի չկարողանային դիմանալ: Անհրաժեշտ էր առօրեայ ապրուստը հայթայթելու միջոց մը գտնել. իսկ իր ունեցած պատրաստի դումարէն, միշտ ալ փոքրիկ մաս մը պահել՝ աւելի նեղ օրերու համար: Առօրեայ ապրուստը հայթայթելու միակ միջոցը՝ աշխատիլն էր, եւ իսկուիս խաթունի համար աշխատանք գտնել անկարելի չեղաւ:

Այդ շրջանին քաղաք եկած էին բաղմամբիւ մարդիկ, որոնց ընտանիքները Կովկաս կը գտնուէին տափաւին: Անոնք եկած էին ասկէ անկէ բան մը հաւաքելու, տուն տեղ շտկելու, որպէսզի եթէ ոռոսական դրաււմը վերջնական ըլլար, կարողանային իրենց ընտանիքները քիչ թէ շատ կահաւորուած տան մը վրայ բերել: Իսկուիս խաթուն իր աղջկան հետ, յանձնառու եղան այդ կարգի մարդոց ճերմակեղէնները լուալու: Քիչ վերջ սկսան նաեւ այդ կարգի խումբ մը մարդոց համար կերակուր պատրաստել: Մարդիկ իրենք կը հայթայթէին կենսամթերքները, եւ իսկուիս խաթուն ու իր աղջիկը կ'եփէին ու կը կերցնէին անոնց, իրենք ալ ապրելով անոնց հետ: Այս կերպով, մայր ու աղջիկ ապրելէ դատ, տակաւին փոքրիկ դումար մըն ալ ամսէ ամիս կ'աւելցընէին իրենց պահեստի դումարին վրայ:

Մայր եւ աղջիկ այլեւս այնքան դրադած էին այդ դործերով, որ իրենց դժբախտութեան վրայ չէին անդրադառնար: Ապրուստի նեղութիւն չունէին, ու իրենց սեփական տանը մէջն էին, իսկ այդ առաւելութիւնները անհամեմատօրէն աւելի բարձր էին, Երեւանի մէջ իրենց անցուցած գաղթականական կեանքէն: Միայն գիշերներն էին, որ սպասուած հանդիստը չէին բերեր երկու կիներուն: Անոնք գիշերային այդ խաղաղ ժամերուն հանգստանալու փոխարէն, կարծես թէ ժամանակ կ'ունենային իրենց կեանքին վրայ անդրադառնալու: Կը տեսնէին, որ դարձեալ առանձին էին, եւ այս անգամ չարաչար աշխատելու հարկադրուած: Ասկէ դատ ի՞նչ պիտի ընէին իրենք, եթէ կրկին ստիպուած լինէին նահանջել, առանց մարդու եւ փոխադրական միջոցներու: Ի՞նչպէս պիտի կրնային կտրել խուճապահար նահանջի մը ճամբաները: Ծատ անգամ երկու կիներն ալ անկախաբար, կը մտա-

ծէին իրենց ապերախտ փեսային վրայ, որ այնքան տմարդօրէն վարուած էր իրենց հետ, եւ առանց խղճահարուելու փախչելէ դատ, գիշերներ կողոպտած ալ էր: Բայց երկուքն ալ մարդու մը շուքը այնքան անհրաժեշտ կը գտնէին տան մը համար, որ սիրով պիտի ներէին այդ ապերախտին, եթէ ան վերադառնար, նոյնիսկ առաջուան նման ձեռքը պարապ, հոգ չէր: Երկուքն ալ կ'աշխատէին, կ'ապրէին ու կ'ապրեցնէին այդ փեսան, պայմանով որ ան դառնար, եւ դարձեալ իրենց տանը մէջ մարդու մը շուքը երեւնար, որ իրենք անտէր եւ անօգնական լինելէ դադրէին: Բայց այդ ապերախտ փեսան չկար ու չէր երեւնար... ան իր ծրագիրը լրացուցած, իր կողոպուտը ըրած ու դացած էր, ո'վ գիտէ ո՞ւր, նոր դո՞ւ մը փնտռելու:

Վասպուրականցիներ կը գանգատէին իրենց բախտէն, չար եւ անողորմ անուանելով դայն. եւ բոլորովին անիրաւ ալ չէին: Բախտը անոնց խրոխտ ճակատներուն վրայ կարծես միայն դժբախտութիւն էր դրած: Վերաշինութեան նպատակով երկիր վերադարձողները, այդ ժամանակաւոր խաղաղութիւնը երկար ատեն վաշելելու չէին: Անոնք տակաւին պէտք էր տառապէին ու կոտորակուէին, ա'յդ էր ճակատագրի անողորմ վճիռը...

1917-ին Ռուսաստանի մէջ իշխանութեան գլուխը կ'անցնէր ԲՈՒՆԵՆԻԿ Կուսակցութիւնը: Ամբողջ Ռուսաստանը դարձեալ տակն ու վրայ կ'ըլլար: Վասպուրական գտնուող ոռոսական բանակը կը քաշուէր: Քիչ վերջ կը քաշուէին նաեւ ոռոսական բանակէն մնացած հայկական գունդերը: Վասպուրական, բառին լայն առումով, կը պարպուէր զինուորականութեան կողմէ: Նահանգի հայ բնակչութեան կը մնար կամ կրկին Կովկաս քաշուիլ, եւ կամ իր ուժերուն ապաւինած, երկրի պաշտպանութեան պատասխանատուութիւնը ստանձնել, եւ դէմ դնել թրքական բանակին, որ անպայման այս իրարանցումէն պիտի ուզէր օգտուիլ եւ իր կորսնցուցած հողամասերը վերագրաւել: Դժբախտաբար, ամբողջ հայերը հաւաքաբար, չկարողացան թուրքերու եւ իրենց ոյժերը դնահատել, եւ ոչ ալ օրինակելի կազմակերպութիւն մը մէջտեղ բերել: Անոնք գուտ հայրենասիրական զգացումներէ առաջնորդուած, որոշեցին մեռնիլ, բայց իրենց հայրենիքը կրկին թուրքին չյանձնել: Հերոսական, բայց լաւ չչափուած քայլ մըն էր ան, որ հազարաւոր կեանքերու կորուստէն դատ, ուրիշ բանի չծառայեց:

1917-ի Ապրիլին, Վասպուրականցիներ, ստեղծուած կացութիւնը դիմադրաւելու համար, ստիպուած էին կազմելու իրենց առժամանակեայ կառավարութիւնը, հիմը դնելով Վասպուրականի անկախութեան եւ յոյս ունենալով դարձնել դայն ապագայի անկախ Հայաստանի կորիզը: Տենդագին դործունէութիւն մը ծայր կուտար, բանակ

կազմելու եւ զայն մարդերու աշխատանքներուն կը ձեռնարկուէր, ներքին կեանքը կազմակերպուած փոքրիկ պետութեան մը կերպաբանքը կ'ստանար: Ամբողջ ժողովուրդը ոգեւորութեան մէջ էր: Նահանգի ընդարձակ սահմաններուն վրայ, թուրքերու հետ թեթեւ ընդհարումներ տեղի կ'ունենային, բայց խոշոր բարդութիւններ չկային տակաւին, թէեւ բոլորն ալ արդէն սկսած էին տեսնել ապագայի տըխուր պատկերը:

Օրեր եւ ասպա ամիսներ իրարու կը յաջորդէին: Անորոշ կացութիւնը մղձաւանջ դարձած՝ ծանրացած էր ժողովրդեան կուրծքին: Բոլորն ալ էրզրումի ճակատէն տեղեկութիւններ կ'սպասէին: Էրզրումի հետ էր կապուած Վասպուրականի ճակատագիրը: Եթէ հայեր յաջողէին էրզրումը պահել, Վասպուրականը մտահոգուելու պատճառ մը չունէր. իսկ եթէ էրզրումը իյնար... Աստուած իմ ոչ ոք կ'ուզէր այդ դժբախտութեան մասին խօսիլ: Բայց Վասպուրականցիներու չար ճակատագիրը արդէն տուած էր իր անողոք դատաւճիռը... Եւ օրին մէկը՝ բօթաբեր գութկանը կը հասնէր, իմացնելով որ հայերը պարպած էին էրզրումն ու Երզնկան ու Երեւան քաղաքը: Ալ որոշ էր թէ Վասպուրականը կորած էր, եւ թուրքեր այս անգամ իրենց յառաջխաղացութեան ամբողջ ոյժը Վասպուրականի վրայ պիտի կեդրոնացնէին: Եւ այդպէս ալ եղաւ:

1918 Մարտ 21-ին, կէսօրէ վերջ ժամը 16-ին, Վասպուրականի առժամանակեայ կառավարութեան ցրուած գրաւոր յայտարարութիւնը, ումբի մը նման պայթած էր ժողովրդեան գլխին: Յայտարարութիւնը կ'ըսէր. «Թշնամին շատ զօրաւոր է, մեր ոյժերը դիմադրելու հնարաւորութիւն չունենալով, ստիպուած ենք նահանջել: Թշնամին անդադար կը յառաջանայ: Միակ միջոցը՝ երկիրը պարպելն է: Պէտք է Երեւան անցնիլ, առանց ալեւս ժամանակ կորսնցնելու»:

Վասպուրականի ժողովրդեան մեծագոյն ողբերգութիւններէն մին սկսած էր արդէն: Թշնամիէն ազատուելու համար պէտք էր Երեւան անցնիլ, եւ ամէն մարդ իր սեփական միջոցներով, իր գիտցած ձեւով: Եւ ի՞նչ էր ժողովրդեան փոխադրութեան միջոցը, իր զոյգ ոտքերը միայն: Գիւղացիներն ունէին սահմանափակ թիւով կենդանիներ, որոնցմէ կարող էին օգտուիլ, իսկ քաղաքացիները, կամ քաղաք բռնակող զիւղացիները, ոչ ի՞նչ, ոչ ի՞նչ: Ժողովրդեան իննսուն եւ հինգ տոկոսը բացարձակապէս զուրկ էր փոխադրութեան միջոցներէ եւ ապաւինելու էր իր սրունքներուն միայն: Եւ սակայն պէտք էր շարժիլ, պէտք էր փախչիլ: Ստոյգ մահն էր որ կ'սպառնար: Ժողովուրդը գիտէր այդ ու ան, սկսաւ շարժիլ... այր ու կին, ծեր ու երեխայ, իրենց գլուխներն ազատելու համար սկսան քալել, առանց նոյնիսկ ճամբու

պաշար վերցնելու հնարաւորութիւն ունենալու: Պէտք էր աճապարել, պէտք էր փախչիլ, մէկ ժամուան ուշացումն իսկ կարող էր աղիտարեր հետեւանքներ ունենալ: Անոնք փորձառու էին, գիտէին թէ ի՞նչ կը պատահի ուշացողներուն... Եւ վառէն Երեւան երկարող ճանապարհը լեցուած էր հաղարաւոր խուճապահար փախստականներով:

1915-էն ի վեր, հինգերորդ նոյնամասն փախուստն էր այս, բայց այս անգամուանը այլեւս վերջինը պիտի ըլլար: Այս անգամ արդէն կրկին ետ դալու, կրկին հայրենի տնակին քաղցրութիւնը վայելելու հեռապատկերը ընդ միշտ չքացած էր: Բոլորն ալ կ'զգային որ այս նահանջը այլեւս իրենց եւ իրենց երազներու դերձմանը պիտի ըլլար: Եւ անոնք կը քալէին անյոյս...:

Նահանջի երկրորդ օրը, ժողովրդեան այդ յուսահատ խուճապը, դժոխային կերպարանք մը կ'ստանար, երբ լուր կը տարածուէր թէ Բերկիւրի կիրճը թուրքերու կողմէ գրաւուած է եւ փախուստի ճամբան կտրուած: Երեւան անցնելու հնարաւորութիւն չկար այլեւս, եւ փրկուելու միակ յոյսը Պարսկաստանի դժով Երեւան անցնելու փորձն էր: Յուսակտուր կարաւանը այլեւս կը փոխէր իր ուղղութիւնը: Վերջին խարի վիշապի մը նման, ան կ'սկսէր դալարուելով մագլցել Պարսկաստան տանող ճամբուն վրայ ինկած բլուրներէն վեր, եւ երկու օր վերջ կանգ կ'առնէր Կոտայի կիրճին գրեթէ մուտքին վրայ՝ դանդաղ քրտական գիւղին մէջ, որ 1915-էն ի վեր ամայացած էր:

* * *

Նահանջի բօթը Իսկուխ խաթունն ալ շանթահարած էր: Երկու կիները, փոքրիկ մանչ դաւակի մը հետ, անտէր եւ անօդնական, բռնելու էին նահանջի ճամբան: Խորհելու ժամանակ չկար, պէտք էր քալել... Անոնք կրկին ստիպուած եղան թողնելու իրենց տունը, որ քաղաքի գրեթէ նախկինի կերպարանքը տուած էին իրենց չարքաշ աշխարուն գրեթէ նախկինի կերպարանքը: Ծուշանիկ զրկեց իր երեխան, իսկ Իսկուխ խաթուն տոպրակի մը մէջ դրաւ քիչ մը հաց ու պանիր եւ կռնակը նետեց զայն: Անոնք խառնուեցան փախչող բաղմունքեան եւ սկսան քալել: Ոչ ոք ուշադրութիւն կը դարձնէր միւսին, ոչ ոք կ'ուզէր գիտնալ թէ ո՞վ էր իր քովէն քալողը, ոչ ոք ձեռք կուտար ինկողին, ամէն մարդ իր դուրսէն քալողը, ոչ ոք ձեռք կուտար կ'ուզէր քայլ մը միւսին ազատելու մասին կը խորհէր, ամէն մարդ կ'ուզէր վայրկեան մը առաջ աւելի առաջ անցնիլ, ամէն մարդ կ'ուզէր վայրկեան մը առաջ աւելի աւելի առաջ անցնիլ, ամէն մարդ կ'ուզէր ինկողին: Եւ անոնք կը քալէին խելակորոյս... Իսկուխ խաթուն եւ իր աղջիկն ալ կը քա-

Կօմսոլի կիրճը թէև և՛ Վասպուրականի յեղափոխական պատմութեան հետ կապուած է բազմաթիւ մեծ ու փոքր դրուագներով, բայց ամենէն դաժանը, ամենէն տխուրը, 1918-ի դաբնան դէպքերն եղան։ Այդ դէպքերէն վերջ, Կօմսոլի կիրճը, վերապրող Վասպուրականցիներու յիշողութեանը մէջ դրոշմուած է՝ ամենատխուր յիշատակներով, եւ անոր անունը կը յիշուի անէն՝ քով ու ատելութեամբ։

Կէսօրէ յետոյ ժամը 14-ն էր: Հրացանաձողութեան մը դժուարացին որոտներ սկսան դղրդացնել ամբողջ կիրճը: Սպասուած յարձակումը սկսած էր: Վասպուրականի ամբողջ ժողովուրդը փակուած էր նեղ կիրճի մը մէջ, դազանաբարոյ կրակի մը ենթակայ: Գնդակները կարկուտի նման կը տեղային: Մարդիկ ու կենդանիներ, հասած ծիրաններու նման կը թափթփէին հոս ու հոն: Աննկարագրելի իրարաճնցում մը ծայր տուած էր: Ետ դառնալը ո՛չ կարելի էր եւ ոչ նպաստաւոր, պէտք էր յառաջ շարժիլ, պէտք էր պարսկական սահմանը անցնիլ ա՛մէն գնով: Եւ պարզօրեցաւ տեսարաններուն ամենէն զարհուրելին:

այդ անակնկալ յարձակումին դէմ պաշտպանուելու անկարող, լեղապատառ ճիւղերով կ'սկսի վազել դէպի իրենց տունը: Բայց մեղուները որոշած էին պատժել այդ անխոհմ գողը: Անվերջանալի վաշտերով կը հետապնդեն դայն: Երբ տղան կը մօտենայ իրենց տան, մեղուներու կոյտի մը վերածուած էր արդէն: Տնեցիները սարսափահար՝ տղուն վրայ կը վազեն, բայց մինչեւ որ կը յաջողին քշելով ու սատկեցնելով մեղուները մաքրել՝ տղան այնքան ուռած էր, որ մարդու կերպարանք ունենալէ դադարած էր: Ան կլորիկ գունտ մըն էր ալլելա: Լուրը կը հասնի Շառօ քղային, որ այդ պահուն արտը կը դառնուէր: Երբ Շառօն շնչասպառ՝ իր տղուն կը մօտենայ, կը դարհուրի անոր տեսքէն: Տղան ոչ մարդու կերպարանք, եւ ոչ մարդկային մարմնի ձեւ ունէր: Գլուխը, մանաւանդ, չափազանց խոշորցած ու դարհուրելի տեսք մը ստացած էր: Եւ երբ իրեն կ'ըսուէր, թէ Յուսէփենց խնայի մեղուներն էին ընողները, Չառօն կատղած ներս կը մտնէ, պատէն վար կ'առնէ զաշխարհէ հրացանը եւ դուրս կը վազէ: Զիշտ այդ պահուն, Յուսէփենց խնային, շնչասպառ Շառօյի տունը կ'երթար եղածը ստուգելու եւ իր անմեղութիւնը բացատրելու համար: Շառօն Յուսէփենց խնային տեսնելուն պէս, առանց անոր բերան բանալու ժամանակ տալու, վայրենի ունեցով մը, հրացանը կը կրակէ եւ Յուսէփենց խնային դիտապաստ դետին կ'իյնայ ու կը մեռնի: Կատաղած Շառօն ատով ալ չի դահանար, եւ բարձրաձայն կ'երգնու — «Եթէ տղաս մեռնի, Յուսէփենց խնայի ամբողջ ընտանիքը պիտի կոտորեմ եւ տունը կրակի տամ»:

Երգումով եղած այս սպառնալիքը կը դարհուրեցնէ դիւղին փոքրաթիւ հայերը, որոնց խորհուրդով Յուսէփենց խնային մեծ մանչը, Յարութը, անմիջապէս դիւղէն կը հեռանայ: Յարութին կ'ընկերանան նաեւ իր հօրեղբոր երկու դաւակները՝ Արմենակ եւ Յակոբ: Գիւղին հայերը վախվռելով կը վերցնեն խնային դիւղի ու կը թաղեն: Իսկ 24 ժամ վերջ, կը մեռնի նաեւ Շառօյի տղան:

Մեղուներու կողմէ դող տղայի մը արուած այս պատիժը, անմեղ ընտանիքի մը ընաճնման պատճառ կը դառնայ: Շառօն տեսնելով որ իր տղան մեռաւ, իր ըլած երգումին հաւատարիմ, կը հաւաքէ իր քիւրտերը, կը պաշարէ Յուսէփենց խնային տունը որպէսզի մէկը չըփախի: Ապա անոր կիներն ու չորս դաւակները խողխողելէ վերջ, ամբողջ տունը կը կողոպտէ ու կրակի կ'աւտայ:

Բարեկեցիկ ու աշխատասէր Յուսէփենց խնային ցեղը ջնջուած էր այլեւս, եւ Շառօն իր նպատակին հասած:

Մոկսի թրջական կառավարութիւնը, որուն գանգատող մը չըլլար, կը բաւականանայ թեթեւ հարցաքննութեամբ մը միայն, եւ անհաւատ Յուսէփենց խնային ամբողջ կալուածները կը յանձնէ Շառօ ան-

դային, որպէս անոր մեռած տղու արեան դինը:

Հասա Յուսէփենց խնային եւ իր ընտանիքի անմեղ արիւններու դիմը, օ՛հ, այդ ո՛չ, անհաւատի արիւնը պիղծ էր եւ անարժէք...:

Սնապատիժ մնացին նաեւ Յուսէփենց խնային մեղուները, այդ իրական ոճրադորները, որոնց արտադրած մեղը այս անգամ Շառօ աղան էր որ կը վայելէր, առանց նոյնիսկ մտքէն անցնելու թէ, այդ մեղը պատրաստող մեղուներն էին, որ խայթելով թունաւորեցին իր դաւակը եւ մեռցուցին: Մեղին քաղցրութիւնը մոռցնել տուած էր ոճիրին դառնութիւնը, ասկէ զատ, մեղուները անհաւատ հայեր չէին, եւ մեղք էր անոնց դաշիւը:

Յուսէփենց խնային ընտանիքի գլխուն պայթած այս աղէտէն վերջ, Յարութը եւ իր երկու հօրեղբոր դաւակները, այլեւս իրենց դիւղը չեն վերադառնար: Անոնք երգում կ'ընեն իրենց ընտանիքի անմեղ արեան վրէժը լուծել Շառօ աղային:

Այդ տարիներուն հայոց մէջ ոչ զէնք ունեցող կար, եւ ոչ ալ ինքնապաշտպանութեան մասին գաղափար ունեցող մը, ո՛չ յեղափոխական կազմակերպութիւններ կային, եւ ո՛չ ալ այդ տեսակ բաներու վրայ մտածողներ, հետեւաբար այդ երեք երիտասարդները, միայն իրենց ընտանիքի վրէժը լուծելու մտքէն առաջնորդուած, կը թողուն Մոկաց աշխարհը ու կ'երթան Վան քաղաք: Երեքն ալ երգում կ'ընեն իրենց հայ ըլլալը չյայտնել ոչ ոքի, քիւրտ ձեւանալ եւ միշտ քիւրտերէն խօսիլ: Երեքն ալ պիտի աշխատէին մինչեւ որ զէնքեր գնելու չափ դրամ հաւաքէին: Հաւատարիմ իրենց այս երգումին, երեքն ալ թուրքերու քով ծառայութեան կը մտնեն եւ իրենց չահած դրամներուն համապատասխան՝ կ'սկսին զէնքեր գնել: Քիւրտեր էին իրենք եւ զէնք ունենալու իրաւունք ունէին: Նոյնիսկ քաղքենի թուրքեր սիրով կը հայթայթէին այդ անխելք քիւրտերու նախասիրած զէնքերը, մէկի փոխարէն տասը դանձելով անոնցմէ: Բայց այդ անխելք քիւրտերը ո՛չ դրամի մասին կը մտածէին եւ ո՛չ ալ անոր արժէք կուտային, վրէժխնդրութեան կրակը կ'այրէր զիրենք: Իրենց ուղածը զէնք էր եւ իրենց ժամանակի ամենալաւագոյն զէնքերը:

* * *

Շառօտանց գիւղին մէջ տեղի ունեցած այս քղերգութենէն ուղիղ եօթը տարի վերջ, լեռներ ապաստանած երեք բարբարոս քիւրտերու ըրած շահատակութիւնները, ամբողջ Մոկսի ժողովուրդին խօսակցութեանց առարկան էր: Մոկաց լեռներուն մէջ երեւցած էին երեք դաղաններ, որոնք քիւրտ ըլլալով մէկտեղ, քիւրտերու արիւն թափելէն շատ կ'ախորժէին: Մուսօ, Մստօ, Համօ, այսպէս կը կոչուէին:

բայց ան տակաւին իր բուն նպատակին դործադրութեան ձեռնարկած չէր: Իր հայրն ու մայրը եւ ամբողջ ընտանիքը կոտորող Շառո աղան դեռ կ'ապրէր եւ բոլորովին անպատիժ: Անոր ալ համբաւը մեծցած եւ նիւթական կարողութիւնը դորացած էր: Յուսէփենց խէչոյի ընտանիքը մաքրելէ վերջ, մնացեալ հայերուն այլեւս կարեւորութիւն չէր տար: Անոնք այլեւս իր հլու հնազանդ ճորտերն էին: Մուսօն գիտէր այդ բոլորը, բայց չէր ամապարէր: Որքան ուշ՝ այնքան լաւ: Յուսէփենց խէչոյի տան կոտորածը պէտք է բոլորովին մոռցուի, որպէսզի իմ վրէժխնդրութիւնս կասկած չարթնցնէ քիւրտերու մէջ, եւ վտանգի չենթարկէ դաւառի անդէն եւ անպաշտպան հայութիւնը: Ի՞նչ կը շահիմ ես, եթէ իմ սպաննած մէկ քիւրտի փոխարէն, անոնք տասը հատ հայ սպաննեն: Չէ՛, իմ վրէժխնդրութիւնս կատարեալ պէտք է ըլլայ, ես պիտի բնաջնջեմ Շառոյի ընտանիքը, առանց ամենափոքր կասկած արթնցնելու, առանց հայու մը քիթը արիւննելու: «Շառօ՛, Շառօ՛, քու օրերդ համբուած են, դուն այլեւս աղատուելիք չունիս իմ ձեռքէս»: Այսպէս կը մենախօսէր Մուսօն, երբ կը խորհէր թէ ի՞նչ ձեռով դործադրելու է իր նպատակը:

Օրին մէկը, Մուսօյի խումբին կը մօտենար եւ խումբին պետին հետ խօսելու խնդրանք կ'ընէր պատառոտուն հազուստներով, գլուխը լաթերով փաթթուած, ողորմելի արտաքինով քիւրտ մը: Երբ զինք Մուսօյի կը ներկայացնեն, ան ծունկի կուգայ Մուսօյի առջեւ, կը համբուրէ անոր ոտքը եւ կ'սկսի երեխայի մը նման հեկեկալ: Մուսօն ի սրտէ կը ցաւի այդ խեղճուկ արարածին եւ իր մատուցած յարգանքի ձեւին վրայ, ու կարեկցական շեշտով մը կը հարցնէ.

— Ինչո՞ւ կուլաս, ա՛յ մարդ, ի՞նչ կ'ուզես:

Քիւրտը, Մուսօյի բարեկամական շեշտէն քաջալերուած, մէջքը կը շտկէ, եւ կ'ըսէ. «Աղա, ես քու ծառան եմ, քու ոտքերուդ հողն ու փոշին, եկած եմ որ իմ դատը տեսնես»:

— Ո՞ր գիւղէն ես դուն:

— Ծառտանց գիւղէն եմ, աղա:

Մուսօյի երեսը լոյլիկի նման կը կարմրի՝ երբ իր գիւղին անունը կը լսէ, շեշտակի քիւրտին երեսը կը նայի եւ կը ճանչնայ զայն, բայց առանց իր պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու, հանդարտ ձայնով մը կը հարցնէ.

— Ի՞նչ է ձեր գիւղին աղայի անունը:

— Շառօ:

— Ինչո՞ւ անոր չգանդատեցար:

— Աղա, ես քու ոտքերուդ հողն ու փոշին ըլլամ, իմ գանդատը այդ գաղանի մասին է արդէն:

— Քու աղայի՞դ: Շառօ աղայի մասին գանդատելո՞ւ ես եկած:

Խեղճ քիւրտը կը շուարի, կը կարծէ որ Մուսօն Շառոյի բարեկամն է, ու չփոթուած ձեռով մը կ'ըսէ, — «Աղա, Աստուած վկայ, ես անմեղ եմ, անիրաւ տեղ դիւ ծեծեց ու կովս ձեռքէս առաւ:

— Քու կովդ ձեռքէդ առա՞ւ, ինչո՞ւ:

— Աղա, ես քու ոտքերուդ հողն ու փոշին ըլլամ, իմ կովս Շառոյի ցորենի արտը մտած էր եւ քանի մը բուռ ցորեն կերած: Աղան կը տեսնէ, կովը բռնել կուտայ եւ իր տունը կը տանի: Երբ ինծի լուր բերին, դացի խնդրեցի որ կովս ետ տայ, ես իմ կովուս հասցուցած վնասը կուտամ, ըսի, բայց աղան ինծի պատասխանեց, թէ իմ կովս իր արժէքէն աւելի ցորեն կերած ու փճացուցած է, ես ալ այդ ցորենի փոխարէն կովը կը դրաւեմ: Ես լալով իրեն ըսի թէ, մինչեւ որ իմ կովը չտաս, այս տեղէն չեմ հեռանար: Ան հրամայեց դիւ ծեծել, եւ նոյնիսկ իր ձեռքով գլուխս ջարդ ու փշուր ըրաւ: Ամա՛ն, աղա, ոտքդ պաղենմ, հրաման ըրէ որ իմ կովս ինծի վերադարձնէ, ան մինակ քեզմէ կը վախնայ: Չես գիտեր աղա, թէ որքան չարչարուած եմ այդ կովուն համար, մինչեւ որ կով դարձաւ, հոգիս բերանս եկաւ, պոտիկ հորթ մըն էր երբ ձեռքս անցաւ:

— Ո՞ր տեղէն ձեռքդ անցաւ այդ հորթը, դողցա՞ր:

— Չէ՛, աղա, Աստուած չընէ որ ես դողութիւն ընեմ, իմ արդար աշխատանքիս իրաւունքն է ան: Մեր գիւղին մէջ Յուսէփենց խէչօ անունով անհաւատ հայ մը կար, անոր տան թալանին այդ հորթը ինծի բաժին ինկաւ: Ինը տարի է որ կը խնամեմ զայն, բայց այդ պոտիկ հորթը այնպիսի սիրուն կով մը դարձաւ, որ ամբողջ գիւղի աչքը վըրան է մնացեր: Շառօն պատճառ բռնեց եւ ձեռքէս առաւ, ախր ես ալ մեղք եմ, երախաներու տէր եմ, իմ մալը ինչո՞ւ ձեռքէս պիտի առնէ այսպէս անիրաւ տեղը:

Մուսօյի սիրտը կտոր կտոր կ'ըլլար, իր առջեւ կը գտնուէր իր տունը կողոպտողներէն մին, եւ սակայն, առանց իր ներքին խռովքը յայտնելու, հարցուց.

— Ո՞վ էր այդ անհաւատ Յուսէփենց խէչօն, եւ ինչո՞ւ անոնց տունը կողոպտեցիք:

— Աղա, ես քու ոտքիդ հողն ու փոշին ըլլամ, դուն Յուսէփենց խէչոյի պատմութիւնը չե՞ս լսած:

— Չէ՛, պատմէ՛ նայիմ, ի՞նչ պատմութիւն է այդ:

— Մեր գիւղին մէջ Յուսէփենց խէչօ անունով անհաւատ հայ մը կար, շատ խելացի մարդ էր եւ շատ ալ հարուստ: Մեր Շառօ աղան տասներկու տարեկան մանչ մը բռնէր, ամա ասլանի պէս մանչ մըն էր: Օր մը այս աղան Յուսէփենց խէչոյի փեթակներուն կը մօտենայ: Ինչ

կ'ընէ՝ չենք գիտեր, մեղուները վրան կը թափին, տղան վաղելով իր տունը կ'երթայ, բայց մինչև տուն հասնելը՝ մեղուները այնքան խայթած էին, որ տղան ուռեցա՛ւ, ուռեցա՛ւ: Շառօն իր սրտի ցաւէն, առաջ Յուսէփենց խէչօն դարկաւ սպաննեց, յետոյ երգում ըրաւ, որ եթէ իր տղան մեռնէր՝ Յուսէփենց խէչոյի ամբողջ ընտանիքը պիտի կոտորէր: Եկուր տես որ տղան չլուսցուց, այդ գիշեր մեռաւ: Ամա ի՞նչ տղայ էր, աղա, ասլան, ասլան: Բոլորս ալ ցաւեցանք: Շառօն չէր կրնար իր երգումը չյարգել, մեղ բոլորս կանչեց, դացինք տունը պաշարեցինք, բոլորն ալ ջարդեցինք, տունը կողոպտեցինք ու կրակի տուինք, մինակ մեծ տղան չգտանք, փախած էր: Մինչև այսօր ալ չենք գիտեր թէ ի՞նչ եղաւ: Շառօն երգում ըրած է որ դայն ալ պիտի սպաննէ եթէ ձեռք անցնէ: Այդ կողոպուտէն միայն այդ հորթը ձեռքս անցաւ: Առաջ դանգատեցայ բախտէս որ ձեռքս հորթ մը միայն անցած էր, բայց վերջէն տեսայ որ բախտն այնքան ալ դէշ չէ եղեր, այնչափ գեղեցիկ կով մը դարձաւ այդ հորթը, որ ամբողջ գիւղի աչքը վրան մնաց: Աղա, ես քու ոտքդ պաղնեմ, եթէ քու ծառաներուդ մէկուն հետ լուր դրկես, որ իմ կովս ինծի վերադարձնէ, ան կը հնազանդի, հողի չունի որ քու հրամանդ չգործադրէ:

Մուսոյի հոգին փոթորիկի մէջ էր, իր ընտանիքի բնաջնջման պատմութիւնը, սակայն, փոխանակ տաքարիւն կատաղութեան, անբացատրելի պաղարիւնութիւն մը բերած էր իր վրայ: Ան վրէժխնդրութեան ժամը հասած տեսնելով, մտովին դայն գործադրեցու ծրարելին վրայ կը խորհէր: Եւ սակայն ուղեց գիտնալ, թէ խնդրարկու քիւրտը ի՞նչ բաժին ունեցած էր այդ բարբարոս կոտորածին մէջ: Եւ զուարթութիւն մը կեղծելով հարցուց.

— Յուսէփենց խէչոյի ընտանիքէն դուն քանի՞ հոգի սպաննեցիր:

— Ա՛խ, աղա, ես այդ բախտը չունեցայ, մէկ հատ իսկ չսպաննեցի:

— Մօ չուն, դուն անհաւատ հայ մը սպաննել չե՞ս գիտեր, ի՞նչ տեսակ քիւրտ ես դուն ուրեմն, պոռաց Մուսօն բարկութիւն կեղծելով:

— Չէ, աղա, ոտքդ պաղնեմ, ես անհաւատ հայեր սպաննել գիտեմ, մեր գիւղին մէջ տակաւին վեց տուն հայեր կան, եթէ կ'ուզես, մեր գիւղը եկուր եւ հրամայէ որ ջարդենք զանոնք, տես թէ քանի՞ հատ կ'սպաննեմ, միայն թէ այն օրը ես բախտ չունեցայ, ձեռքս չինկան, այնքան շատ էինք որ հինգ մարդուն մէկ անհաւատ հայ չէր իյնար: Արդէն քանի՞ հոգի էին, իմ ձեռքս մարդ չինկաւ, ամա ես ալ առաջին կրակ տուողը եղայ տունին: Տեսնէիր, աղա, այդ անհաւատին տունը մոմի պէս վառեցաւ, մինակ թէ, երբ այդ անհաւատներու մարմինները այրուել սկսան, այնպիսի դէշ հոտ մը լեցուեցաւ գիւղը, որ այդ

հոտը մինչև այսօր քիթէս չեւեր:

Քիւրտին ըրած պատմութիւնը թէեւ Մուսոյի սիրտը կ'արիւնէր, բայց ան ամենայն պաղարիւնութեամբ ըսաւ. «Գնա՛, քու Շառօ աղային ըսէ որ, թող ոչխար մորթել տայ եւ կերակուրի պատրաստութիւն տեսնէ, վաղը գիշեր իր տունը հիւր պիտի ըլլամ, ըսէ որ ես լըսած եմ իր քաջութիւններու մասին, ես քաջ մարդիկ կը սիրեմ»:

— Հապա իմ կ'ովը, աղա, ոտքդ պաղնեմ, իմ կովը ինծի ետ պիտի չտա՞ս:

— Դուն չըսի՞ր թէ ձեր գիւղին մէջ տակաւին վեց տուն անհաւատ հայեր կան, անոնց մէջ կով բնեցող չկա՞յ:

— Կայ, աղա, բայց իմ կովուն պէս մեր գիւղին մէջ չիկայ, մէյ մը տեսնես, ի՞նչ կով է:

— Աղեկ, աղեկ, քանի որ Շառօ աղան քու կովդ սիրած է, թող իրեն մնայ, ես քեզի երեք հատ ուրիշ կովեր կուտամ, պայմանաւ որ անհաւատ հայեր սպաննել չվախնաս, կատակեց Մուսօն ուրախ ժպիտով մը:

— Աղա, ես քու ոտքերուդ հողն ու փոշին ըլլամ, ես անհաւատ հայեր սպաննելէն չեմ վախնար, եթէ կ'ուզես, ինծի փորձէ, քու խումբիդ մէջ առ, եւ հայ գիւղի մը վրայ յարձակիմք, այն ատեն կը տեսնես թէ ի՞նչպէս հայ կ'սպաննեմ, հայ սպաննելն ալ հօ, մեծ գործ մը չէ:

— Լաւ, լաւ, երբ հայ գիւղ մը պատժեմ, քեզի հետս կը տանիմ, կ'ուզեմ աչքերովս տեսնել քու քաջութիւնը, հիմա դնա՛ եւ աղայիդ րսէ՛, եթէ կ'ուզէ որ ես իրեն միշտ բարեկամ մնամ, թող լաւ խորոված մը պատրաստէ:

Քիւրտը կրկին ծռնկի եկաւ, Մուսոյի ոտքը համբուրեց ու ճամբայ ինկաւ: Ան նախ ցաւեցաւ որ իր սիրած կովը ընդմիշտ կորսնցուց, բայց քիչ մը մտածելէ վերջ, դժուարակութիւն մը զգաց: Լաւ որ Մուսօյին դանդաղելու խելացութիւնը ունեցայ, երեք կովեր պիտի չահիմ, ասկէ դատ, Շառօ աղային պիտի ներկայանամ Մուսօ աղայի անուանով, եւ որպէս անոր պատգամաւորը, Շառօն, ինչպէս նաեւ ամբողջ գիւղացիները, այլեւս պիտի վախնան ինձմէ, չէ՞ որ ես համբաւաւոր Մուսօ աղայի մարդն եմ այլեւս, անոր պաշտպանաւոր, ալ ո՞վ պիտի համարձակի ծուռ նայիլ ինծի»: Այսպէս մենախօսելով, իր դիրքի տի համարձակի ծուռ նայիլ ինձմէ: Հարստանալու ճամբուն մէջ ինկած ըլլալու հեռաբարձրացման եւ հարստանալու ճամբուն մէջ ինկած ըլլալու հեռացած, ան աշխոյժ քայլերով իր գիւղը վերադարձաւ:

Այս ինքնակոչ պատգամաւորի հեռանալէն վերջ, Մուսօն հրամայեց իր խումբի մարդոց, որ գէնքերնին քննեն, մաքրեն եւ պատրաստ

կենսան յաջողդ գիշերուն ճամբորդութեան համար: Ապա կանչեց իր անմիջական օգնականները, Մստօն եւ Համօն, եւ անոնց հետ քաշուեցաւ մէկ կողմ ու սկսաւ բացատրել անոնց իր ծրագիրը:

Վրէժխնդրութեան սրբազան ժամը հասած էր: Դէպքերը ինքնաբերաբար կարգադրած էին ամէն ինչ: Իրենց կը մնար ճարպիկ գործադրութիւն մը միայն: Շառօն իր ամբողջ ընտանիքով, առանց ամենափոքր բացառութեան, պիտի մորթէին եւ տունը կրակի տային ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ սպաննուած եւ այրուած էին Յուսէփէնց իջէօն եւ իր ընտանիքը: Ասկէ զատ, պիտի կոտորէին այդ բարբարոս ոճրագործութեան մասնակցող բոլոր քիւրտերը, բայց այնպիսի վարպետ ձեւով մը, որ իրենց քիւրտ ընկերները ամենափոքր կասկած մը չունենային: Գործադրութեան վերջնական ձեւը, Մուսօն տեղւոյն վրայ պիտի որոշէր պարագաններուն համեմատ եւ իրենց պիտի իմացնէր:

Յաջորդ երեկոյ, մայրամուտի ատենները, Մուսօն հրամայեց իր խումբին չարժիլ: Եւ անոնք ճամբայ ելան դէպի Մառտանց գիւղը:

Շառօ աղան, Յուսէփենց Խէչոյի ընտանիքը բնաջնջելէ եւ անոր կալուածներուն տիրանալէ վերջ, անգլուսպ եւ անյադ բռնաւոր մը դարձած էր: Ան կատարեալ չարիք մըն էր այլեւս ոչ միայն հայերու, այլ նաեւ իր ցեղակից քիւրտերուն համար: Ան միահեծան կը հրամայէր ոչ միայն իրենց գիւղին, այլ նաեւ շրջակայ բոլոր գիւղերուն, որոնց բնակիչները կը դողային անկէ, եւ ստիպուած էին ենթարկուիլ անոր հրամաններուն: Իր ազդեցութիւնը կամաց կամաց աւելցած էր թէեւ, բայց բոլոր քիւրտերն ալ սկսած էին ատել զայն, միայն թէ կը վախճային անկէ եւ յայտնի թշնամութիւն ընելէ կ'զգուշանային:

Հասոն այնքան տարուած էր իր ապագայի ծրագիրներով, այնքան դժ էր Մուսօ աղայի հետ ունեցած իր տեսակցութենէն, որ ամբողջապէս կերպարանափոխուած էր: Ան կարծես թէ ինքզինքը մեծ մարդոմը տեղ կը դնէր, այլեւս, նոյնիսկ իր քալուածքը նախկին ծեծ կերպով Հասոյի քալուածքին չէր նմաներ: Երբ հասաւ գիւղ, տեսաւ Շաւօն, որ իր դրան առջեւ կեցած՝ խօսքի բռնուած էր մի քանի քիւրտներու հետ: Հպարտ քայլերով մօտեցաւ ու բարեւեց, ապա ծանր ու հատիկ հատիկ արտասանուած բառերով Շառոյին հաղորդեց Մուսոյի հրամանը: Շառոյի ծունկերը սկսան դողալ. ան հասկցաւ որ այդ շունը, իր կողմը վերստանալու համար, Մուսոյին դիմած էր: Նախ ուզեց խանջալի մէկ հարուածով սատկեցնել այդ շունը, որ առանց իրմէ վախնալու, Մուսոյի պաշտպանութեան դիմած էր, բայց խորհելով որ այդ սպանութիւնը կարող էր ծանր բարդութիւններ յառաջացընել, խոհեմութիւն համարեց առայժմ լռել եւ անոր հաշիւը վերջէն մաքրել: Անհրաժեշտ էր նախ Մուսոյի բարեկամութիւնը չահել,

ԳԼՍԻՆԻ ԲԱՐԵՆԿԱՄԱՆԿԱՆ ՆԵՂԻՍՈՎ ՄԸ ՀԱՐԿՈՒՄ .

— Հասո, ի՞նչ գործ ունէիր Մուսոյի հետ:

— Աղբա, ես անոր քով չէի դացած, պատահմամբ հանդիպեցայ:

— Ըսի՞ր որ ես քու կովիդ գրաւած եմ :

— Գլխուս վերքերու պատճառը հարցուց, և ալ եղածը պատ-

մեղի: Շառօն ալլեւս վստահ էր թէ Հասօն կը ստէր, դանդաւորելու դա-
ցեր էր: Անգուսպ կատաղութիւն մը եկաւ վրան, ուզեց տեղն ու տե-
ղը սատկեցնել ալ դքոսոտ չունը, որ կը յանդգնէր գլուխ վերցնել իր
դէմ, բայց դարձեալ յաջողեցաւ ինքզինք զսպել ու անհոգութիւն ձե-
ւադնելով հարցուց.

— Ի՞նչ տեսակ մարդ է այդ Մուսո աղան :

— Աղա, աժդահակ մարդ է, աչքերէն կարծես կը թափի:

— Ի՞նչ խոսակցել չա՞ն մեծ է :

— Գրասան եւ Հինդ. հոգի են, ամա ամէն մէկը քսան եւ Հինդ մարդ:

4' 11 1/2 :

— Ի՞նչ գէտքեր ունին :

— Այդա, բոլորն ալ մարթին ունին, եւ մինչեւ ահաաները զինուած են: Ա՛յս, աղա, ի՛նչ գեղեցիկ հրացաններ են այդ մարթին հրացանները, արեւու պէս կը փայլին:

Շառռոյի վրայ տխրութիւն մը եկաւ, ինք շատ աշխատած էր մար-
թին հրացան մը ձեռք բերել, բայց չէր յաջողած: Եւ խորհելով որ
Լեւոստ աղայի բարեկամութիւնը չահելէ վերջ, թերեւս կարողանար
անոր միջոցաւ մարթին հրացան մը ձեռք բերել, որոշեց փառաւոր ըն-
դունելութիւն մը ընել լեռներու այդ անյաղթ ասլանին, որմէ ամբողջ
դունելութիւն մը ընել լեռներու այդ անյաղթ ասլանին, որմէ ամբողջ
դաւառը կը վախնար: Ասկէ դատ, եթէ այս շուն Հասօն անոր դուռիւ
կը մտնէր, անհրաժեշտ էր մեղմացնել եւ բարկութիւնը բարեկա-
մութեան փոխել:

Մեծ թեման փոխելը:

Ծառտանց դիւղը իրարանցման մէջ էր։ Սակաւաթիւ հայերը իրենց տունները քաշուած, դուրս ելլելու միտք չունէին։ Անոնք կը սոսկային Մուսոյի անունէն. «մինչ անդին» բոլոր քիւրտները ոտքի վրայ էին եւ անհամբեր։ Անոնք վերջապէս բախտ պիտի ունենային մօտէն տեսնելու սարերու ալդ անյաղթ ասլանը։ Ծառոյի տունը մասնաւոր տեսնելու սարերու ալդ անյաղթ ասլանը։ Երեք ոչխարներէ զատ, մորբարար տենդագին եռուզեռի մէջ էր։ Երեք ոչխարներէ զատ, մորբարար տենդագին եռուզեռի մէջ էր։ Երեք ոչխարներէ զատ, մորբարար տենդագին եռուզեռի մէջ էր։

Բոլոր հաւերը, թոնիրները կը վառուէին։ Բոլոր հաւերը, թոնիրները կը վառուէին։ Բոլոր հաւերը, թոնիրները կը վառուէին։

Հացի եւ կերակուրի պատրաստութեան լծումներէն զատ, ուրիշ խումբ մը դրողուած էր հիւրեր ընդունելու, սենեակները մաքրելով, եւ Ժողիքներով ու կապերտներով զարդարելով։ Վերջապէս բարձրաստիճան հիւրերը ընդունելու ամէն տեսակ պատրաստութեան մէջ

դէն՝ բարձրաձայն խոմբացնելով:

Դրան վրայ պահակ կեցող երկու քիւրտերը, Մուսոյի հօրեղբոր տղաներն էին: Մուսոն թէեւ պառկած էր ու կը խոմբացնէր, բայց արթուն էր, եւ երբ նկատեց թէ Շառուն եւ իր երկու որդիները խորունկ քունի մէջ էին արդէն, կամաց մը վեր ելաւ, մօտեցաւ դրան ու երկու պահակներուն նշան ըրաւ որ ներս մտնեն: Մուսոյի մէկ նշանին վրայ, երեքը մէկէն, զգուշաւոր քայլերով, խանչալները ձեռքերնին, մօտեցան քնացողներուն: Ամէն մէկը կեցաւ մէկի զլիսուն վրայ, եւ Մուսոյի նշանին վրայ, երեքը մէկէն ինկան իրենց որսին վրայ: Երկու վայրկեանէն ամէն ինչ վերջացած էր: Սենեակին մէջ երկարած էին երեք անշնչացած դիակներ, որոնց մարմինները ծակծկուած էին խանչալի բազմաթիւ հարուածներէն: Այնքան արագ կատարուած էր այդ դործողութիւնը, որ քնացողները արթննալու ժամանակ իսկ չէին ունեցած, ու մահուան դիւրիւ նետուած էին առանց ամենափոքր ծրարութեան մը իսկ հանելու:

Մուսոյի բարկութիւնը, սակայն, անցած էր, եւ ոչ ալ վրէժի զգացումը դռնացում գտած: Ան նախ իր խանչալի ծայրով փորեց Շառոյի անկենդան աչքերը, ապա կտրեց գլուխը եւ երկու ձեռքերը, ու խոշոր շունչ մը քաշելով, հաղիւ լսելի ձայնով մը ըսաւ. «Իմ հայրն, իմ մայրս եւ ամբողջ ընտանիքս կոտորողը այս ձեռքերն էին, թող այսուհետեւ կոտորեն ուրիշ հայեր, եթէ կարող են»: Ապա երեքը մէկէն զգուշաւոր քայլերով, մօտանալով ընտանեկան յարկաբաժինը, եւ կայծակի արագութեամբ դաշունահարեցին Շառոյի ութը անձերէ բաղկացեալ ընտանիքը: Շառոյի ցեղը բնաջնջուած էր եւ Յուսէփէնց իւրիշ զոհի վրէժը լուծուած: Կենդանի էին տակաւին իր ընտանիքի կոտորածին մասնակցող միւս քիւրտերը: Անոնք ալ անպատիժ չէին կարող մնալ, դանոնք ալ մաքրելու էր առանց աղմուկի:

Երեկոյեան պառկելու ժամանակ, դարձեալ Մուսոյի կարգադրութեամբ, իր մարդոց դրան պահակութիւնը յանձնուած էր Շառոյի մարդոցմէ մէկուն, այն քիւրտին, որ Մուսոյին դիմած էր իր կովը ետ ստանալու համար: Շառուն դռն էր եղած որ այդ պաշտօնը իր մարդուն վստահ էր, եւ բնաւ առարկութիւն չէր ըրած պահակի ընտրութեան համար: Ինք կ'ուզէր ամէն կերպով դռն ձգել իր մեծ հիւրը, որուն կոթնած իր դիրքն ու աղղեցութիւնը աւելի զօրացնելու յոյս ունէր:

Երբ Մուսոն Շառոյի եւ իր ընտանիքի հաշիւը մաքրեց, դարձաւ իր հօրեղբոր որդիներուն եւ ըսաւ. «Հիմա կարգը մեր ընտանիքը կոտորող միւս քիւրտերուն եկաւ, դուն, Յակոբ, զնա՛ եւ մեր մարդոց պառկած տան վրայ պահակ կեցող քիւրտը հոս բեր. նայէ որ աղմուկ չհանես: Ես այդ քիւրտին կը պատուիրեմ որ ձեզի ընկերանայ, երեքը

միասին կ'երթաք եւ մէկիկ մէկիկ հոս կը բերէք այդ քիւրտերը, մինչեւ որ դուք երկորորդը բերէք, ես առաջինը մաքրած կ'ըլլամ, այսպէս առանց աղմուկի բոլորն ալ կը մաքրենք:

Յակոբ զգուշաւոր քայլերով կը դիմէ դէպի այն տունը, ուր կը քնանային իրենց ընկերները: Երբ կը մօտենայ պահակին, կը տեսնէ որ ան պատին կոթնած կը քնանայ: Կամաց մը կը բռնէ անոր երկու թեւեւն ու զոյգով մը կը ցնցէ: Քիւրտը սարսափահար կը բանայ աչքերը, բայց եւ ուժով մը կը ցնցէ: Քիւրտը սարսափահար կը բանայ աչքերը, եւ Մուսոյի մարդոցմէ մին իր առջեւ տեսնելով, լեզուն կը կապուի:

— Կը քնանայիր հէ՞, շուն քեզի, կ'ըսէ Յակոբ բարկութեամբ լի չեչուով մը:

— Աղա ես քու ոտքդ պաղնեմ, ներէ ինծի, չեմ գիտեր թէ ինչպէս քունս տաբեր էր: Աղա, ես քու շունն ըլլամ, ներէ՛ ինծի եւ մի՛ բսեր թէ քնացած բռնեցիր զիս, Շառուն եթէ իմանայ՝ կտոր կտոր կ'ընէ դիս: Մեղք եմ, աղա, ընտանիքի տէր եմ:

— Մարդու բան չեմ ըսեր, լռէ՛ եւ առջեւ ինկիր, Մուսո աղան քեզի կ'ուզէ:

Այս վերջին խօսքերը քիւրտին խելքը գլխէն կը տանին, կ'սկսի տերեւի մը նման դողդողալ, չէր հաւատար այդ մարդու խօսքերուն, ան կը վախնար թէ զինք պատժելու կը տանէր:

Երբ քիւրտը Մուսոյին առջեւն էր արդէն, քիչ կը մնայ որ խելքը թոցնէ, անմիջապէս ծռնկի կողայ եւ կ'սկսի Մուսոյի ոտքերը համբուրել ու ներողութիւն խնդրել:

Մուսոն բարկացած կը հրամայէ ոտքի ելլել:

Քիւրտը թէեւ ոտքի կ'ըլլէ, բայց Մուսոյին նայելու քաջութիւն չունենար: Մուսոն նախ կը հրամայէ զինաթափ ընել քիւրտը, ապա ծանր ու խորհրդաւոր ձայնով մը կ'ըսէ.

— Հասո, դուն պահակ կեցած ատեն քնացած էիր, առիկա իրաւունք կուտայ ինծի որ քեզ շունի մը նման սատկեցնեմ, բայց ես քեզի կը ներեմ, ես խոստացած էի քեզի երեք կովեր տալ, պայմանով որ քու կովը Շառո աղային մնար. հիմա քեզի կ'ըսեմ որ, քեզի երեք կովեր տալէ դատ. քու կովդ ալ կը վերադարձնեմ քեզի, գո՞հ ես:

— Ես քու ծառան եմ, աղա, հրամայէ ինծի, եւ ես քեզի համար ինքզինքս գետը կը նետեմ:

— Գետ նետուելու պէտք չկայ, հիմա մտիկ ըրէ թէ ինչ պիտի ըսեմ քեզի: Դուն կը ճանչնաս այն քաջ քիւրտերը՝ որոնք Յուսէփէնց իւրիշ ընտանիքը կոտորեցին, այնպէս չէ՞:

— Այո՛, աղա, կը ճանչնամ:

— Հիմա իմ այս երկու մարդոց հետ կ'երթաս եւ անոնցմէ մին հոս կը բերես:

Իմ դէնքի ընկերներ, մենք շատ դժուար օրեր անցուցած ենք միասին, բայց, փա՛ռք Աստուծոյ, բոլորս ալ մեր մօր հալալ կաթը ծծած ըլլալնուս համար, բնաւ իրարու դաւաճանած չենք, այդ պատճառաւ ալ Աստուած այս օր մեզ բոլորս անպատիւ մահէ մը ազատեց: Կոռէի մէջ մեռնի՛, քաջ մարդու դործ է, կոռէիով մեռնի՛, քաջ մարդու համար փառք ու պատիւ է, Աստուած իկիտ մարդուն այդ տեսակ անպատիւ մահէն զերծ պահէ: Եթէ ես մի քիչ աչքաբաց չլինէի, այս վայրկեանիս մենք բոլորս ալ քնացած տեղերնիս կոտորուած էինք: Նամարտ Շառօն, որու յարկին տակ հիւր էինք մենք,, որպէս Աստուծոյ հիւրեր, այս դաւաճանը մեզի պատառ մը հաց կերցնելէ յետոյ, ծղաղրած էր մեզ բոլորիս սպաննել մեր քնացած միջոցին, բայց ես երեկոյեան իր շարժուձեւերէն եւ իր մարդոց երթալ գալէն կասկածեցայ, հասկցայ որ բան մը կ'անցնի կը դառնայ, ատոր համար դադտնի պատուիրեցի Մստօյին եւ Համօյին, որ իմ քովս պառկին, քնանալ ձեւացնեն, բայց չքնանան, ու ձեռքերնին խանչալի վրայ պահեն: Մեր պառկելէն մէկ ժամ վերջ, երբ երեքս ալ քնանալ ձեւացնելով կը խոժբացնէինք, մէյ մըն ալ տեսայ որ Շառօն կամաց մը տեղէն ելաւ: Իր երկու որդիներն ալ, որ հօր նման սուտ քուն ըրած էին, անոնք ալ ելան: Շառօն կամաց մը անոնց ըսաւ. «կը քնանան, ժամանակն է», ու երեքը մէկ խանչալները քաշեցին, Շառօն դէպի իմ կողմն եկաւ, իսկ իր երկու դաւակները, մէկը Մստօյի եւ միւսը Համօյի կողմը դացին: Բայց մենք, որ քնացած չէինք, մէկէն վեր ցատկեցինք, եւ ամէն մէկս իր վրայ եկող մարդու հաշիւը մաքրեց այնպիսի արագութեամբ մը, որ անոնք իրենց ձեռքերը վերցնելու ժամանակ իսկ չունեցան: Մենք անոնց հաշիւը մաքրելէ վերջ, քիչ մը սպասեցինք, զիտէինք որ անոնք ծրագրած էին նախ մեզ երեքս սպաննել ապա ձեր վրայ գալ: Իսկ ձեր վրայ ի հարկէ երեք մարդով պիտի չգային, ատոր համար տղոց ըսի, ձայն մի հանէք, Շառօյի մարդիկ ուր որ են հիմա կուգան: Մենք կապ՝ ու պատրաստ դրան ետեւ կ'սպասէինք: Մէյ մըն ալ լսեցինք որ պղախի քար մը դարնուեցաւ դրան, հասկցանք որ Շառօյի մարդիկն էին: Մստօյին ըսի որ դուռը բանայ եւ ներս քաշուի որ չճանչնան զինքը: Մստօն դուռը բանալուն պէս, քիւրտ մը երեւցաւ ու կամաց ձայնով մը ըսաւ. «Ժամանակն է, աղա», Մստօն ձեռքով նշան ըրաւ քիւրտին որ ներս մտնէ: Մարդը ներս եկաւ թէ չէ, մենք վրան ինկանք, բերանը բռնեցինք ու խանչալը կուրծքը խոթելով մէկ կողմ ձգեցինք: Հադիւ թէ մենք անոր հաշիւը մաքրած էինք, երբ երկրորդ մը եկաւ, ապա երրորդ մը, չորրորդ մը: Եւ վերջապէս, ի՞նչ գլուխնիդ ցաւընեմ, տասնեւինը հօդի իրարու ետեւէ ներս մտան: Երբ տասնիններորդին հաշիւը մաքրեցինք, յոգնած էինք արդէն եւ կը կարծէինք թէ այդ

տնիժոճաւածներու վերջը չէր դար, չէինք կրնար դուրս ելնել, կը խոր-
հէինք թէ կարող են մեզ ճանչնալ եւ դաւաճան դնդակներով մեզ ըս-
տաննել: Շուարած կեցած էինք ու չէինք դիտեր ինչ ընել: Այսպէս
բաւական մը սպասելէ վերջ, երբ տեսանք թէ ուրիշ եկող չկայ, այն
ստէն տղաքը զրկեցի որ ձեզի լուր տան: Հիմա եղբայրներ, հասկը-
ցա՛ր դաւաճան Շառոյի նամարտ վերաբերմունքը, Աստուած մեզ ան-
սպասելի մահէ մը փրկեց, պէտք է փառք տանք Աստուծոյ: Այս դաւա-
ճան մարդիկը հիւրասիրութեան օրէնքին դէմ մեղանչեցին: Պատուա-
ւոր մարդը, իր տունը հիւր եկող մարդուն վրայ, արթուն ատեն ալ
ձեռք չվերցնէր, ալ ո՛ւր մնաց քնացած տեղը: Եւ որպէսզի այս տեսակ
նամարտ շուներու դիակները հողի տակ թաղուելու ալ արժանի չըլլան,
չուտ դացէք եւ գիւղին մէջ որքան խոտ կայ, բերէք որ այս շան տան
վրայ լեցնենք, կրակ տանք եւ ապա մեկնինք: Ասիկա թող խրատ մը
ըլլայ բոլորին, որ ուրիշ անդամ Մուսոյի եւ իր մարդոց դէմ դաւա-
դրութիւն չկազմակերպեն:

Պրուիինն չկազմակերպես:
Աւազակները, այս անակնկալ յայտնութենէն նախ չուարած, եւ ապա կատաղած, չորս կողմ կը վազեն եւ կէս ժամ վերջ, Շառոյի տուներ խոտերու մէջ չէր երևնար: Մուսօն այս անգամ կը հրամայէ որ մէկը մէկը կողմէն կրակ տայ խոտերուն: Աւազակները, մէկը միւսի հետ մրցման մտնելու ձեւով, կ'սկսին չորս կողմէն կրակ տալ: Տասը վայրկեան վերջ, վիթխարի հրդեհ մը կը լուսաւորէ Ծառտանց գիւղը եւ իր շրջականները:
Շառոյի տնակներէն մէկը կը զրկուի իր բնակիչներէն: Եւ ինչպէս որ չէր հրդեհը,

[illegible]

գործարար կ'ելլէ իր խումբին հետ : Արեւը արդէն բաւական բարձրացած էր , երբ Մուսօն իր խումբով հեռաւոր լեռան մը կատարին կը նստէր հանգստանալու համար : Բոլորին խօսակցութեան նիւթը դիշերուան դէպքերն էին , բոլորն ալ կը հայհոյէին Շառօ աղային , որ այնքան տմարդօրէն փորձած էր զի-
րենք սպաննել : Բոլորն ալ կը գովէին Մուսօն եւ իր երկու անմիջա-
կան օգնականները , ու անոնց անմրցելի քաջութիւնը : Մուսօն , այդ օ-
րը իր մարդոց աչքին աւելի բարձրացած էր : Ինչպէս որ ինչ էին եւ ուրախ : Անոնք լու-

Մուսոն եւ իր Տօրեղորորդիները գոհ էին եւ ուրախ: Անոնք լուծած էին իրենց ընտանիքին վրէժը, եւ հասած էին իրենց նպատակին, առնուց ամենափոքր կապկած մը տալու:

Այս դէպքէն վերջ, Մուսոյի աւազակութեան գործը շատ կը բար-
դանայ: Կառավարութիւնը, տեղեկանալով այդ կոտորածին, կը
կատարի եւ կը հրամայէ ամէն դնով բնաջնջել աւազակներու այդ խում-
բը: Երկու տարի շարունակ շատ արկածալից կեանք մը կ'ապրին, կա-
ռավարական զօրքերու հետ ունեցած իրենց ընդհարումներու պատճա-
ռով: Խումբին թիւը տասնեւութի կ'իջնէ, եւ նախկինին նման նոր
թեկնածուներ չեն երեւար այլեւս: Մուսոյի համար, սակայն, ամենա-
ծանր հարուածը, ամենավերջին ընդհարումը կ'ըլլայ, որու ընթացքին
թէեւ իրենք կը յաջողին եօթանասուն թուրք զօրքեր սպաննել, բայց
իրենց թիւն ալ տասնի կ'իջնէ: Իսկ Մուսոյի համար ամենացաւալի
պարսպան այն էր որ, իր երկու հօրեղբօր որդիներն ալ այս վերջին
կոորուտին մէջն էին: Այս կոորուտը այնքան կը խոցէ իր հոգին, որ
ան կ'որոշէ, այլեւս վերջ տալ այդ կեանքին: Տասն եւ չորս տարիներ
թափառական եւ արկածալից կեանք մը ապրելէ վերջ, ան կը ցրուէր
իր խումբը, եւ կը հեռանար այդ սահմաններէն, ուր անդամ մըն ալ
ուռք պիտի չկոխէր:

Եօթը տարի չարունակ Մոկսի լեռներու սարսափը եղող աւազա-
կապետ Մուսոյի ձայնը լռած էր այլեւս : Մուսօն իր խումբով շոգիա-
ցած էր : Ոչ ոք գիտէր թէ ի՛նչ եղաւ , ո՛ր դնաց այդ բարբարոս քիւր-
տը , քիւրտերու այդ ոգեառ հրեշտակը , Մոկաց սարերու այդ անպար-
տելի ասլանը : Իր անուան շուրջ կ'սկսին առասպելներ յօրինել , ա-
նոր քաջագործութիւնները քրտական երգերու նիւթ կը դառնան , եւ
կ'սկսին բերնէ բերան շրջիլ , բայց ոչ ոք կը գիտնայ անոր ուրկէ՛ դալը
եւ ո՛ր երթալը , եւ ոչ ալ անոր իսկական ազգութիւնը յայտնի կ'ըլլայ :
Մուսօն կ'երեւնայ որպէս քիւրտ , կը գործէ որպէս քիւրտ , կ'աներե-
ւութանայ որպէս քիւրտ , եւ առասպելի կարգ կ'անցնի որպէս քիւրտ :

1891-ին, Սալմաստ դաւառի Հաւթլան գիւղին մէջ կ'երեւնար մօտաւորապէս քսռասունըհինգ տարեկան բարձրահասակ ու յաղթանդամ քիւրտ մը, հիւանդ եւ ողորմելի վիճակով: Հակառակ իր քրտական տարազին, հայերէն կը խօսէր եւ երգում կ'ընէր, թէ հայ էր ինք եւ Ո'ռւկուէ էր իր անունը: Գիւղին քահանան, որ ստանձնած էր հարցաքննութեան պաշտօնը, կը հրամայէ քիւրտին որ խաչ մը հանէ, իր երեսին: Քիւրտը թէեւ կատարեալ եւ անտխալ խաչ մը կը հանէ, սակայն քահանան ատով չբաւականանար, եւ կը հրամայէ որ «Հայր Մեր»ը ըսէ: Քիւրտը թէեւ կ'սկսի «Հայր Մեր»ին, բայց չի կրնար վերջացնել, ու քահանային դառնալով կ'ըսէ. «Տէր հայր, Աստուած վկայ որ մոռցեր եմ, բայց, «Սուրբ Աստուած»ը չեմ մոռցած», ու մէկ շուն-

չով կ'ըսէ. «Մուրբ Աստուած, սուրբ եւ հզօր, սուրբ եւ անմահ, որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա՛ մեզ»: Քահանան կարծես կ'ազդուի տեն շատ ալ չըարմանար, որ այդ մարդը «Հայր Մեր»ը չէր գիտեր, չէ՞ որ իր գիւղացիներէն ալ շատերը «Հայր Մեր»ը լրիւ չէին գիտեր: Եւ սակայն կ'ուզէ ուրիշ փորձ մըն ալ ընել եւ կը հարցնէ.

— Դուռն մեր սուրբերէն ո՞ր մէկը աւելի չափ վը հել—

Մոսկովում էր բողոսականությունը աչքերով կը պատահալուած

— Սուրբ Վարդանը, Տէր հայր, սուրբ Վարդանը, —
ամենէն քաջ սուրբն է ան, ես մեռնիմ անոր զօրութեան, սուրբ Վար-
դանը իմ պահապան սուրբն է:

դանը իմ պահապան սուրբն է :
Քահանան կը համոզուի որ այդ քիւրտի կերպարանք ունեցող մարդը հայ է, բայց զիւղի մեծերը չեն համոզուիր, անոնք կը կասկածէին որ հայերէն զիտցող քիւրտ մըն է ան, որ տաճիկ կառավարութեան հրամանով հայ կը ձեւանար՝ լրտեսութիւն ընելու համար : Այդ շրջանին հայկական անդրանիկ յեղափոխականներ մէջտեղ եկած էին, եւ ամէն զգուշութիւն դեռ քիչ կը գտնէին : Ուստի այս անգամ կ'որոշեն ոտուգել թէ, Մուկուշը թլիպատուած էր թէ ոչ . եթէ թլիպատուած էր, ըսել է թէ քիւրտ էր եւ լրտես, իսկ եթէ թլիպատուած չէր, ըսել էր թէ հայ էր : Եւ իրենց այդ որոշումը կը հաղորդեն Մուկուշին : Մուկուշը թէեւ շատ ամօթաբեր կը գտնէ իր ինքնութիւնը հաստատելու այդ ձեւը, սակայն կ'ստիպուի համաձայնիլ, եւ երկու մարդոց հետ սենեակ մը կը քաշուին : Քիչ վերջ, երեքը միասին սենեակէն դուրս կ'ելլեն, եւ քննիչները կը յայտարարեն թէ, Մուկուշը թլիպատուած չէր, ուրեմն հայ էր :
Եւ քննիչը եւ անոր տեղը բաց կը

Այդ օրերու ընթացքին ժամկույտը եւ անոր տեղը բաց կը մնար, այդ պատճառով Մուկուշը Տէր հօր կը յանձնէն որպէս ժամկույտ, կարգադրելով միաժամանակ որ եկեղեցւոյ բակին մէջ գտնուող սենեակը բնակի, քանի որ մարդը շարքիկ էր եւ բնակելիք տեղ չունէր։

Մոսկուէն Հիւանդ էր եւ հանգստեան դարձնելու համար ինքն ինքիս հիւանդ հայրը։
Կը մարդասիրաբար, կ'սկսի խնամել այդ զարիւկ եւ հիւանդ հայրը։
Ով որ դեղ մը գիտէր, կը փորձէր անոր վրայ, ամէն օր մէկ տունէ մը
կերակուր կը տանէին անոր, քահանան ալ իր կարգին մասնաւոր հո-
ղածութեան առարկայ կ'ընէ իր նոր ժամկոչը։ Ու այսպէս, ժամկոչ
Մոսկուէն, աւելի շուտ ամբողջ գիւղի դուրգութեան արժանացած
լինելու փոհունակութենէն, քան թէ իր ստացած դեղերու շնորհիւ,

Երեք ամիս վերջ, ժամկոչ Մուկուչը արդեն կատարելապես առողջացած, իր նոր պաշտոնին գլուխը կը գտնուէր: Ան, քահանայի

Մուկուկ չփութած՝ վեր կ'ելլէ, ու կէս մը դայրացած, երիտա-
սարդին դառնալով կ'ըսէ.

— «Ա՛յ տղայ, մարդու պէս խօսա՛ որ հասկնամ, ի՞նչ տեսակ դան-
դակ է ուղածդ»:

— «Յաղթութի՛ւն Մուկուկ, յաղթութի՛ւն, յաղթութեան զան-
դակը զարկ, թուրքերը փախած են, ժողովուրդը թող դիտնայ»: Ապա
նոյն երիտասարդը՝ «յաղթութի՛ւն, յաղթութի՛ւն» պոռալով եկե-
ղեցոյ բակէն դուրս կը խոյանայ:

Մուկուկը ալ ժամանակ չի կորսնցնէր, կը վաղէ դէպի եկեղեցին,
որու դուռը դեռ բաց էր: Աճապարանքով ձեռք կ'առնէ զանգակին
չուանը եւ կ'սկսի զանգակահարութեան: Բոլորովին տարբեր եղա-
նակ մըն էր այս անդամուան նուագածը, յաղթական եղանակ մըն էր
ան՝ Մուկուկի կողմէ յօրինուած: Մուկուկը այս անգամ արտասովոր
եւանդով մըն էր որ կը քաշէր իր զանգակին չուանը, որու հետ ան
երբեմն առաջ, երբեմն ետեւ, երբեմն աջ, ու երբեմն ձախ կ'երթար,
կարծես թէ իր նուագած եղանակին հետ կը պարէր: Ա՛յնքան թեթեւ,
ա՛յնքան արագ, ա՛յնքան աշխոյժ էին իր շարժումները, որ կարծես
թէ քիչ առաջուան տեսնուած զանգաղաչարժ եօթանասնամեայ ծե-
րունին չըլլար ան, այլ քսան եւ հինգամեայ երիտասարդ մը:

Յաղթութիւն աւետող այդ զանգակահարը, այդ վայրկեանին,
ժամկոչ Մուկուկը չէր, այլ Մովսէս սարերու անյաղթ ասլան, համբա-
ւաւոր աւագակապետ Մուսօն...:

Զանգակահարութեան լեզուն հասկցող Հաւթվանցիներ, վայր-
կենապէս իմացուցած էին Վասպուրականցիներուն թէ, այդ անժա-
մանակ եւ տարօրինակ եղանակով զանգակահարութիւնը, բարի լուր
մըն էր որ կուտար, պէտք էր եկեղեցոյ բակը վաղել հասկնալու հա-
մար թէ ի՞նչ լուր էր ան: Տասը վայրկեան վերջ, յաղթութեան լուրը
բոլորին հասած էր արդէն: Ուրախութեան աղաղակներ, ուրախու-
թեան արցունքներուն խառնուած, անհասկնալի ժխոր մը յառաջա-
ցուցած էին: Քահանաներ եւ դպիրներ եկեղեցի վերադարձած, գոհա-
րանական աղօթքի մը սկսած էին: Եկեղեցին, բակը, շրջակաները,
ասեղ ձգելիք տեղ չէր մնացած: Աղօթքն ու արցունքը, չնորհաւորու-
թիւններն ու դրկախառնումները իրարու խառնուած, կ'աղեկոծէին
այդ մարդկային ուղիկանոսը, որ այսպէս անսպասելիօրէն կոտորածի
մը ուրուականէն աղատուելէ դատ, յաղթութեան մը գինովութեամբը
կը ցնծար:

Ժամկոչ Մուկուկ, յաղթութեան աւետիսէն գինովցած, մոռցած
իր եօթանասուն տարիները, երիտասարդի մը աշխոյժով զանգակա-
հարած եւ չափազանց յօգնած էր: Եւ այս անգամ, սովորականի նը-

ման, դարձեալ իր սենեակին առջեւ, իր փոքրիկ աթոռին վրայ նստած,
խաղաղ ու հանգաւոր երեւոյթով մը, իր դայլանը կը ծխէր: Եթէ
կռուին չէր կրցած մասնակցիլ, դէթ իր զանգակով վայրկենապէս
ամբողջ ժողովուրդին հաղորդած էր յաղթութեան աւետիսը: Այդ-
ալ դորժ մըն էր եւ Մուկուկը ո՛հ էր իր այդ ծառայութենէն եւ ի սըր-
տէ ուրախ:

Վասպուրականցիներու այս նոր յաղթութիւնը, տեւական խա-
ղաղութիւն մը չբերաւ անոնց: Հալածող թշնամին որոշած էր բնա-
ջնջել այդ վտանգաւոր տարրը, այդ խառն կեանքները:

1918 Մայիս 31-ին, երիտասարդ մը դարձեալ, «Մուկու՛կ, Մու-
կո՛ւկ, զանգա՛կը»... պոռալով եկեղեցոյ բակէն ներս կը մտնէր:

Մուկուկը այս անգամ յայտնապէս վրդովուած, վեր կ'ելլէ իր
աթոռէն ու շնչապառ երիտասարդին դիմաւորելով, բարկացած շեշ-
տով մը կ'ըսէ.

— Ա՛յ տղայ, մարդու պէս խօսա՛ որ հասկնամք, ի՞նչ զանգակ է
ուղածդ:

— Պատերազմի զանգակ Մակո՛ւկ, վտանգի զանգակ, թշնամին
նորէն եկած է, ժողովուրդին լուր տալու է որ հոս դան, զօրք հաւա-
քելու առնն է:

Մուկուկ յուսակտուր, գլուխը շարժելով, կ'երթայ դէպի եկեղե-
ցին, կը բանայ դուռը եւ չուանը ձեռք առնելով կ'սկսի նուագել: Այս
անգամուան եղանակը սակայն մեղամաղձոտ շեշտ մը ունէր իր մէջ,
Մուկուկ ինքզինքը մոռցած կը քաշէ՛ր ու կը քաշէր իր ձեռքի չուանը,
եւ վիրը, Հաւթվանի եկեղեցոյ զանգակը, կը խօսէր ժողովուրդին
հետ, վտանգի մը գոյութիւնն էր որ կ'իմացնէր իր մարտակոչ դո-
ղանջներով... Ժամկոչ Մուկուկի հանճարն էր որ լեզու տուած էր
զանգակի լեզուակին: Եւ այդ մետաղեայ լեզուակը կը դառնար զան-
դակի բերնին մէջ, կը խօսէր ու կը կանչէր. «Եկէ՛ք, եկէ՛ք... վտանգ
կայ, եկէ՛ք...»:

Դարձեալ իրարանցում, դարձեալ խճողում, դարձեալ արցունք-
ներ, դարձեալ զօրահաւաք, դարձեալ վաշտերու կազմութիւն, դարձ-
եալ ամէն մարդ իր կիներն ու երեխաները թողուցած, իր հրացանը դըր-
կած կռուի ճակատը կը վաղէր:

Քսան եւ հինգ օրուան դադարէ մը վերջ, կռիւը նորէն սկսած էր:
Գնդացիներու կըտկոտոցները, թնդանօթներու դռում գոչումները,
հաղաւոր հրացաններու համազարկերը, սարերն ու ձորերը կը
դղրդացնէին: Կռիւ էր դարձեալ, տաք կռիւ, կենաց եւ մահու անհա-
ւասար պայքար մը... Մեռածներու եւ վիրաւորուածներու շարան-
ներ դարձեալ ծայր կուտային, ու յուսահատ ժողովուրդը, որմէ գեր-

մարդկային տոկունութիւն մը կը պահանջուէր, այս անգամ ալ ըստիպուած էր, իր ձեռքերով թաղել իր նահատակները, իր ձեռքերով դարմանել ու խնամել իր վիրաւորները, եւ այն ալ օտարութեան մէջ, ամենատարրական միջոցներէ զուրկ: Եւ սակայն պէտք էր տոկալ, իրենք հայեր էին եւ Վանեցի հայեր, թուրքին աչքին փուշը, իսկ այդ փուշը կրնար փոխի թուրքին աչքին մէջ, բայց աչքէն դուրս պիտի չելէր: Ան երբե՛ք, երբե՛ք, պիտի չկրնար իր աչքէն հանել այդ փուշը...

Այս անգամուան կռիւը, սակայն, աւելի տխուր կերպարանք մը կ'ստանար: Կորուստին թիւը աւելի մեծ էր, եւ որ ամենէն աւելի յուսահատական էր, աչքի դարնուող մարտիկներէն բաւական թիւով ըստանուածներ եւ ծանր վիրաւորուածներ կային: Թշնամին ետ քաշուելու նշաններ չտալէ դատ, քայլ առ քայլ կը յառաջանար: Իր զինուորներու, զնդացիներու եւ թնդանօթներու թիւը անհամեմատ աւելի մեծ էր նախկինէն, ինչ որ կը ցուցնէր թէ զօրաւոր պատրաստութեամբ եկած էին՝ վերջնական բնաջնջման իրենց ծրագիրը դործադրելու համար, դիւային երազ մը՝ որ թէեւ չիրականացաւ, բայց իր շատ տխուր հետքերը թողուց այդ փախստական եւ աննուաճ ժողովուրդին վրայ:

Այս կռիւի առաջին օրէն իսկ, ժամկոչ Մուկուչ կորսնցուցած էր իր հանգիստն ու սովորական պաղարկունութիւնը: Ան, փոխանակ իր տարիներու սովորութեան համաձայն, հանդարտ նստած ծխելու, եկեղեցւոյ բակին մէջ վերէն վար կը քալէր մօտայլ երեւոյթով մը: Ան տփուկնած էր եւ կարծես թէ քիչ մըն ալ նիհարցած: Տխուր նախազգացում մը կը տանջէր զինք: Թէեւ լուռ էր առաջուան պէս, բայց երբեմն երբեմն, կարծես թէ ինքն իր հետ կը խօսէր, երբեմն ալ շատ կամաց ձայնով կը շնչար. «Մուսօ՛... Մուսօ՛... ո՛րը դացիր Մուսօ՛...»:

1918 Յունիս 5-ը Վասպուրականի փախստական ժողովուրդեան համար դարհուրելի օր մը եղաւ: Այնքան զօրաւոր էր թշնամիի թընդանօթաճգութիւնը, ա'յնքան կատաղի էր կռիւը, ա'յնքան բազմաթիւ էին մեռնողներն ու վիրաւորուածները, որ ամենէն փորձառուներն ու պաղարկուններն իսկ սկսած էին յուսահատութեան եւ չուարումի նըշաններ ցուցնել: Հայոց թնդանօթները անպէտ մետաղի կտորներու վերածուած էին ուռմբերու չգոյութեան պատճառով, իսկ միայն հըրացաններով, թնդանօթներու եւ զնդացիներու դժոխային կրակին, եւ մարդուած հսկայ բանակի մը դիմադրել, ժողովուրդի մը համար, եթէ ոչ անկարելի. պէթ չափազանց դժուար էր: Եւ վասպուրականցիները կը դիմադրէին անհաւատալի դիւցազնութեամբ: Դրութիւնը խիստ ծանր էր ու վտանգաւոր, ժողովուրդը այլեւս ո'չ կուլար եւ ո'չ կ'աղօթէր: Վայրկեանի ծանրութիւնը չչմեցուցած, քարացուցած էր

բոլորը: Ճակատէ՛ք մխիթարական ոչ մի լուր, մեռնողներու եւ վիրաւորուածներու անուններն էին միայն որ բերնէ բերան չըջան կ'ընէին: Կռուի վեցերորդ օրն էր արդէն, բայց մխիթարական ոչ մի լուր...:

Յունիս 3-ն էր: Մայրամուտը կը մօտենար: Ժամկոչ Մուկուչ ջղայնացած, կռուի բռնուած էր իր զայլանի հետ, որ չէր ուզեր դործել այլեւս: Մուկուչ երկաթեայ բարակ թելով մը կը խառնէր իր զայլանը, դետին կը դարնէր, բերանը կը դնէր ու կը փչէր, բայց զայլանի ծխափայտէն օդ չէր անցներ: Մուկուչի համբերութիւնը հատած էր արդէն, ան վերջին անգամ մըն ալ խառնեց իր զայլանը, քանի մը անգամ դետին դարնելէ վերջ, բերանը դրաւ ու փչեց, եւ տեսնելով որ դարձեալ մէջէն օդ չէր անցներ, զայրացած դետին զարկաւ իր այնքան դուրդուրտնքով պահած զայլանը, ու ատով ալ չի դոհացած, ոտքերուն տակը առաւ զայն եւ սկսաւ անխնայ հարուածներ իջեցնել անոր դիմին, ըսելով. «Վա՛յ քո...»: Խօսքը բերանը մնաց. երիտասարդ մը շնչասպառ ու քրտնաթոր, «Մուկո՛ւչ... Մուկո՛ւչ... դանդաղը դա՛րկ» պոռալով, եկեղեցւոյ բակէն ներս կը մտնէր:

Ժամկոչ Մուկուչ, որ իր զայլանի հետ ունեցած կռիւէն զայրացած էր արդէն, յայտնի բարկութեամբ մը երիտասարդը դիմաւորելով կ'ըսէ.

— Ա՛յ տղայ, ի՞նչ կը ճուաս, տէ մարդու պէս խօսա որ հասկընանք, ի՞նչ դանդաղ է ուզածդ:

— Մուկուչ, վատ է, շա՛տ վատ, այս անգամ դանդաղիդ բերանը ուրիշ լեզու մը դիր, նահանջելու ենք Մուկուչ, նահանջելու, փախուտի դանդաղ է ուղածս, պէտք է ժողովուրդին լուր տալ որ անմիջապէս ճամբայ ելլէ դէպի Ուրմիա: Թշնամին շատ զօրաւոր է, ալ չենք կրնար դիմանալ:

Մուկուչը դոյնը կը նետէ, ծունկերը կ'սկսին դողալ, կամաց մը ձեռքը դիտուն կը տանի եւ կ'սկսի քերել, «նահա՛նջ...», կը շնչայ ինքնիրեն. — «էս խօ մտքէս բնաւ չէր անցած, նահանջի, փախուտի եղանակ չունիմ...», ու վարանոտ քայլերով կ'երթայ դէպի եկեղեցին. «էս մէկ բանը հէջ մտքէս չէր անցած, հիմա ի՞նչ ընեմ, ի՞նչ պէս հասկցնեմ ժողովուրդին, թէ «փախէ՛ք, նահանջ է...»: է՛հ, Մուկո՛ւչ, Մուկո՛ւչ, մուկի մը չափ ալ խելք չես ունեցած, ի՞նչ ընեմ, ի՞նչ ընեմ...»:

Խեղճ Մուկուչը կը տառապէր, նահանջ մը իր մտքէն բնաւ չէր անցած, ու այդ պատճառաւ նահանջի մասնաւոր եղանակ մը յօրինած չէր: Եւ հիմա որ ժողովուրդը իր դանդաղին պէտք ունէր, ան չէր կրնար խօսեցնել զայն, ան իր դանդաղով չէր կրնար ժողովուրդին ըսել, թէ «փախէ՛ք... փախէ՛ք... նահա՛նջ է...»:

րերու անյաղթ ասլանը, քիւրտերու հոգեառ աւազակապետ Մուսօն, եւ Հաւթվանի ժամկոչ Մուկուլը ալ չկար... Անոր արտասանած վերջին բառը եղած էր «Մուսօ՛...», իսկ վերջին ակնարկը յառած էր իր այնքան սիրած դանդակին։ Մուկուլի մտքէն երբեք չէր անցած նահանջը, ու ան չնահանջեց...։

Թնդանօթներ կը դոռային տակաւին։ Հաւթվանը ամայի էր այլեւս ու լուռ։ Դէպի Ուրմիա տանող բլուրները ծածկուած էին հազարաւոր փախստականներով, որոնք գիշերային խաւարին մէջէն, քլորտնաթոր ու հեւ ի հեւ, կը վազէին դէպի նոր տառապանքներ, դէպի անորոշութիւն...։

26 Յունիս 1948, Սան Բաւլօ

ԶԱՐԶԻ ՎԱՀԱՆ

Դուք սիրած էք երկայն ու փափուկ թարթիչներով եղերուած երկու սեւ ու խոշոր աչքեր, որոնք երբեմն անդիմադրելի անուշութիւն մը, եւ երբեմն անսահման վիշտ մը կ'արտացոլան։ Վայելած էք արդեօք այդ կեանքի աղբիւրէն բխած անսահման սիրոյ կաթիլները։ Գինովցած էք երբեք անոնցմէ ծորող զգլխիչ նեկտարով, կամ արտասուած էք երբեք անոնց անբացատրելի դառնութիւնը ճաշակելով։ Եթէ այո՛, ուրեմն դուք գիտէք աչքերուն արժէքը, իսկ եթէ ոչ՝ աւելորդ է բացատրել, վասնզի դուք երբե՛ք, երբե՛ք, չէք ճանչցած կեանքը։ Ով որ աչքերու թովչանքէն չէ գինովցած, ով որ աչքերէն ծորող վիշտը չէ ճաշակած, «ասլրած եմ» ըսելու իրաւունք չունի...։

Համեստ փերեղակ մըն էր ան, ճանչցուած ԶԱՐԶԻ ՎԱՀԱՆ անուշով։ Եւ ո՞ր Վանեցիին էր, որ չէր ճանչնար չարչի Վահանը, ո՞ր փողոցի հարսներ ու աղջիկներ դուրս չէին թափուեր, երբ լսէին չարչի Վահանի ձայնը, որ հեռուէն կուգար պոռալով։

Զարչի Վահան էկաւ քաղ,
Թաւրա խաբսներ էլան խաղ,
Խաբս աղջիկներ տիւրս էլէֆ,
Վահանի խետ կէօնտ ֆաշէֆ։

Եթէ ամբողջ Վան քաղաքի բնակչութիւնը զայն կը ճանչնար ըսենք, չափազանցութիւն չըլլար, գէթ Յայնկոյս-Զորոյ շրջանի բոլոր թաղերու հայ ժողովուրդը, երախաներէն սկսելով մինչեւ ծերունիները, կը ճանչնային զայն, կը սիրէին այդ համեստ փերեղակը, կը զուարճանային անոր հետ, կը հարցնէին անոր նշանածի, Դավրէզի մասին։ Օր կ'ըլլա՞ր որ չարածձի հարսներ եւ հասած աղջիկներ չհարցնէին, «Վահան, ամուսնութեան համար ի՞նչ հազուստներ պիտի չինես Դավրէզին, ի՞նչ ձեւ կ'օշիկներ պիտի դնես», իսկ Վահան միշտ ալ ուրախ չի պատասխաներ. «Կոնէ՛ք (1) թափերով (2) ֆիստան պիտի չինեմ,

(1) Կոնէ՛ք, - լայն տերեւներով բոյս մը։
(2) ԹԱՖ, - տերեւ։

— Ո՛հ, մայրիկ, ո՛չ հիւանդ եմ, եւ ո՛չ ալ մէկու մը հետ կուտամ : Ծաւտ հագուստներդ փոխէ եւ կառապան Պետրոսի տունը դնա՛ որ ա- նոր աղջիկը ուղէ ինծի համար : Ծո՛ւտ բրէ, չո՛ւտ, չէ նէ ես կը խենթե- նամ :

— Վաճան, տղաս, խելքդ գլուխդ բեր, ի՞նչ է պատահեր, այս Ժա- մուն աղջիկ ուղեւոր չերթցուիր, ես վաղը կէսօրէն վերջ Ալմաստ խա- թունի բերանը կը փորձեմ, առանց նախապէս անոնց միտքը հասկնա- լու, մէկէն ի մէկ աղջիկ չ'ուղուիր :

— Մայրիկ, եթէ դիւ կը սիրես, այս երեկոյ իսկ պիտի երթաս ա- նոնց տունը եւ աղջիկը ուղես, չէ նէ ես կը խենթենամ, հասկցա՞ր :

— Բայց ի՞նչ է եղեր, տղաս, մէյ մը պատմէ՛ նայիմ, ուրիշ ուր այս խելքը, ինչո՞ւ մինչեւ այսօր ինծի բան մը ըսած չէիր, այս տեսակ դործէր մէկ Ժամէն միւսը գլուխ չի դար, մի՛ վախնար, ես կ'երթամ կ'ուղեմ, բայց այսպէս աճապարելով դործ չըլլար :

— Մայրիկ ես կ'ուղեմ որ դուն այսօր անպատճառ անոնց տունը երթաս եւ ինծի լուր մը բերես, ես կը վախնամ որ Արուսեակը ու- զող կայ :

— Ուղող կայ՝ Աստուած իր հետ, ալ ուրիշ աղջիկ չիկա՞յ. ես քեզի անկէ տւելի սիրուն աղջիկ մը կը գտնեմ, այդ ալ մտածելիք բա՞ն :

— Չէ՛, մայրիկ, չէ՛, այդպէս չէ, ես Արուսեակը կ'ուղեմ, չէ նէ կը խենթենամ :

Լուսիկի համար իր տղուն ըրած յայտարարութիւնը նորութիւն մըն էր, ուստի շուարած իր տղուն դարձաւ եւ հարցուց .

— Ի՞նչ է վաճան, չըլլա՞յ թէ մէջերնիդ բան մը կայ :

— Այո՛, մայրիկ, մենք գիտար կը սիրենք, այսօր քեզմէ լուր մը կ'սպասեմ, պէտք է հոն երթաս եւ պաշտօնապէս աղջկան ձեռքը խնդրես :

Լուսիկ իրական շուարման մէջ ինկաւ, այսպէս առանց նախա- պատրաստական տշխատանքի, մէկէն ի մէկ աղջիկ ուղեւոր երթալ ո՛չ խեղճութիւն էր եւ ոչ ալ յաջողութիւն մը սպասելու իրաւունք կար, եւ օտկայն իր տղուն տակնուվրայութենէն այնքան աղքատեցաւ, որ սրտնայ այդ օրն իսկ դործի անցնիլ :

Բնթրիքէն վերջ, Լուսիկ հազաւ իր մաքուր հագուստները եւ դնաց իրենց կնքածօր Արմենուհի խաթունին տունը, քանի մը խօսքով բացատրեց անոր իր տղուն վիճակը, եւ խնդրեց որ իրեն ընկերանայ կառապան Պետրոսի տունը երթալու համար :

Երբ երկու կիներ կառապան Պետրոսի տունէն ներս կը մտնէին, Ալմաստ կը զարմանար այդ անակնկալ այցելութեան համար, Լուսիկ

ու Արմենուհի առաջին անգամն էր որ իրեն այցելութեան կուգային, եւ անմիջապէս կուհեց թէ մասնաւոր ըսելիքի մը համար եկած էին :

Հաղիւ թէ երկու կիներ սովորական քաղաքավարական ձեւակեր- պութիւնները վերջացուցած նստած էին, երբ Ալմաստ, Ժպիտը շըր- թունքին, եւ քաղաքավարի ոճով մը կը հարցնէ .

— Այս ինչպէ՞ս եղաւ որ մեզի մտքերնիդ բերիք, իսէր ըլլայ :

— Խէր է Աստուծոյ, պատասխանեց Լուսիկ քիչ մը շփոթուած :

— Վարդը ուր բացուի, պլպլունքը հոն կը վազեն, վրայ տուաւ

Արմենուհին :

Ալմաստ անմիջապէս հասկցաւ այդ քողարկուած խօսքին իմաս- տը եւ զուարթ քրքիջով մը պատասխանեց .

— Մինչեւ որ պիւլպիւնքը շարժուեցան, վարդը քաղեցին արդէն :

— Ի՞նչ, Արուսեակը նշանա՞ծ էք արդէն :

— Նշանած չենք, բայց երէկ չէ առջի օր խօսք տուինք արդէն :

— Որո՞ւ, հարցուց Լուսիկ յուսակաւոր :

— Կարապետի տղուն՝ Արշակին :

— Ո՞ր Կարապետին, հարցուց Արմենուհի :

— Կառապան Կարապետին, գիտես քոյրիկ, էսնա՞ք են, տարի մըն է որ կուգային կ'երթային. երէկ չէ առջի օր մեր Պետրոսը խօսք տը- ւաւ, չարաթ օր պաշտօնապէս նշանելու պիտի դան :

Այս յայտարարութիւնը Լուսիկի գլխուն պաղ ջուր լեցնելու աղ- դեցութիւնն ըրաւ, իրենք ուշացած էին, խօսիլը այլեւս աւելորդ էր, մանաւանդ որ Կարապետը կառապաններէն ամենէն հարուստն էր, եւ Պետրոս անոր խնամքութիւնը պիտի նախընտրէր : Իրեն կը մնար այլեւս համոզել իր տղան որ մոռնար Արուսեակը : Սակայն, կերպով մը այդ անյարմար դրութենէն դուրս գալու համար ըսաւ .

— Ըսել է թէ տարի մըն է որ կ'երթային կուգային. անպայման աղան ու աղջիկն ալ իրարու հաւնած են :

— Այդ ի՞նչ խօսք է, Լուսիկ խաթուն, ողջ մնան երկուքի հայ- րերն ու մայրերը, երբ ծնողք իրարու լեզուն կը հասկնան, ալ աղջ- կան կամ տղային ի՞նչ խօսք կը հասնի, հօ որբեր չեն անոնք :

— Իրաւունք ունիս, Ալմաստ խաթուն, պատասխանեց Լուսիկ տխուր չեչուով մը, բայց հիմակուան Ժամանակը փոխուած է քիչ մը, մեր Ժամանակը չէ մնացած, հիմակուան ջահիլները կ'ուզեն օր իրենց սիրածը առնեն :

Ալմաստ քիչ մը նեղացած այդ խօսքերէն, կէս մը հեգնական ու- ճով պատասխանեց .

— Լուսիկ խաթուն, ատիկա դուրս ինկած, լկուտած աղջիկներու եւ մանչերու համար են ըսած. փա՛ռք Աստուծոյ, մեր երեխաները մեզ

պէս մեծցուցած ենք, մեր հաւանածը անոնց ալ հաւանածն է, ո՞վ իր դաւ-
կին վատ կը կամենայ:

— Խէրը տեսնէք, Աւստի խաթուն, Աստուած մէկ բարձի վրայ
ծերացնէ:

— Ամօթ չըլլայ հարցնել, որո՞ւ համար եկած էիք:

— Իմ տղուն համար, — պատասխանեց Լուսիկ ընկճուած ձայնով
մը:

Աւստի դէմքին վրայ հեղեղական ժպիտ մը երևեաց, ապա բան
մը խօսած ըլլալու համար ըսաւ.

— Տղայիդ զոմաթը ուրիշ տեղ փնտռելու ես, Լուսիկ խաթուն:

— Աստուած ողորմած է, բայց ճիշտ խօսելով մեր Վահանի սիր-
տը ձեր աղջկան հետն է:

Աւստի, կարծես գայթակղած այդ խօսքերէն, լուրջ դէմք մը
առնելով ըսաւ.

— Լուսիկ խաթուն, քեզի բան մը ըսեմ՝ չնեղանաս, նախճիի
տղան ալ կարող է թաղաւորի աղջկան վրայ աչք ունենալ, ամօթ
չէ ես:

Լուսիկ իր երեսին նետուած կանացի այդ թոյնին ուժգնութիւնը
հասկցաւ, եւ այլեւս առանց երկարելու ոտքի ելաւ.

— Մենք չէինք գիտեր որ խօսքը վերջացուցած էիք արդէն, աղ-
ջիկ ունեցողի դուռը ամէն մարդ կը ծեծէ, կսմաթը որուն որ է, անոր
կ'ըլլայ. խէրը տեսնէք, Աստուած մէկ բարձի վրայ ծերացնէ, — ըսաւ
ու դուրս ելան:

Հաղիւ թէ փողոց ելած էին, երբ Արմենուհին, իր սրտի ամբողջ
թոյնը լեզուի ծայրին բերելով, ըսաւ.

— Աստուած բրած է որ կառապանի մը կին է, եթէ վաճառակա-
նի մը կինը ըլլար, ի՞նչ պիտի ընէր, չի ալ ամէնար իր ըսածներէն:

Լուսիկ, սակայն, ո՛չ ալ կարեւորութիւն տուած էր իր ստացած
այդ վերաւորանքին, ան ամբողջապէս իր տղու հոգեկան վիճակով
աւարուած էր. ու իր կնքամօր դառնալով՝ ըսաւ.

— Աղուոր աղջիկ մը կը ճանչնա՞ս, Վահանիս մեղք է, ուրիշ աղ-
ջիկ մը գտնելու ենք որ մոռնայ ասիկա:

— Ի՞նչ, ըսել է թէ Վահան ա՛յդքան սիրահարուած է այս աղջ-
կան:

— Խենթ կ'ըլլայ, եւ չեմ գիտեր թէ ի՞նչ պիտի ընեմ:

— Ամա՛ն դուն ալ, Վահանի պէս տղուն աղջիկ չի պակսիր, ասկէ
աւելի սիրուն եւ աւելի լաւ ընտանիքէ աղջիկ կ'առնենք, այդ մասին
անհոգ եղիր:

Լուսիկի սիրտը սակայն տակնուվրայ էր, ի՞նչ պիտի ըսէր Վա-

հանին, ի՞նչպէս մոռցնել պիտի տար անոր Արուսեակի սէրը: Վահան
իր մէկ հատիկ դաւակն էր, իր յոյսն ու ապաւէնը, իր մխիթարու-
թիւնն ու երջանկութիւնը. հապա եթէ Վահան չկրնար մոռնալ այդ
սէ՞րը, եթէ անոր բան մը պատահէ՞ր...:

Երբ Լուսիկ ու իր կնքամայրը իրենց տունէն ներս կը մտնէին,
Վահան իր մօր յուսահատ տեսքէն կռահած էր արդէն որ իր ենթա-
դրութիւնը ճիշտ էր եղած, ու անհամբեր ձայնով մը հարցուց.

— Ի՞նչ եղաւ, մայրիկ, ի՞նչ ըսին ձեզի:

— Կառապանի աղջիկը կառապանի ալ պիտի երթար, տղաս, մըտ-
քէդ հոնէ այդ աղջիկը: Եթէ ամուսնանալ կ'ուզես, աղջիկ չա՛տ. էտ
Արուսեակ ըսածդ երկնքէն ինկած լոյսի շող մը չէ ես, անկէ հազար
անգամ աւելի գեղեցիկ մը կը գտնեմ քեզի, արդէն Արմենուհի խա-
թունի հետ խօսքը մէկ ըրած ենք, այդ գործը դուն մեզի ձգէ:

— Չէ՛, մայրիկ, ես առայժմ ամուսնանալու միտք չունիմ, պա-
րապ տեղ մի՛ չարչարուիք, միայն ինծի ըսէ թէ, որո՞ւ խօսք տուած
են, նշանած են արդէն:

— Կառապան Պետրոսի տղուն Արշակին, խօսքը վերջացած է
արդէն, չարաթ օր պաշտօնական նշանտուքը պիտի ընեն:

— Աղջկան կամքը առա՞ծ են, աղջիկը համաձայն է այդ ամուս-
նութեան:

— Ճիշտ չեմ գիտեր, տղաս, բայց ո՞վ աղջկան կամքը կը հարցնէ
իր անոնք հարցնեն: Երբ հայրն ու մայրը համաձայն են, ամէն ինչ
վերջացած է: Դուն մտքէդ հանէ այդ աղջիկը, մենք քեզի աւելի սի-
րուն եւ աւելի լաւ ընտանիքէ աղջիկ կը գտնենք, այդ մասին անհոգ
եղիր:

— Չէ՛, մայրիկ, պարապ տեղ աղջիկ մի փնտռէք, ես առայժմ
ամուսնանալու միտք չունիմ, պատասխանեց Վահան մեղմադճոտ
ձայնով մը, ու դուրս ելաւ արագ քայլերով:

Լուսիկ չփոթած էր. իսկ Արմենուհին կը ջանար հանդարտե-
ցնել զայն՝ ըսելով. «Մի՛ վախնար, երբ սիրուն աղջիկ մը գտնենք,
ասիկա կը մոռնայ, դուն հիմակուան տխրութեանը մի նայիր»:

Անցան օրեր, Արուսեակի նշանտուքը կատարուած էր արդէն եւ
ամուսնութեան օրն ալ նշանակուած: Վահան, իր սովորութեան համա-
ձայն, ամէն անգամ որ կ'անցնէր անոնց դրան առջեւէն, աչքերը ա-
կամայ կը դարձնէր դէպի այն պատուհանը, ուրիշ շարունակ տեսած
էր Արուսեակը. եւ լուռ, բայց պերճախօս նայուածքներ եւ ժպիտներ
փոխանակած, բայց այս անգամ Արուսեակ գրեթէ չէր երեւնար, իսկ
եթէ յանկարծ երեւնար, ու երկուքին աչքերը իրարու հանդիպէին,
երկուքի նայուածքներու մէջն ալ արցունք կար կարծես, երկուքն ալ

խելելով մէկուն կեանքը եւ միւսին կեանքի աղբիւրը, աչքերուն լոյսը...:

Վահանի մայրը ալ միջոց չի մնաց որ չգործածէ իր զաւակի աչքերը բժշկելու համար, բայց անօգուտ, այդ խոշոր, սեւ ու փայլուն աչքերը, արտաքնապէս պահելով իրենց գեղեցկութիւնը, լոյսէ զուրկ էին ու յաւիտենական խաւարի դիրկը թաղուած...:

Դերոսնի Լուսիկ ու կոյր Վահան, այդ դժբախտութեան հետ աւամայ հաշտուած, ստիպուած էին այլեւս իրենց ապրուստի մասին մտածել: Անոնք բարեկամներու միջոցաւ ծախած էին դարբնոցը, ուր արդէն խոշոր դրամագլուխ մը չկար: Վահանի աշխատելու ընդունակ բաղուկները, այլեւս չէին կրնար այդ դարբնոցէն օգտուիլ, կը մնար ապրուստի ուրիշ միջոց մը գտնել: Եւ օրին մէկը Լուսիկ կտաւէ տոպրակ մը առած, իր կոյր տղայի ձեռքէն բռնած, չուկան կ'իջնէր գնում ընելու: Վահան որոշած էր չընել փերեզակութիւն ընել:

Երբ կարիքը կը բռնանայ, մարդս կ'ստիպուի համակերպիլ, ու կամաց կամաց կը վարժուի իր նոր կեանքին: Երբեմնի դարբին Վահան, այժմ փերեզակ էր արդէն ու փողոցները կը պտըտէր: Առաջին տարին, ան տասներկու տարեկան տղեկ մը կը պտըտցնէր իր հետ՝ որպէս ուղեցոյց, իսկ տարի մը վերջ, արդէն այնքան ընտելացած էր փողոցներուն, որ այլեւս առանց ուղեցոյցի, գաւազանի մը աջակցութեամբ միայն, կը պտըտէր փողոցները եւ իր Կոնստանտնուպոլիսէն անոնց դժուարութեան: Իր կոնակի կտաւէ տոպրակին մէջ կային թելերու դանազան տեսակներ, զանազան մեծութեան ասեղներ, կոճակներ, զնդասեղներ, հուլունքներ եւ ծամոն, որ իր առեւտուրի ամենագլխաւոր ապրանքն էր:

Ասորբի ու սլահանջը, եւ յաճախորդներուն հաճելի ըլլալու անհրաժեշտութիւնը, ստիպած էին Վահանը, ուրախ եւ կատակասէր բնավորութիւն մը մշակել, այնպէս որ երբ ան փողոցէ մը ներս կը մտնէր, կ'սկսէր բարձր ձայնով կանչել, «չարչի Վահան... չարչի Վահան... ապա»:

Չարչի Վահան եկաւ թաղ,
Թաղա խարսներ էլան խաղ,
Խարս աղջիկներ տուրս էլէք,
Վահանի խետ կէօնտ քաշէք:

Ծամոն... Ծամոն... տալամաստաքի ծամոն... չարչի Վահան... չարչի Վահան:

Չարչի Վահանի ձայնը լսուելուն պէս, փողոցի բոլոր դռները կը

բացուէին, հարսներ ու աղջիկներ, կիներ ու երեխաներ դուրս կը թափուէին, կը շրջապատէին Վահանը, ամէն գլխէ ձայն մը կ'ելլէր, ամէն մէկը բան մը կ'ուղէր, ամէն մէկը խօսք մը կ'ըսէր, ամէն մէկը կատակ մը կ'ընէր, ու չարչի Վահանը բոլորին ալ կը պատասխանէր, կը կատակէր, կը քրքջար, կը դոճացնէր, կը դուրսագոյնէր բոլորը: Հակասակ իր կոյր ըլլալուն, առանց վախճալու, ան կը բանար իր տոպրակին բերանը, կը ցուցնէր իր ապրանքները եւ կուտար ով ինչ որ կ'ուզէր: Այնքան կը մեղքնային այդ կոյր երիտասարդին վրայ, ա'յնքան կը հիանային անոր սեւ ու խոշոր աչքերուն վրայ, որ ոչ ոք կը փորձուէր անոր կուրուքէն օգտուելով գողութիւն ընել: Այնքան ուրախ եւ կատակասէր էր ան, որ բոլորի համակրութեան արժանացած էր:

Այսպէս Վահան իր դժբախտութեան մէջ, իր այս նոր զբաղումով, թէ՛ կ'ապրէր եւ թէ՛ իր տխուր անցեալը վերջիւնելու ժամանակ չէր ունենար: Մայր ու տղայ, գոհ էին, որ գոնէ ապրուստի մտահոգութենէ զերծ էին:

Միամօր Վահանի կուրուքիւնը, սակայն, այնպէս մը խոցած մօր հողին, որ ան գիշեր ու ցորեկ կուլար ու կ'անիծէր այդ դժբախտութեան պատճառ եղողները: Որոշ էր թէ այդ շարունակական արցունքները, օր մը պիտի տային իրենց անխուսափելի արգիւնջը: Անոնք քայքայեցին խեղճ կնոջ առողջութիւնը, եւ օրին մէկը զայն անկողնոյ դամեցին: Վահանի կեանքը դարձեալ տակնուվրայ եղաւ, մայրը հիւանդ էր: Եւ անօղնական, իսկ ինք կոյր էր եւ աշխատելու ըստիպուած: Երբ աշխատելու կ'երթար, իր խելքը ամբողջապէս մօր հետն էր: Ան կը սիրէր իր մայրը զաւակի մը ամենաբուռն սիրով: «Հապա եթէ մայրս բանի մը պէտք ունենայ, ո՞վ պիտի հասնի, ո՞վ պիտի օղնէ անոր», — կը մտածէր Վահան փողոցներէն քալած ատեն:

Վահանի բնական փողոցը կը բնակէր նաեւ Դավրէզ անունով չափազանց տգեղ, խլամխլամ եւ տարիքը առած աղջիկ մը: Այս աղջկան մայրը, այրի կին մը, տարիներ առաջ գիւղէն քաղաք փոխադրուած ու իրեն հետ բերած էր այդ աղջիկը: Մայր ու աղջիկ միասին աշխատած ու ապրած էին, իսկ մօրը մեռնելէն վերջ, Դավրէզ բոլորովին միմիայն մնացած էր եւ իր աշխատանքով կ'ապրէր: Ան ո'չ ամուսնանալու յոյս ունէր, ո'չ իր ձեռքը խնդրող մը նշան էր եւ ոչ ալ որեւէ մէկը կը հաւատար թէ այդ տգեղ, խլամխլամ եւ երեսունհինգնոց գիւղացի աղքատ աղջիկը, օր մը կարող էր ամուսնանալ: Երբ Վահանի մայրը կը հիւանդանայ, Վահան կը մտաբերէ Դավրէզը, որուն կը դիմէ խնդրելով որ իր բացակայութեանը, այսինքն ցորեկները իր մօրը նայի, որու փոխարէն ինք պատրաստ էր վճարելու ինչ որ ինք պիտի

չափէր ուրիշ տեղ աշխատելով: Դավրէզ, չափէին աւելի այդ դժբախտ կոյրին եւ իր անխնամ մնացած հիւանդ մօր մեղքնալով, կ'ընդունէ եղած առաջարկը, եւ այլեւս ամբողջ օրը Վահանի տունը կ'անցնէ, տանտիկինի մը նման ընելով տնային բոլոր գործերը եւ խնամելով հիւանդ Լուսիկը: Միայն զիշերներն էր որ իր տունը կ'երթար, եւ այդ ալ դրացիներու բամբասանքին տեղի չտալու համար, վառնդի Վահան թէեւ կոյր, բայց երեսունեւհինգնոց ամուսին մարդ մըն էր:

Դավրէզ այլեւս ուրիշներու տունները աշխատելու չէր երթար. ամբողջապէս նուիրուած էր մայր ու տղան խնամելու գործին: Այնքան հողածու էր առտնին տնտեսութեան, ա'յնքան կը գուրգուրար հիւանդին վրայ, որ անկարելի էր հաւատալ թէ ան այդ ընտանիքի տնդամներէն մին էր. եւ այդ հողածութիւնը ա'յնքան ազդած էր Վահանի վրայ, որ ան Դավրէզը ոչ միայն անհրաժեշտութիւն մը կը գըտնէր իր տան համար, այլ սկսած էր յարգանքի եւ համակրութեան ըզրացումներ տածել այդ անբախտ աղջկան հանդէս: Դավրէզ, իր ամենաազգախտ մէկ շրջանին, պահապան հրեշտակի մը դերը ստանձնած էր, եւ ինք չէր կրնար ուրանալ այդ աղնուութիւնը:

Երկարատեւ հիւանդութենէ մը վերջ, Լուսիկ կը մեռնի: Վահան այլեւս միմակ էր, անտէր եւ անօղնական կոյր մը, ո'չ կերակուր պատրաստող մը կար եւ ոչ ալ տան նայող մը, ի՞նչ պիտի ընէր, ինչպէ՞ս պիտի կարողանար քարշ տալ իր ողորմելի դոյութիւնը: Եւ իր այդ մտածումներու մէջ դարձեալ Դավրէզը կը մտաբերէր: Այո', միայն ու միայն Դավրէզ կարող էր ազատել զինք այդ ողորմելի դուրսութենէն. բայց ի՞նչպէս... Դավրէզը սպասուհիի հանգամանքով չէր կրնար իր տունը պահել առանց չարալեզու կանանց բամբասանքին ենթարկուելու, ո'չ ինք, հաւանաբար ո'չ ալ Դավրէզ պիտի ուզէին այդ անպատիւ խորժանքներուն նշաւակ ըլլալ: Ի՞նչ ընել, ուրեմն, ամուսնանալ Դավրէզի հետ...: Ինք կոյր էր եւ չէր կարող դադար փար ունենալ անոր արտաքին տգեղութեան մասին, ինք կը տեսնէր միայն հոգեկան աչքերով, իսկ հոգեկան աչքերով ինք տեսած էր արդէն ու կը ճանչնար Դավրէզի հոգեւոյ մեծութիւնը, դնահատած էր անոր հոգեկան գեղեցկութիւնը. արդէն կոյրի մը համար մարմնական գեղեցկութիւնը ի՞նչ արժէք ունէր: Կը մնար գիտնալ թէ Դավրէզ պիտի ուզէ՞ր կոյրի մը եւ այն ալ աղքատ կոյրի մը կինը դառնալ:

Երկար տատանումներէ վերջ, երբ Վահան կ'որոշէ այլեւս իր մտածումը հաղորդել Դավրէզին, յանկարծ կը վերջիւնէ Արուսեակը: Այդ անբախտ աղջկան եւ իր առաջին ու վերջին սիրոյն յիշատակը շատ հաճելի ու միեւնոյն ատեն շատ տխուր դրացումներով կը լեցուի իր հոգին, ու ան արցունքներու մէջէն կը չչնչայ. «Ամուսնա՞մա՞լ...»

Եւ որո՞ւ հետ, Դավրէզի՞ հետ...»: Վայրկեան մը ինք իր տուած որոշումէն կը սոսկայ... Բայց չէ', այս անգամ ամուսնութեան մասին մտածողը քսանհինգ տարեկան դարբին Վահանը չէր, այլ երեսուն եւ հինգ տարեկան կոյր չարչի Վահանը: Ան դարբին Վահանի զգացումներով չէր որ կը մօտենար ամուսնութեան, այլ անել դուրս թենէ մը դուրս դալու, անօղնական կոյրի մը մտածելակերպով: Ան պիտի ամուսնանար կերպով մը իր կեանքը քարշ տալու համար, իր անդրանիկ սէրը կորսնցուցած, աշխարհի գեղեցկութիւնները տեսնելու երջանկութենէն զրկուած կոյր մը, կեանքի երջանկութեան մասին ալ չէր կրնար մտածել...: Արուսեակի հոգին ալիտի չվրդովուի իմ այս քայլովս, քանի որ իմ ամուսնութիւնն ալ, եթէ տեղի ունենայ, պիտի լինի նոյն այն պայմաններու տակ, որոնցմով նա էր ամուսնացած: Ան ամուսնացած էր իր ծնողաց բռնադատութեան տակ, իսկ ես պիտի ամուսնանամ կարիքի բռնադատութեան տակ, եւ այն ալ մարդոցմէ արհամարհուած, տգեղ եւ որբ աղջկան մը հետ: Արուսեակի հոգին պիտի չվրդուի, քանի որ այս էր ճակատագրի տնօրէնութիւնը, որմէ ոչ ինք կրցաւ խուսափիլ, եւ ոչ ալ ես կարող եմ... Այս եղաւ Վահանի մտահոգութեան եւ խորհրդածութեան վերջինը, ու ան վճռեց իր մտադրութիւնը հաղորդել Դավրէզին:

Օր մը երբ Դավրէզ Վահանի որպիսութիւնը կը հարցնէր, ճիշտ այն պահուն երբ ան իր տան փողոցի դուռը կը դոցէր գործի երթալու համար, Վահան առանց այլեւայլի կ'ըսէ. «Դավրէզ, քեզ ըսելիք մը ունիմ, յաւ որ հանդիպեցար, կը տեսնես որ ես կոյր մըն եմ եւ նայող մը չունիմ, դու ալ առանձին ես եւ մէկը չունիս, փոխանակ ասոր անոր տունը աշխատելու, եկուր ամուսնանալ եւ դու քու տանդ համար աշխատէ: Իրաւ է որ ես կոյր մըն եմ, բայց ընտանիք մը կարող եմ սպրեկնել, չե՞ս կարծեր որ սպրեկու համար կոյրի մը ծառայել աւելի լաւ է, քան թէ հազար ու մէկ մարդու քթի հոտը քաշել»:

Վահան լսեց, դժբախտաբար անկարող էր Դավրէզի դէմքին վերայ կարդալու իր ըսած խօսքերուն թողուցած տալաւորութիւնը: Դավրէզ յանկարծակիի եկած, նախ գոյնը նետեց, ապա սկսաւ դողդողալ, զրուշուրեամբ դիտեց Վահանի խոշոր, սեւ ու սիրուն աչքերը, ի սրտէ ցաւեցաւ այդ համակրելի մարդու դժբախտութեան վերայ: Ինք սիրով պիտի ուզէր ծառայել այդ դժբախտ կոյրին, առանց ամուսնութեան մասին մտածելու, եթէ վստահ չըլլար թէ անուր բամբասանքներու նշաւակ պիտի ըլլար: Վստահ էր նոյնպէս թէ ոչ ոք պիտի ուզէր իրեն նման տգեղ ու տարիքոտ աղջկան մը ձեռքը խնդրել, ու ինք չսիրուած էր մինչեւ իր կեանքին վերջը ասոր անոր տունը ծառայել: Վահանի առաջարկը վատ չէր, բայց ինք կը վախնար

չար լեզուներէ, չէ՞ որ ամբողջ աշխարհը պիտի ծաղրէր այդ ամուսնութիւնը, ուստի միտնուի մը կը պատասխանէ:

— Շիտա՞նք կ'ըսես, Վահան:

— Աստուած միայն է, Դավիթ, որ ըսածս կատակ չէ:

— Ձե՞ս կարծէր որ աշխարհի ծաղր ու ծանակին առարկայ պիտի ըլլանք:

— Մէկ երկու ամիս պիտի ծաղրեն, անկէ վերջ անոնք ալ, մենք ալ կը վարժուինք: Դուն ուրիշներու ծաղրելուն մի նայիր, ըսէ թէ կ'ուզե՞ս ինծի հետ ամուսնանալ, կ'ուզե՞ս կոյրի մը կինը դառնալ:

— Վահան, Աստուած գիտէ որ շատ կը մեղքնամ քեզի:

— Մեղքնալէն խէր չելլեր, դուն ինծի ըսէ թէ կ'ուզե՞ս ինծի հետ ամուսնանալ:

— Եթէ դուն կ'ուզես:

— Եթէ ես չուզէի՝ չէի առաջարկեր:

— Եթէ այդպէս է՝ կ'ուզեմ:

— Շատ աղէկ Դավիթ, երկար մտածելու պէտք չկայ, քալէ տէր հօր տունը երթանք, անոր պատմենք մեր որոշումը, եւ վաղն իսկ կ'ամուսնանանք:

Դավիթը չառարկեց. եւ երկուքը միասին, իրարու ձեռքը բռնած կ'երթան իրենց ծխատէր քահանային տունը եւ կը յայտնեն անոր իրենց մտադրութիւնը: Բարի քահանան կը դնահատէ անոնց որոշումը եւ տեղւոյն վրայ կ'օրհնէ անոնց նշանտուքը, եւ որովհետեւ այդ շաբաթ պահք էր եւ ամուսնութիւն չէր կրնար տեղի ունենալ, քահանան կը խոստանայ յաջորդ շաբթուան հինգշաբթի օրը Վահանի տունը երթալ եւ ամուսնացնել զիրենք, խոստանալով միաթամանակ որ ինք պէտք եղածը կը խօսի առաջնորդ Սրբադոնին, եւ անկէ կ'ստանայ ամուսնութեան արտօնութիւնը:

Դավիթը եւ Վահանի նշանուելու լուրը կայծակի արագութեամբ կը տարածուի, եւ Վահան կ'ըլլայ դիմաւոր տարածողը: Նոյն օրն իսկ, երբ Վահան հարսներով եւ աղջիկներով շրջապատուած իր սովորական սոսեւտէրը կ'ընէր, խնդումներս կը յայտարարէր թէ, շատ ապրանք գնելու էին իրմէ, վասնզի ինք Դավիթին հետ նշանուած էր արդէն եւ չուտով պիտի ամուսնանար, հետեւաբար դրամի պէտք ունէր: Դավիթն ալ Վահանի չափ հանրածանօթ էր, այդ պատճառով բոլորն ալ ծափերով եւ ուրախ քրքիջներով ընդունեցին այդ մեծ լուրը, ու չորս կողմէն սկսան հարցնել թէ ի՞նչ կերպս է հագուստներ, եւ ի՞նչ ձեւի կօշիկներ պիտի գնէր Դավիթը համար:

— Կո՛չի թափերէն ֆիստան պիտի շինեմ, ընկոյզի կեղեւներէն՝ կօշիկներ, — կը պատասխանէ Վահան խնդումներս: Զուարթ քրքիջ-

ներ եւ ուրախ ծափահարութիւններ կը յաջորդեն Վահանի այս կատակարանութեան: Այնուհետեւ չկար փողոց մը, ուր Վահանին խօսեցնել չտային Դավիթի մասին, եւ չկար փողոց մը՝ ուր ժողովրդը չայլն ուրախ ցոյցերու առարկայ չըլլար ան: Բոլորն ալ տարօրինակ սւ ծիծաղելի գտնելով մէկտեղ, գոհ էին այդ յուրէն: Երկու դժբախտներ էին անոնք, որ ձեռք ձեռքի տալով, կեանքը աւելի տանելի դարձնել կ'ուզէին, ոչ ոք կը մեղադրէր զանոնք:

Վահան բնաւ չէր նեղուեր ժողովրդեան սրախօսութիւններէն, կամ անոնց քրքիջներէն, գիտէր թէ ժողովուրդը զինք վշտացնելու համար չէր որ կ'ըսէր, այլ պարզապէս ղուարճանալու համար, իսկ ինք կ'ախորժէր այդ ղուարճութիւններէն, կը սիրէր ուրախութիւնը:

Քահանան իր խոստման համաձայն, որոշուած օրը Վահանի տունը կուղայ եւ կ'օրհնէ անոնց ամուսնութիւնը, որ տեղի կ'ունենայ շատ ախուր եւ անշուք ձեւով մը: Տէր հօրմէն դատ, ներկայ կ'ըլլան ծերունի այր ու կին մը, Վահանի կնքահայրն ու կնքամայրը, որոնք դարբին Վահանի փոխարէն, կոյր չարչի Վահանի կնքահայրութիւնը կ'ընէին թաց աչքերով:

Անցան տարիներ, Վահանն ու Դավիթը ձեռք ձեռքի տուած, կ'աշխատէին ու կ'ապրէին խաղաղ ու հանգիստ կեանք մը: Անոնք դժբախտաբար թէ բարեբախտաբար, զաւակ չունեցան, եւ այդ պակասը փոխարինեցին իրարու օգնելու, միասին կեանքի պայքարը տանելի դարձնելու համար: Իրենց այդ տխուր վիճակին մէջ երեխաներու դոյուլութիւնը նոյն իսկ պատշաճ չէին գտներ, երեխաներ ունենալու երջանկութիւնը, անոնք սիրով թողուցած էին աւելի բախտաւորներուն...:

Կ'ըսեն թէ երբ դժբախտ մէկու մը հետ գժտուի, իր չարութիւնը ծայրայեղութեան տանելէ չի քաշուիր: Այդպէս ալ կը պատահի խեղճ չարչի Վահանի: Ոչ իսկ ինք՝ Վահան գիտէր, թէ ո՞ր յանցանքին համար էր որ բախտը այդքան կը հալածէր զինք:

1915-ի չարաղէտ տարին էր: Վանի հերոսամարտը վարձատրուած էր խուճապահար փախուստով մը: Վանէն Երեւան երկարող ճամբան լեցուած էր հազարաւոր փախստականներով: Զարական կառավարութեան դիւանին ծրագրերը քայքայած էր վանեցիներու տունն ու տեղը, եւ օղը ցնդեցուցած անոնց երազները: Եւ այդ հերոս ժողովուրդը կը փախչէր խուճապահար իր գլուխը ազատելու համար: Այդ խառնիճաղանձ փախստականներու մէջն էին նաեւ չարչի Վահանն ու Դավիթը: Անոնցմէ ամէն մէկը փախչելի տուրքակ մը կ'ունակէին, իրարու ձեռքէն բռնած, կը քալէին հեւ ի հեւ: Անոնք ալ կ'աճապա-

րէին, անոնք ալ կ'ուզէին վայրկեան մը առաջ կտրել անցնիլ վտանգի սահմանը...

* * *

Կէսօր էր, Օրկոֆի բլրակի գլխին, ռուսական սահմանապահներու պահականոցին առջեւ դանդաղ մեծկալ ճահիճը շրջապատուած էր հաղարաւոր ժողովուրդով: Անոնք ծարաւի նեղութեան տուելու անկարող, կը փորձէին իրենց պապակը յապեցնել այդ նեխած ու տղմախաւն ջուրով, որ հազիւ բերան առած սրտախառնուք կը պատճառէր. այնքան որ նեխած ու զղուելի համ մը ունէր: Եւ սակայն, ոչ ոք միւսի երեսը կը նայէր, ամէն մարդ ջուրին վրայ կը վազէր, ու բերանը առնելէ վերջն էր որ սարսափահար դուրս կը թափէր ու միւսներու երեսը նայելով կը հեռանար:

Ճահիճէն քիչ մը անդին, խոնուած էր հսկայ բազմութիւն մը, որու մէջէն եամա՞ն... եամա՞ն... սրտաճմլիկ աղաղակի մը ձայնը կուզար: Հետաքրքրութենէ մղուած եւ ալ կը մօտենամ: Բազմութեան մէջտեղ նստած էին այր ու կին մը, կինը կուլար, իսկ մարդը աղեկըտուր ձայնով մը կը կանչէր շարունակ, եամա՞ն... եամա՞ն... Կարծես թէ միայն այդ բառը կը յիշէր, կարծես թէ իր խորունկ ցաւը այդ բառով էր որ աւելի յստակ կը բացատրուէր: Աւելի կը մօտենամ, եւ ի՞նչ անակոնկալ, լացող կինը Դավրէզն էր, իսկ աղաղակողը չարչի Վահանը: Վահանի գէմքը ծածկուած էր արիւնով, որու վրայ իջած ու չորցած ճամբու փոշին, արեան կարմիր դոյնը սրճադոյնի փոխած էր. իսկ անոր երկու խոշոր, սեւ ու սիրուն աչքերու փոխարէն, երկու խոռոչներ միայն, դժնեատեսիլ ու սարսափեցնող:

Կը ճանչնայի երկուքն ալ: Եւ Յայնկոյս-Չորոյ շրջանի ո՞ր հայն էր որ չէր ճանչնար չարչի Վահանը եւ համբաւաւոր Դավրէզը: Կը մօտենամ եւ կարեկցական շեշտով մը կը հարցնեմ.

— Դավրէզ ի՞նչ է այս, ի՞նչ է պատահած:

Դավրէզ իր արցունքներու մէջէն պատմեց հետեւեալը.

— Ինքզինքի կիրճէն անցած ատեննիս, քիւրտեր մեր ճամբան կտրեցին: Բաւական չափ ժողովուրդ կար, բայց դէնք ունեցող չկար: Քիւրտեր, առիթէն օգտուելով, սկսան կոտորել բոլորին: Ես եւ Վահան քարի մը տակ կ'ծկուեցանք: Քիւրտեր կոտորածէն վերջ սկսան մեռելներն ու փախչողներու թողուցած դոյքերը կողոպտել: Այդ կողոպտութիւն տեսն տեսան մեզ եւ առջեւնին ձգած իրենց մեծաւորին տարին: Վահան չէր կրնար քալել, ոտքը շարունակ քարերուն կը դարնէր ու կ'իյնար: Ես քիւրտերուն ըսի, որ կոյր է, թողէք ձեռքէն բռնեմ: Քիւրտերը Վահանի աչքերուն նայեցան եւ սկսան խնդալ, այս տեսակ աչքերով մարդ կոյր կ'ըլլա՞յ, ըսին: Չէին հաւատար որ այդ-

քան սիրուն աչքերուն մէջ լոյս չկար: Երբ իրենց մեծաւորին առջեւ տարին մեզ, խնդալով ըսին թէ, չափ վարպետօրէն կոյր ձեւացող մարդ մը բռնած էին: Մեծաւորը Վահանին աչքերուն նայեցաւ ու հարցուց թէ «ինչո՞ւ» կուրութիւն կը կեղծէր, կը խորհիս թէ կուրութիւն կեղծելով կեանքդ պիտի աղատե՞ս: Վահան պատասխանեց թէ դժբախտաբար իր կուրութիւնը կեղծիք չէր, այլ իրողութիւն: Քիւրտը կրկին քնեց Վահանի աչքերը, մի քանի անգամ մատը աչքին մէջ խոթեց, բայց դարձեալ չհաւատաց կուրութեան եւ ըսաւ. «Քեզի չալտի սողաննեմ, բայց քանի որ դուք այսքան վարպետօրէն կոյր ձեւանալ դիտես, լաւագոյն է որ իսկական կոյր դառնաս»: Այս հրամայեց իր մարդոց որ Վահանը պառկեցնեն, աչքերը փորեն ու իմ ձեռքս դնեն: Անաստուծները հրամանը երկրորդել չտուին: Լսելու էիր խեղճ Վահանիս ճիշդը, երբ դաշոյնի ծայրով աչքերը կը փորէին: Երկու աչքերն ալ հանելէ վերջ, առանց Աստուծմէ վախնալու, ձեռքիս մէջ գրին ու ըսին. «Առ այս աչքերը տար ձեր Արամ փաշային, մեր կողմէ շատ բարեւ ըրէ եւ ըսէ, որ իրեն նուէր դրկեցինք, իր աչքերը այլեւս բանի մը պէտք չեն դար, թող ասոնց հետ փոխէ»:

Չարհուրելի եւ ընդվզեցուցիչ էր այս կարճ պատմութիւնը, հարազատ պատկերը մեր դրացի բարբարոս ժողովրդեան, որ իր տղիտութեանը հետեւանքով, կ'օժանդակէր թուրքերու հայաջինջ քաղաքականութեան: Մտքէ չէին անցներ թէ, տարիներ վերջ, իրենց ալ պիտի վիճակուէր նոյն բախտը, որուն ենթարկուեցան հայերը, եւ ճիշտ այն պետութեան ձեռքովը, որ զինած էր զիրենք հայեր ջարդելու համար:

Չարչի Վահան արդէն կոյր էր, եւ ըստ Էրեւոյթին իր այս նոր կորուստը մասնաւոր արժէք մը չէր ներկայացներ: Այո՛, բայց իրականութեան մէջ չարչի Վահան չափ բան կորսնցուցած էր: Իր խոշոր ու սեւ աչքերը թէեւ անլոյս, բայց գեղեցկութիւն մը կուտային իր դէմքին, այդ անկենդան աչքերը թէեւ չէին տեսներ, բայց անմեղութիւն մը կ'արտացոլեցնէին, համակրանք եւ կարեկցութիւն կը ներշնչէին տեսնողին: Իսկ այժմ այդ անկենդան, բայց սիրուն աչքերուն տեղ. երկու խորունկ խոռոչներ, երկու բաց գերեզմաններ, որոնք սոսկում եւ վախ կ'աղղէին տեսնողին վրայ: Վահանը կոյր էր առաջուան նման, բայց ժանտատեսիլ ու ահարկու դէմքով կոյր մը: Վահանը կրկնապէս դժբախտ մըն էր այլեւս...

Ի Ն Ձ Պ Է Ս Ա Մ Ո Ի Ս Ն Ա Յ Ա Յ

Այսօրուան Լրիտասարդները կ'ամուսնանան այն օրիորդներուն հետ, զորս իրենք տեսած, ճանչցած ու համակրած են, եւ մեզմէ ոչ մէկը մեղադրելի կը գտնէ այդ, ընդհակառակն, ամէն մարդ կ'ընդունի երիտասարդներու այդ արդար իրաւունքը, ամէնքս ալ բնական կը գտնենք ամուսնութեան այդ ձեւը: Բայց խնդիրը հոն է, որ այս երիտասարդները իրենց ընտրածի, իրենց սիրածի հետ ամուսնանալէ վերջ, հալիւ թէ տարի մը անցած, Բաբելոնի աշտարակաշինութեան նման, այլ ու կնոջ լեզուները կը խառնուին եւ այլեւս իրարու լեզուն չեն հասկնար, ու հազուադէպ չեն կատարեալ դժբախտութիւններ, բնականական այդ անհամաձայնութեան հետեւանքով:

Ի՞նչ է պատճառը արդեօք, ժամանակները փոխուած են, թէ ոչ՝ ընտրել չի դիտար, չի տակը խօսելով, խելքս չի հասնիր ասոր, ուստի կարծիք չեմ յայտնէր, ու մասնագէտներուն կը թողում այդ խնդիրը: Ես միայն պիտի պատմեմ թէ, ես ի՞նչպէս ամուսնացայ:

Ես ամուսնացած եմ 1910-ի Փետրուարին, Վարդանանց տօնին օրը, եւ այն օրիորդին հետ՝ զոր ոչ տեսած էի, եւ ոչ ալ կը ճանչնայի, մայրս էր ընտրած, մայրս էր խօսքը վերջացուցած, պաշտօնական նշանտուքի ատեն միայն ինծի լուր տուաւ եւ այն ալ հետեւեալ ձեւով:

Շարաթ օր մը, երբ ըստ սովորութեան դպրոց կ'երթայի, (ըսեմ որ երկու տարի էր որ ես ուսուցիչ էի արդէն), մայրս պատուիրեց որ դպրոցէն վերջ ուրիշ տեղ չերթամ, ուղղակի տուն դառնամ, դործ մը կար տեսնուելիք, բայց ի՞նչ էր այդ դործը, չըսաւ: Ես ալ չիտակ խօսելով, այնքան կը սիրէի ու կը յարգէի մայրս, որ չհարցուցի թէ ի՞նչ դործ էր: Եթէ մայրս չուտ եկուր դործ կայ ըսաւ, ըսել էր թէ դործ մը կար, ալ ինչո՞ւ հարցնէի: Խոստացայ կատարել իր յանձնարարութիւնը:

Այդ տարիներ, մեր վանի մէջ, կէսօրուայ ճաշի մասին ունեցած դադարաւորը, բոլորովին տարբեր էր ներկայի կէսօրուայ ճաշէն: Մարդիկ առաւօտեան նախաճաշի ժամը յատկացուցած էին ճաշի, այսինքն առօք փառօք, կուշտ ու կուռ կ'ուտէին կը խմէին, ապա դործի կ'երթային, իսկ կէսօրին նախաճաշի նման թեթեւ բան մը կ'ուտէին, ըսպանելով երեկոյեան ընթրիքին, որ խօսք չկայ թէ փառաւոր կ'ըլ-

լար եւ երկարատեւ: Այս սովորութիւնը ընդհանուր էր ամբողջ հայերու մէջ, եւ թերեւս յառաջացած էր՝ շուկան բնակարաններէն բաւական հեռու լինելու պարագայէն:

Հետաքրքրական պարագաներէն մէկն ալ ան էր որ, այս սովորութիւնը միայն շուկայի մարդոց համար չէր, դպրոցներն ալ այդ միեւնոյն սովորութեան կը հետեւէին: Ուսուցիչներ թէ աշակերտներ, աղուոր մը ճաշել վերջ, թեթեւ բան մը, ընդհանրապէս հաց ու պանիր, հետերնին դպրոց կը տանէին կէսօրին ուտելու համար: Դպրոցներու այս սովորութենէն շատ կ'օգտուէին անտեսները, որովհետեւ աշակերտներու աւելցուցած հացերը եւ ուտելիքները տնտեսներու կը մնային, անոնց իրաւունքն էին, եւ որովհետեւ ընդհանրապէս աղքատ մարդիկ էին որ այդ պաշտօնը կ'ստանձնէին, հետեւաբար աւելցած հացերն ալ անոնց համար արժէք մը կը ներկայացնէին:

Դպրոցէն վերջ, խոստմանս համաձայն, չիտակ տուն դարձայ, բայց հալիւ թէ ներս մտած էի, երբ մայրս մօտեցաւ, գլխարկս հանեց, եւ սկսաւ ոչադրութեամբ գլուխս քննել, ապա գլխարկս դարձեալ իր ձեռքով գլուխս դնելէ վերջ, ըսաւ.

— Մազերդ երկարեր են, չուտ սափրիչին դնա, կտրել տուր, ամիլուէ եւ առանց ուշանալու տուն դարձիր:

— Տունը կը սափրուիմ, իսկ մազերը թող մնան երկուշաբթի, այսօր սափրիչի երթալու տրամադրութիւն չունիմ:

— Զէ, տղաս, այսօր երեկոյեան տեղ մը պիտի երթանք, այդ մազերովդ կտրելի չէ, ամօթ է:

— Եթէ այդպէս էր, ինչո՞ւ դպրոց երթալէն առաջ չըսիր, ես տուն գալէ առաջ մազերս կը կտրէի յետոյ կուգայի, հիմա ալ չեմ երթար. թող մնայ. երկուշաբթի կը կտրեմ, ըսի ես նեղացած:

Լուսահոգի մայրս, առանց իմ բարկութեան կարեւորութիւն տալու, մեղմ, բայց հրամայական չեւտով մը ըսաւ.

— Զէ, տղաս, մազերդ այսօր կտրել պիտի տաս, ուսուցչի մը համար անվայել է այսպէս անշնորհք մազերով այցելութեան երթալ:

— Բայց ի՞նչ չնաշխարհիկ ընտանիք է այս, որուն այցելութիւն տալու համար, մազերն անգամ հաշուի առնելու է, ո՞ւր պիտի երթանք, որո՞նց տունը:

— Դուն հիմա գնա, մազերդ կտրել տուր, յետոյ քեզի կ'ըսեմ:

Մայրս չվշտացնելու համար, չուզեցի աւելի երկարել, եւ դժկամութեամբ դուրս ելայ:

Մազերս կտրելէ վերջ երբ տուն դարձայ, այս անգամ ուրախ տրամադրութեամբ մը մօրս ըսի, էհ մամա, մազերս կտրեցի, ըսէ նա՝ իմ ուրիշ ի՞նչ ընելու եմ քո այդ մեծապատիւներու տունէն ներս

մաներու արժանի ըլլալու համար:

Մայրս ժպտելով մօտեցաւ, մաղերս քննեց, ապա զոհոհանալով—
թեամբ լի չեղտով մը ըսաւ.

— Շատ լաւ է, տեսա՛ր տղաս, հիմա չնորհքով մարդու կերպա-
րանք ստացար:

— Ինչո՞ւ, մայրիկ, մաղերս կտրելէ առաջ անասունի կերպա-
րանք ունէ՛ի:

— Անասունի չէ, բայց վայրենի քիւրտի դյուլիս կը նմանէր, հիմա
վարժապետի դըռնի եղաւ: Ապա ձեռքէս բռնեց եւ ըսաւ, «Վեր ելլենք,
քեզի բան մը պիտի ցուցնեմ, ու սկսանք սանդուխներէն բարձրանալ
դէպի ննջատենեակը:

Հաղիւ թէ ննջատենեակէն ներս մտած էինք, երբ տեսայ թէ հա-
ղուստներս, չապիկ եւ փողկապ, աթոռի մը վրայ դրուած էին, իսկ
աթոռին առջեւ նոր կօշիկներս եւ վրան ալ դոյզ մը նոր դուլպայ:

— Ի՞նչ է այս, մայրիկ, հարսնիքի՞ պիտի երթանք:

— Հարսնիք չէ տղաս, նշանտուքի պիտի երթանք:

— Որո՞ւն:

— Շատ մի աճապարեր, ան ալ կ'ըսեմ, բայց նախ կ'ուզեմ քեզի
ուրիշ բան մը ցուցնել, տեսնենք թէ մօրդ ճաշակին պիտի հաւնի՞ս:

Այս բնելով, մայրս պահարանէն հանեց կապուած թաշկինակ մը,
եւ աթոռի մը վրայ դնելով, սկսաւ հանդոյցը քանդել: Ես առանց բան
մը հասկնալու, հետաքրքրութեամբ կը հետեւէի իր շարժումներուն:
Թաշկինակը բանալէն վերջ տեսայ որ մէջը կար արծաթեայ դօտի մը,
դոյզ մը արծաթեայ ապարանջաններ, դոյզ մը տանձի ձեւ ունեցող
խոշոր դարդոսկիէ՛ ականջի օղեր, ոսկեայ շղթայի մը մէջ անցուած
ոսկեայ սիրտ մը եւ կարմիր քարով ոսկեայ մատանի մը, բոլորն ալ
նորահարսի յատուկ զարդեր: Մայրս ժպտելով ինծի կը նայէր, իսկ ես
ապշած, կը դիտէի առանց բան մը հասկնալու: Վերջապէս հարցուցի.

— Որո՞ւն են ասոնք, մամա:

— Դուն ինծի բո՛լ թէ կը հաւնի՞ս, սիրո՞ւն են:

Ես կրկին մէկիկ մէկիկ աչքէ անցուցի, ապա ըսի, իրաւ որ շատ
սիրուն են, բայց որո՞ւն են ասոնք:

— Բոլորն ալ ես եմ դատած, հիմա կը հաւատա՞ս թէ լաւ ճաշակ
ունիմ:

— Ըճաշակիդ խօսք չկայ, բայց որո՞ւն են ասոնք:

— Իմ հարսիս:

— Ի՞նչ հարս մամա, ըսի ես իրապէս յանկարծակիի եկած:

— Վախնալու պէտք չկայ տղաս, ես չեմ դիտեր թէ քանի տարուան
կեանք ունիմ, կ'ուզեմ մեռնելէս առաջ քեզի ամուսնացնել, ու քանի մը

տարի հարսի ներկայութիւնը վայելել: Աղուորիկ աղջիկ մը դտած
եմ, եւ խօսքն ալ վերջացուցած, այս երեկոյ պաշտօնապէս նշան դնե-
լու պիտի երթանք:

Այնքան խոշոր էր այդ անակնկալը, որ էս խելքս կտրանցուցած,
ապշած աչքերով, մօրս դարձայ եւ ըսի.

— Բայց մայրիկ, ես կարդուելու միտք չունիմ, ինչո՞ւ առանց
ինծի հարցնելու այս տեսակ բան ըրիր:

— Ըրի, ոորովհետեւ քու մայրն եմ, քեզմէ մեծ եմ, իմ խելքս այս
տեսակ բաներու աւելի շատ կը հասնի. դուն վարժապետ ես, քու
խելքդ միայն Ա. Բ. Գ. ին կը հասնի, քեզի ի՞նչ պիտի հարցնէի:

— Մայրիկ, էթէ քու ընտրած աղջիկը ես չի սիրեցի, ի՞նչ պիտի
ընենք:

— Չսիրեցի՞ր, ի՞նչ խօսք է այդ, դուն կը կարծես որ ես իմ տը-
ղայիս համար տեղի հարս մը պիտի ընտրեմ, չէ՞ որ եկողը իմ աղ-
ջիկս պիտի ըլլայ:

— Այո՛, այդպէս է, բայց կրնայ ըլլալ որ մեր ճաշակները չեն
յարմարիր, ի՞նչ պիտի ընենք, ինչո՞ւ աճապարանօք խօսքը վերջա-
ցուցեր ես, ինչո՞ւ ինծի այս տեսակ անյարմար դրութեան մէջ դրիր:

— Տղաս, այստեղ իմ քո ճաշակի խնդիր չկայ, աղջիկ րսածդ
ծաղիկի կը նմանի, եւ դիտես որ ամէն ծաղիկ տարբեր տեսակ տեսք
ու հոտ ունի, միայն թէ ընտրել դիտնալու է, օրինակ, եթէ գեղեցիկ
վարդ մը եւ անթառամ ծաղիկ մը քով քովի գնենք եւ քեզի ըսենք,
ընտրէ այս երկու ծաղիկներէն մին, դուն անպայման վարդը կ'ընտ-
րես, որովհետեւ շատ սիրուն տեսք ունի, բնաւ մտքդ չանցնիր որ,
վարդը մի քանի ժամ վերջ կը թառամի ու կը վերջանայ, մինչդեռ
անթառամ ծաղիկը, տեսքով վարդի չափ գեղեցիկ չէ թէ եւ, բայց ան-
թառամ է, անուշ հոտ ունի, տարիներով տանդ մէջ կարող ես պա-
հել. ան կը չորնայ բայց ոչ իր գեղեցկութիւնը, եւ ոչ ալ իր անուշ
հոտը կը կորսնցնէ: Ինծի անթառամ ծաղիկի պէս հարս մը պէտք է,
որ մինչեւ կեանքիդ վերջը երջանիկ ապրիս հետը, վարդի նման հարս
մը պէտք չէ, որ տարի մը վերջ այլեւս իրաւու լեզուն չհասկնաք, եւ
ձեր կեանքը դժոխքի մը վերածուի: Դուք երիտասարդներդ ընտրել
չէք դիտեր, տեսքէն կը խաբուիք, մենք ալ տեսքէն չենք խաբուիր,
ընտրել դիտենք, հետեւաբար ընտրութեան գործը ինծի ձգէ եւ չես
զղջար. ես իմ աչքերուս լոյսին դէջ կ'ուզեմ, բայց քեզի դէջ չեմ ու-
զեր, հասկցա՞ր տղաս:

— Բայց մայրիկ:

— Բայց մայր չիկայ, բերանդ դոցէ, դուն աշակերտներուդ հնա-

գանդ ըլլալ կը սորվեցնես, մինչդեռ դուն մօրդ հնազանդիլ չես ու-

զեր, այս տեսակ վարժապետութիւն կ'ըլլա՞յ: Երեկոյեան ժամը եօթնին պիտի երթանք, հասկցա՞ր: Խեղճ չի հասած գործերու մասին չատ մի խօսիր, ես քու մայրդ եմ եւ իմ ընելիքս գիտեմ:

Մայրս, տիրական շէշտերով արտասանած այս խօսքերէն վերջ, դուրս ելաւ եւ իր գործին դնաց: Ես սենեակիս մէջ նստած, գլուխս երկու ձեռքերուս մէջ առած, ծանր մտածութիւններու մէջ ինկայ, մինչեւ այդ վայրկեան, ամուսնութիւն մտքէս անգամ անցած չէր, վանական դաստիարակութիւն ստացած ըլլալուս համար, տակաւին ուղիղ աչքերով աղջկան մը երեսը նայելու քաջութիւնը չէի ունեցած, եւ ոչ ալ աղջիկ մը ուշադրութիւնս գրաւած էր. այնպէս որ այդ շրջանին իմ ամբողջ խելքս ու միտքս յեղափոխութեան եւ յեղափոխական դործունէութեան հետ էր, ինծի համար ՄՕՍԻՆ հրացան մը, կամ տասնհարուածեան ատրճանակ մը, աւելի արժէք ունէին, քան վարդի նման կլին մը: Աստուած իմ, այս ի՞նչ փորձանքի մէջ ինկայ ես, ի՞նչ պիտի ընեմ հիմա կը մտածէի ես. եթէ մերժեմ, մայրս պիտի խայտառակուի, եթէ չմերժեմ՝ հակառակ կամքիս պիտի ամուսնանամ, եւ աղջկան մը հետ: որուն չեմ ալ տեսած, ըլլալիք բա՞ն է այս: Ու որքան որ միտքս կը չարչարէի, դժացուցիչ ելք մը չէի կարող գտնել:

Այդ օր երեկոյեան ընթրիքին չմասնակցեցայ, մայրս որքան պուռաց կանչեց, օգուտ չունեցաւ, արտօթակ չունիմ ըսի ու դուրս ելայ:

Հաղիւ թէ սկսած էր մթնիլ, մայրս դարձեալ սենեակէս ներս մըտաւ, ու առանց այլեւայլի, այս ի՞նչ է, տակաւին հագուած չե՞ս, չուտ ըրէ՞ հագուստներդ փոխէ, ես ալ երթամ հագնուիմ, հիմա մեզի ընկերանայիք բարեկամները կուգան, ամօթ է, չուտ ըրէ, ըսաւ ու դուրս ելաւ:

Մեքենարար ոտքի ելայ եւ սկսայ հագուստներս փոխել: Մտքիս մէջ բան մը չկար այլեւս, բան մը չէի խորհեր, այնքան շուարած էի, այնքան տարօրինակ կուգար ինծի այդ նշանուիլը, որ ես ինչ ընելիքս չէի գիտեր. կը հաղուէի որովհետեւ մայրս կը հրամայէր, նշանուելու պիտի երթայի: որովհետեւ մայրս այդպէս կարգադրած էր, իր կամքին չէի կարող հակառակել, որովհետեւ մայրս էր, ու չէի ուղեր ուրիշներու առջեւ խայտառակել զինք:

Տակաւին լման չէի հագուած, երբ փողոցի դուռը զարնուեցաւ, հինգ վայրկեան վերջ, կրկին զարնուեցաւ, վարը աղմուկ կար, որոշ էր թէ նշանուելի մասնակցելու եկած բարեկամներն էին, եւ երբ երրորդ անգամ դուռը զարնուեցաւ, ես պատրաստ էի արդէն եւ հայելիին առջեւ անդայ: Դէմքս նշանուելու դացող երիտասարդի մը դժուարակութիւնը չունէր, կը վախնայի այդ դէմքով բարեկամներուն

ներկայանալ, փորձեցի դէմքիս արտայայտութիւնը փոխել, նախ ուղեցի դժուարակ դէմք մը առնել, չաջողեցայ, ապա ուղեցի գէթ անտարրեր կերպարանք մը առնել, դարձեալ չեղաւ, իմ դէմքիս վրայ ծանր մտահոգութիւն մը կը տեսնուէր, որմէ չէի կարող ազատուիլ, իսկ այդ դէմքով ինչպէ՞ս բարեկամներուն ներկայանայի: Մի քանի անօղուտ փորձերէ վերջ, այս անգամ ջղայնացած, խէրը անիծեմ, ինչ կ'ուզէ թող ըլլայ, ըսելով վար իջայ:

Հրաւիրեալները ինծի տեսնելուն պէս, բոլորն ալ վրաս թափուեցան եւ սկսան շնորհաւորել, իսկ կնքամայրս ականջէս քաշելով ըսաւ.

— Ի՞նչ է այս, որո՞ւն բարկացած ես, այդ ի՞նչ թթու դէմք է, այդ դէմքովդ նշանածիդ պիտի ներկայանաս, փոխիր այդ դէմքը, մէյ մը խնդա՞ նայիմ:

Բոլորը ի սրտէ կը խնդային, մինչ ես կեղծ ժպիտ մը փորձեցի:

— Զէ՛, չեղա՛ւ, փոխ առնուած ժպիտով մը հարսի տուն չերթաց ուրի, ըսաւ կնքամայրս, կատակն ու բարկութիւնը իրար խառնած: Փոխ առնուած ժպիտ լսելուս պէս, սկսայ իրականապէս խնդալ, եւ կնքամօրս դառնալով ըսի, «ժպիտն ալ փոխ կ'առնուի»:

— Կ'առնուի ես, հապա ի՞նչ կը կարծես, մենք աչք չունի՞նք, այս այդպէս, ուրախ եղիր, քեզի նշանելու կը տանինք, կախաղան հանելու չենք տանիր ես:

Վերջապէս, հրաւիրեալները ինծի մէջերնին առած, կատակելով ու խնդալով ճամբայ ելանք: Տակաւին հարսին տունը հասած, կընքամայրս թեւէս քաշելով ըսաւ.

— Նայէ որ ուրախ դէմք առնես, եթէ տեսնեմ որ երեսդ թթուած է, պիտի կամթեմ հա, գիտցած եղիր որ թեւերուդ միտերը պիտի կտրտեմ:

Երբ հարսին վրան առջեւը հասանք, սկսայ դողդողալ: Ի՞նչ կ'ըզդայի ես այդ վայրկեանին, չիտակը չեմ կարող բացատրել. նշանուելը ինծի չոգեւորելէ զատ, վախ կ'ազդէր, ինծի այնպէս կուգար թէ, բաներ մը կ'անցնէին ու կը դառնային որ ինծի չէին վերաբերեր:

Վերջապէս դուռը բացուեցաւ, եւ մենք ներս մտանք, մեզի առաջնորդեցին հիւրասենեակը, ուր տասնի մը չափ այրեր ու կիներ, յարդաւոր չիւրանեցին մեզի, եւ ընկալեալ սովորութեան համաձայն, գանձով ընդունեցին մեզի, եւ ընկալեալ սովորութեան համաձայն, եւ երբեմն երբեմն աջ սրունքս թեթեւ մը կը կամթէր, կը հասկնայի որ դէմքիս չէր հաւնել, իսկ ես որքան որ ոյժ ի դործ կը դնէի ուրախ երեւնալու համար, պարապի կ'անցնէր: Թէեւ ես իմ դէմքս չէի տեսներ. բայց կնքամօրս յուշարար կամթութիւնները այդ ըսել կ'ուզէին, եւ խնդիրը հոն էր սը, ամէն անգամ որ կամթէր, իմ տրամադրութիւնս

աւելի կը վատանար, վախս աւելի կ'աւելնար, այնքան ջղայնացած էի, եւ այնքան կ'ամչնայի, որ սկսայ քրտնիլ:

Ես այդ հոգեկան դրութեան մէջն էի, երբ կնքամայրս քիչ մը աւելի ուժով կամթեց, եւ միեւնոյն ատեն կամաց մը աղանջիւ չնչաց թէ հարսը կուգայ:

Գլուխս վերցուցի, սենեակէն ներս կը մտնէր դարդարուն նորահարս մը, որուն կը հետեւէր հաղիւ տասն եւ չորս տարեկան փոքրիկ աղջիկ մը: Նորահարսը առջեւ ինկած կը համբուրէր տարէցներու ձեռքերը, իսկ աւելի երիտասարդներու՝ ձեռքերը կը թօթուէր միայն, իր հետեւորդը, ամենայն դուրսութեամբ կը հետեւէր նորահարսի բոլոր շարժումներուն, ու կատարեալ վարպետութեամբ մը կը կապէր դանոնը: Ես սկսայ աչքի տակով հետեւիլ օրիորդին. ան կ'ամչնար եւ վախէն կը դողդողար, իսկ երբ իմ առջեւս եկաւ ու ձեռք տուաւ, ամբողջ աղիւնը երեսին խուժեց եւ տերեւի նման կը դողդողար, երեսն նայելու քաջութիւնը չունեցաւ, եւ կարծես թէ չուտ հեռանալու փափաք մը կար վրան: Ես ալ կարմրեցայ հաւանարար, որովհետեւ կնքամայրս ուրախ քրքիչ մը բարձրացուց, իսկ կնքամայրս այդ ուրախութիւնը, պատճառ դարձաւ որ խեղճ օրիորդը ինքզինք կորսնցնէր օրորովին: Ես մեղքայ օրիորդին, եւ ներսէն փափաք մը եկաւ ըսելու թէ, ինչո՞ւ այդքան կը չարչարէք խեղճ աղջիկը, բայց այդ բաները մտքիս մէջ միայն արտասանուեցան եւ հոն ալ մնացին: Վերջապէս բոլոր ներկայերու ձեռքերը համբուրելու կամ թօթուելու արարողութիւնը վերջացաւ, եւ երկուքը միասին դուրս ելան: Վստահ էի թէ այդ դուրս ելլելը մեծ դժուարակութիւն պատճառեց օրիորդին, եւ զոհ եղայ, թէ եւ միւս կողմէն կ'ողջէի որ սենեակը մնար, ինչո՞ւ, չեմ գիտեր, ամէն պարագային, բանաստեղծներու երգած անդրանիկ սիրոյ նախանշանը չեմ համարեր դայն, որովհետեւ ես աւելի շատ կը մեղքնայի այդ վախկոտ ու ամօթխած օրիորդին, եւ չէի փափաքեր որ աւելի չարչարէին դայն:

Օրիորդի դուրս ելլելէն վերջ, այս անգամ կնքահայրս եւ կնքամայրս. փոխն ի փոխ խօսք առին եւ օրիորդի մօր ու մեծ հօր (հայր չունէր), եւ պարագաներուն, սովորական դարձած պաշտօնական խօսքերով, սկսան ոմբակոծել, վերջացնելով թէ, Աստուծոյ հրամանով եկած էին օրիորդին ձեռքը խնդրելու պարոնին համար, եւ եթէ կարելի էր, օրիորդը, ի նշան հաւանութեան, իր ձեռքով զինի հրամցընէր ներկայներուն:

Այս անգամ, օրիորդի կողմէն, նախ տարէց աղգականներ, ապա մեծ հայրը եւ ամենէն վերջ մայրը, պատասխանեցին թէ, քանի որ Աստուծոյ կամքը այս է, խէրը տեսնէք, բարով վայելեն զիրար:

Երկու կողմէն պաշտօնապէս խօսք վերցուցին, առանց իմ ու օրիորդի կամքը հարցնելու, կարծես թէ այդ ամբողջ ներկայներու մէջ, եթէ այդ խնդրոյն մէջ դորձ չունեցող մը կար, այդ ալ նշանուողներն էին:

Կնքամայրս, որ ճարպիկ եւ ուրախ բնաւորութեան տէր կ'իմ մըն էր, եւ օրուայ կացութիւնը տիրապետող, օրիորդի մօրը դառնալով ըսաւ.

— Խնամի, Աստուծոյ հրամանաւ մեր դորձը վերջացաւ, հրաման ըրէ որ մեր հարսը զինի բերէ, պէտք է շնորհաւորենք:

Օրիորդի մայրը դուրս ելլելն ու ներս դաւը մէկ ըրաւ: Քիչ վերջ օրիորդը, զինիով լեցուն ափսէ մը ձեռքին ներս մտաւ, իրեն կը հետեւէր քիչ առաջուան նորահարսը, որու ձեռքի ափսէի մէջ կը տեսնուէին, ջարդուած ապուխտով ու երջիկով լեցուն սնակներ, եւ ախորժակ դրդող կարմիր բաղարջներ: Երկուքն ալ ափսէները սենեակին մէջտեղ դնուող սեղանին վրայ դրին, ապա նորահարսը դարձեալ առջեւ ինկած, դնաց մօրս ձեռքը համբուրեց ու մէկ կողմ քաշեալ առջեւ օրիորդը մօտեցաւ եւ մօրս ձեռքը համբուրեց, ունցաւ, այս անգամ օրիորդը մօտեցաւ եւ մօրս ձեռքը համբուրեց, մայրս ոտքի ելաւ, մատնին անցուց օրիորդին մատը ապա արծաթեայ դոտին կապեց մէջքին, ու ախորժակով մը երկու այտերը համբուրելէ վերջ ըսաւ. «Աստուած մէկ բարձի վրայ ծերացնէ, շնորհաւոր ըլլայ»: Այս անգամ կնքամայրս մօտեցաւ, օրիորդը անոր ձեռքն ալ համբուրեց եւ համբուրութեամբ սպասեց որ ան ալ իր երկու դօրաւոր համբուրները վերջացնէ: Ապա երկու կանայք միաժամանակ սկսան մնացեալ զարդեղէնները հագուեցնել. մինչ մէկը ապարանջանները կ'անցնէր, միւսը աղանջի օղերը կը դնէր, ու այսպէս մինչեւ որ վերկանցնէր, միւսը աղանջի օղերը կը դնէր, ու այսպէս մինչեւ որ վերջացաւ: Այս դորձողութեան ատեն միւսները եռանդալի կը ծափահարէին ու կը խնդային, իսկ ես, գլուխս կախած, աչքերս վեր վերցնելու քաջութիւն իսկ չունէի:

Նուէրներու յանձնումի արարողութենէն վերջ, աջհամբուրի ընդհատուած արարողութիւնը շարունակուեցաւ. բոլորն ալ «շնորհաւոր ըլլայ», «Աստուած ամօթով չընէ», «մէկ բարձի վրայ ծերանաք» եւ դեռ ասոնց նման բազմապիսի մաղթանքներով կը շնորհաւորէին: Երբ կարգը եկաւ ինծի, երկուքս ալ չափազանց կարմրած, առանց իրարու երես նայելու, հազիւ իրարու ձեռքը թօթուցինք, առանց բոս մը արտասանելու, իսկ ներկայներու խլացուցիչ ծափահարութիւնները, եւ ուրախ քրքիչները մեզի այնքան չփոթեցուցին, որ երկուքս ալ ինքզինքնիս կորսնցուցինք:

Աջհամբուրի այս արարողութենէն վերջ, օրիորդը սկսաւ գինի բաժնել, բոլորն ալ գինիով լեցուն բաժակները ձեռքերին, ոտքի ե-

լան, եւ սկսան իրենց բարեմաղթութեանց շարաններուն, ապա երկու կողմերու խումբերը իրարու մօտեցան, դաւաթները իրարու զարկին ու խմեցին: Օրիորդը սկսաւ պարապ դաւաթները հաւաքել, մինչ նորահարսը ուտելիքներ կը հրամցնէր:

Այս պաշտօնական անդրանիկ դաւաթէն վերջ, սեղանը մէջտեղ եկաւ, որու շուրջ բոլորուեցանք ու սկսաւ անմիջական կերպով մը, որ տեւեց մինչեւ կէս գիշերը անց: Ես այլեւս պաշտօնապէս նշանուած էի:

Այս օրիշերը բաւական անցած էր արդէն, երբ մենք հրաժեշտ առնելով մեկնեցանք նշանածիս տունէն: Կարմիր դինին իր զգալի ազդեցութիւնը թողուցած էր բոլորի վրայ, բոլորն ալ ուրախ էին ու կը կատակէին, իսկ կնքամայրս, մինչեւ մեր իրարմէ բաժնուիլը, տասն անգամէն աւելի, թեւերս կտրեց եւ ականջներս քաշեց ըսելով. «Դէմքդ կախէ նայիմ, ինչո՞ւ երեսդ չես թթուեցներ, ի՞նչ եղաւ քեզի, էս վարժապետի խելքովդ նազ կը ծախէիր մեզի, այնպէս չէ՞» ձիշտը խօսելով, կ'ողայր որ փոխուած եմ, ուրախ չէի, բայց տխուր ալ չէի, ինծի այնպէս կուգար թէ բնական բան մըն էր եղածը, թէ ամէն մարդ պարտաւոր էր ամուսնանալ, հետեւաբար մօրս կարգադրութիւնը արտասովոր բան մը չէր, եւ ոչ ալ վախնալու պէտք կար, մանաւանդ որ օրիորդի թողուցած տպաւորութիւնը, տհաճ չէր եղած, ընդհակառակը կը մեղքնայր իրեն, խեղճ աղջիկ, որքան չարչարեցին, որքան կ'ամէնար, կը կրկնէի շարունակ մտային:

Վեց ամիս վերջ, ես արդէն ամուսնացած էի, մեր ընտանիքի թիւին վրայ հատ մըն ալ աւելցած էր, այդ էր միայն աչքի զարնուելիք փոխութիւնը:

Մեր ամուսնութենէն վերջ, լուսահողի մայրս լիովին վայելեց հարսի մը ներկայութիւնը, ան երեսուն երկար տարիներ ապրեցաւ իր հարսին հետ այնպէս, ինչպէս մայր ու աղջիկ մը, եւ իր աչքերը յաւիտենապէս փակելէ հինգ վայրկեան առաջ, կարծես իր մահը զգալով, իր քով կանչեց դայն, օրհնեց իր գիտցած բոլոր օրհնութիւններով, ապա խաղաղ ու հանդարտ, աւանդեց իր հողին:

Մեր ամուսնութեան վրայէն արդէն անցած են երեսուն եւ ութը երկար տարիներ, երեսուն եւ ութը տարիներ շարունակ մենք միասին դիմագրաւած ենք կեանքի բազմաթիւ ելեւէջները, երեսուն եւ ութը տարի շարունակ մենք ձեռք ձեռքի տուած քալած ենք, առանց մեր ետեւ թողուցած յաջողութիւններու եւ ձախողութիւններու վրայ նայելու, ու այսօր մեր բնաւորութիւններէն դատ, մեր ճաշակներն ալ նոյնացած են գրեթէ, մենք այլեւս սովորական այր ու կին մը չենք, այլ իրարու համար անհրաժեշտութիւն մը: Երբ քով քովի ենք, մեր

ունեցած նիւթականի աստիճանը աչքի չի զարնուիր, մեղի համար ամէն ինչ կատարուի է ու խաղաղ, կեանքը հաճելի է ու տանելի, բայց երբ նոյնիսկ մէկ օրով իրարմէ հեռանանք, այնպիսի մեքենան կարծես թէ կը խռնաւորուի, մեղի այնպէս կուգայ, թէ այր ու կնոջ մը իրարմէ հեռու մնալը, դժբախտութեանց մեծաւորոյն է, մէկ օրուան բացակայութիւնն իսկ անսահման կարօտի, իսկ վերադարձը անբացատրելի ուրախութեան մը, աննկարագրելի գոհունակութեան մը պատճառ կը դառնայ: Ի՞նչ է աղբիւրը այս գիացումներուն, չեմ գիտեր. ամէն պարագայի տակ ձեզի կարող եմ մտածեցնել, որ ան բանաստեղծներու երեւակայած, կամ զգացած ու նկարագրած սէրը չէ, ան ապահովաբար իմ ու ձեր գիտցած սէրէն բոլորովին տարբեր բան մըն է, թեւեւ սէրէն շատ աւելի բարձր զգացում մը եւս գոյութիւն ունի, որը, մարդիկ տակաւին լաւ ըմբռնած չըլլալուն համար, անուն մը չեն կրցած գտնել, չեն կրնար բացատրել, ինչպէս որ կը պատահի ինծի հետ, կ'զգամ, կ'ապրիմ, բայց չեմ կրնար բացատրել:

1948-ի Սեպտեմբերի երեկոն էր, ընթրիքէն վերջ, տիկինս, սուրճի դաւաթները հաւաքելէ վերջ ըսաւ, անկողինը պատրաստ է, քնացիր երբ որ կուգնս, ես քիչ մը արդուի ունիմ քնելիք:

Շատ լաւ, ես ալ քիչ մը գիր ունիմ գրելիք, ասով իրարու չենք խանդարեր, դուն արդուիդ նայէ, ես ալ գրելու կը նայիմ:

Գրասեղանիս առջեւ անցայ եւ սկսայ աշխատել, այդ օրը գրելու մասնաւոր տրամադրութիւն մը ունէի, եւ ոչ ալ կուգէի գիտնալ թէ ժամը քանի՞ն էր: Այդ ինքնամոռացութեան մէջ, թեթեւ ոտնաձայն մը հասաւ ականջիս, գլուխս վերցուցի, տիկինս էր, ան հանդարտ քայլերով ներս եկաւ եւ գրասեղանիս առջեւ կիցաւ:

— Ի՞նչ կուզես, հարցուցի ես իրեն նայելով:

Ան մեղմ նայուածքով մը աչքերուս նայեցաւ, ապա հաղիւ լսելի ձայնով մը ըսաւ.

— Աչքերուդ չե՞ս մեղքնար, գիտե՞ս ժամը քանի՞ն է:

— Վնաս չունի, չուտով կը վերջացնեմ, ըսի ես ու շարունակեցի գրել:

Տիկինս սակայն տեղէն չշարժուեցաւ, ան արձանի մը պէս կեցած էր իր տեղը ու ինծի կը դիտէր:

— Դուն դնս պառկէ, տասը վայրկեանէն կը վերջացնեմ, ըսի ես առանց զլուխս բարձրացնելու:

— Կ'երեւի թէ կը խորհիս որ աչքերդ երիտասարդութեանդ շրջանի աչքերն են, այդ տարիքիդ մէջ, ճիշդի լոյսով այդքան չեն դրեր. աչքերուդ խերը կ'անիծես:

— Խնդրեմ չխանդարես, ես ալ աչքերս ալ տակաւին չաւ երիտա-

սարդէ եւնք, մի վախճար:

Տիկինը դարձեալ անշարժ իր տեղը կեցած էր, ստիպուեցայ կըրկին դուռնս վերցնել, ան կեցած էր անշարժ ու տխուր աչքերով ինծի կը նայէր, իր այդ նայուածքը բան մը ունէր իր մէջ որ ազդեց վրաս, ան կարծես կը խնդրէր որ վերջ տամ աշխատանքիս, իր շրթունքները թէեւ չէին շարժուեր, բայց ես կարծես կը լսէի այդ խօսքերը: Այնքան ազդուեցայ այդ անշարժ կեցուածքէն, այդ տխուր նայուածքէն, որ ստիպուեցայ հարցնել.

— Ի՞նչ ունիս այսօր, ի՞նչ եղած է քեզի:

— Չեմ հասկնար թէ ինչո՞ւ աչքերուդ չես մեղքնար, քեզի կ'ըսեմ թէ այդ տարիքիդ մէջ, գիշերուան ճրագի լուսով, այդքան աշխատի կարելի չէ, ի՞նչ կը հասկնաս այդ գրեւէդ, կը բաւէ՛, մնացեալը վաղը կը շարունակես:

Այնպիսի կարեկցական շեշտ մը, այնպիսի մտերմական շունչ մը կար այդ խօսքերուն մէջ, որ ես այլեւս գրիչը վար գրի, ու մինչ ժողտագէ՛մ իր տխուր դէմքը կը գիտէի, լուսահոգի մայրս յիշեցի: Միտքս եկաւ երեսուն եւ ութը տարիներ առաջ, նշանուելուս նախօրեակին, իր ըսած խօսքերը. — «Անթառամ ծաղիկը կարող ես տարիներով տանդ մէջ պահել, ան թէեւ կը չորնայ, բայց ոչ իր գեղեցկութիւնը, եւ ոչ ալ իր անոյշաբոյր հոտը կը կորսնցնէ»: — Այո, մայրս ինծի անթառամ ծաղիկ մը տուած էր, առանց իմ կամքս հարցնելու, երեսուն եւ ութը տարիներ յետոյ, ես նոր կ'ըմբռնէի թէ ի՞նչ ըսել կուզէր, երբ ինծի ըսաւ. «Դուք երկտասարդներդ տեսէ՛ն կը խաբուիք, ընտրել չէք գիտեր, մենք ալ տեսէ՛ն չենք խաբուիր, ընտրել գիտենք»:

Սա՛ր Բաւլօ, 9 Սեպտեմբեր 1948

Ծ Ե Ր Ա Յ Ա Ծ Գ Ր Ի Չ Ը

Խնկացիութիւնը առաւելութիւն մըն է, բայց դժբախտաբար ինծի բնաւ չէ այցելած, իսկ անխելքութիւնը, որ պակասութիւն մըն է, բնաւ օձիքո՛ւ բաց չէ թողուցած: Թէ ինչո՞ւ մէկի հակադրանքին եւ միւսի համակրանքին արժանացած եմ, ես ալ չեմ գիտեր: Բայց որպէսզի իմ մասին կազմած այս աննպաստ գաղափարը հասկնալի դարձնեմ ձեզի, պիտի պատմեմ փոքրիկ միջադէպ մը, որ մեծ բացատրութիւն մը ունի իր մէջ:

1930-ին ես առեւտրական էի: Օր մը վաճառատանս մէջ կեցած, Պրապրիլիական թերթ մը կը կարդայի, երբ ներս մտաւ Սան Բաւլօ քաղաքի մեծտէրահալ վաճառատան մը ներկայացուցիչը, որուն նախածանօթ էի թէեւ, բայց չէի համակրեր: Ես այնպէս ձեւացուցի թէ իր ներս մտնելը չէի նկատած ու շարունակեցի ընթերցումս: Մարդը պա՛շ մը անձայն լինթերցանութիւնս գիտելէ ետքը. առանց ընկալեալ առվարութեան համաձայն բարեւելու, թերեւս արհամարհանքի գլխաց ալ համարչանք գործածելու մտադրութեամբ, մէկէն ի մէկ հարցուց.

— Ինչո՞ւ կարդալու ատեն աչքերդ կը կծկես:

— Ս'է, դո՛ւք էք պարոն...: Եւ որպէս թէ յանկարծակիի եկած՝ ձեռքս երկարեցի բարեկամական ժպտով մը:

Մարդը ձեռքս սեղմելէն վերջ, իր հարցումը կրկնեց:

Ես առանց մտածելու, սկսայ դանդաղաբար թէ թերթին դէրերը երթալով կը փոքրացնէին, դժուարացնելով անոր ընթերցանութիւնը, առանց մտքէս անցնելու թէ այդ պատասխանով ես իմ անխելքութեանս առաջին տպացոյցը տուած էի արդէն:

— Կարծեմ կը սխալիք, պարոն, յանցանքի թերթին չէ, այլ ձեր աչքերուն:

— Ինչո՞ւ, ըսի ես դարձացած:

— Դուք ակնոց չէ՞ք դրածածեր:

— Բարեբախտաբար՝ ո'չ, տակաւին ակնոց դրածածելու տարիքին չեմ հասած:

— Կը սխալիք, մանաւանդ որ տեսողութիւնը միշտ ալ տարիքի հետ կապուած չէ:

— Ինչպէ՞ս, ըսի ես, անխելքութեանս երկրորդ ապացոյցը տա-

յով:

Մարդը այս անգամ առանց ձայն հանելու, դրպանէն ակնոց մը հանեց եւ ինծի երկարեց, ըսելով:

— Հաճեցէք մէյ մը այս ակնոցը փորձել:

Ակնոցը առի, աչքերուս դրի, եւ սկսայ թերթին նայիլ, բայց այդ նայիլը կարծես թէ չէնքի մը եօթներորդ յարկէն վար նետեց զիս, այնչափ դեղեցիկ, այնչափ յստակ էին թերթին գիրերը, եւ այնքան հաճելի էր այդ ակնոցով կարդալը, որ ես չմեցայ, առանց դիտնալու որ անխելքութեան երրորդ ապացոյցն էր որ կ'ուռայի:

— Աչքերուդ կը յարմարի՞, լաւ կը տեսնո՞ս:

— Հիւանալիօրէն, ուղղակի հրաշալի է:

— Շատ լաւ, ձեզի կը նուիրեմ դայն, այդ ակնոցը ինծի տկար կուղայ այլեւս, ես արդէն ուրիշ մը, աւելի զօրաւոր մը դնած եմ. եւ իր բոսածը հաստատելու համար, դրպանէն ուրիշ ակնոց մը հանեց եւ ինծի երկարեց: Ես այդ ակնոցն ալ առի եւ աչքերուս դրի, բայց անով բան մը չէի տեսներ, մշուշ էր ու խաւար: Մարդը իմ դէմքիս արտայայտութենէն հասկեցաւ որ չեմ տեսներ, ու թեթեւ ժպիտով Բը, որ ասուշի մը վրայ խնդալու ձեւը ունէր, բայց այդ ակնոցը զօրաւոր է. քու աչքերուդ չի դար, դուն իմ տուած ակնոցը դործածէ, բայց քեզի խորհուրդ կուտամ որ ակնարոյթի մը երթաս, ու աչքերուդ տեսողութեան համապատասխան ակնոց մը դնես:

Ակնոցը ձեռքիս՝ շուրած կեցած էի, բայց Աստուած իմ, այսքան ալ անխելքութիւն կ'ըլլա՞յ, կը մենախօսէի եւ մտքիս մէջէն, այսքան ատեն է ես աչքերս կը յոգնեցնէի եւ շարունակ յանցանքը թերթերուն եւ իրենց տառերուն կը վերադրէի, առանց խորհելու թէ յանցանքը կրնար աչքերուս ըլլալ, ու ակամայից եւ բարձր ձայնով ըսի. «Այո՛, դժբախտաբար ճիշտ է»:

— Ի՞նչը, հարցուց մարդը:

— Որ ես անխելք մարդ մըն եմ:

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ եղաւ:

— Մինչեւ այսօր չէի գիտեր որ աչքերս տկարացած են, եւ յանցանքը թերթերուն եւ իրենց տառերուն կը դնէի:

Մարդը դուարթ քրքիջէ մը վերջ ըսաւ.

— Որովհետեւ դուն կը խորհէիր թէ ակնոցի զործածութիւնը ծերունիներուն յատուկ է, բայց վախնալու պատճառ մը չունիս, տակաւին ծերունի չես, թէեւ աչքերդ ակնոցի պէտք ունին:

— Բայց ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ այսքան հասարակ բան մը մինչեւ այսօր խորհած չէի:

— Վառնզի դեռ պէտք եղածին չափ հարուստ չես:

— Հարստութիւնը ի՞նչ կապ ունի ասոր հետ, եղբայր:

— Ունի. մտիկ ըրէ, բարեկամ, երբ մարդիկ կը հարստանան, կ'սկսին մեռնելէն վախնալ, եւ հետեւաբար կ'սկսին իրենց վրայ հեռանդութիւններ փնտռել, բժիշկներուն խորհուրդ հարցնել, դեղեր դործածել, վասնզի չեն ուղեր շուտ մեռնիլ, չեն ուղեր իրենց դիպած հարստութիւններէն բաժնուիլ: Դուն հարուստ չես, եւ հետեւաբար ասկի շղթաներու դերութենէն ազատ ես, քեզի հոգ չես տանիր, քանի որ մեռնելու վասին չես մտածեր եւ ոչ ալ մտքէդ հիւանդութիւն կ'անցնի, եթէ հարուստ ըլլայիր, այսպէս չէիր ըլլար:

— Ինծի նայէ, բարեկամ, այդ փիլիսոփայութիւնդ իմ անխելքութիւնս ծածկելու չափ զօրաւոր չէ: Ասոր ուղղակի անխելքութիւն կ'ըսեն, ուրիշ բողոքաբանութիւն չվերցնէր:

— Ամէն պարագայի մի՛ մոռնար որ ակնարոյթի մը պէտք է երթաս ակնոց մը դնելու համար, ըսաւ մարդը, և իր ձեռքի պայուսակը սեղանին վրայ դրաւ, բացաւ, եւ սկսաւ իր ապրանքները ցուցադրել: Այնուհետեւ մենք առեւտուրով զբաղուեցանք, ու ես անխելքութիւնս մտածան ըրի:

Աչքերուս տկարութիւնը, ու իմ այդ աստիճանի անխելքութիւնը այնքան ազդած էին վրաս, որ ես յաջորդ օրն իսկ ակնարոյթի մը դայի: Բժիշկը զգուշութեամբ աչքերս քննելէ վերջ, թուղթի մը վրայ դրեց ակնոցին աստիճանը, ու ես առաջին անգամ ըլլալով ակնոցաւոր՝ ճառին դայի:

Յաջորդ առաւօտ երբ ակնոցս ստանալու դայի, ակնոցաւոր, ակնոցին հետ, առանց զրչածայրի փայտէ գրէչ մը նուէր տուաւ: Այս գրէչը ունէր տասնեւեօթը սանդիմեդր երկայնութիւն, եւ բաժնուած էր երեք մասերու: Գրչածայրը անցնելու կողմէն երեք սանդիմ սեւ ներկուած էր, ամենավերջին ծայրը երեք սանդիմ երկայնութեամբ զուտ ձերմակ էր, իսկ մէջտեղի տասնեւեօթը սանդիմ թէեւ ձերմակ էր, բայց վրան ունէր սեւ դոյնով նկարուած ակնոց մը, որու քով, սեւ յատակի վրայ, խոշոր ու ձերմակ գիրերով գրուած էր խանութին անունը «A Especialista» որ հայերէն կը թարգմանուի «ՄԱՍՆԱԳԻՏԸ»: Այս անունէն անմիջապէս վար, ձերմակ յատակի վրայ, սեւ եւ աւելի փոքր գիրերով գրուած էր. «Սան Բաւո նահանգի ամենալաւ կազմակերպուած ակնոցի խանութ», անկէ անմիջապէս վար կուգար խանութին հասցէն, ինչպէս նաեւ ՔԱՄԲԻՆԱՅԻ ԵՎ ՌԻՊԵՐՈՆ-ԲՐԷԻՈ խանութին հասցէն, ինչպէս նաեւ ՔԱՄԲԻՆԱՅԻ ԵՎ ՌԻՊԵՐՈՆ-ԲՐԷԻՈ խանութին հասցէները: Գրէչը թէեւ սովորական գրիչներէն քիչ մը աւելի հաստ էր, բայց մասնաւոր գեղեցկութիւն մը չունէր, միայն թէ գործածելիք առաջին ակնոցիս ընկերացած ըլլալուն համար, ինծի

Համար մասնատր արժէք մը ստացաւ կարծես, ան այլեւս միշտ դրամաշահութիւն վրան էր, եւ հակառակ որ ես շատ աւելի զեղեզղիկ ու ներկայանալի գրիչներ ունէի, կը սիրէի այդ գրիչը դործածել, այնպէս որ, կամայ կամաց, յիշու գրիչները մոռացութեան արուեցան:

1918-ին, ես արդէն առաջին անգոյնը դատ, տասնեակ մը ակնոցներ փոխած էի: Բոլոր այդ ակնոցները, մէկ կամ երկու տարի վերջ, կը դժկամակէն ծառայել ինծի, ու ես ստիպուած էի փոխել զանոնք, մինչդեռ առաջին ակնոցին ընկերացող գրիչը, հաւատարիմ իր պաշտօնին, կը շարունակէր ծառայել ինծի, ոչ ան ենձմէ եւ ոչ ալ ես իրմէ բաժնուելու միտք ունէինք: Ան արդէն հաղարաւոր էջեր գրելու ծառայած էր. անոյ գրեցի եւ արտադրեցի «Պապիլոն» Հայ Գաղութը» եւ «Կիւսիքի Յանքերն» անուն ունեցող գրքերը, եւ հարիւրներով նամակներ, ան ոչնչացուցած էր հարիւրաւոր եւ բազմատեսակ գրքաւորներ, ու ինքրօններով մեկան, բայց ինք կար ու կը մնար, միշտ մաշակերու մէջ, միշտ ինծի նման ճերմակ թուղթերու վրայ ծած, միշտ աշխատելու պատրաստակամ: Փայտի կտորէ մը շինուած այդ գրիչն եւ իմ միջեւ բարեկամութիւն մը ստեղծուած էր, որ կամայ կամաց մտերմութեան մը վերածուեցաւ: Ես կը սիրէի այդ գրիչը, եւ որեւէ դեպքէն ուղիւ բաժնուիլ անկէ: Ան կարծես թէ ներշնչման աղբիւր մը ըլլար ինծի համար, եթէ գրէի, անոյ պէտք էր գրէի, ուրիշ գրիչ մը կարծես թէ միեւնոյն դործը չէր տեսներ, եւ արդէն ինծի պէտք անխելք մարդէ մը, ասկէ աւելին ալ կարելի չէր սպասել:

Օր մը, երբ դարձեալ սովորականին նման, գրասեղանիս առջեւ նստած կը գրէի, տեսայ որ թուղթին վրայ փոքրիկ ճերմակ բան մը ինկաւ, և ուսնիս ուղադրութիւն դարձնելու փշեցի որ գրչածայրիս տակը չիչնար, քիչ վերջը տեսայ որ ուրիշ կտոր մը կ'սպառնար գրչածայրին տակը իջնալ, ան ալ փշեցի, երբորդին արդէն ջղայնութիւն մը եկաւ վրաս, գրիչը սեղանին վրայ դրի, վերցուցի հաւկիթի կեղեւի նըմանոյ այդ կտորը, ստուգելու համար թէ ի՞նչ էր: Հազիւ թէ մատնեւորով բռնած էի փշուեցաւ, ինծի այնպէս թուեցաւ թէ, առատազէն ինկած ներկի կտոր մըն էր, սկսայ վեր նայիլ ստուգելու համար, թէ առատազէն ս'ը մասէն կը թափէին ներկի այդ կտորները, բայց որքան որ նայեցայ, բան մը չտեսայ, առատազէն ներկը վնասուած չէր: Երբ ձեռքս գրիչիս տարի աշխատանքս շարունակելու համար, գրիչը վերցնելէս վերջ տեսայ որ սեղանին վրայ մնացին, քիչ առաջուան ներկի կտորներուն նման, քանի մը կտորներ: Դրիչը քննեցի, եւ ի՞նչ ստուգում, գրիչս, սեւ ներկուած մասէն անմիջապէս վար, երբ սանթիմի չափ տեղ մը ճերմակ փայտը կ'երեւար: Զիս ջղայնացնող ներկի փշրանքները գրիչիս ներկերն էին: Երբ այդ յայտնութենէն դարմացած, սկսայ ուղադրութեամբ քննել գրիչը, նոր նկատեցի որ անոր

ճերմակ ներկերը իրենց դոյնը փոխած էին, դեղնած էին անոնք եւ ճաթը տած: Իսկ սեւ մասէն անմիջապէս վար, ներկը թափուած էր արդէն եւ վարի փայտը կ'երեւար խոշոր վէրքի մը նման: Ի սրտէ ցաւեցայ սիրած գրիչիս այդ ողորմելի վիճակին վրայ, ու ինքնիշխան շէնչաքի. «Սէնդի գրիչս, ծերացած ես արդէն, մազերդ սկսած են թափիլ, անհույս դուն ալ ինծի կը մեղքնաս, ես ալ քեզ պէս ծերացած եմ, իմ զխուս մտկերն ալ սկսած են թափիլ, ոյսու ամենայնիւ մենք իրարմէ չենք բաժնուիր, ծերունիներու մտնութիւնը աւելի զօրաւոր կ'ըլլայ եւ աւելի անկեղծ, ես միտք չունիմ քու ծերութիւնդ արհամարհելու, ե: որքան ատեն որ գրիչ բռնելու ոյժ կայ մատներուս վրայ, մենք միասին պիտի աշխատինք»:

Այս մենախօսութենէն վերջ, շարունակեցի աշխատիլ, բայց այս անգամ արդէն հոգեկան հանգստութիւնս կորսնցուցած էի: Տարօրինակ զգացումներ պաշարած էին զիս, մտածումներուս թելը կորսնցուցի, չէի կարող աշխատիլ: Միտքս ամբողջապէս գրչիս վիճակով էր զբաղուած, ու ես աշխատանքս թողուցած՝ սկսայ մենախօսել:

«Ի՞նչ անխղճութիւն է իմ այս ըրածս, տասն եւ ութ տարիներէ ի վեր այս խեղճ գրիչը ինծի կը ծառայէ, ան ծերացած է արդէն ու հիւսնդ, իսկ ես տակաւին զինք հանդարտ ձգելու միտք չունիմ, տակաւին մատներուս մէջ սեղմած՝ կը հարկադրեմ զայն որ թուղթին վրայ ծած մնայ եւ աշխատի: Եթէ ան լեզու ունենար եւ խօսէր, ո՞րքան պանդառներ ունէր ընելիք, իմ այս բարբարոս վերաբերմունքիս համար, ո՞րքան եսասէր եմ ես եւ անգութ, որ այս խեղճ ծերունիին հանգստութիւնը կը զլանամ...»: Ու մինչ կը պատրաստուէի գրիչը վար դնել եւ հանգստեան կոչել զայն, խղճի խայթ մը գեղացի, ի՞նչ, ես արհամարհեմ տասն եւ ութ տարիներէ ի վեր հաւատարմօրէն ծառայող գրիչ մը, որովհետեւ ալ ծերացած է ան, որովհետեւ ներկերը սկսան թափուիլ եւ տխեղծ արտաքին մը առաւ: չէ՛, ատիկա արդէն աւելի մեծ անխղճութիւն է, արհամարհել եւ պաշտօնանկ ընել տարիներ շարունակ դործի հաւատարիմ ընկեր մը իր ծերութեան եւ տըխեղծ արտաքինին համար, ի՞նչ պիտի զգայ ան հիմա, երբ տեսնէ թէ ծերութիւնը մոռացում եւ արհամարհանք բեռու իբրէն: Չէ՛, ես այդ անխղճութիւնը պիտի չընեմ, ես ալ իրեն պէս ծերացած եմ, ու մինչեւ մահս ան իր պաշտօնին վրայ եւ իմ դուրդուրանքիս առարկայ պիտի ըլլայ, ան պիտի շարունակէ մնալ որպէս իմ նախասիրած գրիչը եւ պիտի շարունակէ աշխատիլ ինծի հետ:

Այս տարօրինակ զգացումներս ու խորհրդածութիւններս կարծես թէ փայտէ հասարակ գրչէ մը աւելի, կեանք ու կենդանութիւն ունեցող էակի մը շուրջ ըլլար, մինչդեռ եղածը չեղածը, պատահամբ

ձեռքս անցած փայտէ հասարակ դրիչ մըն էր, ու ես չէի կարող հաս-
կընալ, թէ փայտի կտոր մը, ի՞նչպէս կընար ազդել ինծի եւ այսքան
տարօրինակ մտածումներու առաջնորդել: Պահ մը նոյնիսկ սկսայ կառ-
կածիլ թէ, մի՞ գուցէ անցնող տարիներու հետ, դատողութիւնս ալ
հրաժեշտ առած էր ինձմէ, եւ վերջապէս ինչո՞ւ այսքան ազդուիլ
փայտի կտորէ մը... Աստուած իմ, այս որքան անխելք մարդ եմ եղեր
ես. որ հասարակ փայտի կտոր մը ինծի այսքան կ'զբաղեցնէ...:

Ժամէ մը աւելի էր, որ ես, գրիչը ձեռքիս, գրասեղանիս առջեւ
նստած էի սուսնց աշխատելու, անձնատուր եղած խենթ ու խելառ
մտածումներու: Վերջապէս զգուշութեամբ գրիչը վար գրի ու ստքի
ելայ ըսելով. «Ամէն պարագայի, այս գրիչը պիտի մնայ որպէս իմ
նախասիրած գրիչս», ու դուրս ելայ սենեակէն:

Անցան օրեր, գրիչս գրեթէ մերկացած էր իր ներկէն, միայն
“A Especialista” բառն էր որ անաղաբա կը շարունակէր մնալ իր
տեղը: Հակառակ տիկնոջս եւ մի քանի նրբաճաշակ բարեկամներու դի-
տողութեան, ես սովորակաւին նման կ'աշխատէի միայն ու միայն այդ
գրիչով, եւ եթէ ուզէի ալ, չէի կարող բաժնուիլ անկէ, գրչի գործա-
ծութեան պէտք զգալուս պէս, ձեռքս մեքենաբար այդ գրչին կ'եր-
թար, ես դո՛ւ էի անկէ, եւ հաւանաբար ան ալ ինձմէ դո՛ւ էր, ես իր
ծերութիւնը արհամարհած չէի:

Օր մը դարձեալ գրասեղանիս առջեւ նստած կը գրէի, երբ նկա-
տեցի, որ գրչածայրը կը շարժուի, եւ հաստատուն չէ: Առանց մաս-
նաւոր ուշադրութիւն դարձնելու, եւ խորհելով որ գրչածայրը լաւ
հաստատուած չէ, դուրս քաշեցի աւելի լաւ կերպով իր տեղը հաստա-
տելու համար զայն: Հազիւ թէ գրչածայրը դուրս քաշած էի, երբ մե-
տադի քանի մը ժանգոտած փոքր կտորուանքներ թուղթին վրայ ին-
կան: Այդ փոքրիկ միջադէպը խոշոր ցնցումի մը պատճառ դարձաւ:
Ակառք զգուշութեամբ քննել գրչածայրը անցնելիք տեղը, եւ տեսայ որ
գրչածայրը բռնող երկաթներն ալ չկային, անոնք ժամանակի ծան-
րութեան չդիմանալով, փտած ու կտրտած էին, ու գրչածայրը այլ-
եւս կարելի չէր հաստատել իր տեղը: Առջեւս թուղթին վրայ ինկած
այդ փտած մետաղի կտորները իմ գրչիս ակուններն էին...:

Տարօրինակ եւ շատ խորունկ ցաւ մը զգացի, իմ վաղեմի բարե-
կամս այլեւս չէր կրնար ինծի հետ աշխատիլ: Տխրութեամբ հփառի-
ւած աչքերով, ես կը դիտէի իմ ծերացած գրիչը, մինչ չըթնէրս տ-
կամայ կը չնչնէի, — խեղճ գրիչս, մաղբէջ վերջ ակուններդ ալ թա-
փեցան, այլեւս չես կրնար գրչածայր բռնել, ակուններ չունիս, այլ-
եւս ժամանակն է քեզ հանգստեան կոչելու, շատ աշխատեցար, շատ
յոգնած ես, հանգստութիւնը քու արդար իրաւունքն է այլեւս: — Ապա

տխուր ու գանգաղ շարժումով մը վար գրի: Եթէ մէկը այդ վայրկեա-
նին սենեակէս ներս մտնէր, վստահ եմ թէ պիտի զարմանար իմ ընկ-
ճուած վիճակիս վրայ, գրիչս անդործածելի դառնալու պարագան
ա՛յնքան խորունկ ցաւ մը պատճառած էր ինծի, որ կարծես թէ խո-
շոր դժբախտութիւն մը պատահած ըլլար, կամ խիստ թանկարժէք իր
մը կորսնցուցած ըլլայի: Ի՞նչ պիտի ընեմ, կը հարցնէի ես ինքնի-
րենս, կարծես թէ աշխարհի վրայ ուրիշ գրիչ գոյութիւն չունենար,
եւ ոչ ալ սեղանիս վրայ գտնուած միւս գրիչները գրիչ էին, ինծի այն-
պէս կուգար, որ գրելու համար միայն այդ գրիչը կարելի էր գործա-
ծել, ուրիշ որեւէ գրիչ անոր գործը չէր կրնար տեսնել:

Յանկարծ միտքս ուրիշ բան մը եկաւ: Երբ մարդուն ակունները կը
թափին, կեղծ ակուններ չինել կուտան, ես ինչո՞ւ իմ ծերացած գրչին
նոր ակուններ չտամ: Այս խոշոր դիւտէն ոգևորուած, ես յաջորդա-
բար կտրեցի սեղանիս վրայի երեք գրիչները, դուրս հանեցի անոնց
ակունները եւ փորձեցի ծերացած գրչիս բերնին յարմարեցնել: Բաւա-
կան աշխատեցայ, բայց անօգուտ: Ես ջղայնութեանս յոգնած ու
քրտնած էի արդէն, բայց ծերացած գրչիս բերնին մէջ նոր ակուններ
դնել չէի յաջողած, ես անպէտ ատամնաբոյժ մըն էի...:

Կէս օրուայ ճաշէն վերջ, դարձեալ սեղանիս գլուխը անցայ, գրի-
չը ձեռքս առի եւ ուշադրութեամբ սկսայ քննել: Այդ գրիչը անգոր-
ծութեան դատապարտելու մտքին հետ չէի կարող հաշտուիլ, այդ տը-
խեղծ արտաքին ունեցող փայտի կտորը, կարծես թէ առինքնող զօրու-
թիւն մը ունէր իր մէջ ու զիս իրեն կը քաշէր: Գրեթէ համոզուած էի
թէ առանց այդ գրչին ես չէի կարող գրել, պէտք էր այդ գրիչը դարձ-
եալ գործածելի վիճակի մը մէջ դնել, ես պէտք էի փորձել անոր նոր
ակուններ տալ, ու այդ մտածումով դուրս ելայ: ու գրավաճառին դա-
ցի, զանազան մեծութեամբ վեց գրիչներ գնեցի, ու աճապարանքով
տուն դարձայ, չմոռնալով մտովին ըսել, — այս անգամ պիտի յաջո-
ղիմ, այս վեց գրիչներէն մէկին կամ միւսին ակունները անպայման
պիտի յարմարին անոր բերնին:

Տուն հասնելէս վերջ, սեղանիս առջեւ անցայ եւ եռանդով ձեռ-
նարկեցի վիրաբուժական գործողութեան: Երեք գրիչները փճացուցած
էի արդէն առանց նպատակիս հասնելու, բայց երբ չորրորդին սկսայ,
ուրախութիւն մը եկաւ վրաս, ասոր ակունները զիտես թէ պիտի յար-
մարին, միայն թէ քիչ մը հաստ են կարծես, կը մեղախօսէի ես ողե-
ւորուած: Եւ մինչ իր տեղը անցնելու ուժ կ'ընէի, խորհելով միաժա-
մանակ, թէ եթէ դժուարութեամբ մտնէր՝ գրչածայրը աւելի լաւ պի-
տի բռնէր, խեղճ գրչիս բերանին կէսը կտորուեցաւ ու ձեռքիս մէջ ին-
կաւ: Նայեցայ բերանը կտորած գրիչին, ձեռքիս մէջ ինկած կտորին,

եւ յուսահատութեամբ լեցուն շեշտով մը՝ ըսի. «Անգղուտ է այլեւս, ես իմ դրիչս ընդմիջտ կորսնցուցի»: Ու այնպիսի ցաւով մը արտասանեցի այդ բառերը, որ կարծես թէ մտերիմ բարեկամներէս մէկն էր որ կը կորսնցնէի:

Գրիչս անգործածելի դառնալէ վերջն իսկ, չուղեցի բաժնուիլ անկէ, յարդանքով մը սեղանիս վրան դրի միւս գրիչներուն քով, անոր ներկայութիւնը հաճելի էր ինծի, թէեւ ներքաճաշակ մէկը, միայն կրնար խնդալ այդ գրիչին ու իմ մտածելակերպին վրայ:

Օրեր կ'անցնէին, ծերացած գրիչս, նոր եւ փայլուն գրիչներու հետ միշտ սեղանիս վրայ էր, ամէն անգամ որ գրելու կ'ըլլայի, ձեռքս մեքենայաբար կ'երթար, մի քանի անգամ միջեւ իսկ մեղանին մէջ թաթխեցի կարծելով թէ անով պիտի գրեմ, բայց առանց բարեկանալու, նորէն մաքրեցի եւ իր տեղը դրի:

Օր մը, երբ տուն եկայ, տեսայ որ ծանօթ ընտանիք մը, իր չնց տարեկան մանչուկին հետ, մեզի այցելութեան եկած էին, երախան գորդին վրայ նստած, իր ձեռքի զմելիով փայտի կտոր մը կը տաշէր, առանց յիշատելու թէ՛ ի՞նչ էր իր տաշածը՝ հարցուցի.

— Վահէ, ի՞նչ կ'ընես:

— Մատիտի ծայր կը հանեմ, պատասխանեց երեխան գոհունակութեամբ:

Ես, երեխային հաճելի ըլլալու մտադրութեամբ, մօտեցայ եւ ուղեցի տեսնել մատիտը, բայց հազիւ թէ աչքս կարծեցեալ մատիտին դարձուցի, սարսուռ մը եկաւ վրաս, անմիջապէս սեղանիս քով փաղեցի տեսնելու համար թէ գրիչս հո՞ն էր: Երբ սեղանին մօտեցայ, պաղ քրտինք մը եկաւ վրաս, իմ ծերացած գրիչը չկար, Վահէի ձեռքինը մատիտ էր, այլ իմ խեղճ գրիչը:

Տիկինս հասկցաւ իմ շփոթութեանս պատճառը եւ ըսաւ.

— Վահէն նոր զմելի մը շահած է, շատ կը սիրէ փայտ տաշել, եւ որովհետեւ տան մէջ փայտ չկար, այդ կոտորած հին գրիչը տուի, որ տղան տաշէ եւ գրադուի:

Ես տխրութեամբ լեցուն առջերով Վահէին նայեցայ, ան ուրախ էր եւ անդադար կը տաշէր իմ գրիչը, իմ տաճեւութիւն տարուան աշխատանքի հաւատարիմ ընկերը, ան չկար այլեւս, ան փոքրիկ տաշէղներու կոյտի մը վերածուած էր արդէն...

Իմ խեղճ գրիչս, աշխատելով ծերացար, ու ծերանալէ՞ր վերջ, երեխաներու խաղալիք դարձար...

Ու այդ եղաւ իմ սիրելի գրիչիս կտորներուն վրայ արտասանած դամբանականս:

Սան Բուլօ, 28 Սեպտեմբեր 1948

Տ Ա Ր Օ Ր Ի Ն Ա Կ Ո Ւ Ղ Ե Կ Ի Ց Ը

1921-ի Սեպտեմբերի մէկն էր: Ծերունի բայց միշտ հրապուրիչ, հաղար ու մէկ զիշերներու խորհրդաւոր քաղաքէն, Պաղտատէն, գետանաւը կը նստիմ, Նահր-էլ Օմար երթալու համար:

Ուղիղ մէկ տարի առաջ, եւ տարօրինակ զուգահեռութեամբ, դարձեալ ճիշտ Սեպտեմբեր 1-ին, 900 փոքրիկներէ կազմուած որբանոցի մը զլուխը անցած, Պաղտատէն ճամբայ կ'ելլէի հայրենիք մեկնելու երազներով զինովցած: Մենք կ'երթայինք Պասրա քաղաքին մօտիկ, Նահր-էլ-Օմար կոչուած անապատը, ուր մի քանի օր վերջ պիտի հանդիպէին մեզի Հայաստան փոխադրող չոգենաւերը: Մէկ տարի վերջ, մենք տակաւին Նահր-էլ-Օմարի աւազներուն վրայ նստած, ներկայութիւն կ'երազէինք... Հոն, մեր հեռաւոր հայրենիքին մէջ, տակնուվրայութիւններ տեղի ունեցած էին, եւ ներգաղթը հնարաւոր էր այլեւս, պէտք էր սպասել...: Եւ արդէն սպասելէն զատ ի՞նչ կարող էինք ընել, երբ մանաւանդ ցեղի մը ճակատագիրն էր որ կը հրամայէր...: 1915-ին, ամբողջ ցեղը, անապատներ քուած ու փնտցման ենթարկուած էր, մինչ Վասպուրականցիները՝ ոչ: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ աւելի էին անոնք միւսներէն: Որովհետեւ անոնք կոռւի՞ր զիտցան, որովհետեւ անոնք առնական կեցուածք մը ունենալու քաջութիւնը ունեցած էին... Ծիծաղելի պատրուակ... բայց չէ՞ որ անոնք ալ հայեր էին եւ ենթակայ հայու ճակատագրին: Ինչո՞ւ անոնք բացառութիւն պիտի կազմէին: Ի՞նչ յանդուրժեամբ անոնք Արաբիոյ անապատներուն պիտի չվճարէին դիակներու իրենց տուրքը...: Ու բախտը, հայուն այդ չար բախտը, իր մանուածապատ խաղերով, Վասպուրականցիներն ալ վերջ ի վերջոյ քչեց դէպի Արաբիոյ անապատները: Անոնք ալ իրենց հայրենիքէն մինչեւ Պաղտատի դռները, դիակներ ցանցնելէ զատ, նախ Պաղուպայի եւ ապա Նահր-էլ-Օմարի անապատներու աւազներուն կը յանձնէին հարիւրաւոր դիակներ...: Վասպուրականցիներն ալ հայեր էին, եւ չէին կարող բացառութիւն կազմել եւ փախչիլ հայու ճակատագրէն, անոնք ալ կարծես պարտաւոր էին Արաբիոյ անապատներուն մէջ անթաղ մնացած միւս նահանգներու հայերու ոսկորներուն խառնելու հետ իրենց ոսկորները: Նաւի կամրջակին վրայ, քանի մը կտոր փայտերէ եւ կանգուն մը

կտաւէ չինուած թիկնաթուռի մը մէջ նստած, հետաքրքրութեամբ կը դիտեմ Տիգրիսի երկու եզերքներու վրայ եւ մշտադաւար արմաւենիներու շուքին տակ նստած բազմադարեան Պաղատաւոր, որ կամայ կամայ կը հեռանայ, կ'ազատանայ, եւ վերջապէս կ'անհետի, դետին օձապոռոյտ դնացքին պատճառով:

Հոգեկան տարօրինակ տակնուվրայութեան մէջ եմ: Իմ հայրենիքիս լեռներէն ծնող Տիգրիսին տեսքը խանդարած է միտքս: Տիգրիսին վրայ եմ, բայց Արարիոյ մէջ: Արարիոյ երկնքին տակ: Որքան բախտաւոր եմ արարները, մեր լեռներէն ծնած այս բարիքը, իրենք կը վայելեն, ուրիշ բան է բախտաւոր ըլլալը... Այո՛, Արարները բախտաւոր են, իրենց ազգային դրօշակը կը ծածանի դարձեալ: Որքան ալ մանկական ու կաշկանդուած ըլլան իրենց այս անդրանիկ յայլերը, ստեղծեալ եւ այնպէս անոնք ոտքի վրայ են, ձեռքերն են բռնող մը կայ, ու բնական է թէ այս օրունակ կթոտուն քայլերուն պիտի յաջորդեն աւելի հաստատուն քայլեր: Կուգայ ժամանակ, եւ թերեւս ոչ չառ ուշ, երբ անոնք քալեն այս անգամ առանց ուրիշի օղնութեան, իրենց նախկին փառքը վերադառնա: Եւ այս բոլորը ոչ թէ միայն իրենց ընդունակութեան, այլ առաւելապէս իրենց ունեցած քարիւղին եւ աշխարհադրական դիրքին պատճառով: Քարիւղին հոտը իրեն քաշած է արդէն Գորտաւոր ձեռքեր, եւ արարները այդ ձեռքերուն շնորհիւ, պիտի յաջողին ոտքի կենալ եւ զօրանալ: Իսկ մեծնք, մեծ հայրենիքը... Մենք ոչ քարիւղ ունինք եւ ոչ ալ ոսկիի հանքեր: Իսկ առանց քաշողական զօրութեան ունեցող այս երկրորեակներուն, ո՞վ մեզի բարեկամական ձեռք պիտի երկարէ... աղքատին ու տկարին երեսը ո՞վ կը նայի... Իսկ, մինչ այդ, մենք պիտի շարունակենք անապատներու մէջ ցրուել մեր ոսկորները, բայց մինչեւ ե՞րբ...:

Գետնաւին վրայ ինձմէ զատ ուրիշ հայ մըն ալ կայ, պաղատացի երիտասարդ մը, մեծահարուստ կալուածատիրոջ մը զաւակը: Իմ ուղեկիցն է ան, կամ աւելի շիտակ՝ ես անոր ուղեկիցն եմ: Ինձմէ քիչ մը աւելի տարիքոտ է ան, միասին կը ճամբորդենք իր կարգադրութեան համաձայն, ինքն է որ կը հրամայէ, ու ես պարտաւոր եմ հնազանդիլ, մասնդի ան Պաղատաւոր հայոց ազգային իշխանութեան կողմի անդամներէն մին է, մինչ ես, այդ իշխանութեան կողմէ մատակարարուած սրբանոցի մը պարզ տեսուչը միայն: Ուղեկիցս իմ բաղկաթոռիս նման բաղկաթոռի մը մէջ նստած, ձեռքերը խեղճէն դիտուն տակը դրած, աչքերը անորոշութեան ուղղած, անշարժ, ու կարծես թէ անկենդան դիրք մը առած է, կ'երազէ... Հազիւ Լրեք ամիս կ'ըլլայ որ ան վերադարձած է երկարատեւ ճամբորդութենէ մը: Արդեօք տակաւին այդ ճամբորդութեան ընթացքին վայելած հաճելի ժամե-

րու վերջիւումներով է տարուած, թէ վերադարձէն յետոյ հանդիպած, կամ հանդիպելիք, անախորժութիւններն են որ դինք կ'դրադեցնեն, չեմ կարող ճշդել: Ամէն պարագային իր այդ յափշտակուած վիճակը, իր խառնուածքին անհամապատասխան էր:

Իմ ուղեկիցը, միջահասակէն քիչ մը ցած, առոյգ եւ կրակոտ բնուութեան տէր երիտասարդ մըն էր, դիւրահաղորդ եւ ընկերական: Իր վայելուչ արտաքինը բաւական էր հաստատելու, թէ նրբաճաշակ մտքը մըն էր ան: Իր վրայ տեսնուած միակ պակասութիւնը, իր լեզունն էր: Խեղճ տղան կակազ էր եւ վատ տեսակի կակազ: Երբ կը ջղախանար, խօսելու ընդունակութիւնը կը կորսնցնէր դրեթէ: Շատ կը մեղքնայի իրեն իր ունեցած այդ պակասութեանը համար: Բայց ի՞նչ օգուտ, բնութիւնը կարծես դիտակցաբար սանձ դրած էր անոր լեզուին, չափաւորութեան հրաւիրելու համար այդ արտակարգ եռանդով օժտուած ու ջղադրիւ մարդը: Երբ բարկանար, կարծես թէ աշխարհը կործանել կ'ուզէր: Չորս տարիներէ ի վեր կը ճանչնայի զինք, բայց այս անգամ ան արդէն բոլորովին տարբեր ու տարօրինակ մարդ մը կ'երեւէր իմ աչքերուն: Այն մտքը, որ տասը վայրկեանէն աւելի հանդարտ նստիլ չէր կրնար, այսօր ժամերով անշարժ ու անխօս կը կենար իր թիկնաթուռին մէջ: Ի՞նչ ունի այս մարդը, կը մտածէի ես, առանց իր մտածումները խանդարելու քաջութիւնն ունենալու: Եւ լիչեցի իր խօսքերը, երբ առաջարկեց նաւով ճամբորդել. Կ'ուզեմ որ ճամբորդութիւնը երկարի, հանգստութեամբ պէտք ունիմ: Եւ իրաւ այ երկաթուղիով մէկ գիշերուան ճամբորդութիւնը, դետանաւով չորս օրէն կատարելը, օդափոխութենէն զատ տարբեր նպատակի չէր կրնար ծառայել:

Գետնաւին միակ ճամբորդներն էինք մենք, թէեւ արդար ըլլալու համար պէտք է ըսել, որ նաւը ճամբորդատու չէր, այլ բննատար, եւ մեզի տեղ մը տուած էին պարզապէս իմ ուղեկցի դիմումին դահալում տալու համար, վասնդի ան Պաղատաւոր անդլիական շրջանակի մէջ յայն ծանօթութիւններ ունէր, իսկ նաւը անդլիական էր եւ տեղական իշխանութեան ենթակայ: Երկուքս ալ ունէինք մեր առանձին խցիկը, բայց այնքան փոքր եւ այնքան ցածրիկ էր այդ սենեակը, որ մարդ բանտարկեալի մը համբերութիւն ունենալու էր՝ արթուն ասուն հոն նստիլ կարենալու համար: Այդ պատճառով, մենք խցիկները կը քաշուէինք միայն այն ատեն, երբ այլեւս անկողին պիտի մտնէինք: Կարճ խօսքով, մենք ինչպէս ցորեկուան, նոյնպէս դիշերուան ժամերու մեծագոյն մասը նաւուն կամրջակին վրայ կ'անցընէինք, մեր թիկնաթուռներուն մէջ:

Օդափոխութեան համար կատարուած այս ճամբորդութիւնը,

դէթ ինծի համար հաճելի չանցաւ, ես զիս մինակ կ'զգայի, իսկ այդ միակեղծութիւնը ուղղակի անտանելի էր: Խցիկէն մինչեւ թիկնաթոռ հազիւ թէ քսան քայլի տարածութիւն մը կար, եւ այդքան կարճ ու սեղմ տարածութեան մէջ էր որ ես ստիպուած էի ամփոփուիլ: Նաւը փոքր էր եւ նաւաստիները փոքրաթիւ, ու կարծես թէ սակաւախօսութեան վարժուած, իսկ ուղեկիցս իր լուսթեամբը ուղղակի անհանդուրժելի դարձած էր: Միակ զբաղումը, որ ունէի այդ անտանելի դարձած միջավայրին մէջ, ժամերով ուղեկիցս դիտելն էր, ու այդ դիտելը բաւական կ'զբաղեցնէր զիս եւ ժամերը մոռցնել կուտար: Ան թիկնաթոռի մէջ երկարած, ձեռքերը գլխուն դրած, աչքերը երբեմն դոց եւ երբեմն բաց ու անորոշութեան ուղղած, անխօս ու անշարժ կը մնար իր տեղը: Երբեմն թեթեւ ժպիտ մը կ'երնար իր դէմքին վրայ, երբեմն ալ այդ կարծես անկենդան դէմքը կը դառնար դաժան ու խոժոռ: Երբեմն չրթները կ'սկսէին շարժիլ, թէեւ առանց ամենաթեթեւ ծպտուն մը իսկ հանելու, երբեմն ալ զայրացկոտ շարժումով մը, բուռնցքը ծունկին կը դարնէր ու ոտքի կը ցատկէր մէկու մը վրայ յարձակելու ձեռով: Եթէ ինձ նման ուրիշ մէկը հետեւէր այդ մարդու շարժումներուն, անկարելի էր որ չհամոզուէր թէ, խելքը կորսնցուցած դժբախտ մ'էն էր ան: Իմ ուղեկիցը, սակայն, խենթ չէր, բայց թէ ան կը տառապէր՝ կասկած չունէի անոր: Ան հաւանաբար կ'ապրէր իր անցեալ օրերու ապրումներով: Ո՞վ գիտէ ինչ հաճելի վայրկեաններու վերջնականներն էին որ իր դէմքին վրայ կը քաշէին այդ մեղկ ու անուշիկ ժպիտները: Ո՞վ գիտէ պատահած կամ թերեւս պատահելիք ինչ անախորժ դէպքերու շարաններն էին որ կ'անցնէին իր երեւակայութեան աչքերու առջեւէն, ու տխրութեան այդ ծանր քողով կը ծածկէին իր դէմքը: Ո՞վ գիտէ, ինչ անախորժ վիճաբանութիւններու հետապնդումներն էին, որ պատճառ կը դառնային այդ անդուստ կատարութիւններուն, որոնց ընթացքին, բուռնցքներով իր ծունկերը ծեծելէ վերջ, ոտքի կը ցատկէր հակառակորդի մը վրայ յարձակելու շարժումներով: Այո՛, իմ խեղճ ուղեկիցս կը տառապէր, ես չատ պարզ կը տեսնէի այդ ու կը մեղքնայի իրեն: Կ'ուզէի հեռացնել իրմէ այդ բոլոր մտքերը, կ'ուզէի զինք քաշել, դուրս հանել այդ անբնական վիճակէն, ստիպել որ մոռնայ անցեալը, չերեւակայէ ապագան, ապրի ներկայով միայն, բայց ի դուր: Ես այդ շնորհքը կամ այդ քաջութիւնը չունէի, ես էլ բաւականանայի դիտելով, ու մեղքնալով միայն, կարծես թէ դիտելէն ու մեղքնալէն դատ, տարբեր բանի անընդունակ էի:

Արշալոյս էր: Երկուքս ալ ժամանակէն առաջ, նաւուն կամրջակին վրայ էինք. արդէն, մեր թիկնաթոռներուն մէջ: Այնքան հաճելի

էր առաւօտեան այդ թարմութիւնը, որ մենք ի սրտէ կ'ուզէինք որ արեւածաղճ ուշանար: Բնութիւնը, սակայն, մեր փափաքներուն ենթարկուելու միտք չունէր: Լոյսը երթալով կը զօրանար, եւ վերջապէս արեւոյին հառադայթները, կարծես ի հեծուկս մեզի, մէկէն ի մէկ խուժեցին մեր վրայ, ու քիչ վերջ մենք ստիպուած էինք շուքի մասին մտածել: Ծոզենաւ այնքան դանդաղ կը յառաջանար, որ կ'ըսենս կեցած էր, եթէ գետի ընթացքը այդքան ուղղապարտ չըլլար, ոչ ալ պիտի դիտնայինք թէ կը ճամբորդենք: Կամաց կամաց տեսարանը կը փոխուի, դետին մէկ եզերքը դարձարուած է ստուերախիտ խորհրդապէս արմաւենիներու ընդարձակ պարտէզներով: Այնքան սիրուն էր տեսարանը եւ այնքան հրապուրիչ, որ ես չկրցայ զսպել զիս եւ ուղեկիցս դառնալով ձայնեցի, — նայէ, նայէ, ինչ հրաշալի տեսարան է այս: Ուղեկիցս վերջապէս հաճեցաւ բերանը բանալ ու ժպտերես պատասխանեց. — Ամառա՛ն է Ամառա՛ն, այս ջրջանի դրախտը, Սուրբ Գրգին մէջ նկարագրուած դրախտէն մնացած պատառիկ մըն է ան: Ապա ջրայնոտ շարժումով մը ոտքի ելաւ ու վազեց իր խցիկը, ուրկէ քիչ վերջ վերադարձաւ նկարելու փոքրիկ գործիքով մը եւ սկսաւ նկարել: Լա՛ւ որ միտքս ինկաւ, ըսաւ դո՛ւնակ շեշտով մը, այս լուսանկարները լաւ յիշատակ մը պիտի ըլլան ինծի համար, քանի որ տարիներ վերջ, ասոնք ինծի պիտի պատմեն այս օրերու մասին, ինծի յիշեցնել պիտի տան այս ճամբորդութիւնը, այս նաւը, այս թիկնաթոռը եւ այս թիկնաթոռի վրայ իմ անցուցած ժամերը: Աւելին կ'ուզե՞ս, ասոնք ինծի պիտի յիշեցնեն նաեւ ձեր ընկերակցութիւնը, ձեր կէս մը վախցած աչքերով ինծի դիտելը, այնպէս չէ՞, չիտակ չէ՞, չեղա՞ն վայրկեաններ ուր դուն կարծեցիր թէ ես խենթեցած եմ արդէն: Զեմ մեղադրեր քեզ այդպէս մտածելու համար, ուրիշ որեւէ մէկը, եթէ ձեր տեղն ըլլար, այլ կերպ պիտի չմտածէր, բայց հիմա կը տեսնես որ խոնթ չեմ, թէեւ ես ալ անկեղծ ըլլալու համար պէտք է խոստովանիմ թէ, մի քանի անգամ խենթութեան դռները ծեծեցի, բայց չբացին ու ստիպուեցայ ետ դառնալ: Ապա ախորժակով քահա՛մը բարձրացուց, ու գործիքը առած իր խուցը դնաց: Քանի մը վայրկեան վերջ, երբ գործիքը պահած կը վերադառնար, ան վերադառնալէ իր արտասովոր ըրնութիւնը, դարձաւ մտադրաղ էր կարծես. ան դարձեալ նախկին գլորքով թիկնաթոռին մէջ նստած, սկսաւ Ամառայի տեսարանը դիտել, կ'երեւի թէ ինքն ալ այդ օր այդ տեսարանէն շատ ազդուած էր, վառնդի ինքն իր հետ խօսելու ձեռով մը ըսաւ, «Հրեաներ պարապ տեղ չէ որ դրախտը Եփրատ եւ Տիգրիս գետերու մէջտեղ գետեղած են, այս անապատներու մէջ, այս տեսարանը, իրաւամբ դրախտ անունին արժանի է»:

Ամարայի գեղեցիկ տեսարանները անհետացած էին արդէն, գետին երկու եզերքներուն վրայ կը տարածուէին ընդարձակ ու ամայի տարածութիւններ, ուր աւաղէ կամ քաճաճ տատասկներէ զատ բան մը չէր տեսնուեր: Չորս կողմը լուռ էր, տխուր ու ամայի: Մեր նաւը այնքան դանդաղ կը շարժէր, որ կարծես թէ կեցած էր: Քանի մը անդիտակներէ զատ, որոնք ապահովաբար նստուն բարձրագոյն պաշտօնեաներն էին, նաւի մնացեալ բնակիչները հնդիկ նաւաստիներ էին, որոնք ցրուած էին հոս ու հն: Անոնցմէ ոմանք կը ծխէին, ոմանք կը մրափէին, եւ ոմանք կը խօսէին իրարու հետ: Տաղտկացուցիչ միօրինակութիւն մը կար մեր չորս կողմը՝ որ սրտնեղութիւն կը պատճառէր ինծի: Եւ այս տխուր տեսարանը դիտելով կ'սկսիմ խնդալ, եւ հետաքրքրականը այն է որ, ես կ'սկսիմ խնդալ մտովին, ապա քիչ մը աւելի բարձր, եւ այսպէս անդալաբար մտովին եղած խնդուք մը, քրքիչի մը կը վերածուի: Ուղեկիցս այդ տարօրինակ ու անտեղի քրքիչէն կ'երեւի թէ վախցած, ոտքի ցատկեց ու ինծի մօտեցաւ.

— Հէ՛, ի՞նչ կայ, ի՞նչ կ'ըլլաս:

— Ո՛չինչ, կը խնդամ միայն:

— Հարկաւ պատճառ մը եղաւ:

— Քու խելքիդ վրայ կը խնդամ:

— Իմ խելքի՞ս:

— Սյո՛:

— Ինչո՞ւ, իմ խելքս ի՞նչ ունի որ:

— Կազդուրուելու համար քու կարգադրած այս ճամբորդութիւնը իր նպատակին ծառայե՞ց:

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ եղաւ:

— Այս միօրինակութեան ազդած տաղաւ կը, մարդուս Գիդերը աւելի չուտ կը քայքայէ քան թէ կը կազդուրի, ի՞նչ շահեցանք այս ճամբորդութենէն:

Ուղեկիցս թեթեւ մը ժպտեցաւ, իր վախճաբարտած էր, ես խելքըս կորսնցուցած չէի, միայն թէ հաւանաբար ենթադրեց որ ես հանդըստութեան մասին դադափար չունեցող աբարած մըն եմ, եւ կամ լուսկեան եւ խաղաղութեան արժէքը չեմ գիտեր, վասնզի լուրջ ու խորհրդաւոր ձայնով մը ըսաւ.

— Իրաւունք ունիս, մարդոց ճաշակներն ու ըմբռնումները միատեսակ չեն կրնալ ըլլալ, բայց վստահ եղէ՛ք, որ ես շատ դո՛ւ մնացի այս ճամբորդութենէն, թէեւ կը ցաւիմ որ ձեզի ձանձրացնելու պատճառ դարձաւ: Հաւատացէ՛ք որ այդ պարագան հաշուի չէ առած, այլապէս այս սրտնեղութիւնը չէի տար քեզի: Ինչ եւս է, եղածը եղած է արդէն, ներողամիտ եղէ՛ք: Այս ըսելով, տխուր, ու կարծես յուսահատ մարդու մը շարժումներով իր տեղը վերադարձաւ:

Խնդալու եւ կատակելու այն ահամայ տրամադրութիւնը, որ քիչ տառաջ եկած էր վրաս, դարձեալ աներեւութացաւ: Ուղեկիցս լըջութիւնը, իր կէս մը վշտացած ձեւով խնդրած հերոդութիւնը, կարծես թէ ետ րկրին ինքզինքս՝ զոր կորսնցուցած էի, ու ես ամէցայ որ իմ այդ թեթեամտութեամբս, այն դադափարը կազմել տուած էի ուղեկիցս, որ ես զիմացիին հոգեկան դրութիւնը ըմբռնելու չսկի խելք չունիմ: Թիկնաթուր մէջ նստած, դարձեալ ուղեկիցս դէմքը դիտելով սկսայ զբաղուիլ: Ոչ մի նորութիւն, նոյն դէմքն էր, իր սովորական դարձած պարբերական թեթեւ փոփոխութիւններով: Հոն, այդ քիչ մը դալկացած դէմքին վրայ, երբեմն երբեմն տխրութիւն մը կ'իջնէր, ամպամած երկնքի մը նման, երբեմն մուգ ամպերու մէջէն սպրբող ալօտ ճառագայթի մը նման, մաղձոտ ժպիտ մը կ'երեւնար, ապա կամոց կամոց կը հալէր, տեղի տալով անբացատրելի տխրութեան մը: Այնքան ցաւալի էր իր այդ հոգեկան վիճակը, ու ես այնքան անզօր կ'զգայի զիս ուղեկիցս այդ տառապանքին առջեւ, որ ուրիշ միջոց չունենալով, անոնց ամենաթեթեւ աղմուկի, հաւանաբար միայն չրթնելու շարժելով, ես սկսայ մենախօսել. — «Խեղճ երիտասարդ, զխոնմ թէ կը տառապիս, թերեւս դործած ես սխալներ, որոնց վերջիչումները խղճի խայթ կը պատճառեն քեզի: Թերեւս անձաքձակ վայելքներուդ մէջ, չմտաբերեցիր այսօրուան զղջումի ճանրութիւնը, թերեւս կ'ախտոտաս կորսնցուցած ըլլալուդ համար բան մը, որու արժէքը չէիր գիտեր երբ ձեռքդ էր, թերեւս զղջացած ես չափազանց շատ ինքնավստահ ըլլալուդ համար, թերեւս կը զղջաս փճացուցած ըլլալուդ համար այն՝ ինչ որ քուդ չէր, թերեւս կը ցաւիս մարդոց վստահութիւնը շարաչար դործածելուդ համար: Ամէն պարագային, ինչ որ ալ ըլլան քու այդ դալկոտ ժպիտներուդ, քու մաշեցնող մտահոգութիւններուդ պատճառները, անօգուտ է այլեւս, որովհետեւ եթէ անոնք անցեալին վերաբերող խնդիրներուն համար են, աւելորդ է, անցեալը անցած է արդէն, իսկ եթէ ապագայի դալիքներուն համար են, կը սըլալիս եւ շատ կը սխալիս, ապագայի դալիքները դիմադրաւելու ձեւեր չեն անոնք: Ամէն պարագայի վստահ եմ որ քու այդ տառապանքներդ հիւանդոտ երեւակայութեան մը արդիւնքը չեն, այլ՝ լաւ չըմբռնուած ինքնավստահութեան մը, եւ թերեւս մեծամտութեան մը երեսէն դոյացած սխալներու հարազատ պարզեւր, եւ ճիշտ առար համար ալ, արդար է որ տառապիս, տառապելով դործած սխալներուդ արժանաւայել տուրքն է որ կը վճարես: Միայն մի՛ մոռնար, որ այս աշխարհիս վրայ, տառապանքին տեսակները բազմաթիւ են, ու դուն մինակ չես որ կը տառապիս, ու քու տառապանքդ եղածներուն մէկ տեսակն է միայն, եւ թերեւս ամենէն թեթեւը...»:

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ա Ց Ի Թ Ղ Թ Ա Կ Ի Ց Ը

1912 թվականի Մայիս ամիսն էր։ Անտիկալ լուր մը պատճառ պարձաւ, որ ես կարծեմ, թէ բախտը անսպասելիօրէն սկսած էր ինձ ժողովի։ Ես մէկ օրէն միւսը պիտի հարստանայի։ Թէեւ մէջտեղ տակաւին բաժն մը չկար, սակայն ես զիս հարուստի տեղ դնելով, սկսած էի որոնալ դանդաղ ծրագիրներ՝ որոնք բոլոր ալ առատ դրամէ հետ կապուած էին, եւ այս բոլոր իրարանցման պատճառը հետեւեալն էր։ Պալատի Հայոց Պատրիարքարանը, Ուլկիանիոյ Ճալա կղզիի Պաթարիա քաղաքին մէջ մեռած, վանեցի Գրիգոր Գարրիէլ Մէլիսանաճեան տունն ազդարարի մը ժառանգորդները կը փնտռէր, տալով նաեւ ժառանգորդներէն միոյն անունը, Իսկուհի Վարդանեան, ծնեալ Գարրիէլ Մէլիսանաճեան։ Փնտռուած ժառանգորդը մայրս էր, եւ ես անոր բախտաւոր դաւաճը։ Բնակւան է թէ այսպիսի լուր մը դադարի չէր կըրնար մնալ, ու ճանօթներ եւ բարեկամներ, իրենց կանխաճառ շնորհաւորութիւններով, արդէն սկսած էին զիս հարուստի տեղ դնել, շոյիլով անփորձ Երիտասարդի մը ինքնասիրութիւնը։

Նշանօթներու շնորհաւորութիւնները, իմ հարուստի հովեր տունը, բոլորովին անհիմն չէին։ Մօրմէս շատ էի լսած իր եղբոր մասին։ Ես արդէն 1893-ին, երկու առաքումներով, 150 տոնակալան ոսկի դրկած էր իր քրոջ, իսկ այդ թուականին, այդ դոմարը, մեր դաւաճութիւն համար, հսկայ անուանուելու չար մեծ էր։ Այս առաքումներէն վերջ, միայն 1906-ին նամակ մը եւս ստացուած էր, որու մէջ դրած էր թէ՝ ուսուցանողական պատերազմի ատեն, ուսները ընկղմած էին ճամնոսկան երկու առեւտրական նաւեր, որոնց մէջ ինք մեծաքանակ սղպեղ եւ թէյ ունէր շաւիռնի համար։ «Այս կորուստը դրեթէ իմ նիւթական կարողութիւնս փնայուց, բայց ինչ որ կը մնայ, կը բաւէ ձեզի՝ ձեր կեանքին մնացեալ մասը հանգիստ անցընելու, միայն թէ տեսնենք պիտի յաջողե՞մ ձեզի դրկել մեռնելէս առաջ։ Իմ առողջութիւնս լաւ չէ, եւ երկար կեանք մը ունենալու յոյս չունիմ»։ Այս էր եղած իր վերջին նամակի մօտաւոր բովանդակութիւնը, եւ հակառակ մօրս զրել տուած բաղմաթիւ նամակներուն, այլեւս պատասխան մը չէր ստացուած։ Երբ Պատրիարքարանի այս տեղեկութիւնը մեզի հա-

սաւ, իս ինծի հարուստ կարծեցի այլեւս, ու առանց երկար բարակ մտածելու, մօրեղբոր թողուցած ժառանգութիւնը անձամբ ստանալու որոշումը տուի։ Երիտասարդ էի եւ անգոյսայ եռանդով մը օժտուած։ Հակառակ որ ամուսնութեանս երկրորդ տարին դեռ նոր էր լըրացած, ո՛չ կնոջս, եւ ո՛չ ալ մօրս խնդրանքները յաջողեցան զիս ետ կեցնել որոշումէս։ Նոր երկիրներ տեսնելու մեծ փափաք ունէի, եւ սակայն աւելի գեղեցիկ պատեհութիւն կարելի չէր սպասել։ Իմ ճամբորդութեանս միակ արդեւոր զինուորական տարիք ունենալս էր, եւ չէի կարող անցադիր հանելու մասին մտածել։ Այս դժուարութիւնը դրեթէ յուսահատեցուցած էր զիս, երբ միտքս ինկաւ Գալիպոլի ճանապարհներէ Խանին մէջ իր համեստ խանութը ունեցող պարսիկ Հաճի Ապպասը, որ հակառակ իր համեստ վիճակին, պարսկական հիւպատոսի պաշտօնը կը կատարէր։ Եւ, առանց այլեւս ժամանակ կորսնցնելու, Հաճի Ապպասին ներկայացայ եւ ըսի թէ, ես Մալմաստ դաւաճի Հալթիւմի վիւղէն եմ, հայրս զիս փոքր հասակիս հոս բերած էր, իր մահու ընկնելէ վերջ հոս մնացած ու մեծցած էի, եւ խնդրեցի որ ինծի պարսկահայատակութեան անցադիր մը տայ, որ կարողանամ ճամբորդել։ Բարի պարսիկը նախ ուշադրութեամբ դիտեց զիս, ապա իր ճերմակ մօրուքը յոյնով ըսաւ. «Դուն Հալթիւմիցի չես, զինուորութենէ փախչիլ կ'ուզես, ճիշտ խօսէ»։ Եւ իր այս խօսքերը համեմեց խորհրդաւոր ժալիտով մը։ Հաճի Ապպաս իր ժալիտով եւ ուղղակի բուն խնդրոյն մօտենալով, իր միտքը պարզած էր արդէն, կ'ըմբար համաձայնութեան դաւ, ու մենք սկսանք սակարկութեան։ խորամանկ պարսիկը իր բաղմաթիւ հարցումներով արդէն հասկցած էր որ իր դիմացինը իւրաքանչիւր պատառ մը չէ, եւ սակայն կրցածին չար քաջքնց ու վերջապէս երկու մէջմիտի փոխարէն ինծի պարսկահայատակ ըրաւ ու անցադիրը ձեռքս տուաւ, պայմանաւ որ, մինչեւ ուստական սահմանադրութեան հասնելս, ոչ ոքի ցուցնեմ անցադիրս եւ ոչ ալ այդ մասին խօսք բանամ։ Բարեբախտաբար այդ տարիները ժառանգական պաշտօնական թուրքերը կատարութեանէն վաւերացնելու պէտք չկար, Հայոց Առաջնորդարանի գործն էր այդ, ու ես Առաջնորդարանէն օրինական ժառանգորդ լինելուս բոլոր պաշտօնական թուրքերը ստացայ ու ճամբայ կ'ալ զէպի Պոլիս։

Պոլիս երթալու համար ես ընտրած էի Երեւան, Թիֆլիս, Պաթում զի՞ծը՝ որ աւելի կարճ էր եւ աւելի դիւրին։ Կը մնար դիտնալ թէ Հաճի Ապպասի անցադիրը իր նպատակին պիտի ծառայէ՞ր։ Մինչեւ ուստական սահման անցնելը, ես ահ ու դողի մէջ էի, բայց երբ առանց յոյս-խակ ամենափոքր դժուարութեան սահմանը անցայ, իմ ողբերգութիւնս կրկնապատկուեցաւ։ Ո՞րքան երկիրներ, ո՞րքան նորութիւններ պիտի

տեսնենք այս ճամբորդութեամբս, կը մտածէի ևս ուրախութենէս ինքնիրմէս ելած: Եւ իրաւ ալ 14 ամիսներ տեւող այդ ճամբորդութեանս ընթացքին, ես ապրեցայ նորութիւններու մէջ, յաիշտակուեցայ անհնգմով: Իմ տեսած ճամբորդ երկիրները, անոնց բնակիչները, տարադէպերն ու դոյները, ապրելակերպն ու փոխադրութեան միջոցները, տեսարաններն ու բնակարանները, նոյնիսկ պատկերներն ծառերը ու ծաղիկները, ա'յնքան տարբեր էին, ա'յնքան հետաքրքիր, ու մեր ինդոն ու կրակի դաւառը այնքան յետամնաց կ'երեւար իմ աչքին, որ ես ամբողջապէս աւելած էի, կարծես թէ իրական կեանք մը չէր որ կ'ապրէի այլ երազային, մտացածին կեանք մը: Երկաթուղի, թրամվէյ, շոգենաւ, օթօ, շարժապատկեր, ելեկտրական լույս եւ դեռ հազար ու մի բաներ, որոնք ես առաջին անգամն էր որ կը տեսնէի եւ որոնք ինծի շուտեցուցած էին ուղղակի: Բայց այդ ընդհանուր շուարումի եւ հիացմունքի մէջ, ես ամենէն շատ տպաւորուեցայ Հնդկաստանի Մէյլան կղզիի Փօլօմպիւս քաղաքէն. հոն էր որ ստացայ իմ տպաւորութիւններուս ամենէն զօրաւորը:

Պոլիս հասնելէս վերջ, Հայոց Պատրիարքարանի միջոցով, հոլանտական հիւպատոսարանէն, իմ ժառանգութեանս վերաբերեալ թուղթերը վաւերացնել տալէս վերջ, երիտասարդներու յատուկ անփութութեամբ մը, ես ձաւայի ճամբան ձեռք առի, առանց այդ երկարատեւ ճամբորդութեան դժուարութիւնները հաշուի առնելու: Նոր երկիրներ եւ նորութիւններ տեսնելու օրհասար էի, եւ մտքիս մէջ, ատենցմէ դատ տարբեր մտածում չկար, ժառանգութիւն ստանալը պարզ պատրուակ մըն էր ինծի համար: Արդէն ութ օր էր որ Երկարտասի Մոէզդ քաղաքը նստած, Հնդկաստան մեկնող շոգենաւին կ'սպասէի: Այն պահուկը, ուր իջեւանած էի շոգենաւային ընկերութեան կարգադրութեամբ, Հրեայի մը կը պատկանէր. Այս անպիտան մարդը մոլեռանդ հրեայ մը ըլլալով, շաբաթ օրեր իր կնոջ հետ սենեակ քաշուած աղօթելով կ'անցնէին, պանդուկի մէջ շարժումը կը դադարէր կարծես, յաճախորդները շաբաթ օրեր կամ դուրս պէտք էր ճաշէին ու ընթրէին, եւ կամ դահանալու էին այն սեղանով, որ ուրախ երկուսեան պանդուկապետը շտկել կուտար, եւ որուն յաճախորդներ ճաշի եւ ընթրիքի ատեն մօտենալու էին քիչ մը բան ուտելու համար, եթէ կ'ուզէին: Ոչ մաքրութիւն կ'ըլլար այդ օրը, եւ ոչ ալ ծառայներ դործի կուգային: Հրեայ Զաքարիաս, այս էր մարդուն տեսնելը — իր մոլեռանդութեամբը, հանրածանօթ էր քաղաքին: Բայց ես հոն ինկած էի առանց ուզելու, թէեւ այդ ալ հետաքրքիր նորութիւն մը եղաւ ինծի համար, եւ ի՞նչ մեղքս պահեմ, նոյնիսկ բախտաւոր համարեցի զիս այդ մոլեռանդ հրեային պանդուկն իյնալուս հա-

մար: Մեր քաղաքին մէջ հրեաներ չկային, ու ես անուշով միայն կը ճանչնայի այդ ցեղը, այդ պատճառով ուրախ էի որ մօտէն եւ այն ալ մոլեռանդ հրեայ մը կը տեսնէի, եւ անոնց մասին ալ գոնէ քիչ մը գաղափար կը կազմէի: Զաքարիաս դաւակ ունէր Թէ ոչ՝ չեմ գիտեր, այր ու կին մըն էին անոնք, երկուքն ալ կարճ, գէրսակ, վաթսունի մօտիկ տարիքով, ամուսինը բերան բանալու տրամադիր չէր, մինչ կ'ընէր վառօթի տոպրակ մըն էր կարծես, իր ճաթած ձայնը ուղղակի զրուանք կը պատճառէր, չկար մարդ մը որ այդ ձայնը լսէր ու դէմքը չթթուցնէր: Իսկ ես այդ կանչվտոցէն ալ հաճոյք կ'ըզայի: Իրբ իր ձայնը կը լսէր, անմիջապէս տեղէս կը ցատկէի՝ մօտէն տեսնելու համար թէ ի՞նչ էր այդ կաշաղակին զայրանալուն պատճառը, ու շուրուակ ինքնիրենս կ'ըսէի, եթէ բոլոր հրեաներն ալ այս կնոջ պէս են, ոչ թէ մէկ, այլ քառասունեւմէկ Յիսուս ալ եթէ ասոնց ձեռքը անցնի, խաչուելէն չազատուիր: Այս պանդուկին մէջ ես ծանօթացայ քսան հինգէ երեսուն տարեկանի մօտիկ դերմանացի երիտասարդի մը, որ ինծի նման ախմայ ինկած էր այդ պանդուկը, եւ Հնդկաստան մեկնելիք շոգենաւի դալստեան կ'սպասէր: Այս երիտասարդը առաջին օրէն իսկ, տարօրինակ տպաւորութիւն մը թուեց վրաս, իր սրտես զիտողութիւնները, ուշադրութեամբ չորս կողմ քննելը, ամենափոքր բաներ արտակարգ ճշգրտութեամբ տեսնելը, հոտոր կը համեմատէին իր ընդհանուր առմամբ ապուշի տպաւորութիւն թողնող դրսերեւոյթին հետ: Հաջած էր խաքի հասարակ հագուստ մը, եւ շատ անխնամ արտաքին մը ունէր: Շատ քիչ անգամ սեղանատուն կերեւար, շատ անգամ կուգար խաշած գետնախնձոր մը ուտելու համար միայն, գրեթէ երկու օր անգամ մը ճաշին կը մասնակցէր. եւ այն ալ այնքան քիչ կ'ուտէր, որ կարծես թէ զբաղուելու համար եկած էր: Վերջապէս օր մը իրեն հարցուցի թէ ո՞ր կ'ուտէր կերակուր: Գերմանացին ծիծաղելով պատասխանեց, «Ես հարուստ չեմ որ կարողանամ պանդուկի ծախսէն դատ, դարսէն կերակուր ուտելու ծախսերուն ալ դիմանամ, ես օրական մի բանի նուշերով ալ կը բաւականանամ», ու գրպանէն քանի մը նուշեր հանելով ինծի ցոյց տուաւ: Բայց քանի որ դուն պանդուկին կը մճարես արդէն, ուտես կամ ոչ միեւնոյնն է, ինչո՞ւ ուրեմն կերակուրի չես դար: Իրաւունք ունիս, բայց եթէ պատահի որ գրպանս դրամ չունենամ, իսկ ստամոքսս վարժուած ըլլայ առատ կերակուր ստանալու, ի՞նչ պիտի ընեմ այն ատեն: Ուրեմն անօթութեան դիմա-նալու փորձե՞ր կ'ընէք: Ոչ թէ փորձեր կ'ընեմ, այլ կ'ուզեմ քիչ ուտելու վարժուել, ո՞վ գիտէ վաղը ի՞նչ կարող է պատահիլ: Ես այնքան տարօրինակ գտայ գերմանացիին մտածելակերպը, որ կէս մը խենթի տեղ զրի զինք: Այս մարդը իր գրպանին մէջ ունէր խոշոր տետրակ

մը, եւ յաճախ բաներ մը կը դրէր անոր մէջ: Օր մը, առանց մտածելու որ ըրածն անքաղաքավարութիւն է, հարցուցի թէ ի՞նչ կը դրէր այդ տեսրակին մէջ: Ան նախ քիչ մը մտածեց, ապա իր սենեակը դռնաց, սւրկէ գերմաներէն պատկերազարդ շարաթաթերթ մը առած եկաւ ու ինծի յաճեցաւ ըսաւ:

— Ես այս շարաթաթերթի թղթակիցն եմ, ինծի տուած են արեւելեան երկիրներու թղթակցի պաշտօնը: Թուրքիայէն բաւական տեղեկութիւններ գրեցի, հիմա Հնդկաստան կը մեկնիմ:

Ապա ինծի յանձնած թերթին մէջ ցոյց տուաւ մի քանի պատկերներ, որոնցմէ մին Պոլսոյ մզկիթներէն միոյն պատկերն էր, ինք կեցած էր մզկիթին դրան առաջ խումբ մը մուրացիաներէ շրջապատուած, որոնք բոլորն ալ ձեռքերնին իրեն երկարած էին, իսկ ինք դրամ կը բաժնէր անոնց, եւ որսէսդի յայտնի ըլլար թէ ի՞նչ էր իր բաժնածը, դրամը աշխարհի ձեռով մը բռնած էր, որ պատկերի մէջ որոշ կերպով կը տեսնուէր թէ դրամ էր իր բաժնածը Այնքան ողորմելի էր այդ մուրացիաներու տեսքը, ա՛յնքան արգասատելի անոնց դէմքերու արտայայտութիւնները, եւ այնպիսի հպարտ կեցուածք մը ունէր ինք անոնց մէջ, որ առջին իսկ ականարկով կը նշմարուէր թէ, գթասրտութենէ մղուած գործ մը չէր այդ առատաձեռնութիւնը: Ուրիշ յատկանշական պատկեր մըն ալ Դամասկոսի մէջ քառուածն էր, ուր փողոցի նշական պատկեր մըն ալ Դամասկոսի մէջ քառուածն էր, ուր փողոցի մը մէջ, ձեռքը կտոր մը միտ բռնած կեցած էր տասնի չափ շուներու մէջմտեղ, որոնք բոլորն ալ դունջերնին վեր ցցած, միտ կը նայէին յարձակելու պատրաստ վիճակի մը մէջ, մինչ հպարտութեամբ կը խնդար միտին տենչացող այդ անօթի շուներուն վրայ: Ուրիշ շատ մը պատկերներ ալ կային, բայց կ'երեւի թէ անոնցմէ չեմ տալու որոշած, որ յուշատետրիս մէջ արձանագրած չեմ: Ես այդ տարիներուն, թերթերու թղթակցներու կատարած դերի մասին կատարեալ դադարաւոր չունէի, ատոր համար ալ այդպիսիները կը բաւականանային ճամբորդողներու գրած նկարագրութիւնները կարդալով: Ձեզի, արեւելեցիներու համար, փողոցները թափառող շուներ տեսնելը սովորական է եւ նոյն իսկ բնական բան մըն է, մինչ Եւրոպայի նկար սովորական է եւ նոյն իսկ բնական բան մըն է, մինչ Եւրոպայի մէջ, դունջ փողոցները թափառող անտէր շուն մը չես կրնար տեսնել: Եթէ փողոցին մէջ շուն մը երեւի, իր տէրը անոր կ'ընկերանայ անպայման: Ես որ վարժուած էի փողոցները թափառող շուներու տեսքին,

ոչ ալ կարեւորութիւն տուի Եւրոպացիներու շուներու հանդէպ ունեցած այդ հոգածութեան, եւ ոչ ալ հոգա էր թէ, ի՞նչպէս Եւրոպայի բոլոր երկիրներու շուները իրենց տէրերն ունենալու էին անպայման:

Սուէդի միօրինակ կեանքը, պանդոկապետի կնոջ ճաթած ճայնը, արդէն սկսած էին զոռանք պատճառել, երբ վերջապէս երեկոյ մը լուր տուին. որ առաւօտ կանուխ Հնդկաստան մեկնող շոգենաւը կը հասնէր: Եւ մենք ժամը վեցին քարափը պատրաստ դտնուելու էինք նաւը մտնելու համար: Շոգենաւը միայն կէս ժամ պիտի սպասէր, եւ ընկերութիւնը պատասխանատու չէր եթէ մենք չոգենաւը կորսնցնէինք: Ուրախութենէս այդ գիշեր չկրցի քնանալ: Սուէդը թէեւ խնամքով պատրաստուած յատակադիմի մը վրայ շինուած, ուղիղ, խաչաձեւ, ու լայն փողոցներ ունեցող կոկիկ քաղաք մըն էր, բայց իր բնակիչները դրեթէ ամբողջութեամբ արաբներ ըլլալուն պատճառաւ, մեր երկրի թուրքերէն մեծ տարբերութիւն մը չունէին, դիւսաւոր տարբերութիւնը տարալն էր, այն ալ երկու օր վերջ արդէն հետաքրքրական ըլլալէ դադրած էր, այնպէս որ, երբ շոգենաւ մտաւ, կարծես թէ մեծ բեռ մը ուսէս վար ինկաւ: Սուէդի միօրինակ ու տաղտկալի կեանքը վերջ գտած էր այլեւս, ու նոր եւ հետաքրքրական կեանք մը պիտի ըսկրէր:

Բանի՞ օր էր որ կը ճամբորդէինք՝ չեմ յիշեր, առաւօտ մը, սովորականէն քիչ մը աւելի շուտ, սենեակէս դուրս ելայ: Օդը զով էր ու հաճելի: Արշալոյսին առաջին ճառագայթներուն հետ, ես շոգենաւին կամրջակին վրայ կեցած, սքանչացումով կը դիտէի բազմաթիւ փոքրիկ կղզեակներ, որոնք կարծես թէ թարմ կանաչներէ շինուած փունջիկներ ըլլային Հնդկաց Ովկիանոսի երեսին փռուած: Այնքան գեղեցիկ էին այդ կանաչութիւնները, եւ այնքան հրապուրիչ էր այդ տեսարանը. որ ես ինչդինքս մոռցած, ամբողջովին կ'անուամ էի բնութեան հրաշալիքներով: Այդ յափշտակուած վայրկեաններուն, յանկարծ ուշադրութիւնս դրաւեց հեռուէն նշմարող խոշոր տարածութիւն մը: Իմ դերմանացի ուղեկիցը, երեկոյեան խօսակցութեան պահուն, ինծի ըսած էր թէ, վաղ առաւօտ Սէյլան կղզին կը հասնինք, ուր շոգենաւը պիտի սպասէ քանի մը ժամ: Այլ կասկած չունէի, որ Ովկիանոսի անվերջանալի ալիքներուն մէջմտեղ հանդարտօրէն բազմած այդ հսկայ ցամաքամասը Սէյլան կղզին էր: Մեր շոգենաւը, կարծես ցամաքի տեսքէն ողեւորուած, կրցածին չափ կը սուրար, ու Սէյլան կղզին կամայ կամաց կը մեծնար: Առաւօտեան ժամը 9-նէր, երբ մեր շոգենաւը ցամաքէն հաղիւ հարիւր մեզը հեռաւորութեան վրայ կեցաւ, եւ սանդուխը վար իջեցուց: Բազմաթիւ մակոյկներ շրջապատեցին մեր շոգենաւը ուրկէ բաւական ճամբորդներ վար իջան ու լեցուեցան նա-

ւակները: Շոգենաւը այդ օրը ամբողջ հոն պիտի կենար եւ ճամբայ պիտի ելլէր երեկոյեան ժամը 20-ին: Օգտուելով այդ առիթէն, գերմանացի ուղեկցիւհ հետ մակոյկ մը նետուեցանք քաղաքը պատելու մտադրութեամբ, առանց սակայն մտքէս անցնելու թէ, այս երկարատեւ ճամբորդութեանս ընթացքին, ամենափորձաւոր տպաւորութիւնը այդ քաղաքէն պիտի ստանայի, (այդ քաղաքէն պիտի ըլլար), ուր թեթեւ շարժումներով մեզ տարաւ հնդիկ մակոյկավարի թեթեւ ու սիրուն մակոյկը:

Երբ մակոյկէն դուրս ելանք, առաջին անգամ մեր ուշադրութիւնը գրաւեց ծովափէն հազիւ հարիւր մեդր ներս գտնուող, Անգլիոյ Վիթթորիա թագուհիին մարմարեայ խոշոր արձանը, որ կը ներկայացընէր թագուհիին արքայական զգեստներով, թագը գլխին, մականը ձեռքին, զահաւորակին վրայ նստած: Ան հպարտ նայուածքով մը կը դիտէր իր առջեւ տարածուող ովկիանոսը, եւ կարծես ըսել կուզէր, «իմա ես դուն, եւ իմա պիտի ըլլաս յաւիտեան»: Գերմանացի թղթակիցը ասելով առ ականարկ մը նետեց այդ արձանին վրայ, ակռաներու արանքէն իր լեզուով բաներ մը մրմռաց, ապա ինծի դառնալով ըսաւ. «Նայէ այս արձանին հպարտ նայուածքին, կարծես թէ ովկիանոսի ալիքներուն հրամայել կուզէ, առանց սակայն մտքէն անցնելու, թէ օր մը այդ ալիքներուն խորը պիտի գտնէ իր գերեզմանը»: Ես ո'չ ըմբռնեցի եւ ոչ ալ անդրադարձայ գերմանացի թղթակցին այդ ատելավառ արտայայտութեան, բայց երբ 1914-ի պատերազմը պայթեցաւ, յիշեցի զինք, եւ նոր ըմբռնեցի իր խօսքերուն ծանրութիւնը:

Հազիւ թէ քանի մը քայլ առած էինք, երբ մեզի գիմաւորեց մօտաւորապէս յիսուն տարեկան, կարճահասակ ու նիհար հնդիկ մը, մէկը սյն րազմաթիւ ուղեցոյցներէն, որոնք ճովափ կը լեցուին անօթի դայերու նման, քանի մը զբօսաշրջիկներ բռնելու եւ զանոնք կողոպտելու մտադրութեամբ: Մեր շոգենաւէն իջած զբօսաշրջիկները, զանազան խումբերու բաժնուած, ուղեցոյցներու առաջնորդութեամբ քաղաք մտան, մենք երկուքս ալ բաժին ինկանք այդ ծերուկին: Մեր ուղեցոյցը շատ սահուն կերպով կը խօսէր անգլերէն եւ ֆրանսերէն լեզուները: Գերմանացի թղթակիցը ֆրանսերէն լաւ կը խօսէր, իսկ ես ալ այդ լեզուով կապերսս ջուրէն կը հանէի: Ուղեցոյցը նախ մեզի պանդոկ մը առաջնորդեց, հրաւիրելով որ պանդոկի ճաշարահին մէջ նախ Մէյլանի համբաւաւոր թէյին համը տեսնենք, քիչ մը հանգստանանք. ապա մեզի պիտի պատցնէր քաղաքին տեսնելու արժանի տեղերը: Ես կը գարմանայի, թէ, երբ մենք հանգստանալու կարիք չենք ըզգար, ինչո՞ւ այդ մարդը կ'ուզէր որ մենք անպայման հանգստանանք: Երբ հնդիկը ներս գնաց թէյ ապսպրելու, գերմանացին իմ ան-

փորձութիւնս հասկնալով, նախ քիչ մը խնդաց, ապա բացատրեց. «Ուղեցոյցները, ըսաւ ան, պարտաւոր են իրենց ծառայած պանդոկներուն շահու աղբիւրներ գտնել, որոնցմէ մին է զբօսաշրջիկներուն թէյ հրամցնելը»: Մենք մէյլ մէկ բաժակ թէյ խմեցինք, վճարեցինք ինչ որ պահանջեցին ու դուրս ելանք: Հազիւ թէ ապատուած էինք այդ բռնի թէյարբուքէն, երբ մեր առաջնորդ հնդիկը հարցուց, թէ ի՞նչպէս գտանք թէյին համը: Հրաշալի էր, պատասխանեցի ես, թէ եւ թէյը խմելու ատեն ո'չ թէյին ուշադրութիւն տուած էի, եւ ո'չ ալ անոր համին, իմ միտքս ու աչքերս ամբողջապէս նորութիւններ տեսնելով էին զբաղուած: Այս պանդոկը, աւելցուց ուղեցոյցը հնդիկը, ոչ միայն Մէյլանի ամենաբնակիչ թէյը կը հրամցնէ իր յաճախորդներուն, այլ նաեւ խոհանոց մը ունի, որ արքայավայել կարելի է անուանել, երբ կէսօրուան ճաշը ընելու ըլլաք, պիտի համոզուիք որ ըսածս չափազանցութիւն չէ, մեր խոհարարը ամբողջ քաղաքին մէջ հաւասարող մը չունի: Ալ հասկցանք որ մարդը թէյէն դատ, կ'ուզէր որ կէսօրուան ճաշն ալ իր պանդոկին մէջ կատարէինք:

«Թէ եւ հոս զբօսաշրջիկներու համար տեսնելու արժանի շատ մը տեղեր կան, բայց կը խորհիմ թէ, իմ յարգելի պարոնները պիտի նախընտրեն առաջին առթիւ Պուտտայի համբաւաւոր տաճարը տեսնել, այնպէս չէ՞», հարցուց մեր ուղեցոյցը ձեռքեքումներով, որուն ես վարժուած չըլլալուս, նողկանք կ'զգայի. «Այո՛», պատասխանեց գերմանացին չոր ձայնով մը, ինձմէ աւելի շատ նեղացած այդ ծեփեքումներէն: Տաճարը բաւական հեռու է, անշուշտ իմ յարգելի պարոններս պիտի չուզէին այս տաք օդին ոտքով կտրել այդքան երկար ճանապարհ մը, պէտք է կառք մը առնել այնպէս չէ՞: «Այո», պատասխանեց պերմանացին: Ուրեմն կը հաճի՞ք քանի մը քայլ եւս առնել մինչեւ կառքերու հրապարակը: Մենք լուռ ու անձայն կը հետեւէինք հընդիկ ուղեցոյցին, զարմանալով քաղաքին պողոտաները զարդարող ծառերուն վրայ: Որոնց անթիւ անհամար ծաղիկներու անուշահոտութիւնը ամբողջ փողոցները հոտաւէտ բուրաստաններու վերածած էին: Հազիւ թէ երկու անկիւն դարձած էինք, երբ ինքզինքնիս գտանք փողոցի հրապարակի մը առջեւ, ուր յիսունէ աւելի մերկ մարդիկ, կարճ վարտիկի նման լաթով մը միայն առջեւին ծածկած, բարձր անկիւներով, մէկ ձիով քաշուող կառքերու նմանող սայլերու քով կեցած կ'ըսուէին: Կառքերուն եւ իրենց տէրերուն դատաւորութեամբ կենալը, հաճելի տեսարան մըն էր ինծի համար: Ես ենթադրեցի որ անոնք ապրանք փոխադրելու սահմանուած կառքեր էին ու ինքնիրենս ըսել, այս երկիրներու բեռնակրութիւնն անգամ զարգացած է: անոնք փոխանակ մեր երկիրներուն բեռնակիրներուն նման ապրանքները չալակով փոխադրե-

լու, ձեռնակառքերով կը վտխադրեն, ինչ որ աւելի հանգստանալէտ ձեռն
մըն է, ու կը հիաճայի այդ կառքերու գեղեցկութեան, եւ մաքրութեան
վրայ: Մինչ ես անոնց յառաջդիմութեան եւ մեր յետամնացութեան
մասին կը մտածէի, տեսայ որ մեր հնգիկ ուղնդոցը, ձեռքով նշան
ըրաւ այդ կառապաններէն միոյն, կառապանը անմիջապէս իր կառքը
բռնած թեթեւ ոտով մեղի մօտեցաւ, ու մինչեւ գետին մէջը
ծռեց, ապա բռնադրօսիկ ժպիտով մը սկսաւ մեղի նայիլ: Ի՞նչ է այս,
հարցուցի եւ ուղեցոյցին դառնալով: Կառք է. հրամմեցէք, ելէք նստ-
տէք: Ի՞նչ կ'ըսես, մարդ Աստուծոյ, խենթեցա՞ր: Ինչո՞ւ, պարոն,
դուք չըսի՞ք թէ կառքով կ'ուզէք պտտիլ: Այո, ըսինք, բայց այս ի՞նչ
կառք է: Հնդիկը նոր հասկցաւ մեր դարմանքին պատճառը, ու բարե-
կամական մեղմ ժպիտով մը պատասխանեց. Սէյլանի մէջ ամենէն շատ
գործածակտն կառքն է այս, եւ շատ աժան է, այս կողմի կլիմային
ամէն ձի չդիմանար, իրայն Սիամի փոքր ձիերը կը դիմանան, այդ
պատճառաւ ձիով կառքերը քիչ են եւ շատ սուղ, ձիով քաշուած կառք
մը հինգ անգամ աւելի սուղ է մարդով քաշուած կառքէ մը: Ես դարհու-
րած էի ուղղակի, այս ի՞նչ տեսակ յառաջդիմութիւն է, մարդիկ հոս
ձիու աստիճանի իջած են, մարդկային չէ կառքի մը մէջ նստիլ, երբ
մարդ մըն է որ պիտի քաշէ ձիու նման, վերջապէս մարդը մարդ է, իսկ
ձին ալ՝ ձի. այսպէս կը մենախօսէի ես, առանց սակայն անդրադառ-
նալու, որ մեր բռնակիրները ըրածը, այս կառք քաշող հնգիկներու
ըրածէն աւելի մարդկային բան մը չէր, բայց որովհետեւ ասիկա նո-
ւութիւն մըն էր, ու ես ապրանք ու մարդ մը փոխադրելու մէջ խոշոր
տարբերութիւն մը կը տեսնէի, այդ պատճառաւ չէի կարող հաշտը-
ւիլ այն մտքին հետ թէ, մարդ մը այսպէս բացէ ի բաց ձիու աստիճա-
նին կարող էր իջնել: Ու կասկածոտ աչքերով վերմանացիին նայեցայ:
Գերմանացին դիւ հասկցաւ, ու անմիջապէս պատասխանեց, ես մար-
դէ մը քաշուող կառքի մէջ չեմ նստիր, անխղճութիւն է այս, դուն
ի՞նչ կ'ըսես: Ես ալ չեմ նստիր: Գերմանացին կարծես թէ դո՛ւ մնաց իմ
պատասխանէն, ան ուղեցոյցին դառնալով, չոր, բայց հպարտ շէտով
մը ըսաւ, մենք անգլիացիներ չենք, մենք մարդիկ ձիու տեղ գործա-
ծելու. չափ անխիղճ չենք, մեզի ձիաքարչ կառք մը կանչէ, թող սուղ
ըլլայ: Ապա դրպանէն քանի մը կտոր մանրուք դրամ հանեց, մեր առ-
ջեւ կեցող կառապանին ձեռքը դրաւ, ու ձեռքով նշան ըրաւ որ հե-
ռանայ:

մը չէի հասկնար, թէ եւ ինծի աշխարհս կուգար թէ կը հայհոյէր։ Վերջապէս չկարողանալով այլեւս ինքզինքը դապել, ինծի դարձաւ ու Փր-բանսերէնով ըսաւ. «Ես կ'ատեմ անդլիացիներէն, անոնք ամբողջ աշխարհի մարդիկը ձերեռու եւ էջերու աստիճանին իջեցուցած են, որ պէտքի անոնք աշխատին ու իրենք հանգիստ ապրին, կարծես թէ աշխարհիս բարիքները ստեղծուած միմիայն իրենց համար, ուրիշներ ապրելու, հանգիստ օրեր վայելելու իրաւունք չունին, բայց արդէն չափը անցուցին, աշխարհը միշտ աշխարհս անդլիացիներու հրամանին ենթարկուելու ստիպուած չէ, եւ ոչ ալ անոնք թող կարծեն թէ իրենք ծնած են հրամայելու համար միայն»։ Գերման թղթակցին անդլիացիներու հանդէպ նշանցած այդ ատելութեան իսկական իմաստը ես չէի ըմբռնիր, ինծի համար Գերմանացին ու Անգլիացին նոյն վայրենի եւ անյաղ գայլերն էին, մէկը միւսէն աւելի վատ։ Եթէ երկուքն ալ մէկէն ի մէկ, (եւ մէկ ժամուան մէջ), դադրէին դոյռութիւն ունենալէ, ես ամենավտար չափով մը խիստ պիտի չցաւէի, այդ պատճառով ալ, ո'չ պէտք եղած արժէքը տուի գերմանացիի գայրոյթին, եւ ո'չ ալ տրամադիր էի իմ համակրութիւնը կամ հակակրութիւնը յայտնելու։ Գերմանացին, սակայն, դժգոհ իմ այդ անտարբերութենէն, ջղայնոտ շարժումով մը ինծի դարձաւ ու հարցուց. Դուք հայերդ եւրոպական աղ-դերէն ո՞ր մէկը կը սիրէք։ Թէ հայերը ո՞ր մէկ ազգին նախապատուութիւն կուտան՝ չեմ գիտեր, իմ մասիս, ես ոչ մէկը կը սիրեմ, բոլորն ալ կրնան հանգիստ սրտով մէջտեղէն վերցուիլ. ես կաթիլ մը ար-ցունք չունիմ անոնցմէ եւ ոչ մէկուն համար։ Գերմանացին նախ տարօրինակ դատւ իմ այդ պատասխանը, լայն լայն բացուած աչքերով զիս դիտեց, ապա կարծես ըսածէս բան մը չհասկցած՝ «Ըսել է թէ դուք ամբողջ աշխարհի կործանումը կ'ուզէք», հարցուց ան ապուշ կրտ-րած։ Ամբողջ աշխարհի կործանումը՝ ո'չ, ատով մենք ալ գոյութիւն ունենալէ պիտի դադրինք, ատոր մէջ ի՞նչ չահ կարող ենք ունենալ։ Ուրեմն ամբողջ աշխարհը կործանի ու միայն հայե՞ր մնան։ Այդ ալ ոչ, միայն հայերը ի՞նչ պիտի ընեն այս հսկայ երկրագունդին վրայ, տաղակալի եւ տնհաճոյ պիտի ըլլար այդ։ Ուրեմն ի՞նչ է ձեր ուզա-ծը, ո՞ր աղերքը կ'ուզէք որ ապրին։ Նախ յոյնակի լեզուով մի խօսիք, որովհետեւ ես չառ չառ կարող եմ իմ կարծիքս յայտնել, ամ-բողջ հայ աղբին բերանը չեմ, եւ չեմ ալ կրնար ըլլալ։ Գերմանացիի բարձրագոյն արտայայտութիւններ էին, ինք տրամադիր էր ինծի ժամերով խօսեցնել տայ, իսկ ես կը ջղայնանայի որ այնքան նորութիւններով ըզ-բագուելու եւ հիանալու, պարապ խօսքերու ետեւէ ըլլալ կ'ուզէր։ Մինչ այս, մեր ուղեցոյց հնդիկը ձիաքաշ կառք մը բերաւ, ու յար-

գանձով խնդրեց որ կառք բարձրանանք: Երբ մենք կառքին մէջ տեղաւորուելէ վերջ, հրաւիրեցինք զինք որ ինքն ալ բարձրանայ, հնդիկը մինչեւ դատին խոնարհելով չնորհակալութիւն յայտնեց, բարձրացաւ կառապանին քով ուր եւ նստաւ: Այն ատեն դերմանացին ինծի բացատրեց թէ, մենք ճերմակներ էինք, սահիպներ, այսինքն՝ տէրեր, մինչ հնդիկը՝ ծառայ: Ծառայ մը իրաւունք չունէր Սահիպի մը հետ քով քովի կառք նստելու, եթէ կառապանին քով նստիլ թոյլատրուէր, այդ ալ ինքնին մեծ պատիւ մըն էր: Մենք կառքին մէջ տեղաւորուելէ յետոյ, ուղեցոյց հնդիկի ցուցմունքներու վրայ, կառքը սկսաւ շարժուիլ: Ես այրեցեալ դատի տակ ինկող այդ կղզիի բնական գեղեցկութիւններէն եւ մանաւանդ ճոխ բուսականութենէն զինովցած, ափի բերան չորս կողմս կը դիտէի: Ինչ որ կը տեսնէի, ինծի համար նորութիւններ էին ու դրաւիչ, քաղաքը հնդկական թաղամասերու եւ անգլիական գեղակերտ շէնքերով զարդարուած փողոցներու խառնարան մըն էր՝ ծառադարձ ու լայն պողոտաներով այնքան գեղեցիկ էր այդ տեսարանը, այնքան շատ նորութիւններ կային, որ ես ժամանակ չէի ունենար ամէն բան ուզածիս չափ երկար դիտելու: Մեր չորս կողմէն համաշափ քայլերով կը վազէին մարդաքաշ կառքեր, որոնց մէջ ընդհանրապէս մէկ մարդ նստած կ'ըլլար, թէեւ երկու մարդ ալ, մէկ մարդ, քաշուած կառքի մը մէջ նստած տեսանք: Ամբողջապէս մերկ, միայն առջեւին անձեռոցի պէս լաթ մը փաթթած, նիհար ու կարճահասակ մարդիկ էին, մեծ մասամբ չինացիներ: Անոնք ամբողջապէս քրտինքով ծածկուած, շնչասպառ կը վազէին մեր աջէն ու ձախէն, լաւ մարդուած եւ համաշափ քայլերով: Երբեմն կարճ դադար մը կուտային շունչ առնելու համար, ապա նորէն կը շարունակէին վազել: Անոնք հաւանաբար կը դործածէին նաեւ տեսակ մը իւղ, իրենց մարմինը արեգական ճառագայթներէն պաշտպանելու համար, որովհետեւ քրտինքները դիւրութեամբ վար կը սահէին եւ մորթերնին կը փայլէր: Զգացում ունեցող մարդ մը, առանց ընդվզելու չէր կարող դիտել այդ ողորմելի տեսարանը, մանաւանդ երբ կը կենային շունչ առնելու, մինչ կառքի մէջ նստողը, կամ թերթ կը կարդար, կամ հանդարտ կը ծխէր, մարդիկ հոս որոշապէս ձիու աստիճանին իջած էին եւ այն ալ հասարակ ապրուստի մը համար: Գերմանացին, սրու հոգեկան դրութիւնը այդ վայրկեաններուն իմինէս բոլորովին տարբեր էր, կարծես թէ շնչառութեան հանած աղմուկը, արդէն սկսած էր զիս ջլայնացնել, երբ ան մէկէն ի մէկ թեւէս քաշեց ու ըսաւ. «Հարցումիս պատասխան չտուիր տակաւին»: — «Ի՞նչ հարցում»: — «Դուք հայերդ եւրոպական ազգերէն ո՞ր մէկը աւելի շատ կը սիրէք»: —

«Բայց, պարոն, հիմա եւրոպական ազգերով զբաղուելու ատենը չէ, եւրոպան այս վայրկեանիս մեղմէ շատ հեռու է, մենք հիմա Սէյլան կղզիի Քօլօմպիա քաղաքը կը գտնուինք, եւ անոր տեսնելու արժանի վայրերուն այցելութեան կ'երթանք, եթէ այստեղի մասին ըսելիք մը ունիս ըսէ»: — «Տեսարանները աչքերովդ տես, ու լեզուովդ ալ ինծի պատասխանէ. դուք, հայերդ, եւրոպական ո՞ր ազգը աւելի կը սիրէք»: — «Եւ ոչ մէկը», — պատասխանեցի ես ջլայնացած: «Բայց անկարելի է որ ամբողջ եւրոպայի մէջ չգտնուի ազգ մը, որուն դուք հայերդ համակրիք»: — «Բոլորն ալ գետնի տակ անցնին», ըսի ես հայերդ ջլայնացած: Այս վերջին պատասխանս ուսմբի մը նման պայթեւելի ջլայնացած: Այն ջլայնացած թեւէս բռնեց, ուժով մը ցնցեց, ու կատաղութենէն դողդողացող ձայնով մը ըսաւ. «Պարոն, զիտէ՞ք որ ձեր այդ խօսքով ինծի ծանր վիրաւորանք մը հասցուցիք»: — «Քեզի՞, ինչո՞ւ», — ըսի ես դարմացած: «Ես եւրոպացի մըն եմ, երբ դուք բոլոր եւրոպացիները գետնի տակ կը դնէք, ես ալ անոնց մէջն եմ»: — «Դուք ոչ, դուք բացառութիւն կը կազմէք, դուք գետնի երես մնացէ՛ք որ միտսին ճամբորդներ», ըսի ես կատակի տալով: «Բայց ձեր խօսքերը կատակի խօսքեր չէին, դուք իրաւունք չունիք անպատուելու ամբողջ եւրոպան, որու մէջն է նաեւ իմ հայրենիքս, իմ ազգս, մեծն Գերմանիան»: — «Նաեւ մեծն Անգլիան, այնպէս չէ՞», — պատասխանեցի ես շեշտակի իր աչքերուն մէջ նայելով: «Անգլիան մեծ ազգերէն միւն է, խօսք չունիմ, բայց ոչ ամենամեծը, ամենամեծը Գերմանիան է»: — «Ի՞նչ, Գերմանիան», ըսի ես հեղնական ոճով մը, «կարծեմ թէ չէք անգիտանար, որ անգլիական կայսրութեան վրայ արեւը մայր չի մտնիր, իսկ դուք գերմանացիներդ նոյն բանը կարող էք ըսել»: — «Ծուտով ասկէ աւելին ալ պիտի ըսենք»: — «Կրնայ ըլլալ, տշխարհիս մէջ անկարելի բան չկայ»: — «Կրնայ ըլլալ՝ ո՛չ, ա՛յդպէս է, գերմանացիները պարապ խօսք չեն խօսիր, մի՛ մոռնար որ Անգլիան ծերացած է արդէն, մինչ Գերմանիան՝ երիտասարդ է, ուշիմ ու զօրաւոր»: — «Այնչափ զօրաւոր, որ անգլիացիի մէկ մազին իսկ չի կրնար դպչիլ»: Գերմանացին դարձեալ կրակ դարձաւ, ու զայրացկոտ աչքերով ինծի նայելով ըսաւ. «Դուք կը ծաղրէք գերմանացիները առանց զանոնք պէտք եղածին պէս ճանչնալու, առանց անոր ոյժի մասին ամենափոքր գաղափար ունենալու, մենք ոչ միայն անգլիացիներն ալ մոռնին դպչելէն չենք վախնար, այլ անոր բոլոր ակռաները պիտի քաշենք երբ ժամանակը գայ, եւ դուն պիտի տեսնես այդ, դուք հայերդ գերմանացիները տակաւին չէք ճանչնար»: — «Մենք հայերս, կը սխալիս, մենք գերմանացիները շատ լաւ կը ճանչնանք, 1878-էն ի վեր կը ճանչնանք, եւ բնաւ չենք մոռնար գերմանացիներու մեղի ը-

դարձած էր, ուրիշներ չէին մօտենար անոր, գեղեցիկապիսի հաւանա-
կան անախորժութիւններէ: Արտերը շատ էին եւ մէկգմէկու նեղացը-
նելու պէտք չկար: Անգիր ու կամաւոր օրէնք մը դարձած էր, ու որ
առաջին անգամ արտ մը մտնէր, մանաւանդ եթէ փոքր էր ան, իրեն
կ'ըլլար այլեւս, ինքն էր որ նախ իրեն պէտք եղած ցորենը պիտի հա-
նէր այդ արտէն, ապա եթէ լքէր, ուրիշներ կարող էին օգտուիլ: Մեր
դրամած արտը փոքր էր, եւ գրեթէ մենք կէսը հնձած եւ կէսը փճա-
ցուցած էինք, երբ օրին մէկը մեզի մօտեցաւ մարդ մը իր կնոջ եւ
մանկահասակ աղջկան մը հետ: Մարդը հազիւ 50-ի կը մօտենար,
բայց արդէն ժամանակէն առաջ ծերացած մարդու մը տալաւորութիւ-
նը կը թողուր, ահա վախճելով մօտեցաւ եւ խնդրեց որ թոյլ տանք ի-
րեն որ մեր արտէն քիչ մը ցորեն հանէ: «Եղբայր, ուր որ դացի չեն
թողուր որ արտ մտնեմ, ապիկա մերն է, ասիկա մեզի չի բաւեր կ'ը-
սեն, հապա ես ի՞նչ ընեմ, անօթի՞ մեռնիմ»: Մարդուն տեսքը ողոր-
մելի էր, ու իր յուսահատութիւնը սրտածմիրիկ: Տարիքը առած ու
անդէն մարդ մը, բնական է թէ չպիտի կրնար վիճիլ երիտասարդ ու
զինուած մարդ: Գ հետ, բոռնք այդ կիսավայրենի կեանքին մէջ, այն-
քան կոշտացած էին, որ բնաւ չպիտի քաշուէին դէնքի դիմել, զիրենք
անհանգստացնող մէկը պատժելու համար: Անունը ի՞նչ է բարեկամ,
հարցուցի եւ իրականապէս ցաւելով իր վիճակին վրայ: Թաղէոս,
պատասխանեց մարդը մինչեւ անկանջները կարծրելով: Թաղէոս չըսես
մէկ անգամէն, վրայ տուաւ եղբայրս ուրախ քրքիչով մը: Ես սկսայ
ուշադրութեամբ զիտել ամօթէն ինքզինք կոտորեցած այդ խեղճ
մարդը. եւ շեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ, զինք արժանի տեսայ Թաղէոս ա-
նունին, ասով մէկտեղ, ըսի, կարող էք արտը մտնել եւ ուղածնուդ
չափ քաղել: Խեղճ ընտանիքը այնքան դո՛ւ մնաց մեր այս ձրի առա-
տածեռնութենէն, որ երբ բաւական հասկես հաւաքած էին արդէն,
նստան մեր տաղաւարէն քիչ մը անդին, եւ այլեւս մեզմէ չբաժնուե-
ցան: Մենք օգնեցինք իրենց համար ալ տաղաւար մը շինելու դոր-
ծին, եւ այնուհետեւ դարձանք բարի դրացիներ:

Թաղէոս նապոլեմով վանի Հնդաստան դիւղէն էր, իր հայրը քա-
ղաք փոխադրուած էր երբ Թաղէոս հազիւ երեք տարու կար, ան
թէեւ քաղաք մեծցած, բայց քաղաքացի չէր կրցած ըլլալ, աւելի շատ
իր վրայ գիւղացիութիւն կար քան թէ քաղաքացիութիւն: Բարի էր
ան եւ պատրաստակամ, երախտագիտական զգացումը մանաւանդ,
շատ զօրաւոր էր իր մէջ: Մեր իրեն ըրած ձրի բարիքը, այնքան խո-
շոր կ'իրենար իր աչքին, որ ան ամէն միջոց ի պորձ կը դնէր ցուցնե-
լու թէ մեր ըրած բարիքը չէր մոռցած: Թաղէոս, իր հաւաքած հաս-
կերը մեղ նման ծնծելով ցորեն հանած էր արդէն, կը մնար ալիւրի վե-

րածել դայն: Օր մը տեսանք որ Թաղէոս խոշոր քսակ մը ցորեն շալ-
կած սկսաւ քալել: Մենք նախ ձայն չհանեցինք, բայց նկատեցինք որ
այդ ծանրութիւնը դրեթէ իր ոյժէն վեր էր, եւ թէ ան մինչեւ ջրաղաց
հասնիլը, որ կէս ժամէն աւելի պիտի տեւէր, ջարդ ու փշուր պիտի
ըլլար, ուստի մեղքնալով ետեւէն կանչեցի, «Թաղէոս ախպար, ո՞ւր
կ'երթաս:

— Ցորեն աղալու կ'երթամ:

— Ջրաղացը շատ հեռու է եւ դուն այլ բեռովդ մէկ ժամէն չես
հասնիր հոն:

— Ի՞նչ ընեմ, անօթութիւնը մարդուս ամէն նեղութիւնները մոռ-
ցնել կուտայ:

— Կեցիր Թաղէոս ախպար, ու ձեռքով ցուցնելով, — մեր ան սեւ
ձին բեր, ցոռեններդ անոր բարցիր ու ջրաղաց տար, ասով մէկ ան-
գամէն կ'աղատուիս ցորեն աղալու մտահոգութենէն:

Թաղէոսը ետ եկաւ, բեռը գետին դրաւ ու վրան նստաւ, ճակատէն
աղբիւրի նման քրտինքներ կը հոսէին եւ շատ յոգնած կ'երեւար, թէեւ
ան հազիւ տասը քայլ առած էր այդ բեռով:

— Ի՞նչ ունիս Թաղէոս ախպար, չըլլա՞յ թէ հիւանդ ես:

— Ձէ՛, — պատասխանեց Թաղէոս թեթեւ ժպիտով մը, — հիւանդ չեմ,
բայց երբ ինծի յսիք ետ եկուր, մեր ձին առ ու ձիով տար, կոնակիս
բեռը ինծի ուշաքան ծանր եկաւ, որ հազիւ կարողացայ ետ դառնալ,
եթէ դուր ձայն չհանէիք, ես այս ցորենը ջրաղացը կը տանէի, ալիւր
կ'ընէի ու կը դասնայի, եւ այսքան չէի յոգներ, հիմա չեմ գիտեր թէ
ի՞նչ եղաւ ինծի, այս բեռը այնքան ծանր է, որ կարծես թէ երկաթ
ըլլայ եւ ոչ թէ ցորեն:

Թաղէոսին բրտինքը ինծի այնքան աղեց, որ այս անգամ ես դա-
ցի ձին բերելու: Երբ ձիուն բեռը պատրաստ էր, Թաղէոս ձիուն սան-
ձէն բռնած ձիաւ քալել, բայց այս անգամ այնպիսի թեթեւ եւ ուրախ
քայլերով, որ քիչ առաջուան յոգնութեան հետքն անգամ չէր տես-
նուեր: Իսկ երեկոյեան երբ վերադարձաւ ալիւրին հետ, այնքան ու-
րախ էր, այնքան դո՛ւ, որ կարծես թէ զինք աշխարհի թաղաւոր կար-
դած էին:

Մեր ըրած այս թեթեւ օժանդակութիւնը, այնքան խորունկ տր-
պատուութիւն թողուցած էր այդ խեղճ մարդուն վրայ, որ ան այլեւս
իր կնոջ եւ աղջկան հետ, ինքզինքնին մեր տրամադրութեան տակ
դրին, ու կը ջանային ամէն գործերը իրենք յսել ծառաներու նման:
«Դուք ձեր ձեռքէն եկածը ըրիք, մենք ալ մեր ձեռքէն եկածը պէտք է
ընենք, թէեւ մենք ինչ որ ալ ընենք, ձեր ըրածը չենք կրնար փոխա-
րինել»: Այս էր այդ խեղճ ընտանիքի պատասխանը, ամէն անգամ

երբ մենք զեռնել կուտայինք թէ, իրենց ըրածը չափազանցութիւն էր, թէ իրենք մեր ծառաները չէին, թէ մեր գործերը մենք ալ կարող էինք ընել, ինչպէս որ ըրած էինք իրենց հանդիպելէն առաջ:

Թաղէոս ախպար, ամէն առաւօտ արշալոյսին, զիրք մը ձեռքը բռնած, ցորենի արտը կը մտնար ու կ'աներեւութանար, կէս ժամ վերջ, նոյն գիրքը ձեռքին դուրս կուգար ու իր տաղաւարը կը մտնար, նոյնը կ'ընէր նաեւ երեկոնները, մութը կոխելէն վերջ: Առաւօտ մը երբ ան արտէն դուրս կ'ելլէր, դիմաւորեցի զինք եւ խնդրեցի որ թոյլ տայ տեսնեմ իր ձեռքի գիրքը: Թաղէոս կարծես թէ շատ չսիրեց, նախ քիչ մը շոշաբած կեցաւ, ապա մախմախելով ըսաւ. «Պարոն դուք երեւտասարկ էք ու դպրոցական, կրնայ ըլլալ որ դուք հաւատքի մասին դադարաւոր չունիք, բայց ես հին գլուխ մարդ եմ, առանց աղօթքի չեմ կրնար մնալ, այս գիրքը Սաղմոս է, ամէն առաւօտ հետս կը տանիմ. քիչ մը կը կարդամ, կ'աղօթեմ ու ետ կուգամ:

— Բայց դուն զիշերներն ալ կ'երթաս, մութին ինչպէ՞ս կը կարդաս:

— Գիշերները գիրքը հետս կը տանիմ թէեւ, բայց գոց գիտցածնէրս կ'ըսեմ, միայն թէ աղօթելու ատեն, Սաղմոսը միշտ հետս պէտք է ըլլայ:

— Ըսել է թէ դուն Սաղմոսէն բաւական մաս մը գոց դիտես:

— Գիտեմ, այնքան կարդացած եմ որ առանց նեղութեան գոց ըրած եմ:

Մեր այս խօսակցութեան ատեն երեք զխաղաղներ մօտեցան մեզի ու բարեկեցին եւ առանց մեր հաւանութիւնը առնելու պէտք տեսնելու, կեցան մեզ քով: «Գիտե՞ս պարոն, չարունակեց իր խօսքը Թաղէոս ախպար, Սաղմոսը շատ լաւ աղօթագիրք է, արդէն երկու նշանաւոր աղօթագիրքեր կան, որոնք մարդս փորձանքներէ կ'ազատեն, Նարեկ եւ Սաղմոս. Նարեկ չունիմ, բայց Սաղմոսը միշտ գրաւանս է:

— Երկու գիրքերէն ո՞րն է աւելի զօրաւոր, հարցուցի ես չարամտութեամբ:

— Նարեկը, Նարեկի նման աղօթագիրք աշխարհիս մէջ չկայ, բայց քանի որ Նարեկ չունիմ, Սաղմոսով կ'աղօթեմ, ով որ Սաղմոս ունի իր գրաւանը, ամէն տեսակ փորձանքներէ կ'ազատուի:

— Իսկ եթէ Նարեկ մը ունենայ, հարցուցի ես դարձեալ չարամտութեամբ:

— Եթէ գրաւանդ Նարեկ մը ունենաս, կարող ես նոյնիսկ կրակի մէջէն անցնել, մէկ մազդ անգամ չի խանձիր, ես Նարեկի սուրբ գութեանը մեռնիմ, Նարեկը ուրիշ է:

Մեզի մօտեցող մարդոցմէ մին, այնքան հեւտորոնեցաւ Նարեկ եւ

Սաղմոս անուններէն, որ խնդրեց Թաղէոսէն տեսնել անոր Սաղմոսը: Թաղէոս Սաղմոսը մարդուն տալէ վերջ, ետէր դարձաւ ու բարձր ձայնով մը պոռաց. «Աղջիկ Ծուշիկ, չայ դիւր, Գէջիմը (1) փոէ ծառին տակ, մենք կուգանք»: Ապա բոլորս ալ հրաշքեց մէկական բաժակ թէյ խմելու, ու մենք ընդամէնը հինգ մարդ, սկսանք հանդարտ քայլերով երթալ դէպի այն ծառը, որու շուքին տակ Ծուշիկը սկսած էր տարածել ջէջիմը:

Ծուշիկը Թաղէոսի միակ զաւակն էր, այնքան տղեղ էր այդ դժբախտ տղջիկը, որ առանց չափազանցութեան կարելի էր դայն տղեղութեան զուլի վերծոցը համարել, ես ի սրտէ կը ցաւէի Թաղէոսին երբ անոր տղջիկն կը նայէի, մէկ հատիկ զաւակ եւ այսքան տղեղ, Աստուած իմ ի՞նչ պիտի ընէ այս մարդը այս տղեղ տղջիկը, ո՞վ աւոր ձեռքը պիտի խնդրէ: Ծուշիկը սակայն, հակառակ իր տղեղ դէմքին, բարի էր եւ աշխատասէր, երբ մենք մատնանշուած ծառին տակ հասանք, Ծուշիկ իր հօր հրահանգին համաձայն, կանաչ կարմիր քառակուսիներով դարձաւորուն ջէջիմը փռած էր արդէն, որու մէջտեղը կը տեսնուէր խոշոր աման մը դեղին ֆիշիլ (2), եւ պարսկներու այնքան սիրած թէյի փոքրիկ բաժակներ: Ի միջի այլոց ըսեմ որ, մեր ժողովուրդը թէյ շատ կը գործածէր, իսկ այդ փախուստի եւ կոխնեբու ատեն, չաքարի չգոյութիւնը պատճառ դարձած էր, որ չաքարի տեղ չամիչ գործածենք, այսինքն չամիչը բերաննիս կը դնէինք ու կ'սկսէինք ծամել, ապա թէյը ումպ առ ումպ կը խմէինք վրան, իսկ պարսկական այդ փոքրիկ բաժակներով թէյ խմելն ալ ուրիշ հաճոյք մը ունէր, ու շատ անգամ 8-էն 12 բաժակ թէյ կը խմէինք ամէն մէկս, առանց զղաղու. Այն օրերուն գետին նստելը այնքան բնական բան մը դարձած էր, որ մեղմէ եւ ոչ մէկու մտքէն կ'անցնէր նստելէ առաջ բան մը փռել գետին. այդ օր Թաղէոս ախպար ջէջիմ փռել տալով, մասնաւոր պատիւ մը կ'ընէր մեզի, կարծես թէ լռելեայն կ'ըսէր՝ «Իմ տունս հիւր եկած էք, ու ես ձեզ պատուելու պարտաւոր եմ»: Երբ մենք ջէջիմին մօտեցանք, մեր խումբէն մէկը, Ալիւրցի Պետրոս, ջէջիմին նայելով ըսաւ. «Թաղէոս ախպար, մեզք չէ՞ այս գեղեցիկ ջէջիմը այս հողերու մէջ փռել տուիր, մենք գետին ալ կը նստէինք»: «Ջէջիմը ձեզի դուրպան էլնի, ըսաւ Թաղէոս գոհունակ շեշտով մը, ու մենք նստեցանք շրջանակ մը կազմելով քիչ միշի պնակին ու թէյի բաժակներուն շուրջ: Մինչեւ թէյին պատրաստութիւնը, որ բաւական երկար տեւեց, մեր խօսակցութեան նիւթը Սաղմոսի եւ Նարեկի շուրջ

(1) Գէջիմ, բուրդէ բելերով հիւսուած անկողնոյ ծածկոց:

(2) Փիշիլ, առանց կուտի չամիչ:

1918 Օդոստոս 7-ի արշալոյսը նոր էր բացուած, երբ 25 խաչոր բեռնատար ինքնաշարժներ, կարծես դիմամբ, մեծ աղմուկով, եկան ու մեր բանակատեղիին դիմացը կեցան: Ժողովուրդը իրար անցաւ,

[illegible]

ուրիս ծայրին»։ Իմ այս անվախ պատասխանը, եւ տուած բացատրութիւնս, կ'երեւել թէ փոխեցին տեսուչի տրամադրութիւնը, ան խնդալու յայտնի տրամադրութիւն մը ցոյց տուաւ, բայց յաջողեցաւ ինքզինքը դապել, ու այս անգամ կեղծ բարկութիւն ձեւացնելով ըսաւ. «Եթէ անօրինակաւ սրբ մը չըլլայիր, այսօր իսկ քեզի դպրոցէն կը վաճառէի։ Այս անգամ կը ներեմ, բայց ուրիշ անգամ չլսեմ որ ուսուցիչներուդ հետ ալդպէս անկրթութեամբ կը վարուիս, եւ իբրեւ պատիժ կ'էսօրուայ կերակուրէն զրկուած ես, եւ ամբողջ օր դասարանին մէջ ոտքի պիտի կենաս, առանց դրօսանքներուն մասնակցելու»։ Տեսուչին տուած պատիժը թեթեւ էր, եւ շատ աւելին կ'սպասէի։ Կ'էսօրուայ կերակուրէն զրկուելու հոգս անգամ չէր, որովհետեւ միայն կերակուրէն պիտի զրկուէի, իսկ հացը ընկերներս կը հայթայթէին ու անօթի չէի մնար։ Մեր մէջ օրէնքի կարգ անցած էր, երբ մեզմէ մէկը պատժուէր ու կերակուրէն զրկուէր, միւսները պարտաւոր էին ճաշի ատեն հաց դռնի ալ եւ պատժուած ընկերոջ տանիլ, ու այս անգործ օրէնքը, ամենայն ճշդապահութեամբ կը դործադրուէր, որովհետեւ բոլորն ալ շահ ունէին անոր ճշդիւ դործադրութեան մէջ։ Հացէ զրկուելը, այնքան սովորական բան էր, որ աշակերտ մը չկար որ այդ պատիժէն դերձ մնար, ասկէ դատ կար նաեւ աշակերտներու եւ ուսուցիչներու մէջ դոյութիւն ունեցող պայքարը, աշակերտները պարտաւոր էին իրարու օգնել, չեղողացնելու կամ մեղմելու համար ուսուցիչներու տուած պատիժները։

Այդ օրուան միջադէպը սակայն, խոշոր հետք մը թողուց իր ետեւ. հայդուկ բառը դպրոցի մէջ տարածուեցաւ, բոլոր աշակերտները սկսան ինծի հայդուկ կանչել ու ծաղրել։ Սկիզբի օրերուն սաստիկ կը ջղայնանայի, երբեմն մէկու եւ երբեմն միւսի հետ կը կռուէի, բայց օգուտ չունեցաւ, հայդուկ անունը այնպէս մը փակաւ ինծի, որ այնուհետեւ ինչ ալ որ ըրի անկէ չազատուեցայ, նոյնիսկ ուսուցիչները սկսան ինծի հայդուկ կանչել, ժամանակ մը վերջ արդէն այնքան հասարակ դարձաւ, որ կարծես թէ իմ անունս հայդուկ եղած ըլլար։

Արդէն տարի մըն էր որ ես իմ իսկական անունս կորսնցուցած էի, եւ բոլորն ալ ինծի հայդուկ կը կանչէին, երբ ուրիշ միջադէպ մը եկաւ այդ անունը աւելի հաստատելու։ Վարազայ վանքը, Վասպուրականի յեղափոխականներու կարեւոր կայարաններէն մէկն էր, հոն կուգային բոլոր այն խումբերը, որոնք լեռ պիտի երթային նշանաձգութեան փորձեր կատարելու համար, իսկ այդ փորձերը ընդհանրապէս կը կատարուէին Նոյեմբերէն մինչեւ փետրուարի վերջը, երբ Վարազայ լեռը ձիւնով ծածկուած կ'ըլլար, եւ հետեւաբար ամայի։ Այդ ամիսներուն հայդուկներու խումբեր վանքէն անպակաս կ'ըլլային, իսկ մեզի

համար պիտուած ֆէտայիներ տեսնել, ամենամեծ հաճոյքն էր։ Մենք սակայն այնտեղ չունէինք ֆէտայի մը տեսնել, հասկնալու համար թէ վանքը, կամ լեռը ֆէտայիներ կ'ա՞ն թէ ոչ, կը բաւէր որ մենք Նորայրը տեսնէինք, կամ չտեսնէինք։ Եթէ Նորայրը վանքին մէջ, դործի վրայ եղող մարդու մը պէս, վեր վար կ'երթար կուգար լուրջ դէմք մը առած, նշան էր թէ վանքին մէջ յեղափոխականներ կային, իսկ եթէ Նորայրը չուրիացած էր ու մէջտեղ չէր երեւնար, ըսել է թէ լեռը յեղափոխականներ կային, ու Նորայրը անոնց հաց տարած էր։ Իսկ եթէ Նորայրը ձեռքերը ետեւը դրած, հանդարտ կը քայլէր ասդին անդին, ըսել էր թէ ոչ վանքին մէջ եւ ոչ ալ լեռը յեղափոխականներ կային։ Նորայրը հեզի համար այդ դադախներու բանալին էր։ Ո՞վ էր Նորայրը։

Նորայրը վարազայ ժառանգաւորաց վարժարանի սաներէն մին եղած էր, հաղիւ երկու տարի ուսած, յօդացաւ կամ անոր նմանող հիւանդութիւն մը կ'ունենայ, եւ խեղճի մարմինը կ'այլանդակուի, մէջքը կը ծռի եւ այլեւս չի շտկուիր, վիզը կը կարծրանայ եւ այլեւս որ մէկ կամ երկու էջեր բեռցուցած, լեռ կ'երթար յեղափոխականներուն կերակուր տանելու։ Ան գրեթէ ամէն օր անձանօթ դիւղացիներու ալցելութիւններ կ'ընդունէր, անոնցմէ կ'ստանար փոքրիկ երկրորդ տոկոսներ, ու կը յանձնէր իր գրածները։ Ան տեղեակ էր յեղափոխական տղաներ, ու կը յանձնէր իր գրածները։ Ան տեղեակ էր յեղափոխական խումբերու բոլոր շարժումներուն, գիտէր թէ ո՞ր գիշերը լեռը խումբ խումբերու բոլոր շարժումներուն, գիտէր թէ ո՞ր գիշերը վանք պիտի էջնէին։ Ինքն էր որ գիշերները ժամերով վանքին դռն ետեւ կը կենար որպէսզի խումբը դալուն ըր ժամերով վանքին դռն դնէր, ինքն էր որ հայդուկներ պէս դուրս բանար եւ ներս առնէր զանոնք, ինքն էր որ հայդուկներուն պիտի առաջնորդէր իր պատրաստած տաք սենեակը, ուր պատրուէր պիտի առաջնորդէր իր պատրաստած ֆէտայիները։ Ան բաստի տաք թէյով պիտի կաղդուրէր ցրտահար ֆէտայիները։ Ան միշտ իր տրամադրութեան տակ ունէր բաւական քանակութեամբ շաքար, թէյ եւ թէյի բաժակներ այդ նպատակի համար։ Սիրուած էր բոլոր յեղափոխականներէն եւ վանքին միաբաններէն, բարի էր եւ պատրաստակամ։ Այդ հիւանդկախ եւ այլանդակուած մարմնով մարդը, առողջ մարդէ մը աւելի դնահատելի ծառայութիւն կը մատուցանէր յեղափոխութեան իր այդ անձնուէր դործունէութեամբ։

ህ. ር. ጸ. ት. ሆ ህ. ን. በ. ት. ካ. ት. ን. ህ. ን. ፀ. ፔ. ሳ. ር.

Յերշտուծիւնը գեղեցիկ յատկութիւն մըն է, որմէ զուրկ եմ ես
 դժբախտաբար, եւ այդ պակասութեանս վրայ շատ կը ցաւիմ: Ման-
 կութեան եւ պատանեկութեան շրջանները, որոնք մարդկային կեանքի
 ամենագեղեցիկ շրջաններն են, եւ վերջիշեւու արժանի շատ բաներ
 կ'ունենան, եւ դժբախտաբար այդ շրջաններէն շատ քիչ բաներ կը յի-
 շեմ: Այսու հանդերձ, 1905-ի դպրոցական կեանքիս հետ կապ ունե-
 ցող չորս անձեր կը յիշեմ, որոնք մինչեւ այսօր ալ, կարծես թէ աչքե-
 րուս առջեւ են, ու ինծի հետ կը խօսին: Ասոնցմէ առաջինին անունն
 էր Համբարձում, որուն մենք ՔԱՉԱԼ, ՀԱՄՐՈ կը կոչէինք ամբողջովին
 ճաղատ բլլալուն համար, 55-էն 60-ի մօտիկ մարդ մըն էր ան, ամու-
 րի եւ անտէր, ստանձնած էր մեր որբանոցի գիշերապահի պաշտօնը:
 Երկրորդը կը կոչուէր Մուրատ, որուն մենք էր կոչէինք ԹԹՈՒԻ ԿԱ-
 ՐԱՍ, իր արտաուոց աւ խոշոր փորին համար: Այս մարդուն պաշտօնն
 էր վանքէն քաղաք ու քաղաքէն վանք էջերով փոխադրութիւններ կա-
 տարել, տարուան վեց ամիսները ան գրեթէ ամէն օր վանքէն պանիր
 կը փոխադրէր քաղաք, եւ փոխադարձաբար քաղաքէն կը բերէր վան-
 քին պէտք եղածները: 40-45 տարեկան, դանդաղաշարժ եւ ծոյլ մարդ
 մըն էր ան, օրուան որ ժամուն որ իրեն հանդիպէիր, բերանը կը շար-
 ժէր, այդ պատճառաւ «յաւիտենական անօթի» անունն ալ կուտայինք
 անոր: Երրորդը կը կոչուէր Նորայր, որուն մենք ՄԵՂԱՊԱՐՏ ՆՈ-
 ՐԱՅՐ կը կանչէինք: Մէջքը հիւանդութեան մը հետեւանքով ծռած,
 վիզը կարծրացած ու աջ եւ ձախ շարժելու անկարող, 30-35-նոց դժ-
 բախտ մըն էր ան, իր պաշտօնն էր վանք կամ վարադայ լեռը եկող յե-
 ղափոխականներուն ծառայել: Իսկ չորրորդէն անունն էր Մանուկ,
 մեր որբանոցի խոհարարն էր ան, աշծի Մանուկը, որուն մենք ՊԵՏ-
 ՐՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ անունը տուած էինք: Եթէ ես այս չորս մարդիկը
 այսօրուան նման կը յիշեմ, պատճառը այն է, որ անոնք մեր պատանե-
 կութեան շրջանի չարածճիւղութիւններու ղոհերն էին, ամէն օր կը տես-
 նէինք ու կը նեղացնէինք զիրենք, ուսուցիչներէն աւելի անոնցմով կ'ըզ-
 րաղէինք: Այսօր, երբ հին յիշատակներով տարուելու տրամադրու-
 թիւն մը եկաւ վրաս, ուղեցի ընթերցողներուն ծանօթացնել վարադայ
 վանոց մեր որբանոցի ԱՇԾԻ ՄԱՆՈՒԿԸ:

ան կը զարնէր, թէեւ այնպիսի ձեւով մը, որ հարուածը պարապի երթար, ան միայն մեղի վախցնել կ'ուզէր։ Մենք գիտէինք որ ան օղի շատ կը խմէր, եւ այնքան ուսումնասիրած էինք զինքը, որ գիտէինք թէ խմած է թէ ոչ, ու այդ մենք կը հասկնայինք անոր քիթին նայելով, եթէ աչճի Մանուկին քիթը կարմրած էր, ըսել էր թէ ան խմած էր եւ երբ քիթը կարմիր էր, անոր հետ խօսիլ չէր դար, այդ ժամերուն ան կը նմանէր վառօդով լեցուն տակառի մը, որ ամենաթեթեւ կայծէ մը կը բռնկէր, ու կը պայթէր։ Այնքան հասարակ դարձած էր մեղի Մանուկ աղան ճանչնալու այդ ձեւը, որ երբ կատակելու համար իրեն մօտենայինք, նախ քեթը կը լրտեսէինք, եթէ կարմրած էր, կամաց մը ետ կը դարնայինք, ու իրարու կ'ըսէինք. աչճի Մանուկին քիթը կարմրած է, անոր հետ կատակել կարելի չէ։ Թէ ինչո՞ւ աչճի Մանուկը այդքան սիրահար եղած էր օղիին, եւ կամ. ինչո՞ւ խմելէն վերջ այդքան կը փոխուէր ու դիւրաբօրբօք կ'ըլլար, չեմ գիտեր, հաւանաբար ան իր ցաւերը մոռնալու համար կը խմէր, եւ երբ հին օրերը կը մտաբերէր, կը դառնար մաքրդատեաց ու կռուազան։

1905-ին մինք 95 աշակերտներ էինք եւ աշճի Մանուկը, մեր միակ խոհարարը, օգնական չունէր։ Մի քանի անգամ իրեն օգնական տուած էին, բայց ան մէկ շաբաթէն աւելի չէր կրցած ապրիլ այդ մարդուն հետ։ «Ես իշու կտորներու հետ սիրտ հասցնելու փոխարէն, քիչ մը աւելի կ'աշխատիմ, գոնէ թէ աւելի արագ գործ կը տեսնուի, եւ թէ ըրածս դիտեմ», այս էր պատասխանը, երբ իրեն կը հարցնէին թէ, ինչո՞ւ օգնական չես ուզեր ունենալ։ Որքանոցին խոհանոցը, մեր դաւառի տուններուն մէջ դտնուած խոհանոցներուն պէս էր, այսինքն սենեակ մը, որուն մէջտեղը, գետինը թաղուած թոնիր մը կար, ուր կը վառէին փայտ ու փթիր։ Աշճի Մանուկն ալ, ճիշտ ու ճիշտ վանի կիներուին նման, թոնիրին քովը նստած, կը հսկէր անոր լաւ վառուեալուն, եւ իր ձեռքի երկար անթրոցով, շարունակ կը խոռնէր կամ կը գասաւորէր թոնիրին մէջ վառուող փայտերն ու փթիւրները, մինչ խոչոր կաթսայ մը կերակուր, թոնիրին վրայ կ'եռար ու կ'եփէր։ Կերակուրի պատրաստութեան բոլոր աշխատանքները ինք կ'ընէր, լուռ ու անձայն, առանց գանգատելու, առանց տրտնջալու. ճաշերու ժամանակն ալ, ինքն էր որ շերտիւր ձեռքին կը կենար կաթսային գլուխը, եւ իր ձեռքով կը լեցնէր բոլորին պնակները, այլքան վարժ էր ան, եւ այնքան արդարադատ, որ աշակերտներէն եւ ոչ մէկը կրնար գանգատել, թէ իր միտի բաժինը քիչ էր, կամ իր պնակը միւսէն աւելի պակաս լեցուած էր։ Կերակուրը բաժնելէն վերջ, ան կը լուար ու կը մաքրէր կաթսան ու իր միւս գործիքները, կ'աւելէր ու կը մաքրէր խոհանոցը, ապա դուռը բանալիով կը գորցէր ու կ'երթար իր սենեակը։ Կէսօրուան

Ճաշէն վերջ, քիչ մը կը լինանար, իսկ երեկոները, ընդհանրապէս, օդի ըմպելիով թեանը կ'ապաւինէր:

Թիթոնի կաշատը, Մուրասը, որ ծովյ ու դանդաղաչարժ մարդ մըն էր, օլտունելով աչծի Մանուկի սպառած օղին եւ ծխախոտը քաղաքէն բերելու հանդամանքէն, տեսակ մը տղորուկի դեր կը կատարէր։ Ան շարունակ ծխախոտի պարսպ տուիր ձեռքին, Աչծի Մանուկին կը ներկայանար, եւ աներես մութացկանի մը նման կը խնդրէր, որ քիչ մը թիւթիւն լեցնէ հոն։ Աչծի Մանուկ, երբեմն կատակելով, երբեմն բարկանալով եւ երբեմն ալ հայհոյելով կը լեցնէր անոր ծխատուփը, սակայն երբեմն ալ կը պատահէր, որ տրամադրուած Հէր ըլլար, կը մերժէր թիւթիւն տալ եւ սուր վիճաբանութեան մը դուռ կը բանար։ Մուրասը կ'սպառնար այլեւս անոր յանձնարարութիւնները չկատարել, ըսելով. «Տօ, իշու կտոր, եթէ ես քաղաքէն թիւթիւն եւ օղի չբերեմ, դուն ի՞նչ պիտի ընես, առանց թիւթիւնի եւ օղիի դուն կը սատկիս։ Ծօ գոմէջի գլուխ, պիլիլ մը օղի եւ քանի մը հողկի թիւթիւն դնեն ալ մեծ դո՛րժ է, էջը հետք կը տանիս մինչեւ խանութին դուռը, խանութականէն կ'առնես ու իշուն կը բեռցնես, ասոր ալ դժուարութիւնը ո՛ր է ք եւ այսչա՜ն միւնէթ կ'ընես վրաս։ Եթէ այդքան դիւրին է, դուն ինչո՞ւ չես երթար քու գնումներդ ընելու, եւ միշտ ինծի կը ղրկես, ես ինչո՞ւ չես երթար քու գնումներդ ընելու, եւ միշտ ինծի կը ղրկես»։ Ծօ խոզի քու ծառա՞ն եմ, ուզածս ի՞նչ է որ, կու՛թի մը թիւթիւն։ Ծօ խոզի քու ծառա՞ն եմ, ուզածս ի՞նչ է որ, կու՛թի մը թիւթիւն։ Ծօ խոզի քու ծառա՞ն եմ, ուզածս ի՞նչ է որ, կու՛թի մը թիւթիւն։ Ծօ խոզի քու ծառա՞ն եմ, ուզածս ի՞նչ է որ, կու՛թի մը թիւթիւն։

Նման շարունակ երեսէս կախուած, թիւթիւն տուր, օղի տուր, կ'ըսես, դուն ալ մարդ չե՞ս, ինծի թիւթիւն եւ օղի առած ատենդ քեզի համար ալ առ, ինծի համար բերած թիւթիւնին եւ օղիին կէսը դուն կ'սպառ, ուն, կարծես թէ իմ դրամին ընկերն ըլլաս դուն, կորսուիր առջեւէս, գլուխ, ուսէ քու ըրած գնումը, ալ քեզի ապսպրանք չեմ տար, կ'ըսէր աչծի Մանուկը դաշտացած։ Շատ աղէկ, շատ աղէկ, քու գլուխդ ուսէ թիւթիւնդ ալ, օղիդ ալ, եթէ ուրիշ անգամ ալ քեզի համար գնումը ընես, դուն թո՛ւք երեսիս, քեզի պէս կծծի մարդուն բարեւ տալն ալ հարամ է, կ'ըսէր Մուրասը ու կը հեռանար։

Յաջորդ օրը, երբ Մուրատ էլը առջև ձգած քաղաք պիտ իերթար, դպրոցին քովէն անցած առեն, էլը դրան վրայ կը կեցնէր, խոհանոց կ'երթար, ու ամենայն հանդարտութեամբ կ'ըսէր, Մանուկ աղա, քաղաք կ'երթամ, բանի մը պէտք ունի՞ս: Ու այդ հարցումը կ'ընէր այնքան բնական ձևով մը, որ կարծես թէ ոչ իրարու հետ վիճաբանած էին, եւ ոչ ալ իրարու բարկացած: Իսկ աչճի Մանուկն ալ, իր

աւելորական շարժումներով, գորոցէն դուրս կը հանէր օղիի պիւլին, ու դրամին հետ միասին Մուրատին երկարելով կ'ըսէր. «Օ խոզի գըլուխ, օղին համուես ըրէ, ապա լեցնել տուր, անցեալ անգամուան օղին բանի չէր դար: Այնքան պարզամիտ էին անոնք, եւ այնքան անկեղծ իրարու հանդէպ, որ բարկութիւնն ու իրարու հայհոյելը բնական բան մըն էր իրենց համար, եւ վիրաւորուելու կամ քէն պահելու պատճառ մը չէր համարուեր:

Մեր ննջարաններն ու խոհանոցը կը գտնուէին ճիշտ դէմ գիմաց, ու իրարմէ բաժնուած էին ծաղկանոցով մը: Դպրոցի աշակերտներէն ամէն մէկը, փոքրիկ հողամաս մը ունէր այդ ծաղկանոցէն, ուր կը մշակէր իր նախասիրած ծաղիկները, այնպէս որ Մայիսէն մինչեւ Օգոստոսի վերջը, բազմատեսակ ծաղիկներու հաճելի տեսարան մը կը ներկայացնէր այդ փոքրիկ տարածութիւնը: Դպրոցական չէնքերը բարձր դիրք ունէին, իսկ ծաղկանոցը ցած, այնպէս որ, խոհանոցէն, դպրոցէն կամ ննջարաններէն ծաղկոց երթալու համար, հինգ աստիճան քարաշէն սանդուխտէ մը իջնելու էր: Մեր ննջարանները քով քովի էին եւ կը բաղկանային երեք խոշոր սենեակներէ, ուր քով քովի շարուած էին 36 փայտեայ մահճակալներ, որոնցմէ 95-ը աշակերտներուն եւ մէկը դիւերապահ քաջալ շամոյի համար, որ կը քնանար մեծերուն յատկացուած սենեակին մէջ: Հիւանդներու համար մասնաւոր սենեակ չկար, այնպէս որ եթէ մէկը հիւանդանար, ինչ որ ալ ըլլար իր հիւանդութեան տեսակի, կը պառկէր իր ամենօրեայ մահճակալին մէջ, իր ընկերներուն քովը: Եթէ հիւանդը ստամոքսի կամ աղիքներու ցաւէն կը դանդաղէր, կտոր մը շաքարի վրայ անանուխի հիւթ կը կաթեցնէին ու կուտային որ հիւանդը ուտէ, իսկ եթէ դուլիսը կը ցաւէր ու տաքութիւն ունէր, սիկարի թուղթի մէջ պլլուած սուլֆատ տէ քինին կուտային որ ջուրով կլլէ, այս էր մեր դպրոցին դեղարանի ամբողջութիւնը: Իսկ որպէս կերակուր, բոլոր հիւանդներուն անխտիր, մածուն կը կերցնէին: Թէեւ հիւանդներ կ'ունենայինք երբեմն երբեմն, բայց այն ութը տարիները որ ես այդ որբանոցին մէջ անցուցի, մահ մը չպատահեցաւ, Վարդայ լեռան փէշերուն վրայ շինուած այդ վանքին մէջ, թեթեւ հիւանդութիւններ կը պատահէին, իսկ մահ ոչ, նոյն իսկ կը պատմուէր թէ, 25 տարիներէ ի վեր, այդ վանքին մէջ մահ չէր պատահած:

Մեր ճաշարանն ու խոհանոցը, իրարու միացած էին խոշոր դուռով մը ամէն կերակուրի ատեն, աչճի Մանուկը իր դուլիսը այդ դուռնէն ներս կ'երկարէր, ստուգելու համար, թէ բոլոր աշակերտներն ալ ներկայ էին թէ ոչ, եւ որովհետեւ բացակայ երախային տեղը բաց կը մնար, եւ առաջին իսկ ակնարկով պարապուելուն աչքի կը զարնէր,

ատոր համար աչճի Մանուկը անմիջապէս սեղանին ծառայող աշակերտներուն կը հարցնէր, թէ ո՞ւր էր այդ տղան, հիւանդ էր թէ պատժուած, եթէ իմանար որ հիւանդ է, անպայման անոր այցելութեան կ'երթար, որպիսութիւնը կը հարցնէր, ապա, կամ ափ մը չամիչ եւ կամ քանի մը ընկոյզ, եւ կամ քանի մը կտոր շաքար կուտար, իսկ այդ փոքրիկ նուէրները այնքան դուզ կը ձգէին հիւանդները, որ անոնց նկարագրութենէն կ'զգուշանամ, չափազանցութիւններ չնկատուելու համար: Ան կը սիրէր բոլոր որբերը, եւ բոլորին հանդէպ ալ հայրակէս հոգածութիւն մը ցոյց կուտար՝ երբ առիթը կը ներկայանար, թէեւ չէր ալ քաշուեր փիճեր, շան լակոտներ անուանելու վանոնք, երբ իրեն շատ կը նեղացնէին:

Աչճի Մանուկ թոշուն շատ կը սիրէր, ուրկէ ուր, ան մասնաւոր դուրդուրանք մը ունէր զոյգ մը անծեղներու վրայ: Ամէն օր, կէսօրուայ մօտերը, մանաւանդ ձմեռները, անծեղները կուգային եւ խոհանոցին ճիշտ գիմացը գտնուող փոքրիկ ծառին վրայ կը նստէին ու կ'սկսէին կշկշալ: Աչճի Մանուկ անոնց ձայնը լսելուն պէս, միտի եւ հացի կը տորներով լեցուն աման մը ձեռքին դուր կ'ըլլէր եւ կամաց կամաց կը լեցնէր ծառին տակ, անծեղները անմիջապէս վար կ'իջնային ու կ'սկսէին ուտել, մինչ աչճի Մանուկը վերէն կը դիտէր անոնց ուտելը եւ կ'ուրախանար: Անծեղները իրենց ճաշը վերջացնելէ յետոյ, ծառին վրայ կ'ըլլէին, մի քանի անգամ կը կշկշային, ապա կը թռնէին կ'երթային, կարծես թէ մեկնելէ առաջ շնորհակալութիւն կը յայտնէին աչճի Մանուկին, իսկ աչճի Մանուկը ժպտերես անոնց դիտելէ վերջ, երթաք բարով կ'ըսէր անոնց ճիշտ այնպէս, ինչպէս պիտի ըսէր իր լեզուն հասկցող մարդոց: Թէ երբուրէն ի վեր ան բարեկամացած էր այդ անծեղներուն՝ չեմ գիտեր, միայն անոնց հանդէպ իր ունեցած հոգածութիւնը, բոլոր աշակերտները դիտէին, ու հազիւ անոնք երեցած, աչճի Մանուկին անծեղները եկան, կըսէինք բոլորս միաբերան, եւ ի յարգանս աչճի Մանուկին, բնաւ չէինք նեղացներ անոր անծեղները: Օր մը սովորականին նման, երբ աչճի Մանուկը իր անծեղներուն կերակուր կուտար, մենք ալ մօտեցանք իրեն, աչճի Մանուկը տխուր էր եւ անհանդիստ աչքերով կը դիտէր վարը ծառին տակ գտնուող երկու անծեղները, որոնցմէ մին կ'ուտէր եւ միեւնոյն ատեն կը կշկշար, ու կարծես թէ իր ընկերով բաներ մը կ'ըսէր, մինչ միւսը ոչ կ'ուտէր եւ ոչ կը կշկշար, մենք անփոյթ կը դիտէինք առանց բան մը հասկնալու, երբ աչճի Մանուկը յուզուած ձայնով մը ըսաւ, անծեղներէն մէկը հիւանդ է, կերակուր չուտեր, վախնամ թէ մեռնի: Ինչո՞ւ կը վախնաս, թող երթայ ստուկի, աշխարհիս վրայ ալ անծեղ չկայ, ըսաւ Արշակ անունով աշակերտ մը: Աչճի Մանուկը զայրացած ակնարկ մը նետեց Արշակի վրայ, ու բարկութեամբ լեցուն ձայնով մը ըսաւ, դուն ալ կա-

բող ես սատկիլ, աշխարհիս վրայ քեզ պէս անկիրթ լակոտներ չկա՞ն։
Ես մարդ եմ, հայ եմ, յեղափոխական եմ, ըսաւ Արշակ Հպարտու-
թեամբ ձեռքը կոկորդիս դարնելով, դուն ինձի ու քու ծրարտ անծեղը
մէ՞կ կ'ընես։ Էս յակոտին նայեցէք, իր խօսքերուն նայեցէք, հիմա քե-
զի ալ կ'ըսեմ, քու յեղափոխական ըլլալուդ ալ կ'ըսեմ, կորսուի՞ր առ-
ջեւէս, թէ չէ՞՝ դիտելու կը ջարդեմ։ Արշակ քանի մը քայլ հեռանալէ
վերջ, ետ դարձաւ եւ ըսաւ. Պետրոս առաքեալ, Պետրոս առաքեալ,
երբ մեծնամ, քու խոհանոցիդ դանակովը քու վիզդ պիտի կտրեմ, որ
հասկնաս թէ յեղափոխականի մը հետ ինչպէ՞ս պէտք է խօսիլ, հիմա
դուն ինձի կը ծաղրես, այնպէս չէ՞, բայց աղէկ միտքդ պահէ, երբ
մեծնամ, քեզի հետ կը խօսիմ։ Արշակի այս անսպասելի խօսքերը աշ-
ճի Մանուկին տրամադրութիւնը փոխեցին, ան պահ մը իր հիւանդ
անծեղը մոռցած, ախորժակով մը քրքջաց, ասլա Արշակի ետեւէն կան-
չեց, երբ բարով մեծնաս, յեղափոխական դառնաս, ես ալ կուգամ եւ
քեզի ղինուոր կ'ըլլամ։

Անծեղին անհանդստութիւնը եւ աշճի Մանուկին անոր հանդէպ
ցուցադրած հպարտութիւնը, պատճառ դարձաւ որ մենք բոլորս ալ
հետաքրքրուինք անծեղին վիճակովը։ Երկրորդ օրը անծեղները եկած
էին, բայց միայն մէկը վար իջած կերակուր կ'ուտէր, իսկ միւսը ծա-
ռին վրայ կը կենար, ան կծկուած էր եւ աչքերը դոց, կարծես կը դող-
դողար, աշճի Մանուկը անշարժ կեցած կը դիտէր դայն, եւ եթէ չա-
մըջնար՝ պիտի արտասուէր, այնքան որ յուզուած էր, բոլորս ալ հա-
ւաքուած էինք աշճի Մանուկին շուրջը, եւ հետաքրքրութեամբ կը դի-
տէինք հիւանդ անծեղը, երբ դարձեալ Արշակ մէջ նետուեցաւ եւ ը-
սաւ. Մանուկ աղա, Մանուկ աղա, անծեղը կը դողդողայ, ջերմ ունի,
քիչ մը սուլֆաթ տը քինին խմցուր իրեն։ Այնքան տարօրինակ եկան
մեզի Արշակին այս խօսքերը, որ բոլորս ալ սկսանք խնդալ, աշճի Մա-
նուկն ալ խնդաց, բայց այդ խնդուքը ներսէն բխած ուրախութեան
խնդուք մը չէր, ան տխուր էր, ու լուրջ կերպով մտահոգուած էր ան-
ծեղին առողջութիւնովը։ Յաջորդ օրը, աշճի ժամանակ միայն մէկ ան-
ծեղ կար ծառին վրայ, եւ շարունակ կը կշկշար, աշճի Մանուկը սովո-
րականին նման, կերակուր չեցուցած էր ծառին տակ, իսկ անծեղը վար
կ'իջնէր, կերակուրին կը մօտենար, ու կը կշկշար առաջն կերակուրին
դպչելու, նորէն ծառին վրայ կը բարձրանար եւ կ'սկսէր կշկշալ։ Աշ-
ճի Մանուկը չափազանց յուզուած էր, ան կը կռահէր որ անծեղներէն
մէկը մեռած էր, եւ այս միւսը անոր մահը կ'ողբար, սուգի մէջ էր
ան եւ նոյնիսկ կերակուր չէր ուտեր, ու թռչունի մը ցուցահանած այդ
սուգը իր սիրտը կտոր կտոր կ'ընէր, եւ վերջապէս ան կամաց ձայնով
մը շշնջաց. խեղճ անծեղ, վախճամ թէ իր ուս անօգուտ ողբ ու կո-

ծով, կարճեցնէ նաեւ իր կեանքը, ինքն ալ կրնայ հիւանդանալ ու մեռ-
նիլ։ Եթէ ուս անծեղն ալ մեռնի, դուն ալ քու սրտիդ ցաւէն անոր ե-
տեւէն պիտի մեռնիս, ըսաւ Արշակ ու փախաւ, հաւանական հարուածէ
մը դերձ մնալու համար։ Աշճի Մանուկը սակայն, փոխանակ զայրա-
նալու, տխուր չեցով մը ըսաւ. չեմ մեղադրեր քեզ Արշակ, երբ մեծ-
նաս, այն ատեն միայն կը հասկնաս այս տեսակ ցաւերու լեզուն։ Յա-
ջորդ օրը այդ անծեղն ալ չ'երեւցաւ, աշճի Մանուկը ի դուր կերակու-
րին ամանը ձեռքին, անոր դալստեան սպասեց, անծեղը չեկաւ ու չե-
կաւ... Մէկ շաբաթ շարունակ, ամէն օր, հազար անգամէն աւելի
ծառին նայեցաւ ու իր անծեղը փնտռեց, բայց ի դուր... անծեղը այլ-
եւս չկար... ով դիտէ ո՞ր ծառին վրայ, եւ կամ ո՞ր քարին տակ, իր
ընկերոջ ողբը կտուցին, ան ալ մեռած էր, մահը անընկեր կեանքէն
նախամեծար համարելով։

Սան Բալլօ, 20 Օգոստոս 1949

բոն Սողոմոնեան, գիտե՞ս թէ ինչ պիտի պատահի եթէ դուն Հայաստան երթաս ու հոն մեռնիս: Ի՞նչ պիտի պատահի, հարցուց ան հետաքրքրութեամբ: Մտիկ ըրէ որ ըսեմ: Երբ դուն մեռնիս, քու կերակրած 25 կենդանիներէն առաջին անգամ աքաղաղը պիտի մօտենայ քեզի, եւ տեսնելով որ դուն իրեն կուտ չես տար ու անշարժ պառկել ես, պիտի հասկնայ իր գլխուն եկած դժբախտութիւնը, եւ պիտի սկսի կանչել. կո՛ւ... կո՛ւ... լի՛... կո՛ւ...: Արծիւը վերէն պիտի լսէ ու վար գայ, եւ աքլորի այդ անմխիթար վիճակը տեսնելով պիտի հարցնէ. Ի՞նչ է եղեր աքլոր հօրեղբայր, ի՞նչ լաց ու կոծ է այդ: Աքլորը պիտի ըսէ. մեր սիրելի Սողոմոնեանը մեռած է, եկո՛ւր, եկո՛ւր, միասին ողբանք անոր մահը, ալ մեզի կուտ տուող չկայ: Արծիւը ծուռ ծուռ պիտի նայի աքլորին ու ըսէ, աքլոր հօրեղբայր, եթէ դուն ինծի պէս դօրաւոր թեւեր չունիս, ու չես կրնար թռչիլ, որովհետեւ ինծի պէս խելք ալ չունիս, դուն անխելք ես, ես ինչո՞ւ պիտի լամ Սողոմոնեանի վրայ, դնայ իր եղբայր էջը կանչէ, էջը թող լայ անոր վրայ, ինծի ի՞նչ: Սողոմոնեանը թեթեւ ժպիտով մը մի քանի անգամ իր դուռը շարժելէ վերջ. Վա՛յ քեզ Սողոմոնեան, վա՛յ քեզ Սողոմոնեան, իրաւ որ լապտերս դէչ տեղ մարեր է, քեզի առօք փառօք էչ ալ ըրին, ալ ի՞նչդ պակաս մնաց, ըսաւ ան առանց վշտանալու: Բնաւ չէր վշտանար այս կարգի կատակներէն, բայց եթէ օր մը ծանօթի մը տունէն ներս մտնէր, եւ բարեկամական տաք վերաբերմունքով մը չընդունէին զինք, ալ այդ տունը ոտք չէր դնէր, իր արժանապատուութիւնը վիրաւորուած կը համարէր: Ծանօթներ այնքան վարժուած էին իր այդ բնուորութեան ու այնքան կը կարեկցէին անոր, որ երեւալուն պէս, խնդումներս ու քաղաքավարական ձեւերով կ'ընդունէին զինք, եւ այդ՝ պարզապէս չմշտացնելու համար այդ անօգնական ծերուկը:

Ստորոմսնեանէ Պրազիլ դալուն վրայ անցեր էին տասնեւվեց տարիներ, որոնցմէ տասնեւչորսը ան անցուցած էր բախտին ապաւինելով, տասնեւչորս տարիներ ան ամէն օր անխափան, պիշոյի խանութներ մտած ու ելած, խաղցած, չահած ու կորսնցուցած, բայց միշտ ալ առանց դրամի, միշտ ալ խեղճ ու կրակ օրեր անցուցած էր: Իր քայլերը ալիւս կորսնցուցած էին տասնեւվեց տարիներ առաջ ունեցած քայլերու աշխուժութիւնը, մէջքն ու գլուխը աւելի ծռած էին, ու ականջները ծանրացած, միայն աչքերն էին որ պահած էին իրենց սրատեսութիւնը, եւ մատները, որոնք մատիտ բռնելու եւ պիշօ գրելու չափ զօրաւոր էին տակաւին: Հայ փոքր գործարանատէր մը, կը պահէր զայն որպէս գիշերապահ, եւ այդ ոչ թէ անոր ծառայութեան

պէսք ունենալուն, այլ պարզապէս օգնելու համար այդ անօգնական բայց հալարտ ծերուկին: Երկու ամիսէ աւելի էր, որ Սողոմոնեան ալեւս ի վիճակի էր նոյնիսկ այդ անուանական պաշտօնը շարունակելու, ան հիւրընկալուած էր իրեն ծանօթ ընտանիքի մը կողմէ, որոնց տունը կ'ապրէր, եւ որոնք կը խնամէին հօր մը նման: Օր մը սակայն, այնքան անհանդիստ կ'ըլլայ, որ կ'ստիպուին հիւանդանոց փոխադրել:

Պայծառ ու գեղեցիկ առաւօտ մըն էր, գրասեղանին առջեւ նստած կ'աշխատէի, տրամադրութիւնս լաւ էր, ու գրելու մասնաւոր եռանդ մը կար վրաս, հակառակ անոր որ ծխելու մեծ ախորժակ ունէի, այսու ամենայնիւ գրիչը վար չէի դներ, վախնալով որ մտածումներու թելը կը կտրուի այդ փոքրիւք ընդհատումով, ու մինչ ես կը փորձէի ծխելու տրամադրութիւնս մոռնալ, երբ հեռաձայնը սկսաւ հնչել։ Այդ անսպասելի աղմուկը սաստիկ ջղայնացուց ինծի, ու չէի ուզեր աշխատանքս ընդհատել, բայց հեռախօսը կը յամառէր, ան անդադար կը հնչէր եւ կարծես թէ սովորականէն ալ քիչ մը աւելի բարձր ձայնով։ Վերջապէս ստիպուեցայ աշխատանքս ընդհատել եւ հեռախօսին ընդունարանը ձեռքս առի։ Հալօ՛, պոռոցի ջղայնացած ձայնով մը։ Ո՞վ է խօսողը, հարցուցին միւս կողմէն։ Տէր Հայրը։ Օրհնեալ տէր։ Աստուած օրհնէ։ Տէր հայր, կեանքը ձեզի, Սողոմոնեանը մեռաւ։ Ո՞վ։ Սողոմոնեանը։ Ո՞ր Սողոմոնեանը, Գաբրիէ՞լը։ Այո՛, Տէր հայր, ժամը 15-ին պէտք է թաղուի, դիակը հիւանդանոցն է, եթէ կարելի է ժամը 15-ին հոն ըլլաք։ Շատ լաւ, ուրի՞շ։ Ուրիշ ոչինչ, չէք մոռնար անշուշտ։ Ոչ չեմ մոռնար։ Գրիչը ձեռքս էր տակաւին, կամաց մը սեղանին վրայ դրի, մտածումներս ամբողջապէս տակնուվրայ եղած էին, ու շրթունքներս մեքենաբար մըմնչեցին, խեղճ Սողոմոնեանը, մեռաւ առանց Հայաստան տեսնելու իր փափաքին գահացում տալու, խեղճ մարդ...։ Աշխատելու տրամադրութիւնս շոգիացած էր, ու ես գրասեղանին առջեւէն վեր ելայ։ Այնտէր մեռել մը, իրական անտէր մեռել մըն էր Սողոմոնեանը։ Արդեօք մարդ պիտի դառնուի՞ իր դադարը վերցնելու համար, կը մտածէի ես, յիշտէ ցաւելով այդ անպիտան ու բարի մարդուն յանկարծական մահուան վրայ։ Մարդ մը, ուրիշ ու բարի մարդ էի, ու իր բոլոր ջանքերն ըսն բախտին լապտերը գէշ տեղ մարած էր, ու իր բոլոր ջանքերն ու յոյսերը անկարող էին եղած կրկին վառելու դայն, ու այսօր ալ ահա իր կեանքի լապտերն էր որ կը մարէր անդա՛րձ... յաւիտեան... խեղճ Սողոմոնեան։

Կէսօրէի վերջ, ժամը 14:30-ին, ես հիւանդանոցն էի արդէն: Երբ մեւելնելու համար սրահէն անցնէի, աչքերուս չէի հասնար: Ազդայիններու բաւական ստուար խումբ մը շրջապատած էր Սողոմոնեանի դադաղը,

որուն մէջ ան ձեռքերը խաչաձև կրծքին դրած, աչքերը դոց, կը քը-
նանար խաղաղ ու հանդիսաւ քուն մը: Այնքան բնական էր այդ քնոյ
դրսերեւոյթը, որ չէի հաւատար թէ ան մեռած է: Ու մինչ ցաւազար,
սրտով կը զիտէի այդ խաղաղ դէմքը, իր յաւէտ դոց ու անշարժ չըրթ-
ներուն արանքէն կարծես կը լսէի իր ձայնը, որ կը շնչար, — «Լապ-
տերս դէշ տեղ մարեցաւ, մնաք բարեաւ...»: Անտէր ու անօդնական
Սողոմոնեանը ալ չկար... Բարեբախտաբար աղագիւնները ազնուու-
թիւնը ունեցան չթողելու, որ անոր անշնչացած դիակը, անտէրու-
թեան ցաւով տառապի, անոնք տէր ունեցող դիակէ մը աւելի մեծ
բազմութեամբ եկած շրջապատած էին անոր դադաղը, եւ ձեռամբարձ
տարին դայն մինչեւ իր յաւիտենական հանգստարանը: Սողոմոնեանը
անտէր չթաղուեցաւ, բայց իր գերեզմանը անտէր մնաց...: Ան իրա-
ւունք ունէր ըսելու, լապտերս գէշ տեղ մարեցաւ: Ծնած էր Երզնկայի
մեծ Արմտան գիւղը, աշխատած ու դրամ չահած էր Հիւսիսային Ա-
մերիկայի մէջ, իր երիտասարդութեան շրջանին չահած այդ դումար-
ները, ծախսած էր Սիւրիոյ մէջ, ու այսօր ահա կը մեռնէր Պրագիլիոյ
մէջ, անտէր ու անօդնական ծերունիի մը Զման...: Զակատագրի ի՞նչ
անողորմ խաղեր, եւ որքա՞ն դառն...:

15 Մեպտեմբեր 1949 Սան Բաւլօ

Ա. Զ. Ա. Տ. Գ. Ա. Յ. Ս. Է. Բ. Լ. Ե. Ա. Ն.

Բնիկ Կեսարացի էր, աղքատ ընտանիքի մը զաւակ: Հազիւ տասը-
հինգ դարուններ բոլորած, դժբախտութիւն կ'ունենայ իյնալու չար
բախտին անիւներու տակ, որոնք անոր աղքատութիւնովը չի գոհա-
ցած, որբութեան գիրկը կը նետեն դայն, խլելով անոր բարի եւ աշ-
խատասէր հայրը: Որբացած պատանին կ'ստիպուի այլեւս կեանքի
պայքարին մէջ նետուիլ ապրելու համար: Աղատ Գայսէրլեան, այս
էր պատանին անունը: Ուժեղակազմ, վայելուչ ու գեղադէմ էր ան,
եւ հակառակ իր դեռատի տարիքին, անբացատրելի շուք մը կար վը-
րան, որ պակասանք կը ներշնչէր իր տարեկից պատանիներուն, ա-
նոնք կը յարգէին դայն առանց գիտնալու թէ ինչո՞ւ: Տաքարիւն էր եւ
առոյգ, իր լոյսը խօսակցութիւններու եւ շարժումներու մէջ մաս-
նաւոր շեշտ մը կար, որ յարգանք կը պարտադրէր բոլորին:

Պատանի Աղատը որքան կը մեծնար, իր հետ կը մեծնար նաեւ իր
արտաքին գրաւչութիւնը: Հազիւ երիտասարդութեան սեմին կոխած,
ան արդէն պարզապէս հրաշալի էր: Բարձրահասակ, ուժեղակազմ,
կարմիր այտերով, կապոյտ աչքերով, չէկ մազերով ու վառվռուն
բնաւորութեան տէր այդ երիտասարդը, շատ կանուխէն նորապիթիթ
աղջիկներու երազներուն առարկայ կը դառնայ, որու արդիւնքը կ'ըլ-
լայ կանխաձայն ամուսնութիւն մը: Այս ամուսնութեան երջանկու-
թիւնը, դժբախտաբար շատ կարճատեւ կ'ըլլայ, առաջին իսկ ծննդա-
բերութեան, մայրը կը մեռնի, անտէր թողելով առողջ ու սիրունիկ
աղջիկ մը, որու խնամքը այլեւս Գայսէրլեանի մայրը կ'ստանձնէ:
Թէեւ տակաւին շատ երիտասարդ, այսու ամենայնիւ շատ զօրաւոր
կ'ըլլայ ընտանեկան այս վաղահաս դժբախտութեան թողուցած տպա-
ւորութիւնը: Գայսէրլեանի վառվռուն բնաւորութիւնը ամբողջապէս
կը փոխուի, կը դառնայ լուրջ եւ խոժոռ, մեկամաղձոտ եւ անտարբեր
իր շրջապատին: Կարծես թէ չար բախտը չէր հանդուրժած աղքատու-
թեան մէջ ծնած այդ երիտասարդի նախանձելի երջանկութեանը, ու
իր թունաւոր շունչով, մարած էր անոր ուրախութեան ճրագը: Սու-
ղի եւ տրամութեան վերարկուի տակ, անհետացած էր այլեւս այդ
կենսաւրախ երիտասարդի վառվռուն բնաւորութիւնը, իր տարիքին ու
խառնուածքին անհամապատասխան մեկամաղձոտութիւն մը պարու-

րած էր զայն: Իր կնոջ մահուանէն վերջ, կեանքը կորսնցուցած էր իր արժէքը, աշխարհը ամայի ու բանտէ մը աւելի նեղ ու անտանելի կ'երևնար իրեն:

Գայսէրլեանի մօր զորովազուրկ ձեռքերու մէջ, որբացած թոռնիկը կամաց կամաց կը մեծնար, ան արդէն հինգ տարու էր, եւ ապա շնորհիւ զեղեցկութեամբ մը օժտուած: Իր մանկական անուշիկ ժպտիւններն ու կանչվառոցները, ոչ միայն սիրտիսն, այլ ուրախութիւնն եւ երջանկութիւնն մտցուցած էին Գայսէրլեանի սգաւորութեան տակ ընկճուած յարկէն ներս: Մայր եւ որդի պաշտելու չափ կը սիրէին այդ թիթեռնիկէ մը աւելի թեթեւ ու վարդէ մը աւելի ժպտերես ու անուշահոտ աղջիկը: Գայսէրլեան կարծես թէ կամաց կամաց նոր կեանք մը կ'ստանար, կորսուած երջանկութիւնը վերադարձի նշաններ ցոյց կուտար, ու ան դեռ էր եւ ուրախ: Բայց բախտը, այդ նախանձոտ չար վհուկը, կարծես թէ չէր հանդուրժեր Գայսէրլեանի երջանկութեանը, կարծես թէ այդ երիտասարդի զժբախտութեան մէջ կը փնտռէր իր հաճոյքը, ու իր այդ դիւային զգացումներուն զոհացում տալու համար, ան կ'ընկնէր իր նոր եւ աւելի ահարկու հարուածը: Մեծ մայրն ու թոռնիկը, փոքրիկ ընդմիջումով մը, իրարու ետեւէ կը մեռնէին, մինակ ու անմխիթար թողելով Գայսէրլեանը: Կեանքը այս անգամ կարծես վերջնականապէս, կորսնցուցած էր իր հրապոյրը: Մօր ու զուգի մահուան կսկիծները, անդամանելի կեղծով խոցոտած էին իր արդէն խոցոտուած սիրտը, ու մարած անոր յոյսի եւ ուրախութեան կրակներու վերջին պծառները: Խելադարի մը նման, ինքն իրեն հետ խօսելով, կը կրկնէր շարունակ. «Ինչո՞ւ կ'ապրիմ... որո՞ւ համար... ո՞վ պիտի լայ իմ վրայ եթէ մեռնելու ըլլամ... ո՞չ ոք... ո՞չ ոք... մէկը չունիմ... գացի՞ն... գացի՞ն... բոլորն ալ գացի՞ն... իմ սիրտն ու հոգին առին ու գացի՞ն... խաւարած է իմ արեւը... քանդուած է իմ բոյնը... ալ որո՞ւ համար աշխատիմ...»: Գայսէրլեան իրաւունք ունէր, ան մինակ էր այլեւս, անտէր ու յուսահատ, բնաւեր ու թափառական...:

Օրեր ու ամիսներ իրարու կը յաջորդէին, Գայսէրլեան չուարած էր ու ինչ ընելը չէր գիտեր, կեանքը այլեւս խոշոր պարապութիւն մըն էր իրեն համար, բայց ինք երիտասարդ էր եւ այդ պարապութիւնը չէր կրնար երկար տեւել, պէտք էր զբաղում մը ունենալ մոռնալու համար իր ցաւերը, զբաղում մը՝ որ ծանր ըլլար, այնքան ծանր, որ ժամանակ չտար անցելու յիշելու: Իրեն տրուած բազմապիսի խորհուրդներէն միայն մէկն էր որ ժամանակէ մը ի վեր կ'զբաղեցնէր զինք, յեղափոխական գործունէութիւնը: Վտանգաւոր էր այս ասպարէզը, բայց ամենէն նպատակայարմար, թերեւս այդ ասպարէզը յա-

ջողէր իրեն մոռցնել տալ իր ցաւերը, ու ան ամբողջ սրտով կը նուիրուէր յեղափոխական գործունէութեան, մտնելով տակաւին նոր ծնունդ առած Հնչակեան կուսակցութեան շարքերուն մէջ: Նորածին այս կազմակերպութեան համար, Գայսէրլեանի նման պատասխանատուութեան զերծ, եռանդուն եւ ուշիմ երիտասարդի մը գործակցութիւնը նախընտրելի էր: Գայսէրլեան զբաղում մը կը փնտռէր, որ լեցնէր իր կեանքի պարապութիւնը, ու ան իր երիտասարդական ամբողջ եռանդով գործի կը լծուէր, եւ շատ գոհ էր իր այս վտանգաւոր բայց հաճելի ասպարէզէն:

Գայսէրլեանը իր նուիրումով եւ եռանդուն գործունէութեամբ, արդէն իր ընկերներուն մէջ աչքի զարնուած մէկն էր, այլեւս ոչ քուն ունէր եւ ոչ հանգիստ, վտանգաւոր ու բազմազբաղ գործունէութիւն մը ամբողջապէս լեցուցած էր անոր պարապ կեանքը: Օրեր ու տարիներ կ'անցնէին զրեթէ անզգալաբար, երբ նորանոր դէպքեր կուգային կրկին տակնուվրայ ընել զժբախտ երիտասարդին կեանքը: Արտաքինով պրաւիչ, բնաւորութեամբ կրակոտ այս երիտասարդի գործունէութիւնը, չէր կրնար վրիպիլ Օսմանեան վարպետ լրտեսներու ու շարքութեանէն, ու օրին մէկը ոստիկանութիւնը կը ձերբակալէ զայն, եւ առանց երկար բարակ հարցաքննութեան, կ'ուղարկէ Ռոստոմ կողմի դետաւիոր բանտը: Երեք տարի շարունակ, առանց աշխարհէն լուր ունենալու, իր ցաւերուն մէջ ամփոփուած, կը հանդուրժէ տաճկական բանտային կեանքի ամէն տեսակ զրկանքներուն, մինչեւ որ օրին մէկը, կրկին զինք լոյս աշխարհ կը հանեն, աւետելով թէ, կայսերական ներման արժանացած էր, ու կարող էր իր քաղաքը վերադառնալ, պայմանաւ որ այլեւս կասկածելի ընթացքի մը մէջ գտնուէին զգուշանալու էր:

Երեք տարուան բանտային կեանքը, փոխանակ յուսալքելու, ընդհակառակն աւելի արծարծած էին ազատատենչ այս երիտասարդի առեւտրութեան կրակը, ան հազիւ լոյս աշխարհ տեսած, կրկին կը նետուէր գործունէութեան ասպարէզ, եւ այս անգամ աւելի մեծ եռանդով: Իր այս ազատութիւնը սակայն կարճատեւ կ'ըլլայ, ոստիկանները կը կատարեն իրենց սպառնալիքը, ու երկու տարի վերջ, կրկին կը ձերբակալեն զայն, ու այս անգամ չորս երկար տարիներ կ'ստիպուի բանտի դետաւիոր խցիկին մէջ թաղել իր անզուսպ եռանդը, խօսիլ միայն իր հարապատներու յիշատակներուն հետ, ու արտասուել իր անբախտ ճակատագրին վրայ:

Չորս տարի վերջ, երբ կայսերական ուրիշ մէկ ներումի մը կ'արժանանար, ու ազատ կ'արձակուէր, Գայսէրլեան այլեւս նախկին Գայսէրլեանը չէր: Բանտի զարհուրելի կեանքը, ամբողջապէս փոխած էր

անոր նկարագիրը, ան բանտ մտած էր որպէս մարդ, ու դուրս կ'ելլէր անկէ որպէս դադան: Այնքան զօրաւոր էր թուրքերու հանդէպ իր զգացած ատելութիւնը, այնքան խորացած էր իր մէջ վրէժխնդրութեան զգացումը, որ ան այլեւս յեղափոխական դործունէութեամբ չէր կըրնար գոհացում տալ իր ատելութեանը, անմիջական հատուցումի ծաւալը կ'զգար, այլեւս չէր կրնար մարդոց մէջ ապրիլ, եւ ամէն օր թուրքերու երեսներ տեսնելու տանջանքին հանդուրժել, այդ պատճառով ալ, հազիւ բանտէն դուրս ելած կ'աներեւութանար: Ոչ ոք այլեւս լուր կ'ուճենայ թէ ի՞նչ եղաւ Գայսէրլեանը, իր կուսակցական ընկերներու վնասուածքն անդամ պարապի կ'անցնի, եւ ժամանակ մը վերջ իր անունը բոլորովին կը մոռցուի:

Եօթ տարիներու բանտային կեանքը, մենակեցութեան վարժեցուցած էին զայն, այնպէս որ երբ բանտէն ազատուելէն վերջ, կը հեռանար մարդոց շրջանակէն ու լեռ կը քաշուէր, անտանելի չէր դարձնէր այդ մեկուսացած կեանքը, ընդհակառակն հաճոյք կ'զգար այդ առանձնութենէն: Ազատ էր ան այլեւս, լեռներու վրայ, բնութեան զիրկը, մարդոցմէ, ի մասնաւորի անիծեալ թուրքերու տեսքէն հեռու, ինքնիշխան ու երջանիկ: Կարծես թէ նոր ըմբռնած էր ազատութեան արժէքը: Մինակ էր ան, բոլորովին միակ, բայց ատոր փոխարէն անվախ էր ու յանդուգն: Իր այդ լեռնային թափառական կեանքը, վստահած էր միայն ողորմելի ատրճանակի մը, ու սրածար դաշոյնի մը, որոնք իր ամենօրեայ միակ եւ հաւատարիմ ընկերներն էին այլեւս:

Լեռնային այդ ազատ ու թափառական կեանքի վրայ անցեր էր մէկ տարի, մաքուր օդը, խաղաղ ու ազատ կեանքը, կազդուրած էին չորս տարուան բանտային կեանքի թողուցած հետքերը: Գայսէրլեանի մէջ չարժուելու, դործ մը տեսնելու եռանդ մը ծնած էր: Վրէժխնդրութեան կրակը կ'այրէր իր սիրտը, ու մինչ դործնականի անցնելու, ծըրադերներ կը մշակէր, նոր կ'անդրադառնար թէ, իր ընտրած այդ նոր տաղարէզը, կարելի չէր վստահել այդ ողորմելի ատրճանակին ու փոքրիկ դաշոյնի մը, կանոնաւոր գէնքերու պէտք կար, եւ այդ գէնքերը հայթայթելու էր ամէն գնով: Երկար մտածելէ վերջ, ան վերջապէս կուտար իր որոշումը: Պէտք էր քաղաք տանող բանուկ ճամբաներ լրտեսել, յանկարծակիի բերելու համար թուրք ոստիկան մը, որու հրացանը, առաջին առթիւ, իր դործը կը տեսնէր, անկէ վերջ աւելի լաւագոյն մը ձեռք բերելը դիւրին պիտի ըլլար:

Իր այդ յանդուգն ծրագրին վրայ հաստատ, անմեղ ճամբորդի մը նման կ'սկսի զեզերիլ քաղաք տանող բանուկ ճամբաներ, մինչեւ որ օր մը կը տեսնէ բարձրահասակ ու երիտասարդ ոստիկան մը, որ մայրամուտի զեզեցկութենէն հրապուրուած, երգելով ու հանդարտ քայ-

լերով քաղաք կ'իջնէր: Ոստիկանին միակողմանի, անոր անփոյթ քալուածքը, ուրիշ ճամբորդներու չզոյլութիւնը, այնքան կը պատշաճէին իր ծրագրին, որ ան ուրախութենէն կ'սկսի դողդողալ, հեռուէն կը լրտեսէ իր զոհը, հաշուի կ'առնէ անոր ֆիզիքական ոյժը, եւ կը տեսնէ որ, թէեւ ինք բարձրահասակ էր եւ ուժեղ, բայց ոստիկանն ալ իրմէ ետ չէր մնար: Զեռքը ատրճանակին կը տանի, բայց իսկոյն ետ կը քաշէ: Թէեւ անմիջապէս մօտենը մարդ չկար, այսուամենայնիւ ատրճանակի դործունէութեան դիմել խելօքութիւն չէր, միւս կողմէն որսն ալ ճիշտ վնասուածն էր եւ ձեռքէ փախցնել չէր դար: Ի՞նչ ընել, ինչպէ՞ս սկսիլ, կը մտածէր ան շփոթած: Բայց վայրկեանները կը սահէին, երկար քաբակ մտածելու ժամանակ չկար, պէտք էր շարժուիլ քանի ուշ չէր, ու ան իր բազուկի ոյժին եւ իր դաշոյնի շնորհքին ապաւինած, վճռական քայլերով ոստիկանին կը մօտենայ, եւ առանց ժամանակ տալու որ ոստիկանը ըմբռնէ իր դիմացինի մտադրութիւնը, կայծակի արագութեամբ կը քաշէ իր դաշոյնը, եւ մինչեւ երախակալը կը խրէ ոստիկանին կուրծքը: Թուրքը առանց ծպտուն մը հանելու, իր մարմնոյ ամբողջ ծանրութեամբը դետին կ'իջնայ: Գայսէրլեան, ամենայն պաղարկումութեամբ եւ աննկարագրելի արագութեամբ մը կը ծռի դիակին վրայ, կը կրկնէ իր մահացու հարուածները, ապա կը քանդէ փամփշտակալը, կը վերցնէ գետին ինկած հրացանը ու արագ քայլերով լեռ կը քաշուի ու կ'աներեւութանայ, առանց մէկու մը կողմէ տեսնուելու:

Մեծ էր Գայսէրլեանի ուրախութիւնը, իր անդրանիկ փորձը անցած էր շատ յաջող: Իր ձեռքն ունէր նոր եւ զեզեցիկ մարքիմ հրացան մը հարկը փամփշտաներով, ալ աշխարհէն վախ չունէր, թուրք ոստիկաններ թող զինք հետապնդէին եթէ կտրիճ էին: Ազատ էր եւ զինուած, իրեն էին այլեւս այդ շրջանի ամբողջ լեռները, ինքն էր որ ազատ անցք պիտի տար այդ ճամբաներէն անցնողներուն եթէ ուզէր, իսկ եթէ չուզէր... Յ'հ, Եօթ տարիներու բանտային կեանքի վրէժը լուծելու ժամը եկած էր այլեւս, Եօթ տարիներու իր ըմպած դառնութիւններու բաժակը, այս անգամ զինք տանջող թուրքերուն պիտի հրամցնէր իր զիտցած ձեռով, վայ իր ձեռքը ինկող թուրքերուն...:

* * *

Ոստիկանի սպաննութենէն մէկ տարի վերջ, անծանօթ աւազակի մը համբաւը կը տարածուէր Կեսարիոյ եւ իր ումբողջ շրջաններու մէջ: Ոչ ոք չէր թէ ո՞վ էր այդ յանդուգն աւազակը, որ միւս միակ կ'իշխէր շրջակայ բոլոր լեռներուն ու ճամբաներուն: Սատանայէ մը աւելի ճարպիկ, եւ փոթորիկէ մը աւելի արագաշարժ էր ան: Անվրէպ էր

իր գնդակը, եւ ահարկու՝ իր բազուկը, չէկ էին անոր մազերը, եւ ճիւղալին անոր դէմքը, բարձր էր անոր հասակը, եւ խոշոր անոր գլուխը, այդ պատճառաւ ալ ժողովուրդը սարը սաքալը շէյթան (գեղին մօրուքով սատանայ) անունը տուած էր անոր: Գայսէլրեանի չափէն աւելի երկարած մօրուքն ու մազերը, անձանուշելի ըլլալու աստիճան փոխած էին անոր արտաքինը, տալով անոր վայրենի արտայայտութիւն մը: Իր անունը այնպիսի սարսափ մը տալոված էր, որ ան այլեւս առատակրկան տնձնաւորութիւն մը դարձած էր: Իր ձեռքէն աղատուելու բախտաւորութիւն ունեցողները Սարը սաքալը շէյթան անունը տուած էին անոր, անուն մը որ այլեւս ընդհանրացած էր: Բացատրելու համար այդ շէյթանի ինչ ըլլալը, անոնք դոյն կը պատկերացնէին հետեւեալ կերպով: Բարձրահասակ է ան կաղնիի մը նման, իր բոունցներէն ամէն մէկը, կովու մը գլխու մեծութիւնը ունին, եթէ այդ բոունցը մարդու մը գլխուն իջեցնէ, գլուխն աւամբողջ մարմինը, ծեծուած մոռկոյտի մը կը վերածէ: Իր կօշիկներէն ամէն մէկը, նորածին երեխայի մը պէս օրօրոց կարելի է դորձածել: Այս եւ ասոնց նման բազմապիսի դունդաբեղ նկարադրութիւններով կը ներկայացնէին սարը սաքալը շէյթանը եւ այդ ալ ոչ միայն անոնց կողմէ, որոնք միայն մը քանի վայրկեանով տեսած էին դոյն, այլ նաեւ անոնք, որոնք տեսած անգամ չէին, ու ինքզինքնին արժէք մը տալու համար, կը նկարադրէին այդ սարը սաքալը շէյթանի հետ իրենց ունեցած հանդիպումը: Բոլորն ալ կը յայտարարէին թէ, եթէ իրենք կ'ապրէին տակաւին, պատճառն այն է որ, այդ հրէշի տրամադրուած մէկ վայրկեանին հանդիպած էին եւ խնայած էր իրենց կեանքը:

Թուրք կառավարութիւնը, սարը սաքալը շէյթանի գոյութենէն լուր ունէր, գիտէր նաեւ որ ան միեւակ է եւ ընկերներ չունի, այդ պատճառաւ ալ այնքան մեծ կարեւորութիւն չէր տար անոր: Երբ լուր կ'առնէր թէ այդ մենակեաց աւաղակը այսինչ լեւան վրայ է, երբեմն քսան, երբեմն յիսուն ոստիկաններ կը զըկէր դոյն ձերբակալելու կամ սպաննելու համար: Իսկ ոստիկաններէն եւ ոչ մէկը կ'ուզէր իր կեանքը վտանգի մէջ դնել ու զիմադրուել սարը սաքալը շէյթանը, որու գընդակներէն եւ ոչ մէկը պարապի կ'անցնէր, ու այդ պատճառաւ ալ, եթէ ան լեւան աջ թեւին վրայ էր, անոնք ձախը կ'երթային, քանի մը ժամ լեռներու ապառաժները կը գնդապահարէին, ապա որպէս թէ երկարատեւ կուրէ մը յողնած, ետ կուգային ու կը տեղեկաբերէին թէ, Սարը սաքալը իրական շէյթան մըն է, գոյութիւն ունի եղբր, բայց ձեռք բերել կարելի չէ, երբ կը կարծես թէ դէմք կը գտնուի, եւ ձեռքը վարն պիտի դնես, մէյ մըն ալ ետեւէդ դնալինք ու տեղատարափ մըն է որ կուգայ, եւ միեւնոյն ատեն պոռալով կ'ըսէ. «Ձեզի չեմ

սպաննեմ, որովհետեւ ընտանիքի տէր խեղճ մարդիկ էք, դացէք ձեր վալիին բարեւ ըրէք եւ ըսէք՝ Սարը սաքալը շէյթանը կ'ըսէ թէ, եթէ ինք կը կարծէ թէ Սարը սաքալը շէյթանը բռնել գիւրին բան է, ինչո՞ւ ինք չի դար ու ձեզ պէս կին ու երախաներու տէր մարդիկ կը զըկէ, չուտ կորսուեցէք քանի չեմ բարկացած»:

Գայսէլրեանը տարիներ շարունակ լեռները ապրելով մէկտեղ, չվստահեցաւ ոչ ոքի, բնաւ չուզեց ընկեր մը ունենալ, կարծես թէ մարդատեաց մը դարձեր էր, ու կը սիրէր իր մտածումները աւելի չուտ լեռներէն սուրացող հովերուն յանձնել, քան թէ մարդ արարածներուն: Ժամերով կը դիտէր եղնիկներու խումբերը, որոնք երբեմն իր ապաստանած քարաժայռին քովերը կը դէպրէին, առանց մտքերնէն անցնելու թէ, այդ անմատչելի ապառաժներուն վրայ, մարդ դադանը կարող էր իր բոյնը դրած ըլլալ: Տարիներով դիտեց այդ անմեղ կենդանիները. բայց բնաւ քաջութիւնը չունեցաւ այդ գեղեցիկ, անմեղ կենդանիներուն ուղղել իր հրացանը: Ո՞րքան հաճելի էր լեռներու այդ սիրուն կենդանիներու ընկերակցութիւնը, եւ ո՞րքան հրէշ էին մարդիկ, երբ կը հալածէին խաղաղութիւն, աշխուժութիւն եւ անմեղութիւն խորհրդանշող այս անուշիկ կենդանիները:

Որքան տարիները կ'անցնէին, այնքան խոշոր փոփոխութիւններու կ'ենթարկուէր լեռները քաջուած այս մենակեաց երիտասարդի մտածելակերպը: Սկզբնական շրջաններուն, ան վայրենի դադանի մը նման, բղբոտած էր իր ձեռքը ինկած թուրքերը, սխտորին քաղցրը չըլլար ըսելով: Իսկ երբ իր եօթ տարիներու բանտարկութիւնը կը յիշէր, վայրենի կատաղութիւն մը կուգար վրան, եւ մինչեւ որ թուրք մը չյոշոտէր, մինչեւ որ իր ձեռքերը թուրքի մը արիւնովը չլուար, չէր հանդստանար: Ըլլայ իր անձնական ապահովութեան, ըլլայ պարտա ժամերու ձանձրոյթը փարատելու համար, այնքան մանրակրկիտ խուզարկութեան մը ենթարկած էր իր տիրապետութեան սահմաններու մէջ ինկած լեռները, որ իր հինգ մատներու պէս կը ճանչնար դանոնք: Ամէն մէկ լեւան կատարին, ամէն մէկ ժայռի ծերպին մէջ, միայն վայրենի դադաններուն եւ արադավաղ եղնիկներուն ծանօթ քարանձաւներու մէջ, իր ուտելիքներու եւ գէնքերու պահեստներն ու նէր: Կենսամթերքներու պահեստները կը բաղկանային լաւ չորացած հացերէ, չորացած միսի կամ պանիրի կտորներէ: Իսկ գէնքերու պահեստները՝ դաշոյններէ, ատրճանակներէ, ամէն տեսակի հրացաններէ եւ գլխաւորաբար փամփուշտներէ, որոնց վրայ մասնաւոր հոգածութիւն ունէր: Ան իր լեռնային կեանքի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին, անօթութեան եւ ռազմամթերքի պակասութեան անձանօթ մնաց: Իր լեռնային կեանքը անցուց առանց իր ազգութիւնը յայտնելու, բո-

լորն ալ զինքը թուրք, քիւրտ, չէր քէզ կամ լաղ կը կարծէին, եւ ա-
տիկա իր հաշուին աւելի կուգար, որովհետեւ իր աղքատիկները ո'չ
կառավարութեան, եւ ոչ ալ թուրք ժողովրդէան ատելութեանը նշա-
ւակ կ'ըլլային իր պատճառաւ:

Լեւոնային ու աւաղակային կեանքը, որ աւելի կոշտացնելու եւ
աւելի դադանութեան մօտեցնելու էր Գայսէրլեանի նկարագիրը, հա-
կառակ արդիւնք կուտայ: Օդը լաւ եղած ատեն՝ ժայռերու վրայ, իսկ
անձրեւներու եւ փոթորիկներու ատեն՝ եղջերուներուն յատուկ այ-
րերու, կամ արջերուն յատուկ քարանձաւներու մէջ, երբ ժամերով,
երբեմն նոյնիսկ օրերով, մինակ կը մնար, կ'սկսէր աղատ բնութիւնը
քաղաքի ժխտին հետ բաղդատել, կը դիտէր եղնիկներու խաղաղ
կեանքը, ու կը համեմատէր քաղաքներու եւ դիւղերու մէջ ապրող
մարդոց կեանքին հետ, կը վայրանար թէ ինչո՞ւ մարդիկ վայրենի կ'ը-
սէին դադաններուն, երբ իրական վայրենիներ իրենք էին. ինչո՞ւ արդ-
եօք մարդիկն ալ իրենց դիւղերու եւ քաղաքներու մէջ չէին կրնար
անցնել այդ խաղաղ կեանքը, ինչ որ կ'անցնէին այս լեռներու վրայ
բնակող բաղձատեսակ կենդանիները. ինչո՞ւ... ինչո՞ւ... Այդ ին-
չունքը արդէն սկսած էին լրջօրէն դատողեցնել զինք, երբ օր մը, ի-
րեն համար հասարակ միջադէպ մը, կուգար ամբողջապէս փոխելու
իր կեանքը:

Չմեռ էր, իրան ամենաբարձր ու անմատչելի կատարներէն
միոյն վրայ, փոքրիկ քարայրի մը խորը, արջի եւ ոչխարի մորթերով
պատրաստուած տաքուկ անկողնոյ մը մէջ, թէեւ արթուն, բայց տա-
կաւին պատկած էր Գայսէրլեան, երբ վարէն հրացանի մը ձայնը կը
լսէ, ապա երկրորդ մը, երրորդ մը, ու կատաբեալ լռութիւն կը տի-
րէ դարձեալ: Գայսէրլեան յանկարծակիի եկած, անկողնէն կը ցատ-
կէ, եւ կը վազէ դէպի քարայրին դուռը, լրտեսելու, դիտնալու համար
թէ ի՞նչ կ'անցնէր կը դառնար վարը, որո՞նք էին եւ ի՞նչ նպատակի
կը ծառայէին այդ հրացանածուրթիւնները: Բայց դեռ այրէն դուռս
չէլած, կը տեսնէ սիրուն եղնիկ մը, որ դողդողալով կը յառաջանայ,
եւ հազիւ քարայրին բերանը հասած, դետին կ'իյնայ ու կը մնայ ան-
շարժ: Գայսէրլեան ամբողջ մարմնով կը սարսուռայ, կը հասկնայ որ
որսորդներ հալածած ու վիրաւորած էին այդ խեղճ եղնիկը: Կը մօ-
տենայ, վիրաւոր եղնիկը, առանց ամենափոքր շարժում մը ընելու,
իր խոշոր եւ անմեղութիւն արտացոլող աչքերը կը դարձնէ Գայսէր-
լեանի վրայ, երկվայրկեան մը դիտելէն վերջ, արցունքի երկու խո-
շոր կաթիլներ կը շողան մարելու մօտիկ այդ անուշիկ աչքերուն մէջ,
բայց այդ կաթիլները վար դիտուելու ոյժ չեն ունենար... անոնց ե-
րեւումը, տարաբախտ եղնիկի կեանքին վերջին արտայայտութիւննե-

րը կ'ըլլան... Ապշած աչքերով կը դիտէ մեռած եղնիկը, եւ անոր
բաց մնացած աչքերուն մէջ լծացած արցունքը: Ի՞նչ է այս Աստուած
իմ, կը մենախօսէ ինքնիրեն, եղնիկը մեռաւ, բայց լալով մեռաւ, ը-
սել է որ եղնիկներն անդամ դաացում ունին... բայց որո՞ւ համար լա-
ցաւ այս եղնիկը, իր կեանքին, թէ իր ետեւ թողուցած սիրելիներուն
համար... եղնիկը լալով մեռաւ... ըսել է թէ անոնք ալ արցունք ու-
նին... եղնիկներ... վիշտ ու արցո՞ւնք... Աստուած իմ, անհաւա-
տալի է այս... Գայսէրլեանը չմած էր, իր տեսածներուն չէր հա-
ւատար, սն եղնիկներ շատ տեսած էր, բայց անոնց արցունքը առաջին
անգամն էր որ կը տեսնէր, ու այդ արցունքները իրեն անհաւատալի
կը թուէին: Ճիշտ այդ ատեն, քիչ մը վարէն, մարդոց ձայներ կը
լսուին:

Գայսէրլեանը կ'սթափի, կամաց մը ներս կը քաշուի ու կ'սպասէ:
Քիչ վերջ մարդու մը գլուխը կ'երեւի, որ զգուշութեամբ չորս կողմը
կը լրտեսէր, ապա ինկած եղնիկը տեսնելով ետեւ կը դառնայ եւ ու-
րախ ձայնով մը կը կանչէ, հոս է՛, հոս է՛, դտա՛յ, եկէ՛ք, եկէ՛ք, ու
ինք բարձրանալով եղնիկին քովը կուգայ ու կը նստի: Մարդը յոգնած
էր ու շնչասպառ, բայց ուրախ էր ու երջանիկ: Գայսէրլեանը կատա-
ղութենէն կը դողդողար արդէն, ան այրին ներսէն կը դիտէր որսոր-
դին հրճուածքը ու ախանքը կը կճրտացնէր, կ'ուզէր անմիջապէս
սատկեցնել այդ շունը, որ իր սահմանները մտնելու յանդիման էր,
բայց լաւապէս կը համարէ սպասել անոր ընկերներուն: Իր սպասու-
մը երկար չի տևեր, մէկը միւսին ետեւէն վեր կը բարձրանան երկու
հողի եւս, անոնք ալ յոգնած կ'երեւէին, բայց եղնիկին տեսքը կ'ողբո-
րէ զիրենք, ի՞նչ դեղեցիկ է, ի՞նչ մեծ է, ինչպէ՞ս դեր է, պարապի
չանցաւ մեր աշխատանքը, կը կրկնէին շարունակ իրենց արշաւանքէն
մեծ յաջողութիւն դառած որսորդները, երբ անսպասելիօրէն, ատրճա-
նակը ձեռքին, հանդիսաւոր քայլերով, այրէն դուռս կ'ելլէ սարը սա-
ֆալլը շէյքաւը, ու առանց ձայն մը հանելու, կուգայ եւ որսորդնե-
րուն առջեւ կը կենայ: Այս անսպասելի երեւումը, երեք որսորդներուն
ալ արիւնը կը սառեցնէ, երեքին ձեռքերն ալ կը թուլնան, երեքին լե-
զուններն ալ կը կապուին: Մարը սաքալը չէլթանը, կատաղութենէն
կայծկլտացող աչքերով որսորդներուն կը նայի, ու ամալի նման որո-
տացող ձայնով մը կ'ըսէ. Շունե՛ր, ո՞վ իրաւունք տուաւ ձեզի իմ ոչ-
խարո սպաննելու, ես օր մը ձեզմէ ոեւէ մէկուն ոչխարը սպաննեցի՞,
դուք ի՞նչ իրաւունքով իմ ոչխարս սպաննեցիք: Որսորդները սակայն,
սարսափէն ապշած ու համր կտրած էին, եթէ նոյնիսկ ուզէին ալ,
չէին կարող խօսիլ, անոնց լեզուները անդամալուծուած էին, կամ վա-
րէն քորացած, ու անոնք կը բաւականանային սոսկումով լեցուած աչ-

պոռայ. Իրաւունքը ներկայինն է, իրաւունքը իրականութեանն է... պէտք է սատկեցնել ձեռք ինկած բոլոր թուրքերը...: Գայսէրլեան, իր այս նոր վճիռով, իր ներքին պայքարին պատասխանած էր...: Ան այս անգամ կարծես դո՛ւ իր տուած վճիռէն, ատելութեամբ լեցուած աչքերը կը դարձնէ քով քովի ինկած երեք անդուխ դիակներուն վըրայ, դիւային հրճուանքով լեցուն ժպիտ մը, ամբողջապէս կը կերպարանալով ինչ առաջուան մտախոհ դէմքը, եւ մէկու մը հետ խօսելու նման բարձր ձայնով մը կ'ըսէ. Այս եղնիկին միտը չեմ կրնար ուտել, որովհետեւ անոր վերջին արցունքները տեսայ: Անդուխ չուներ, ձեր միտը չեմ կրնար ուտել, որովհետեւ չուներու միտ ուտելու վարժութիւնը չունիմ: Բայց ձեր կոնակներուն կապուած տոպրակներուն մէջի ուտելիքները, անոնք այո՛, անոնք կ'ուտեմ, անոնք իմ արդար իրաւունքս են, իմ աշխատութեանս վարձատրութիւնը: Երեք զնդակներ ծախսելէ զատ, երեք դուլիներ կտրելու նկողութեան ալ յանձնառու եղայ, ուրեմն ձեր բերած պաշարը իմ արդար իրաւունքն է: Այս ըսելով կը ծոխ ու կը քանդէ դիակներէն միոյն կոնակը կապուած տոպրակը, ապա երկրորդը, երրորդը: Այս գործողութենէն վերջ, երեք տոպրակներն ալ առած, կ'երթայ ու քարի մը վրայ կը նստի: Տոպրակները կը շարէ իր աջեւ, ապա հանգարտ շարժումներով կը բանայ անոնցմէ միոյն բերանը: Օ՛հ, սատկելու արժանի չուներ, այս ի՞նչ գեղեցիկ նուէր մը բերած էք ինծի, կ'ըսէ ուրախութենէն ճառագայթող դէմքով մը, ու տոպրակէն դուրս կը քաշէ օղիի շիշ մը: Կեղծաւոր չուներ, չէ՞ք գիտեր որ Մուհամմէտ ձեզի արգիլած է օղի խմելը, բայց կ'երեւի թէ դուք նամաղի ատեն կ'ըսէք թէ, որսորդութեան ատեն, լեռներուն վրայ, օղի խմելու մասին Գոլրանին մէջ մասնաւոր արգելք մը չկայ, այնպէս չէ՞, շատ լաւ, ուրեմն սարը սաքալը չէյթանն ալ, այս օրուընէ սկսեալ, թորքերուն կ'արգիլէ լեռներուն վրայ օղի խմել, հասկըցա՞ք, եթէ ձեր Մուհամմէտին խօսքը չէք բռնէր, այդ ձեր դիտնալիքն է, բայց վացէք սարը սաքալը չէյթանին խօսքը բռնել սորվեցէք, հասկցա՞ք, չուներ ձեզի: Ապա զգուշութեամբ կը բանայ շիշին բերանը, ու սարը սաքալը չէյթանին կենացը ըսելով, շիշը բերանը կը ատնի եւ ախորժակով մը կը խմէ: Օ՛խ, կարօտցեր էի, Աստուած զրկեց ինծի այս չուները: Ու օղիին շիշը զգուշութեամբ մէկ կողմ դնելէ վերջ, կ'սկսի տոպրակին մէջի մնացեալ պաշարները դուրս հանել: Օ՛խ, օ՛խ, այս ինչ աղուոր բաներ կան հոս, այսօր խնձոյքի օր է ինծի համար, երկար ատենէ ի վեր թարմ հացի երես չէի տեսած, եւ ոչ ալ դալուրնային համը առած, Աստուած վկայ, բախտաւոր եմ...: Կեցիր, ումոյ մըն ալ խմեմ սա դալուրնային կենացը, ու խոշոր ումոյ մը կ'ըլլէ վերջ, կը կտրէ թարմ հացի խոշոր կտոր մը, դալուրնային կը

լեցնէ մէջը, ու կ'սկսի ախորժակով ուտել: Հս.գիւ իր ձեռքի պատառը վերջացուցած, կը բանայ միւս տոպրակներուն բերանները: Սարը սաքալը բախտաւորութեան օրն էր այդ օրը. իւրաքանչիւր տոպրակէն շիշ մը օղի դուրս դալէն դատ, դուրս կուգան նաեւ թարմ հաց, քաթա, պանիր, եւ երկու խոշոր կտոր պաստրմա (սպուխտ): Գայսէրլեանի ուրախութիւնը կատարեալ էր, ան այս անգամ մէկ ձեռքը օղիին շիշը, եւ միւս ձեռքը սպուխտի կտոր մը բռնած, կ'սկսի երգել ու պարել: Ամայի լեռան գլուխը, երեք անդուխ դիակներու շուրջը, կատարուած այդ պարը տեսնողը դժոխքի տեսարաններէն միոյն ահանատեալ ըլլալու պատրանքը պիտի ունենար, մինչ Գայսէրլեան իրական կեանքն էր որ կ'ապրէր, դժոխքէն դուրս, ազատ լեռներու վրայ, ճղնաւորի մը պէս առանձին, բայց սատանայի մը չափ դո՛ւ եւ ուրախ: Ան դատած էր առատ օղի, եւ անոր ամենամտերիմ բարեկամը՝ սպուխտը: Աստուած մեղքացալ ինծի, դթաց իմ քաշած զրկանքներուս համար, ու ինծի նուէր զրկեց այս երեք չուները, իրենց այս հրաշալի պաշարով, Աստուած մեծ է, ամենաողորմա՛ծ, ամենագո՛ւթ...: Այսպէս կը մենախօսէր Գայսէրլեանը, մինչ հոն, իր ոտքերուն առջեւ երկընցած էին մարդկային երեք անդուխ դիակներ... ի՞նչ փոյթ... չէ՞ որ ասդին ինք բախտաւորուած էր... դո՛ւ էր եւ ուրախ...:

Երկու օր վերջ, Գայսէրլեանը արդէն ուրիշ լեռան մը գլուխը, ուրիշ այրի մը մէջ էր: Ան ոչ ալ լուր ունէր թէ ի՞նչ եղան եղնիկն ու թուրքերուն դիակները, անոնք անաղա՞րտ էին, թէ արդէն գայլերուն կեր դարձած էին, ինք ի սրտէ այս վերջնոյն կը փափաքէր, վերջապէս գայլերն ալ ստամոքս ունէին, եւ իրեն պէս՝ մարդոցմէ փախչելով, լեռները ապաստանած էին, իր եւ գայլերու կեանքին մէջ խոշոր տարբերութիւն մը չկար, մարդիկ պիտի որսային զինք այնպէս, ինչպէս պիտի որսային գայլ մը, ուրեմն մարդոցմէ հալածուած այս կենդանիներն ալ ճոխ սեղանի մը իրաւունք ունէին, ինք բախտաւորուած էր, գայլերն ալ բախտաւորուելու էին: Գայլացած մարդը, գայլերու մասին կը մտածէր... ան կ'ուզէր որ գայլերն ալ ճոխ սեղան մը վայելէին, ի՞նչ փոյթ թէ այդ դիակները, գերեզման մը անգամ պիտի չունենային. ուր տարին անգամ մը, արտասուելու երթային իրենց սիրելիները... գայլի մը համար, միայն ստամոքս լեցնել է պէտք, ուրիշ ոչ չինչ... ստամոքս, այդ միտէ պղտիկ քսակը լեցնելու համար, ինչե՞ր, ինչեր չեն դորձածուէր այս աշխարհիս վրայ...: Թերեւս Գայսէրլեանը, այդ գայլացած մարդը, այդ վայրկեանին, ամբողջ աշխարհի վրայ, միակ մարդ արարածն էր, որ իր ստամոքսը լեցնելու գոհուանակութեան ատեն, ուրիշներու ստամոքսն ալ լեցուած տեսնել կ'ու-

զէր, հող չէ թէ այդ ուրիշները լճյրենի գաղաններ էին...:

Անցան օրեր, ոչ արտասուող եղնիկի սառած նայուածքը, եւ ոչ ալ անդլուխ երեք դիակներու տեսքը, Գայսէրլեանի աչքերու առջեւէն կը հեռանային։ Անոր մէջ այս անգամ ուրիշ զգացում մը արթնցած էր, որ գաղանային չէր, եւ ոչ ալ իր այդ կեանքին պատշաճ։ Որքան կը ջանար այդ անծանօթ եւ խորթ մտքերը հեռացնել իրմէ, անոնք աւելի զօրաւոր թափով մը իրենց գոյութիւնը կ'զգացնէին։ Եղնիկը լալով փչեց իր շունչը, կը մենախօսէր ան, ո՞վ կը հաւատայ ասոր... Հապա այդ երեք դիակներու տէրե՞րը, անոնց հայրերն ու մայրե՞րը... կիներն ու երախանե՞րը... ինչո՞ւ սպաննեցի, ի՞նչ ըրած էին ինծի...։ Ապա իր աչքերուն առջեւէն կ'սկսէր անցնիլ իր զոհերու կարաւանը, եւ որքա՞ն երկար էր այդ կարաւանը...։ Զէ՛, այս մէկը պէտք էր որ սպաննէի, Լս առանց զէնքի չէի կարող մնալ... այս ալ պէտք էր որ սպաննէի, ուղեց կտրիճ ձեւանալ, իմ վրաս ձեռք բարձրացուց, եթէ Լս զինք չսպաննէի, ան ինծի պիտի սպաննէր, ասոր մեռացնելը մեղք չէր։ Զէ, այս ալ մեռնելու արժանի էր, ձմեռը կը մօտենար, Լս հազուապէս պէտք ունէի, Լս ցուրտէն մեռնելու փոխարէն, թող թուրք մը սատկի, ասոր մեղքը ո՞ւր է։ Հապա ասիկա, այս չո՛ւնը, իր ձիու ոտքերուն վատահած, չուղեց հրամանիս հնազանդիլ ու կենալ, Լս իր փամփուշտներուն պէտք ունէի, ինչո՞ւ չի կեցաւ, կրնար ըլլալ որ Լս իրեն չէի սպաններ, խօսք չուղեց հասկնալ, ասոր համար ալ սատկեցաւ, Լս շատ ալ լաւ եղաւ, անոր հրացանով հովիւի մը բարեկամութիւնը շահեցայ, Լս ա՛յն օրէն անօթի մնալու մտահոգութեանէն պաշտ եմ... հապա ասոնք, ... չէ՛, ինծի սպաննելու եկած մարդոց սպաննելը ոչ մեղք է եւ ոչ ալ խղճի դէմ... ալ կը բաւէ՛, կեցէ՛ք, չե՛մ ուղեր..., Լս անմեղ մարդ սպաննած չեմ... Լս իմ իրաւունքիս մէջն եմ...։ Բայց մինչեւ ե՞րբ այս գաղանի կեանքը... եւ վերջապէս Լս լեռներու գլո՞ւխը, թէ քաղաքի մէջ ծնայ... քաղաքե՞րը թէ լեռներն են մարդոց բնակելու տեղը, ալ զգուեցայ... ալ զգուեցայ... այս ճղնաւորական կեանքէն զգուեցայ, պէտք է քաղաք դառնալ... քաղա՞ք... հա՛... հա՛, հա՛, հա՛, սարը սաքալը չէյթանը քաղա՞ք... հա՛... հա՛... հա՛... քաղաքը ինծի համար մեռած է այլեւս...։

Գայախէրլեանի մէջ լերան եւ քաղաքի պայքարը սկսած էր արդէն, եւ երթալով կը զօրանար, իր զգացումները երկու մասի բաժնուած էին, մարդկային ու զազանային, անոնցմէ ամէն մէկը ինք կ'ուզէր իշխել, ինք կ'ուզէր հրամայել, ընտրութիւնը գծուար էր եւ գրեթէ իր ոյժէն մեր: Այս էր Գայախէրլեանի հոգեկան դրութիւնը, երբ

օր մը իր բարեկամ Հովհաննէրէն մէկը, անգլիտակցաբար՝ վերջ կուտար Գալաէրլեանի այդ հոգեկան պայքարին, աւետելով անոր թրջական սահմանադրութեան հուշակումը:

Երկրի մէջ տեղի ունեցած քաղաքական այդ խռչոյր վիժվոխութիւնը, թէեւ Գայտէրլեանի քաղաք վերադառնալու մտադրութեան կերպով մը կը պատշաճէր, բայց ինք ո՛չ Թուրքերուն եւ ոչ ալ անոնց վարչաձեւերէն եւ ոչ մէկուն կը վստահէր, իր կարծիքով, այդ վիժվոխութեան միակ շահը այն էր, որ ան կրնար հեռաւոր մէկ քաղաքի մը մէջ երեւնալ, առանց անմիջական բանտարկութեան վախ ունենալու :

Նախու։ Սահմանադրութեան լուրը Գայեթրիեանի աչքերու քունը խլած էր։ Քաղաք դառնալու փափաքը այնքան զօրացած էր, որ ան համբերութիւնը կորսնցուցած էր այլեւս, կ'ուզէր վայրկեան մը առաջ ազատուիլ այդ մենակեաց կեանքէն, որմէ զզուած էր այլեւս. բայց ի՞նչպէս։ Ամենէն առաջ իր հագուստները քաղաք իջնելու հագուստ- ի՞նչպէս։ Ամենէն առաջ իր հագուստները քաղաք իջնելու հագուստ- ներ չէին, այդ հագուստներով աշխարհիս որ ծայրն որ երթար, ան- կարելի էր որ ուշադրութիւն չհրաւիրէր իր վրայ։ Քաղաք իջնելու, մարդոց մէջ մտնելու համար անհրաժեշտ էր քաղքենի ներկայանալի հագուստ մը ունենալ, բայց ի՞նչպէս, ի՞նչ ձեւով։ Հագուստ դնելու համար քաղաք չէր կրնար իջնել, եւ ոչ ալ այդ ապսպրանքը մարդ- արարածի մը վստահիլ, ի՞նչ ընել ուրեմն, ու երկար խորհելէ վերջ, արարածի մը վստահիլ, ի՞նչ ընել ուրեմն, ու երկար խորհելէ վերջ, ոճրագործութիւնէ դատ, տարբեր ապահով միջոց չգտաւ։ Ան հա- դուստի մը պէտք ունէր, եւ այդ հագուստը ձեռք բերելու համար, տասնեակ մը զրկանք անթաղ թողուց։

Գրայեթիւնն իսկապէս էր եւ հեռաւոր, իր զոհերէն եւ ոչ մէկուն քսակը անտեսած էր, ան զգուշութեամբ խուլարկած էր իր բոլոր զոհերը եւ դատած ամբողջ դրամները, առանց անոնց մեծութիւնն ու արժէքը հաշուի առնելու, բոլորն ալ հաւաքած ու խնամքով պահած էր, ու երբ այլեւս քաղաք դառնալու որոշումը կուտար, նիւթականի մասին մտահոգուելու պատճառ մը չունէր: Արդէն ութ օրէ ի վեր ան լեռներէն հեռանալու պատրաստութեան մէջ էր, իր մարմնոյն յարմարող հագուստներէն զատ, տրամադրելի ձի մըն ալ ունէր: Ու վերջապէս, երեկոյ մը, արեւը մայր մտնելէն վերջ, ան իր վրայէն կը հանէր Սարը սաքալը շէյթանի հագուստներն ու զէնքերը, որոնք զգուշութեամբ կը պահէ իր ամենապատահելի եւ անմատչելի քարայր-ներէն միոյն մէջ, կը հագնի քաղքենի հագուստները, կը հեծնէ իր ձիւն, հրաժեշտի տխուր ակնաւրկ մը կը նետէ իր սիրած լեռներուն վրայ, որոնցմէ այլեւս ընդ միշտ պիտի բաժնուէր, ու ձիւն կ'սպաւնդակէ, առանց կրկին ետեւ նայելու քաջութիւն ունենալու: Բաժան-

հաղիւ կը նշմարուէին: Լեռներ ու ձորեր դղրդացնող իր ձայնը, մա-
րած էր ու նուաղած: Միայն սիրտն էր մնացած երիտասարդ, միայն
սիրտն էր որ կը պահէր տակաւին Սարը սաքայլը չէյթանի կենսունա-
կութիւնը, միայն սիրտն էր որ երբ կ'ուռնար, արիւնի պէս կարմիր
կը ներկէր չառուշի խորշոմած ալիքը, ու արտակարգ փայլ մը կու-
տար ակնոցներու ետեւէն հաղիւ նշմարուող աչքերուն: Այդ վայր-
կեաններուն, Սարը սաքայլը չէյթանն էր որ կ'արթնար, եւ վայ ե-
կած էր այդ չէյթանը արթնցնողին...

Չառուշի վրայ նկատուած աչքառու երեւոյթներէն մին ալ, երկ-
ւորութիւնն էր, որուն ծանօթ էին բոլորն ալ, եւ որու պատճառաւ
կ'զգուշանային անկէ: Ան իրականապէս բարի էր եւ բարի կամեցող,
երբ հանդարտ էր: Չարհուրելիօրէն չար էր եւ անդուծ, երբ զայրա-
ցած էր, ու իր այդ զգացումները, ամէն մէկը իր տեղին անշուշտ, կը
զործածէր առանց վերապահութեան, առանց հաշիւներ ընելու: Չա-
փապանց կատկածոտ էր եւ դէպք, երեսուն եւ եօթ տարիներ Պրազի-
լիոյ Սան Բաւլօ քաղաքը ապրելով հանդերձ, մտերիմ բարեկամ մը
չունէր, ոչ ոքի հետ իրական մտերմութիւն մշակած էր, ան ոչ ոքի
պատմած էր իր կեանքի վէպը, եւ ոչ ալ մէկը ծանօթ էր անոր անց-
եալին, ոչ ոքի բացած էր իր սիրտը, եւ ոչ ալ թողուցած էր որ հե-
տաքրքրուին իր կեանքով: Եթէ կային մի քանի մարդիկ, որոնց հետ
տեսնուելէն հաճոյք կ'զգար, ատոնք ալ իր բաժակի ընկերներն էին,
բայց ոչ սրտի կամ գաղտնիքներու ընկերներ: Անոնց հետ կը սրէր
նստիլ, ուտել ու խմել, որովհետեւ լաւ տղաներ էին, ուրիշ ոչինչ.
ասկէ վատ, օղին ընկերներով խմելը ուրիշ հաճոյք մը ունէր, հաճոյք
մը, որմէ չառուշ չատ կ'ախորժէր: Խմելու ժամերը, չառուշի կեանքի
ամենալաւ ժամերն էին, ու ան չատ կը սրէր այդ ժամերուն խօսիլ,
բայց ոչ մի անդամ, ոչ մի բառ, իր անցեալի կամ ներկայի մասին:
Իր սիրած նիւթերը ընկերային հարցերն էին, եւ իր մտքերու մեծա-
մասնութիւնը՝ փիլիսոփայութիւններ: Երբ կը խօսէր որպէս մարդ,
ան կը ճառէր համամարդկային եղբայրութենէն, իսկ երբ կը խօսէր
որպէս հայ, համամարդկային եղբայրութիւնը տեղի կուտար ատելու-
թեան մը. որ եթէ այդ պահուն ամբողջ Թուրքիոյ կեանքը իր ձեռքն
ըլլար, առանց ամենափոքր խղճահարութեան, ամբողջը մէկէն, սան-
դալամետին խորը կը նետէր:

Չառուշ ծերացած էր այլեւս, եթէ դաւապան չէր դործածեր, ո-
րովհետեւ չէր ուզեր ըսել տալ, թէ չառուշ ծերացած է, Վաթսուն
երկար տարիներ մօլի ծխող մը ըլլալով մէկտեղ, բժիշկներուն ստի-
պումին վրայ հարկադրուած էր հրաժարիլ իր վաղեմի եւ լաւագոյն
այդ բարեկամէն: Չառուշը այլեւս չէր ծխեր, որովհետեւ ծխախոտը

այլեւս չնշահեղձ ընելու աստիճան հաղ կը պատճառէր իրեն: Բայց
ծերութիւնը անողոք էր, ան խլելով չառուշի առոյգութիւնը ու աշ-
խութութիւնը, սնոր եռանդն ու երիտասարդութիւնը, սկսած էր այս
անդամ մէկիկ մէկիկ խլել նաեւ անոր մտքի մարեկամները, այն
բարեկամները, որոնց հետ ան անցուցած էր իր ամբողջ կեանքը: Սի-
կարէն վերջ, կարող օղիին եկած էր, բժիշկները բացէ ի բաց իրեն ը-
սած էին թէ, եթէ օղին չձգես, մահը ոտքերուդ տակն է, իսկ եթէ
ձգես, տակաւին երկար ապրելու ամէն հաւանականութիւն ունիս:

Չառուշ կը հաւատար բժիշկներու խօսքերուն, դիտէր որ օղին
այլեւս իրեն կը վնասէ, բայց չէր կարող հաշտուիլ անկէ բաժնուելու
մտքին հետ: «Սիկարը ձգեցինք, հերիք չէ, հիմա ալ ելեր օղին ձգէ կ'ը-
սեն, եթէ Չառուշը չծխէ, չխմէ, ալ ինչո՞ւ կ'ապրի ուրեմն, ի՞նչ ը-
նելու համար: Այն կեանքը, որուն համար այսքան խոշոր զոհողու-
նի տարուան բուսային կեանքով. չէ՛, չարժէր, չարժէր, այս զոհո-
նի տարուան բուսային կեանքով. չէ՛, չարժէր...»: Բայց ան չարունակեց խը-
մել...

* * *

Քոստն եւ չորս ժամերէ ի վեր Չառուշը չէր երեւար, բոլոր ծանօթ-
ներ, կանխապայցումէ չարչրկուած, իրարու կը հարցնէին, ո՞ւր է Չա-
ռուշը, ինչո՞ւ չերեւիր, ի՞նչ կայ: Բոլորն ալ տարօրինակ կը դռնէին
այդ բացակայութիւնը, բոլորն ալ տեսակ մը մտահոգութեան մէջ էին,
կարծես թէ խոշոր անակնկալ մը կ'ապաստէր: Վերջապէս այդ չա-
րագուշակ մտահոգութիւնը կ'արդարանար. տեղի ունեցած էր բոլորի
մտքէն անցածը: Չառուշը մեռած էր...: Թէեւ ոչ ոք կ'ուզէր հաւա-
տալ այդ լուրին, բայց դժբախտաբար կատարուած իրականութիւն
մըն էր ան այլեւս, ու անդամանելի: Հաղիւ թէ Չառուշի մահուն
լուրը տարածուած էր, երբ ամէն մարդ անոր թողուցած բացը կը տես-
նէր արդէն: Ո՞վ պիտի դրաւէր անոր տեղը, կը հարցնէին բոլորն ալ
մտովի, բոլորն ալ իրենց շուրջը կը նայէին, Չառուշը փոխարինող մը
դռնելու յոյսով, եւ սակայն եւ ոչ մէկը արժանաւոր մէկը կը տես-
նէր, Չառուշի նման ազատ ժամանակի տէր, պատրաստակամ, մար-
դասէր մէկը չկար, անոր տեղը միշտ ալ բաց պիտի մնար:

Իր սենեակին մէջ, մահճակալին վրայ, իր ամենամաքուր հա-
զուստներն ու կօշիկները հազած, կոնակի վրայ, ձեռքերը խաչածե-
կրծքին ծալած, աչքերը դոյզ ու խաղաղ հրեւոյթով մը կը քնանար
Չառուշը: Այնքան բնական, այնքան խաղաղ էր իր տեսքը, որ ոչ ոք կը
հաւատար թէ ան մեռած էր: Սեղանին վրայ կը տեսնուէին օղիի բա-

Ժակ մը եւ երկու շիշ օղի, շիշերէն մէկուն բերանը բացուած չէր տակաւին, իսկ միւսին մէջ հաղիւ քանի մը կաթիլ մնացած էր: Այս շիշերուն քով կային երեք փոքրիկ պնակներ, որոնցմէ մէկուն մէջ ձիթապտուղ. միւսին՝ քանի մը կտոր պաստրմա կար: Սեղանին վրայ կային նաեւ կերակուրի դանակ մը, աղաման եւ քանի մը փոքրիկ հացեր, բոլոր նշանները կը ցուցնէին թէ, Ժակն առաջ, Չաւուշը այդ սեղանին առջեւ, իր Ժամանցը ունեցեր էր, իր սիրելի բարեկամին՝ օղիին հետ: Այս սեղանին վրայ, պնակներու քով, կը տեսնուէր նաեւ թերթ մը թուղթ եւ ինքնահոս դրիչ մը: Այս թուղթին վրայ, Չաւուշ իր ձեռքով զրած էր հետեւեալը.

«Կարող էք ծաղրել ինձի, կամ ստախօսի տեղ դնել, բայց վստահ եղէք որ ըսածս ճշմարտութիւն է: Այս տողերը գրելէս առաջ, ես ըզգացի որ մի քանի Ժամէն պիտի թեռնիմ, ասոր համար աճապարանօք փոխեցի բոլոր հագուստներս եւ ամենամաքուրները հագայ: Ասա քովի նստարանս դացի, երկու շիշ օղի դնեցի, մէկ շիշը, ինչպէս կը տեսնէք. իմեցի, իսկ միւսը թողուցի այն նստատանի համար, որ քիչ մը վարը պիտի բացատրեմ: Նոր հագուստներս հագայ, որ թաղուելու առաջ, մէկը նեղութիւն չընէ ինձի հագուցնելու համար, հետեւաբար այս հագուստներով ալ ինձի թողեցէք: Սեղանիս դարակին մէջ է դրամապանակս՝ վեց հազար քրուզէյրոյով, այդ դրամարով կը դնէք իմ դադաղը եւ կը հազաք թաղման միւս ծախսերը: Գորգերս, որոնք մեծ արժէք մը չեն ներկայացնիր, աղքատներուն բաժնեցէք: Իսկ սեղանին վրայ դրող օղիի միւս շիշը բացէք եւ ինձի դադաղին մէջ դնելէն վերջ, այդ օղին վրաս թափեցէք, թող իմ դադաղէս ուրիշ տեսակ հոտ դալու փոխաբէն, օղիի հոտ դայ: Մի՛ ծաղրէք ինձի իմ այս աբաւուց թուղթ փափաքիս համար, երեսուն եօթ տարիներ ապրեցայ Պրազիլիոյ մէջ, ութսուն երկու տարի ապրեցայ այս աշխարհիս վրայ, եւ այդ ամբողջ կեանքիս ընթացքին, օղիէն աւելի մտերիմ, աւելի հաւատարիմ, աւելի անկեղծ, աւելի սիրտիող բարեկամ չգտայ, ու կ'ուզեմ այդ անկեղծ բարեկամիս հետ գրկուած հեռանալ այս աշխարհէն, ուր միշտակ եկայ, միշտակ ալ կը մեկնիմ, ուր չուղեիմ եկայ, ու չուղեիմ ալ կը մեկնիմ, ուր դառնութիւններով մեծցայ, ու դառնութիւններով ծանրաբեռնուած ալ կը մեկնիմ: Միակ միջիմարտութիւն սր ունիմ, այն է որ, վրաս լացող մը չունիմ...: Վըստահ եմ նոյսէս թէ, հոն ուր երեսուն եւ եօթ տարիներ ապրեցայ, մահուանէս առ առաւելն երեք տարի վերջ, անունս յիշող մը պիտի չըլլայ... ունայնութիւն ունայնութեանց, ամենայն ինչ ունայն է...: Եթէ ոչ ըմպացողներէն որեւէ մէկը վշտացուցած եմ, թող ներէ ինձի... Մնաք բարով...»:

ՉԱՒՈՒՇ

Չաւուշը մեռած էր, ոչ հայրենակից մը, ոչ ազգական մը եւ ոչ ալ մտերիմ մը ունեցող այս մարդու մահուան լուրը, ամբողջ գաղութը տակնուվրայ ըրած էր: Ամէն մարդ կ'աճապարէր իր յարգանքի վերջին տուրքը վճարել այդ համեստ, բայց օգտաշատ կեանք մը անցուցած մարդուն: Մեծահարուստի մը թաղումէն չափ աւելի բաղմամբ ու փառաւոր եղաւ անոր թաղումը, բայց... բայց այդ եղաւ ամբողջը... Չաւուշի գերեզմանը անտէր է այլեւս, անտէր ու լըքուած...: Կեսարիոյ լեռներու ահ ու սարսափ եղող Սարը սափալը շէյքանի անհետացումէն վերջ, այսօր ալ ահա Պրազիլիոյ հայոց հանրածանօթ Չաւուշն էր որ յաւիտենականութեան գերկը կը նետուէր, ընդմիջտ մոռցուելու համար...:

Սան Բալո, 24 Մեպտ. 1949

մար կերակուր կոխելու պատեհութիւն չէր ունենար, կամ աւելի շիտակը պէտք չէր տեսներ: Իրենց տարօրինակ բնաւորութիւններէն մէկն ալ այն էր, որ դրամներուն 500-նոցները միայն կը սիրէին, անկէ վեր կամ վար արժէք ունեցող դրամները, իրենց կարծիքով, պահելու արժանի դրամներ չէին: Պահելէն վերջ, պէտք է այդ խոշոր ու սիրունիկ հինգ հարիւրնոցները պահել, ու անոնք զոռւշութեամբ, իրենց հաւաքած դրամները, հինգ հարիւրնոցներու կը վերածէին, եւ օրին մէկը, այր ու կին, դոճուկութեամբ կ'ստուգէին որ, արդէն ութսուն հատ ունէին այդ պատուական թղթադրամէն: Այնքան կը դուրդուրային այդ դրամներու վրայ, այնքան կը սիրէին, որ դրամատան մը յանձնելու վտանգութիւն չունէին: Ասկէ դատ անդրադէտ էին, եւ առանց ուրիշի մը ռֆանդակութեան, չէին կրնար դրամատուն դնել այդ գումարը, իսկ ուրիշի մը չէին կարող վստահիլ իրենց դրամ ունենալու դադարէրը, ոչ ոք դիտնալու էր թէ Յովսէփն ու Մարիամը այդքան դրամ ունէին, հետեւաբար նախընտրելի էր քովերնին պահել: Սկզբնական շրջանին այր ու կին դրամները իրենց վրայ կը պտըտցնէին, աւելի ապահով համարելով այդ ձեւը, բայց երբ մի քանի անգամ լսեցին թէ, գողերու նոր տեսակ մը մէջտեղ եկած էր, որոնք դիշերները, յարմար պատեհութիւն ներկայացած ատեն, փողոցէն անցնողները կը կողոպտէին, ու վախճալով որ օր մը իրենք ալ կարող էին այդ փորձանքին հանդիպիլ, կ'որոշէն դրամները տունը պահել:

Աղքատ էին եւ դողերէն եւ ոչ մէկը պիտի ուզէր ժամայականաբար լլլալ, իրենց տան նման աղքատ տուն մը մտնելով, կը մտածեն անոնք, ու իրենց դանձր տան մէջ կը պահեն այլեւս: Դրամները տունը պահելը սակայն, կորսնցուցած էր իրենց հանգստութիւնը, ութը օրուան մէջ, անոնք ութը անգամ փոխեցին իրենց դրամին տեղը, եւ վերջապէս եկան այն եղրակացութեան, որ ամենալաւ տեղը, իրենց անգործութեան դատապարտուած, աղտոտ ու քղքղուած ներքնակն էր: Եթէ գողերը իրենց տունը մտնելու ալ ըլլային, անկարելի էր որ մտքերնէն անցնէր, թէ այդ ներքնակին մէջ կարող էր դրամ գտնուիլ, ու հոն ալ պահեցին իրենց դրամները:

Յովսէփն ու Մարիամ, մեծ ու հին տունի մը մէջ երկու փոքր սենեակներ վարձած էին, ասոնցմէ առաջնոյն մէջ իրենք կը բնակէին, իսկ երկրորդը, որ իրենց սենեակին ճիշտ տակը կը գտնուէր ու դետնափոր, մութ ու խոնաւ սենեակ մըն էր, կը գործածէին աւելորդ առարկաներ եւ ածուխ պահելու, այս մութ ու խոնաւ սենեակին մէկ անկիւնը դրին իրենց դանձր պարուենակող ներքնակը, այն իմաստուն մտածումով, թէ գողերը ոչ հոն պիտի մտնէին, եւ ոչ ալ այդ ներք-

նակին ձեռք պիտի դպցնէին: Ներքնակը անկիւն մը դետեղելէ վերջ, այր ու կին, տասնեակ մը աննշմարելի նշաններ դրին անոր վրայ եւ չորս բոլորտիքը, որպէսզի մէկը եթէ անոր դպչելու ըլլար, կարողանային հասկնալ, առանց ներքնակը քննելու: Այր ու կին ամէն օր մի քանի անգամ կ'ընէին հոն, ստուգելու համար թէ, բան մը չէ՞ր սպասուած, եւ դոճուկակ սրտով դուրս կ'ելլէին, որովհետեւ իրականապէս մարդկային ձեռք մը դպած չէր այդ աղտի կոյտին:

Երկու տարի անցած էր այն օրէն ի վեր, երբ Յովսէփն ու Մարիամ, այնքան դուրդուրանքով լաթի մը մէջ կապեցին ութսուն հատ մեծ ու սիրուն հինգ հարիւրնոցներ, եւ զոռւշութեամբ դետեղեցին այդ աղտոտ ներքնակին մէջտեղը: Երկու տարի շարունակ, առանց օր մը փախցնելու, անոնք նուազադոյն օրական երկու անգամ, այցելեցին այդ աղտոտութեան կոյտին, որուն մէջ պահուած էր իրենց սիրտն ու հոգին, իրենց դանձր, եւ միշտ ալ դոճուկակութեամբ դուրս ելան անկէ, իրենց դրած նշանները անաղարտ էին, ձեռք մը դպած չէր անոնց: Այդ օրէն ի վեր անոնք շարունակած էին իրենց աշխատանքը, եւ արդէն տաս հատ եւս նոյնանման խոշոր ու սիրուն հին հարիւրնոցներ պատրաստած, բայց դեռ քիչ էին եւ անոնց ապահովութեան մասին մտահոգուելու պէտք չկար, այր ու կին անոնցմէ հինգական հատ իրենց վրայ կը պտըտցնէին, միայն թէ կ'զգուշանային զիշերները փողոց ելլելէ, անոնց մտքէն չէր ելած զիշերային աւազակներու գործունէութիւնը, որոնց դոյութիւնը ոչ միայն վերջ չէր դադար, այլ կարծես թէ աւելի սովորական ու հասարակ բան մը դարձեր էր:

Երջանկութեան տեսականութեանը, միայն միամիտներ կը հաւատան, իսկ դժբախտութեան չհաւատացողները, պէտք է դիտնան, որ այդ հրէշը անսպասելիօրէն ոտքիդ տակէն կը բուսնի, ու առեւտրէր ցցուի, առանց քեզի կամ քու խելացիութեանդ խորհուրդ հարցնելու: Յովսէփն ու Մարիամ դոճ էին իրենց կեանքէն ու երջանիկ, անոնք առողջ էին եւ գործերնին յաջողակ, իրենց ըմբռնած ձեռով հանդիստ ապրելէն դատ, իրենց հարստութիւննին ալ օրէ օր կ'աւելնար: Անոնք իրենց ամբողջ կեանքը աղքատութեան մէջ անցնելէ յետոյ, վերջապէս ինկած էին Պրաղիլիոյ նման օրհնուած երկիր մը, ուր բախտը ժպտած էր իրենց, ու իրենք ալ սկսած էին դրամի տէր դառնալ: Եիտակ էր թէ ոչ ոք դիտէր որ իրենք դրամ ունին, բայց բաւական էր որ իրենք դիտէին, ու այդ գիտակցութիւնը իրենց կըրնակը կը զօրացնէր, իրենց քայլերուն հաստատութիւն եւ աչքերուն մասնաւոր միայլ մը կը տար: Թշուառութեան ուրուականէն վախնալու պատճառ մը չունէին այլեւս, դոնէ այս էր իրենց մտածումը,

Եւ իրաւունք ալ ունէին այդպէս մտածելու, եթէ բախտը անողոք չըլլար, եթէ ան չուզէր իր անխիղճ խաղերէն միոյն ենթարկել այս երջանկութեան ճամբան բռնած զոյլը, եւ անոնց քթին խնդալ ճիւղալին դոհունակութեամբ մը:

Շաբաթ օր մըն էր, Յովսէփի դոհունակութեամբ կ'աշխատէր, այդ օր պիտի ստանար իր շաբաթավարձը, եւ հաւանաբար յաջողէր երկու հատ նոր հինգհարիւրնոցներ դնել: Կէսօրին ան ստացաւ իր դրամը եւ տուն դնաց, Մարիամ դացած էր նշանտուք ունեցող տուն մը, հարկաւ ան ալ բան մը կ'ունենայ իր քովը, մենախօսեց Յովսէփի դոհունակութեամբ մը, եւ սկսաւ իր քով ունեցած դրամները հաշուել: Հազար երկու հարիւր քառասուն հինգ քրուկէյրօ, մըմնջեց հազիւ լսելի ձայնով մը, միայն թէ այդ դրամները պահելու արժանի դրամներ չէին, երկու հարիւրնոց, հարիւրնոց, յիսուննոց, քսաննոց եւ հինգնոց դրամներ, որոնք պահելու համար անհրաժեշտ էր հինգ հարիւրնոցի վերածել: Հաղիւ թէ Յովսէփի իր դրամները դրպանը դրած էր կրկին, երբ սենեակին դուռը կը դարձուի: Ո՞վ ըլլալու է, կը մտածէ Յովսէփի ու դուռը կը բանայ: Եկողը իրենց տանտէրն էր, ան երկու խոշոր ու սիրուն հինգհարիւրնոցներ երկարելով կ'ըսէ, Յովսէփի քեզի փոքրիկ նեղութիւն մը պիտի տամ, կը հաճի՞ս շուկան իջնել, թերեւս յաջողիս ասոնք մանրել, վճարումներ պիտի ընեմ մանրուք չունիմ: Յովսէփին աչքերը ուրախութենէն կը փայլին, ան կարող էր անմիջապէս դոհացնել իր տանտիրոջ խնդրանքը, բայց խելօքութիւն համարեց զսպել ինքզինքը, եւ իր դրամ ունենալու պարագան չյայտնել անոր, լաւագոյն է որ ան միշտ աղքատի աչքով նայի իմ վրայ, եթէ դիտնայ որ դրամ ունիմ, սենեակիս վարձքը կարող է աւելցնել, մտածեց ան, ու ամենայն սիրով, ըսելով, առաւ երկու հինգհարիւրնոցները եւ դուրս ելաւ: Որպէսզի կասկածի տեղի չտայ, տանտիրոջ ներկայութեանը, ելեկտրաքարչը նստաւ ու գնաց: Բախտս բանեցաւ, այս անգամ առանց նեղութեան եւ ինքնաբերաբար եկան, մենախօսեց Յովսէփի ինքնիրեն: Կէս ժամուայ պտոյտէ մը վերջ, Յովսէփի կը վերադառնար եւ տանտիրոջ կը յանձնէր մանրուք դրամը: Մարդը նախ հաշուեց, ապա շնորհակալութիւն յայտնած ատեն՝ հինգ քրուկէյրօ ալ դրաւ Յովսէփին փութը, որպէս ելեկտրաքարչի ծախս: Յովսէփի ուրախութեամբ գրպանեց այդ հինգ քրուկէյրօն եւս, ու իր սենեակը քաշուեցաւ: Հաղիւ ներս մտած, զգուշութեամբ գոցեց դուռը, գրպանէն հանեց իր նոր փոխած երկու հինգհարիւրնոցները, երկար ժամանակ ձեռքերուն մէջ դարձուց, դիտեց ու գուրգուրաց անոնց վրայ, ապա քանդեց իր մէջքին կապուած գօտիի նմանող լաթ մը, ուր կը գտնուէին հինգ հատ հինգ հարիւրնոցներ, անգամ մըն ալ

համբեց, փայլայեց ու բոլորը միասին կրկին այդ գօտիին մէջ գետնեղեց ու մէջքին կապեց: Քովս եղաւ եօթ, հինգ ալ Մարիամին քով կայ, տասներկու, ութսուն հատ ալ հոն ունինք, իննսուն երկու, եթէ Աստուած ուզէ, շուտով հարիւրը կ'ամբողջացնենք, մենախօսեց իր մտքին մէջէն Յովսէփը, ու դոհունակութեան ժպիտ մը երերաց իր ալլանդակ դէմքին վրայ: Յովսէփի ուրախ էր ու երջանիկ...

Յաջորդ օր երեկոյեան, այր ու կին իրենց սենեակի դուռը ներսէն ամուր մը գոցեցին ու ժողովի նստան: Մարիամ, երէկ երկու հատ ալ շտկեցի, ըսաւ Յովսէփի խնդումներս, քովս եղաւ եօթ հատ, քու քովդ որքա՞ն դրամ ունիս, ես տակաւին երկու հարիւր քառասուն հինգ քրուկէյրօ ունիմ: Մարիամ իր ծոցէն հանեց քրտինքէն սեւ: ցած կապոց մը ու բացաւ: Ամէն մեծութեան դրամներու հաւաքածոյ մը կար հոն, սկսած մէկ սէնթաւօ նիքէլէն, մինչեւ յիսուն քրուկէյրօնոց թղթադրամը: Մեծագոյն մասը հինգ, տասը եւ քսան քրուկէյրօ արժողութեամբ թղթադրամներ էին, որոնք զգուշութեամբ համրելէն վերջ, տեսան որ Մարիամի ունեցածը, հարիւրյիսուներկու քրուկէյրօ հաղիւ եղաւ: Յովսէփի դէմքը ծամածոց, չեղաւ, ըսաւ որտեղած ձեռք մը, ես կը կարծէի թէ հատ մըն ալ պիտի կրնանք շտկել: Վնաս չունի, պատասխանեց Մարիամ, իր ամուսնոյն սրբոնեղութիւնը փարատելու մտադրութեամբ, դալ շաբաթ կը գնենք:

* * *

Օրը դարձեալ շաբաթ էր, բայց այս անգամուան շաբաթը Յովսէփի եւ Մարիամի համար սեւ շաբաթ մը եղաւ: Տան տէրը անտեղիտալիօրէն կը պահանջէր որ, դեռնափոր սենեակը պարպեն եւ իրեն յանձնեն, այլապէս պիտի ստիպուէր երկու սենեակն ալ առնել եւ դիրենք դուրս հանել: Յովսէփի եւ Մարիամ գետնայարկը յանձնելու կը դժուարանային, որովհետեւ իրենց դրամները պահելու ամենաապահով տեղն էր ան, ոչ ոք պիտի ուզէր մտնել հոն, ոչ ոք կրնար կասկածիլ թէ, այդ աղտոտ քուրջի մէջ, այդքան հարստութիւն կըրնար ըլլալ: Բայց տան տէրը անողոք էր, եւ այր ու կին ստիպուած էին հնազանդիլ: Իրենց չար բախտէն, անհամբեր տան տէրը, սենեակը պարպել տալու համար, եկած ու իրենց գլխուն վրայ կեցած էր: Երբ այր ու կին կը մօտենան ներքնակին եւ կ'ուզեն դուրս հանել, Մարիամ ճիշ մը արձակելով ետ կը փախչի: Ներքնակի մէջէն, տաքնեակէ մը աւելի մեծ ու փոքր մուկեր դուրս կը թափուին եւ կ'սկսին դանազան ուղղութեամբ փախչիլ: Յովսէփի գոյնը կը նեւտէ, մինչ տան տէրը ուրախ քրքիջէ մը վերջ կ'ըսէ, դուրս դրէ՛ք այդ աղտոտ քուրջի կտորը, ասոր արժէքը ի՞նչ է որ պահած էք, ատիկա աղտոտութեան

եւ մուկերու բոյն է: Մարիամ իր առաջին վախէն սթափած, կը վազէ ներքնակին վրայ, երբ այդ ու կին կը շարժեն ներքնակը, կը մնան քարացած: Ներքնակին մէջտեղը, ուր իրենք դրած էին իրենց դանձը, մուկեր խոշոր ծակ մը բացած էին, եւ այդ ծակը լեցուն էր թուղթի մանր կտորներով: Յովսէփ ջղայնոտ շարժումներով կը խարխափէ ներքնակը, սխալուած չէր, իրենց դրամի կապոցին տեղն էր բացուած ծակը, ու դրամի կապոցը չկար: Կը վերցնէ ափ մը այդ թուղթի կտորներէն եւ դուրս կ'ելլէ, լոյսի մը մէջ աւելի լաւ տեսնելու համար, ու մէկէն ի մէկ, վաչ Մարիամ, տուններնիս աւրուեցաւ, կ'ըսէ ու ձեռքը ձակտին կը դարնէ: Մարիամ շփոթուած էրկան քով կը վազէ, կը տեսնէ թուղթի կտորները, ու կը մնայ քարացած: Տան տէրն ալ կը մօտենայ, կը քննէ թուղթի կտորները, ու դարմացած կ'ըսէ, բայց ասոնք թղթադրամի կտորներ են, ի՞նչ է այս Յովսէփ: Իսկ Յովսէփ փոխանակ պատասխանելու, արտառոց քա՛հ քա՛հ մը կը բարձրացնէ, ու կ'սկսի սլաքել: Մարիամ կ'ըմբռնէ իր գլխուն պայթած դժբախտութիւնը, խենթի մը շարժումներով ներս կը վազէ, դուրս կը քաշէ ներքնակը, պատառ պատառ կ'ընէ դայն, կը խառնէ ու կը փնտռէ, անօդուս, մեծաքանակ թուղթի կտորներէ զատ բան մը չի գտներ: Մուկերը թուղթի անարժէք կտորուանքներու վերածած էին քառասուն հազար քրուղէյրօն, այդ դժբախտ զոյգի տարիներու դառն աշխատանքի եւ ծանր գրկանքներու ամբողջ արդիւնքը: Տան տէրն ալ կը հասկնայ պատահածը, եւ երբ Մարիամի բերնէն քառասուն հազար քրուղէյրօյի անունը կը լսէ, գլխուն մաշկերը փուշ փուշ կ'ըլլան, ու Յովսէփին դառնալով կ'ըսէ, Յովսէփ, Յովսէփ, դուն այսքան դրամ ունէիր, ինչո՞ւ դրամատուն չդրիր, այս ի՞նչ անխելքութիւն է քու ըրածը: Բայց Յովսէփ փոխանակ պատասխանելու, կը խնդայ այնպիսի արտառոց ձայնով մը, որ բոլոր դրացիները կը հաւաքուին: Բոլորն ալ կը հասկնան եղածը, ոմանք կը հայհոյեն, ոմանք արժանի է, կ'ըսեն, իսկ ոմանք ալ ի սրտէ կը ցաւին այդ տղէտ զոյգի գլխուն եկած այդ դժբախտութեան վրայ: Եթէ Յովսէփի կորուստը միայն իր դրամը եղած ըլլար, դարձեալ դարմանելի էր, դժբախտութիւնը հոն էր, որ ան իր դրամին հետ մէկտեղ, կորսնցուցած էր նաեւ իր դատողութիւնը: Յովսէփ արդահատելի խենթ մըն էր այլեւս, ու կը խնդար այնպիսի արտառոց ձայնով մը, որ իր շրջապատի բազմութիւնը սկսաւ վախնալ ու ցրուիլ: Մարիամ ապուշի մը նման մէկ անկիւնը կեցած էր, կարծես թէ իր շրջապատի անցուդարձն բան մը չէր հասկնար, բայց երբ ոստիկանութեան կառքը եկաւ, ու Յովսէփը դժուարութեամբ կապելէ վերջ կառքը դրին, խելքը վրան եկաւ կարծես, տեսաւ որ իր դրամէն զատ իր ամուսինն ալ տարին, սուր ճիչ

մը արձակեց ու գետին ինկաւ:

Անցան օրեր, Յովսէփի կատարելապէս խենթեցած ըլլալուն համար, քաղաքէն դուրս ժուգէրի անուն խենթանոցի, կատաղի խենթերու բաժինը դրած էին: Մարիամ մի քանի անգամ մինչեւ հոն դացած էր իր դժբախտ ամուսինը տեսնելու յոյսով, բայց ոչ ալ հեռուէն իրեն ցոյց տուած էին, երբ քիչ մը լաւանայ, եւ այցելուներ ընդունելու ի վիճակի ըլլայ, քեզի կ'իմացնենք, ըսած ու ճամբու դրած էին: Մարիամ կամաց կամաց եղածին հետ կը հաշտուի, ու իր մենակութեան վայրկեաններուն շարունակ ինքնիրեն խօսելով կ'ըսէ, դրամներս անիծեալ մուկերը կերան, իսկ դրամը իմ ամուսինս, կ'երբելի թէ մեղաւորը ես եմ, Աստուած պատժեց ինձի, բայց ես նորէն պիտի հարստանամ, Աստուած նորէն իմ երեսիս պիտի նայի:

Մարիամ առաջուան նման, եւ դեռ քիչ մըն ալ աւելի, մեծ եռանդով դործի կ'սկսի, ո՛չ ուտել, ո՛չ խմել ո՛չ հագուել եւ ոչ ալ վայելքի բրեւէ ձեւի մասին կը մտածէր, իր ամբողջ մտահոգութիւնը դրամ ունենալու մասին էր, դրամ... դրամ... ես պէտք է դրամ ունենամ, եւ շա՛տ...:

Տասնեւհինգ երկար տարիներ անցած էին այն չարաբաստիկ օրէն ի վեր, երբ մուկերու աղամայ չարագործութիւնը պատճառ դարձաւ Մարիամի դժբախտութեանը, ու ան մնաց մինակ իր հինգ հատ հինգ հարիւրնոց թղթադրամներու հետ, ան կորսնցուց քառասուն հազար քրուղէյրօ, իր ամուսինը եւ տաղաւին ամուսնոյն քով դրամ տուած մօտ չորս հազար քրուղէյրօն, որ խենթեցած օրը իր վրայ էր եւ աներեւոյթ եղաւ: Այն օրէն ի վեր ան իր չարաչար աշխատանքներու եւ ծայրայեղ խնայողութեանց արդիւնք եղող գումարները վրայէ վրայ դիզելով, յաջողած էր իր հինգ հատ հինգ հարիւրնոցներու թիւը վաթսուսի բարձրացնել: Այս անգամ սակայն որքան կ'աւելնար իր դրամը, այնքան կ'աւելնար իր մտահոգութիւնը: Իր անդրանիկ խնայողութեան այդ դարհուրելի վերջաւորութիւնը այնքան ազդած էր իր վրայ, որ այլեւս տուն, կամ անկողնոյ մէջ դրամ պահելու մասին ոչ ալ կը խորհէր, որքան որ մտածած էր, իր անձէն աւելի ապահով տեղ մը չէր գտած, այդ պատճառով ալ իր ամբողջ գանձը իր հետ կը պտըտցնէր: Ծերացած էր ու աստանդական կեանքէն զոգւած, կը վախնար իր կեանքէն, իրեն այնպէս կուգար թէ, ամէն մարդ գիտէ իր դրամ ունենալը, ու անխիղճ դաւադրութենէ մը կը վախնար: Ոչ միայն դրամի խօսք բնաւ չէր ընէր, այլ երբ գիշերը կը քնանար, դուռը աղուոք մը կղպելէ վերջ, աթոռներն ալ դրան ետեւ կը շարէր: Եղաւ ժամանակ մը, որ ան իր ջուրը կորսնցուց, իրեն այնպէս կուգար թէ, գիշերը, իր քնացած ատեն, զինք պիտի խեղդեն ու կողոպտեն,

որէն չմեռնի՝ ի՞նչ պիտի ընենք, ո՞ր տեղէն պիտի վճարենք անոր ծախքը, որմէ՞ պիտի առնեմ այդ դրամը, յաճախորդներու վրայ դրամ կը կորսնցնենք հերիք չէ, աղախիններու վրայ ալ դրամ կորսնցնելու ենք, այս ո՞ւր տեսնուած բան է: Եթէ առողջանալու յոյս ըլլար, վնաս չունէր, կ'աշխատէր կը վճարէր, բայց ասոր խնդիրը տարբեր է, բժիշկը յոյս չի տաք, ասոր վրայ ծախսուած դրամը, կորսնցնուած դրամ է: Հիւանդանոց հիւանդանոց ըսելով դուռնս ծակեցիք, հիմա ըսէք նայիմ, որմէ՞ պիտի առնեմ այդ դրամը, ո՞վ ինծի ձրի դրամ կուտայ որ ես ալ ձրի ծախսեմ, դոռուք մինակ մեծ մեծ խօսիլ դիտէք, «ուտողը չի գիտեր, ջարդողը գիտէ»: Պետրոս աղան իր տընեցիները կ'առամբելէ վերջ, ուզեց Մարիամը տեսնել եւ անոր սենեակէն ներս մտաւ: Մարիամ նուազած աչքերով Պետրոսին նայեցաւ, եւ ի նշան երախտագիտութեան, թեթեւ մը ժպտեցաւ: Պետրոս աղան տառնց հիւանդին որպիսութիւնը հարցնելու, անոր հաղորդեց թէ հիւանդանոց պիտի դրկէր զինք, ուր աւելի լաւ խնամք պիտի տրուէր իրեն: Մարիամ հիւանդանոցի անունը լսելուն պէս, սարսուաց, հասաւ իմ դրամներս, մտածեա ան զարհուրած, դրամները հիւանդանոց տանիլ կարելի չէր, հոն չէր կարող իր մարմնոյն վրայ դրամ պահել, հիւանդապահուհիները իր հազուադէպը փոխած ատեն կ'առնէին եւ ալլեւս անոնց երեսը չէր տեսներ: Զէ՛, ատիկա անկարելի էր, ինք հիւանդանոց չպիտի երթար: Ու կարծես թէ դրամը կորսնցնելու վախը իրեն նոր ոյժ մը ներշնչեց, ու անկողնոյ մէջ նստելով ըսաւ. «Աղա, ես հիւանդանոց երթալու չափ հիւանդ չեմ, վաղը վեր կ'ելլեմ, ես հիւանդանոց չեմ երթար, եթէ ինծի չես ուղեր քու տունդ պահել, ես դուրս կ'ելլեմ, բայց ես հիւանդանոց չեմ երթար»: Հաղիւ թէ Մարիամը իր բողբոջը վերջացուցած էր, երբ յողնութեան չզիմանալով, քուրջի մը նման անկողնոյ մէջ ինկաւ: Դրամ կորսնցնելու վախը, հաղիւ թէ այդքան ոյժ կ'առողացած էր հայթայթել, ու Մարիամ գրեթէ զգայաղիւրկ պառկած էր: Մի՛ վախնար Մարիամ, մի՛ վախնար, հիւանդանոցը լաւ տեղ է, անպայման ծանր հիւանդները չէ որ հիւանդանոց կը տանին, հիւանդանոց պառկիլը հանդուստութիւն է, ըսաւ Պետրոս համողիչ ոճով մը: Բայց Մարիամ պատասխանելու ոյժ չունէր, եւ յայտնի ալ չէր, թէ լսե՞ց իր աղային այդ խօսքերը թէ ոչ: Կէս գիշեր էր, Մարիամ ուշաթափ եղած էր՝ թէ կը քնանար, ինքն ալ չէր գիտեր: Հաղիւ թէ արթնցած, սկսաւ իր վրան դուռնը խարխալիւ, չէր գիտէր հիւանդանոց թէ տուն կը դառնուէր տակաւին: Հաղիւ թէ խարխալած էր, խոր շունչ մը առաւ, իր դրամներու ծրարը, իր վրայ էր տակաւին, ըսել էր թէ զինք տակաւին հիւանդանոց չէին փոխադրած: Առողջ մարդու մը շարժումներով անկողնոյ

մէջ նստեցաւ, քանդեց իր դրամներու կասկոցը, եւ սկսաւ այդ դրամ-
ները մէկիկ մէկիկ շարել իր անկողնոյ վրայ, ապա սկսաւ համբել ,
1, 2, 10, 60... : Ողորդ շունչ մը քաշեց, աւ գոհունակութեամբ լե-
ցուն աչքերով սկսաւ դիտել այդ դեղեցիկ հինգհարիւրոցները, ա-
տոնք բոլորն ալ ինք չահած էր, ինքն էր հաւաքած, իրեն էին, ոչ
ոք իրաւունք ունէր իր ձեռքէն առնելու զանոնք։ Ապա սկսաւ մէկիկ
մէկիկ հաւաքել, չմոռնալով իրարու վրայ դասաւորելէ առաջ, առան-
ձին առանձին համբուրել զանոնք։ Մարիամ այդ օր մասնաւոր գուր-
դուրանք մը ունէր իր դրամներուն վրայ, մասնաւոր սիրով մը կը
փայփայէր զանոնք, կարծես թէ մօր մը իր հարազատներուն տուած
հրաժեշտի վերջին տեսակցութիւնը բլլար։ Երբ Մարիամ իր դրամ-
ները հաւաքեց ու ծրարեց, այլեւս սովորականին նման իր վրայ չկա-
պեց, երկու ձեռքերով բռնեց դրամին ծրարը, կռնակի վրայ պռկե-
ցաւ, ծրարը կրծքին սեղմեց, աչքերը առաստաղին ուղղեց, խորունկ
յառաջանք մը արձակեց ու մնաց անշարժ... :

Առաւօտ էր, Պետրոս աղան անքուն ու անհանգիստ գիշեր մը անցընելէ վերջ, հաղիւ թէ անկողնէն ելած էր, երբ իր կինը Ղլայնացած իրեն դիմաւորելով ըսաւ: Այսօր մինչեւ որ Մարիամը հիւանդացած չըլլայ, չուկան չես կրնար երթալ, հասկցա՞ր. մենք զու Մանոց չըրկես, չուկան չես կրնար երթալ, հասկցա՞ր. մենք զու Մարիամիդ աղախին ըլլալու ժամանակ չունինք, ալ որքան քաշեցինք հերիք է:

— Այլ էլին, Մաքիամը կ'ըսէ հիւանդանոց չեմ երթար, եթէ ինծի չէք ուղեր ձեր առունը պահել, ես ձեր առունէն կ'երթամ, ի՞նչ կ'ընամ ըսել ես, ինչպէ՞ս կ'ընամ ստիպել որ հիւանդանոց երթայ:

— Այն հիւանդ է եւ իր ըսելիքը չի գիտեր, հեռախօսէ հիւանդանոցը որ դան տանին, ժինչեւ որ հիւանդանոց չըրկես, չես կրնար չուկան երթալ, հասկցա՞ր :

— Հասցա եթէ չուզէ հիւանդանոց երթալ, ի՞նչ պիտի ընեմ :

— Ինչ կ'ուզես ըրէ, միայն թէ իմ տունէս դուրս հանէ, ես աղա-
կսկնէն ուղարկ քայելու ժամանակ չունիմ, ալ հերիք է:

Պետրոս, Մարիամին չէր ուզեր հիւանդանոց դրկել՝ ծախսին պատճառաւ, իսկ եթէ չգրկէր, կնոջ լեղուէն չէր կրնար ազատուիլ, ու իր կինը հանդարտեցնելու համար ըսաւ. «Լա'ւ, լա'ւ, պոռալու սէքը չկայ, անդամ մըն ալ Մարիամին հարցնեմ, կրնայ ըլլալ որ միտքը փոխած է», ըսաւ ու գնաց Մարիամին սենեակը։ Հագիւ թէ միտքը փոխած է», ըսաւ ու գնաց Մարիամին սենեակը։ Հագիւ թէ միտքը փոխած է», ըսաւ ու գնաց Մարիամին սենեակը։ Հագիւ թէ միտքը փոխած է», ըսաւ ու գնաց Մարիամին սենեակը։

ԵՐԱՆԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՄԵՌՆՈՂՆԵՐՈՒՆ

Ամէն բանին, նոյնիսկ մեռելներուն, երանի տալ լսած էի, բայց երիտասարդ մեռնելուն՝ ո՛չ, թերեւս այդ էր պատճառը, որ երբ լեւսեցի Երանի երիտասարդ մեռնողներուն, այնքան տարօրինակ դտայ, որ երկար ատեն այդ նախադասութեան աղբաւ տալաւորութեան տակ մնացի։ Ութսուն երկու տարեկան ծերունի մըն էր ան, նիհար, բայց առողջ, զարգացած եւ լուրջ մտքերով։ Եւ այն էր երեք երիտասարդ մանչերը, նիւթապէս բարեկեցիկ վիճակ մը ունենալուն համար, ապահոված էին անոր ծերութիւնը։ Ան հանդիստ եւ անհոգ կեանք մը կ'անցընէր, առանց նիւթական ամենափոքր նեղութեան։ Իր բոլոր ծանօթները բախտաւոր կը համարէին զայն, եւ երբ Յակոբ աղայի մասին խօսք կ'ըլլար, բոլորն ալ առանց բացառութեան կ'ըսէին. ո՛ր էր էր որ ամէն մարդ Յակոբ աղայի աղոյց նման բարի դաւակներ ունենար։ Անոնք իրենց հայրը ձեռքերնուն վրայ կը պահէին։ Այս էր ընդհանուր կարծիքը, եւ այդ կարծիքը անհիմն չէր։

Յակոբ աղան երջանիկ էր, բայց իր ութսուներկու տարիներու երկար կարաւանը, ծանրաբեռնուած էր հայ ծերուկի մը յատուկ ամէն տեսակ տառապանքներով։ Տեղահանութիւն, աքսոր, թրջական մտրակներու տակ աշխատիլ, անօթութիւն, մերկութիւն, սիրելիներու կորուստ եւ տակաւին ինչե՛ր, ինչե՛ր ըսես չկային այդ ութսուներկու տարիներու կարաւանին վրայ բեռցուած... Բայց Յակոբ աղան, հայու յատուկ տեղունութեամբ, կեանքի դառնութիւններով լեցուն բաժակը ձեռքին, խմած ու քալած էր շարունակ, տառապած, բայց երազած էր շարունակ, յոգնած՝ բայց միշտ ալ արշալոյսին ուղղած էր իր աչքերը ու անվատ պայքարած։ Ան իր ետեւ թողուցած էր այդ բոլոր տառապանքները, յաղթած էր կեանքի անսպասելի բոլոր խաղերուն, ու այսօր թէեւ յաղթական, բայց արդէն ութսուն երկու տարիներու բերան տակ ընկճուած, ծերուկ մըն էր այլեւս, ու պատեհութիւնը ներկայանալուն պէս, դառնացած սրտով մը կ'ըսէր։ Չնայապէս իր չթողուց որ կեանքը վայելեմ, երբ վայելելու տարիքին մէջն էի, այսօր երբ այլեւս չեմ կրնար վայելիլ, կարծես թէ լիսն խնդալու համար, այդ միեւնոյն չար ճակատադէրը, եկեր ականջներուս կը փսփսայ. այլեւս կարող եմ վայելիլ, վայելէ՛... վա-

յելէ՛... Բայց, ի՞նչ է այլեւս վայելքը ինծի համար, կ'ըստուն քայլեմ, դադողապող ձեռքե՛ր։ Վայե՛լք է արդեօք տեսնել երիտասարդ մը որ կը վաղվի, մինչ դուն քայլ մը չես կրնար առնել առանց դաւաղանի։ Վայե՛լք է արդեօք, երբ փոխանակ դուն ուրիշներուն, ուրիշներ եւ նոր քեզի կ'առաջնորդեն։ Վայե՛լք է արդեօք, երբ փոխանակ հրամայելու, հրամաններու պիտի հնազանդիս։ Ծերութիւնը կեանք չէ, երանի երիտասարդ մեռնողներուն, երիտասարդ մեռնելն ալ իր մէջ հաճոյք մը ունի։ Այս էր իր կարծիքը կեանքի մասին, եւ այդ կարծիքը թերեւս անկեղծ էր։

Կ'ըսեն թէ կատարեալ երջանկութիւն դոյութիւն չունի, թէ ամէն մարդ, ինչ տարիքի, դիրքի կամ նիւթական ու մտաւորական կարողութեան տէր ալ որ լինի, միշտ ալ կեանքէն դանդաղաւոր էր բան մը կ'ունենայ, եւ կ'եղբէր թէ կատարեալ ճշմարտութիւն մըն է այդ։ Յակոբ աղան երջանիկ մարդ մըն էր բոլոր դիմե ճանչցողներուն համար, ծերութեան օրերուն, իր վայելած հանգստութիւնը նախանձելի էր, բայց ինք, Յակոբ աղան, դո՛ւ չէր իր կեանքէն, ծերութիւնը, անոր կարծիքով, մարդուս մեծագոյն դժբախտութիւնն էր, որովհետեւ ծերունին կը կորսնցնէ ինչ որ մարդու մը համար թանկ է ու արժէքաւոր, ու կը մնայ ինչ որ կեանք կոչուելու արժանի չէ, այսինքն՝ տեսակ մը բուսային կեանք, որմէ ոչ ինք եւ ոչ ալ իր շրջապատիները համ կ'առնեն։

Յակոբ աղան լուրջ էր եւ սակաւախօս, բայց երբ մտերմութիւն հաստատէի իրեն հետ, կը պարզուէր որ դուարթ էր ան եւ առկա-խօս, այնքան շատ առակներ ու պատմութիւններ դիտէր, որ մարդս կը դարմանար անոր արտասովոր յիշողութեան վրայ։ Մոլի ընթերցող մըն էր, եւ օրուան մեծագոյն մասը կարդալով կ'անցնէր։ Կը սիրէր քալիլու խաղալ, եթէ ամէն օր մէկը գտնէր, ամէն օր ալ կը խաղար, թէեւ չուտ կը յոգնէր։ Ուրիշ բան մը որ կը սիրէր, խմելն էր, եւ խմիչքներէն ալ օղին, ի մասնաւորի ուիսկի շատ կը սիրէր, թէեւ իր ծանօթներէն շատ քիչեր դիտէին այդ, եւ դո՛ւն մէկն էի անոնցմէ, որ կը կարծէի թէ Յակոբ աղան խմիչք չէր գործածեր։ Օր մը սակայն, բարեկամական շատ սեղմ շրջանակի մը մէջ, ուիսկիի շիշը մէջտեղ եկաւ, ներկաները բոլորն ալ, այր ու կին, առանց բացառութեան, սկսան խմել, եւ դարմանքով տեսայ որ Յակոբ աղան ալ կը խմէր, եւ կը խմէր գոհունակութեամբ ու յայտնի ախորժակով մը։ Ձեռքերը կը դողդողային, բայց ոչ թէ ծերութեան, այլ այն խոռո փափաքին պատճառով, որ ունէր ուիսկի խմելու համար։ Ան կը խմէր ծարաւէն պապական մարդու մը նման, ու կարծես թէ դո՛ւ էր իմ ներկայութենէն, կարծես թէ իմ ներկայութիւնը կը նպաստէր անոր խմելուն։

Ես սկիզբէն չկրցայ հասկնալ իր այդ դոհունակութեան պատճառը, բայց երբ տեսայ որ Յակոբ աղան իր երկրորդ բաժակը պարպելէ վերջ, բաժակը երկարեց որ կրկին լեցնեն, իր երեք զաւակներն ալ խոժոր ակնարկներ նետեցին իրենց հօր վրայ: Յակոբ աղան, յանձանքի մը մէջ բռնուած տղու մը նման, ձեռքերը ետ քաշեց, իր դէմքին վրայ դոհունակութեան հետք չմնաց ալիւս, անտարբեր երեւոյթ մը ըստացաւ, այնքան դոց էր իր արտայայտութիւնը, որ այլեւս կարելի չէր բան մը կարգալ հոն, կարծես քարացած էր: Ես որ տեղեակ էի այդ յանկարծական փոփոխութեան պատճառին, հասկցայ որ ծերուկը վշտացաւ, չուզեցի խօսք բանալ այդ մասին, բայց այնքան ցաւեցայ, որ ուզեցի իմ ձեռքովս լեցնել անոր բաժակը, խորհելով որ ինծի արգելելու քաջութիւնը չալիտի ունենային: Ես սխալած էի սակայն եւ չարաչար սխալած, հազիւ թէ ուխտքի շէջը ձեռքս առի, մեծ տղան մտադրութիւնս կռահելով, թեւէս բռնեց ու ըսաւ խնդրեմ չլեցնես, բժիշկը արգիլած է իրեն: Ձեռքս ետ քաշեցի, ու տխուր ակնարկով մը Յակոբ աղային նայեցայ: Ան հասկցաւ իմ միտքս, ու բռնադժօրեկ ժպիտով մը ըսաւ: Իրաւունք ունի, բժիշկներ հրաման չեն տար որ խմեմ, մարդս երբ կը ծերանայ, ալ ոչ իր կամքին, եւ ով ալ իր կեանքին տէրն է, ինչ որ ուրիշներ կ'ըսեն ու կը հրամայեն, այն պիտի ընէ: Բայց հայրիկ, վրայ տուաւ մեծ սրդին, հոս՝ իմ կամ քու կամքիդ խնդիրը չկայ, երբ բժիշկը կ'արգիլէ, հարկաւ բան մը դիտէ: Գիտէ տղաս, հարկաւ դիտէ, ես ալ չեմ ըսեր թէ բժիշկը իր ըսածը չգիտեր, ես կ'ըսեմ, որ ես այլեւս իմ դիտցածը չեմ կրնար ընել, իրաւունք չունիմ, ես այլեւս ո'չ իմ կամքիս, եւ ոչ ալ իմ կեանքիս տէրն եմ, բժիշկը ինչ որ ըսէ, այն պիտի ընեմ: Հարկաւ հայրիկ, քու կեանքը մեզի համար արժէքաւոր է, մեր պարտականութիւնն է հրահել անոր վրայ: Այո՛, տղաս, իմ կեանքը ձեզի համար արժէքաւոր է, դժբախտաբար այդ կեանքը այլեւս ո'չ ինծի եւ ոչ ալ ուրիշի մը համար արժէք ունի, երբ դուն ալ Աստուծով իմ տարիքիս հասնիս, այն ատեն կը հասկնաս թէ ո՞ւր է կեանքին արժէքը, եւ կամ կեանքին ո՞ր մասն է որ արժէքաւոր կարելի է անուանել:

Հայրիկ, հրաման կուտամ քիչ մը պարենք, հարցուց ներս վազելով ծերուկին տասնեւչորսամեայ աղջիկ թոռնիկը, ընդմիջելով այդ ճնշող խօսակցութիւնը:

— Հարկաւ, հարկաւ, ձեր արդար իրաւունքն է այդ, պարեցէք որքան որ կ'ուզէք, հաւատացէք, եթէ ես կարողանայի պարել, սիրով պիտի ընկերանայի ձեզի:

Բոլորն ալ դուարթ քահ քահ մը բարձրացուցին Յակոբ աղայի ցուցուցած այդ փափաքին վրայ, ու քովի սրահը քաշուեցան, ուր

վիթրոլան սկսած էր պարերդ մը նուազել: Բոլորն ալ երիտասարդներ էին եւ ուխտելով դուարթացած, այնպէս որ երբ վիթրոլան սկսաւ նուազել, բոլորն ալ պարելու ետեւէ եղան ու մեզի մոռցան: Ես աթոռս աւելի մօտեցուցի Յակոբ աղայի աթոռին, ու ծայր տուինք մը տեղմական խօսակցութեան մը:

— Քանի՞ տարեկան ես, հարցուց ինծի Յակոբ աղան մէկէն ի մէկ:

— Վաթսուն, բայց կը կարծեմ թէ աւելի ծեր կը ցուցնեմ:

— Ո՛չ, աւելի ծեր չես ցուցներ, ընդհակառակն, ես քեզի յիշունչն աւելի չէի կարծեր: Միայն ըսէ թէ, քու բժիշկներն ալ քեզի խմել արգիլած են:

— Երտակը խօսելով, ես ոչ բժիշկի խորհուրդ հարցուցած եմ, ոչ ալ այդ մասին բան մը խօսող եղած է:

— Երանի՛ քեզի, բայց միտքս սխալ չհասկնաս, երանի եթէ կուտամ, խմել կարենալուէ համար չէ, երանի կուտամ՝ որովհետեւ դուն տակաւին քու կամքիդ ու քու կեանքիդ տէրն ես, դուն բախտաւոր ես, որովհետեւ տակաւին երիտասարդ ես:

— Երիտասարդ, կը ծաղրեմ ինծի, վաթսուն տարեկան մարդուն երիտասարդ կ'ըսուի՞:

— Որքան ատեն որ դուն քու կամքիդ տէր ես, ու դիտցածդ կարող ես ընել, երիտասարդ ես, բայց երբ այլեւս քու կարծիքը հարցընող է ընել, եւ կ'ընեն այն ինչ որ իրենք կ'ուզեն, այն ատեն է որ դուն ողորմելի ծերուկ մըն ես այլեւս, ու արդահատանքի արժանի ինծի նման:

— Յակոբ աղա, միայն խմիչք արդիւնդուն համար, կեանքի վրայ այդ տեսակ աչքերով նայելու իրաւունք չունիս, վերջապէս քու զաւակներդ քեզի սիրելուն համար է, չեն թողուր որ խմես:

Մտկերեսային մտածելակերպ է այդ, որու մասին չարժեք վիճել: Կ'արժէ դուրդուրալ այն կեանքին վրայ, որ արժէք մը կը ներկայացնէ, բայց երբ կը դուրդուրանք այլեւս անարժէք դարձած կեանքի մը վրայ, եւ անտեղի սեղմումներով ու զրկանքներով կ'ուզենք երկարել դայն, անդիտակցաբար տառապանքի կը դառնալարտենք ենթական: Գիտցած եղի որ կեանքի խիսկան տառապանքը, ծերութեան շրջանին է որ մէջտեղ կուղայ: Երբ ծերունի մը իր փոքրիկ փափաքներուն չի կրնար դոհացում տալ, չատ աւելի կը տառապի, քան երիտասարդ մը, որ իր փայլուն երազները չի կրնար իրականացնել: Երիտասարդ մը, այսօրուան ընել չկրցածը, վաղը ընելու հրաւերութիւնը ունի, մինչ ծերունիի քով այդ յոյսը մեռած է այլեւս: Հոն, ուր յոյսը մեռած է, կեանքը աւելի շուտ մեռած է, մը նաղածը այլեւս կեանք չէ, այլ երբեմնի կեանքի ստուերը միայն:

— Յակոբ աղա, յուսահատի մը պէս կը խօսիք, փոքրիկ զրկանքներ այդքան ազդելու չեն ձեր վրայ:

— Բարեկամ, ես իրապաշտ մտածումները կը սիրեմ, չեմ կարծեր թէ կեանքի բաժանումներէն լուր չունիս: Մեր կեանքի առաջին տասը տարիները, ուրիշները զբաղեցնելու կը ծառայեն: Տասնէ քըսանը՝ խաղալու: Քսանէն երեսունը՝ վայելելու: Երեսունէն վաթսունը՝ աշխատելու: Վաթսունէն ութսունը՝ ուրիշներուն ձանձրացընելու: Ութսունէն հարիւրը՝ ուրիշներուն զոռանք պատճառելու: Ես այս վերջին բաժանումներէն մէջ կը գտնուիմ, եւ ճիշտ ատոր համար ալ լեզուս կարճ է: Իմ կարծիքովս մարդիկ իրենց կամքին եւ իրենց կեանքին տէր ըլլալու են մինչեւ վերջ. իսկական կեանքը այդ է, բայց այն օրէն երբ մարդս կը կորսնցնէ իր անկախութիւնը, եւ ենթակայ կ'ըլլայ ուրիշին, կեանքը կեանք ըլլալէ կը դադրի, եւ մահը նախընտրելի է:

— Ամէն պարագային, չեմ կարծեր որ դուք գանգատելու պատճառ մը ունենաք, ո՛րը էր որ ամէն մարդ ձեր զաւակներու նման զաւակներ ունենար:

— Ձեմ մեղադրեք ձեզի, որովհետեւ կարծես թէ մենք իրարու լեզուն չենք հասկնար: Ես իմ զաւակներէս դանդաղ մը չունիմ, անոնք պահապան հրեշտակի մը նման կը հսկեն իմ վրաս, եւ մարդ չկայ որ հասկնայ անոնց ծնողասիրութեանը վրայ, բայս ատկա դրսի կեղեւն է միայն: Ծերութեան երջանկութիւնը, փոքրիկ քմահաճոյքներուն դոհացում տալուն մէջն է, եթէ այդ քմահաճոյքներուն չկարողանայ դոհացում տալ, երջանիկ չհամարեր ինքզինք, ընդհակառակն, կը տառապի, եւ դիտե՞ս ինչու կը տառապի, որովհետեւ կը տեսնէ թէ իր անկախութիւնը կորսնցուցած է: Իմ զաւակներս կը սիրեն, ատոր կասկած չկայ, բայց ես ինծի աւելի շատ կը սիրեմ: Երջանկութիւնը ինծի համար, այլեւս երկար ապրելուն մէջ չէ, այլ փոքր քմահաճոյքներ բաւարարելու ն մէջ: Օրինակ, եթէ ես կը սիրեմ խմել, պէտք է որ խմեմ, եւ ինծի արդիւնելու չեն, եթէ ես խմելով մեռնիմ, երջանիկ կը մեռնիմ, իսկ եթէ տակաւին երկար տարիներ ապրիմ, եւ չթողուն որ խմեմ՝ վնաս է ըսելով, ես կը տառապիմ, չեմ ապրիր, այդ ապրիլը այլեւս ապրիլ չէ, տառապանք է, երանի անոնց որոնք երիտասարդ կը մեռնին, այսինքն իրենց ազատութիւնը չկորսնցուցած կը մեռնին, այդ մահն ալ հաճոյք մըն է:

Այդքան ազդուած էի իր խօսքերէն, որ դարձեալ անի մը նման անոր չրթներէն կախուած մտիկ կ'ընէի: Երբ ան իր խօսքը վերջացուց, ես գրեթէ չփոթած էի ու չյաջողեցայ բերանս բանալ, կամ կարծիք մը յայտնել, ես լուռ էի, լուռ էր նաեւ Յակոբ աղան: Եւ

րութեան թէ ուխակիի ազդեցութեան արդիւնքն էր, չեմ դիտեր, հաւանաբար երկուքին ալ, ես նկատեցի որ Յակոբ աղային աչքերը ծանրացած էին, աւ խորհելով որ նոյնիսկ կէս ժամուան քուն մը աւելի օդտակար եւ հաճելի պիտի ըլլար այդ ծերուկին, քան թէ իմ ներկայութիւնը, դիշեր բարի ըսի ու մեկնեցայ:

Ելեկտրաքաչի մէջն էի արդէն, բայց ուշադրութիւնս վրաս չէր, Յակոբ աղայի երանի երիտասարդ մեռնողներուն խօսքը ամբողջապէս դաւաճ էր իմ ուշադրութիւնս, ու ես կարծես թէ կ'ուզէի եզրակացութիւն մը հանել այդ խօսքերէն, երբ ելեկտրաքաչի գանձիչը քովս կեցած, սկսաւ իր ձեռքի դրամները չըխչըխկացնել, շնորհ ըրէք, շնորհ ըրէք, ըսելով: Սթափեցայ, կարծես թէ կը քնանայի, եւ մինչդեռ մարդուն կը վճարէի, մտովին ալ կ'ըսէի. Յակոբ աղան երանի կուտայ երիտասարդ մեռնողներուն, բայց երիտասարդ բառին սահմանումը ան տարբեր տեսակ կը հասկնայ անոր կարծիքով. եթէ մէկ մը վայելէ կեանքը այնպէս, ինչպէս որ ինք կ'ըմբռնէ, ու կը փափաքի, երիտասարդ է, տարիներ հաշուի չեն առնուիր, եւ ոչ ալ արժէք մը կը ներկայացնեն: Իսկ երբ մէկու մը կեանքը զրկանքներու ենթարկուած է, ու բռնադրօսիկ կաղապարի մը մէջ դրուած, այդ մարդը այո՛, այդ մարդը ողորմելի ծերունի մըն է, ինչ որ ալ ըլլան իր ապրած տարիներուն թիւը: Ան կորսնցուցած է այլեւս ամենակարեւորը, իր ազատութիւնը:

Յակոբ աղան իրաւունք ունէր, երբ մարդ մը կը կորսնցնէ իր ազատութիւնը, կորսնցուցած կ'ըլլայ ամէն բան...:

Սառ Բալո, 8 Հոկտեմբեր 1949

ԱՇԽԱՐՀԸ ՓՈԽՈՒԱԾ Է

Անտարակոյս աշխարհիս հրաշալիքներէն մին կարելի է անուանել նաեւ մարդկային դէմքերու պէսպիսութիւնը, եւ որքա՞ն հաճելի է ու լայն ուսումնասիրութեան արժանի այդ անծայրածիր դաշտին համայնապատկերը: Ամէն օր, մեզմէ՛ ամէն մէկը, հարիւրաւոր դէմքեր տեսնելու պատենհութիւն կ'ունենայ, առանց սակայն ուշադրութիւն տալու այդ դէմքերուն, առանց հիանալու անոնց պէսպիսութեանը վրայ, մինչդեռ որքա՞ն հիանալի է այդ պէսպիսութիւնը, որքա՞ն դեղեցիկ, որքա՞ն սքանչալի արժանի: Ամէն մարդ որ կ'անցնի քովէդ, ամէն մարդ, որուն կը հանդիպին ակնարկներդ, իր ուրոյն դէմքը ունի, իւրայատուկ դիմերով: Ամէն դէմք իր անխօս լեզուն ունի, եւ կը խօսի բարձրաձայն, բայց այդ լեզուն կարելի է ունկնդրել աչքերով միայն, աչքերն ու ականջներն են միայն որ կը լսեն ու կը հասկնան այդ լեզուն: Նայել դիմացինի դէմքին, ու աչքերով խօսիլ այդ դէմքի բազմատեսակ դժերու վրայ երերացող լեզուին հետ, այդ դժերու վրայէն կարգաւ այդ մարդու զգացումներու դէմք փոքրիկ մէկ մասը, որքա՞ն հաճելի է... Դէմքը սիրտին հայելին է, կ'ըսէ հին առակ մը, եւ սակայն չեմ կրնար հաւատալ, թէ խոշոր ճշմարտութիւն մը պարունակող այս առակը, իր բացատրութիւններն ալ չունենայ, եւ անբնական պիտի ըլլար եթէ չունենար:

Հակահրանք արտացոլող դէմքով մարդ մըն էր ան, որուն ծննդեան օրէն ի վեր, յիսունէ աւելի տարիներ անցած էին արդէն, ու ամէն անցնող տարին, իր մուրճի հարուածը իջեցուցած էր այդ դէմքին վրայ, բայց այդ հարուածներէն եւ ոչ մէկը յաջողած էր անոր համակերելի ձեւ մը տալ, ընդհակառակն, ամէն մէկ նոր հարուած, նոր եւ շեշտուած հակահրանքի գիծ մը աւելցուցած էր հոն: Հակառակ անոր որ երեսադէմի մօտէն իսկ անցած էր, ճանչցուած էր ՀԱՃԻ ՅԱԿՈՒՅԷ անունով: Երբ իր մասին խօսուէր եւ հաճի տիտղոսը չգործածուէր, ոչ ոք կը հասկնար թէ ո՞վ էր խնդրոյ առարկայ եղող Յակոբը, բայց երբ հաճի Յակոբ ըսուէր, ալ բացատրութեան կարիք չէր մնար: Հաճի տիտղոսը փակած էր Յակոբ անունին, որովհետեւ ան մարդիկը իրենց անուններով կանչելու սովորութիւն չունէր, ի-

րեն համար աշխարհի ամբողջ մարդիկը հաճի էին, ատոր համար ալ հաճի աղա եկո՛ւր, հաճի աղա դնա՛, հաճի աղա ա՛ռ, հաճի աղա տո՛ւր, կ'ըսէր իր սովորական խօսակցութեան մէջ, ու իր այս հաճի բառին անհամ դործածութիւնը, պատճառ դարձած էր, որ ամբողջ մարդիկ զինք ճանչնան Հաճի անունով:

Հաճի Յակոբ, առաջին ակնարկով, վատ նկարագրի տէր մարդու մը տպաւորութիւնը կը թողուր, անծանօթ որեւէ մէկը չպիտի ուզէր այդ հակահրանք ներշնչող մարդուն ծանօթանալ, բայց կը բաւէր մէկ անգամ խօսիլ անոր հետ, ու այնքան վատ տպաւորութիւն թողող այդ դրսերեւոյթը, ընկոյղի կեղեւի մը նման կ'իյնար, մէջտեղ դալով համեղ միջուկը, Հաճի Յակոբը, այդ անախորժ դէմքով մարդը, կը դառնար պատուական անձ մը, աննման խօսքներ մը, հրաշալի կատակարան մը, պարզ, դիւրահաղորդ եւ բաբի անձնաւորութիւն մը:

Հաճի Յակոբ արհեստով կօշկակար էր, ունէր իր փոքրիկ դործարանը: Գործը յաջող էր թէեւ, բայց ինք շատ վերապահ մարդ մը ըլլալուն համար, իր նիւթական իսկական կարողութեան մէկ տասներորդն իսկ չէր ցուցներ, հազիւ թէ իր ապրուստը հաւասարակշռող մարդու մը տպաւորութիւնը կը թողուր: Սակայն, օրին մէկը, անըստ սրտի լուր մը, Հաճի Յակոբի բոլոր ծանօթներու բերանները բաց կը թողուր, — Հաճի Յակոբ իր բնական եւ քովի տունը՝ երկուքն ալ կանխիկ դրամով գնած էր: Այնքան մեծ եւ անսպասելի էր այս լուրը, որ ոչ ոք կ'ուզէր հաւատալ անոր, ու երբ իրեն շատ մօտիկներ կը հարցնեն իրեն թէ՛ Հաճի Յակոբ ուրկէ՞ հանեցիր այսքան դրամ, ան ամենայն լրջութեամբ կը պատասխանէ. «Դրամիս եւ հաւատիս որս քով գտնուիլը ոչ ոք գիտէ»:

Հաճի Յակոբի ընտանիքը փոքրաթիւ էր, այր ու կին եւ մանչ պաւակ մը: Վաղինակ, այս էր զաւկին անունը, լուրջ էր եւ սակաւախօս, բայց արտաքինով վայելուչ ու գեղադէմ, ան իր այդ հրապուրիչ դրսերեւոյթին կը միացնէր բնածին ուշիմութիւն մը: Այր ու կին կը դողային այդ զաւկին վրայ, ու իրենց հոգին հոն էր, ուր կը կոխէր այդ զաւակը: Վաղինակ աշխատասէր եւ եւ իր ծնողաց հնազանդ, ամբողջ օրը իր հօր դործարանէն չէր հեռանար, նոյնիսկ սուրճ մը խմելու համար սրճարան չէր երթար, կարելի է ըսել թէ ընկերներ ալ չունէր, գէթ հայերէն, բայց ամէն օր, ընթրիքէն վերջ, կ'աներեւութանար, եւ պառկելու կուգար ուշ գիշեր միայն: Հայրն ու մայրը չէին ուզեր վշտացնել իրենց զաւակը, ան ամբողջ օրը չարաչար աշխատելէն վերջ, գիշերներն ալ իր գիտցածին պէս անցնելու եւ պատելու իրաւունք ունէր, վերջապէս ան ալ երիտասարդ մըն էր միւս երիտասարդ-

ներուն նման: Երբեմն մայրը ամուսնոյն կ'ստիպէր որ արգիլէ իր տղան ամէն գիշեր դուրս ելլելը, բայց հաճի Յակոբ, ծանր ու հատիկ հատիկ արտասանուած բառերով կ'ըսէր. Ա՛յ կին, աշխարհը փոխուած է, ասոր Ամերիկա կ'ըսեն, մեր երկրի նման կոյր երկիր մը չէ, եթէ երկու խօսք աւելի ըսենք, դուք ինծի չէք կրնար խառնուիլ կ'ըսէ ու մէջէն կ'ելլէ, ալ ի՞նչ կարող ես ընել: Մէյ մը աչքդ բաց եւ ուրիշներու տղաներուն նայէ, մերինը տակաւին լաւ է, Աստուած օրհնէր է, գոնէ ցորեկները դործարանէն դուրս չելլեր, խելքն ու միտքը դործին վրայ է, ինքը կը շահի, թող գիշերներն ալ քիչ մը ծախսէ, ի՞նչ կ'ըլլայ որ, հապա եթէ ցորեկները չ'աշխատէր, եւ գիշերներն ալ դուրսը մնար ու ծախսէր, այն ատեն ի՞նչ պիտի ընէինք: Հաճի Յակոբը իրաւացի էր, ուրիշներու տղոց մասին ինչե՛ր չէր լսած, ինչե՛ր չէին պատմած:

Կիրակի առաւօտ մը, հաճի Յակոբ իր տարեկից քանի մը մարդոց հետ սրճարանը նստած էին, երբ տօմինոյի քարեր մէջտեղ բերին եւ սկսան խաղալ, չմոռնալով մէկական բաժակ օղի եւս ապրասպիւր: Օղիին մէկը երկու կ'ըլլայ, երկուքը երեք, ու վերջ ի վերջոյ մէկ կողմ կը հրեն տօմինոյի քարերը, եւ կ'սկսին օղիով համեմուած բարեկամական անուշ խօսակցութեան մը: Ալ նիւթ չի մնար, որու մասին չեն խօսիր, մինչեւ անդամ Հայաստանի սահմանները կ'ընդարձակեն, երեսուն միլիոն հայերով կը բնակեցնեն, անմահ եւ սիրուն քաղաքներով այդ ծովէ ծով Հայաստանը կը զարդարեն, ու վերջ ի վերջոյ կը դառնան ներկայի իրենց կեանքին վրայ, ծայր տալով դործնական խօսակցութեան մը:

Հաճի Յակոբ, Աստուած պահէ, խելացի եւ սիրուն տղայ մը ունիս, բայց, կ'ըսեն թէ ամէն գիշեր դուրսն է, աչքերդ բաց, մեղք ես, եթէ անգամ մը այստեղի աղջիկներուն ճանկը իյնայ, ալ չես կարող ազատել, դուն ալ մեղք ես, ան ալ մեղք է, ըսաւ իր սեղանակիցներէն խաչիկ աղան բարեկամական շունչով մը:

Եղբա՛յր, աշխարհը փոխուած է, ես ի՞նչ կարող եմ ընել, մեր ժամանակներուն, որսորդները որս կը հետապնդէին, հոս որսերն են որ որսորդներուն կը հետապնդեն, այս երկրին պարսպ տեղը Ամերիկա չեն ըսած:

Իրաւունք ունիս, հաճի Յակոբ, այս տեղի աղջիկները երիտասարդ մը տեսնեն թէ չէ, հում հում կ'ուզեն ուտել, չորս կողմէն վերան կը թափուին, դարձեալ աղէկ որ մեր տղաները կ'աղաատին անոնց ձեռքէն, ես այս տարիքովս, մեր տղոց չափ ալ չպիտի դիմանայի այս աղջիկներու ըրածներուն:

Բոլորն ալ ուրախ քրքիչներով ընդունեցին Պօղոս աղայի այդ

բացատրութիւնը, իսկ հաճի Յակոբ, ծուռ ծուռ նայելով կ'ըսէ.

Անատամ գայլ, ես չէի գիտեր որ դուն Նասրէտտին Հօճայի կապուած հորթէն աւելի վտանգաւոր մարդ մըն ես եղեր, մէյ մը ասոր նայէ, բերնին մէջ երկու հատ աղւայ չունի, բիլիճ ուտելու ասխորժակ ունի տակաւին չե՞ս ամէնար:

Բոլորն ալ զուարթ քահ քահ մը կը բարձրացնեն:

Կատակը մէկ կողմ, այս երկրին մէջ զաւակ մեծցնելը շատ դժուար է, մարդուս աչքերը բամպակ կը բուսնին, մինչեւ որ տղայ մը մէջտեղ կը բերէ, երբ կը տեսնես թէ հասած տղայ մը ունիս, պիտի ամուսնացնես, հարս բերես, քիչ մը ուրախանաս, մէկ ալ այս անիծուած աղջիկները գլխուդ կը դարնեն ու տղադ կ'առնեն կ'երթան: Փառնոսի տղան այդպէս չեղա՞ւ, խեղճ խաչիկին աչքերը լալէն կուրցան: Եղբա՛յր, ամենէն վատը այն է, որ անոնք տղադ խելքէ հանելէ վերջ, քովդ բնակիլ ալ չեն ուզեր, զատ տուն կ'ուզեն, տղադ ձեռքէդ կ'առնեն ու կ'երթան, կարծես թէ իրենք մեծցուցեր են, քեզի մարդու տեղ ալ չեն դներ, եթէ չենքով չե՞րքով հարսնութիւն ընէին, դարձեալ այնքան ցաւ չէր պատճառեր:

Աստուած չի ցուցնէ, բայց իմ տղաս, փառք Աստուծոյ, խելքը գլուխը տղայ է, չեմ կարծեր թէ աղջիկները կարողանան խելքէ հանել, ըսաւ հաճի Յակոբ վախճալով, եւ կարծես թէ իր ըսածին չհաւատալով:

Հաճի Յակոբ, այդպէս մի ըսեր, քու տղադ ալ ուրիշ երիտասարդներու պէս երիտասարդ է, եւ ան ալ փայլուն ու զբաղնը լեցուն երիտասարդ, որքան ալ որ խելացի ըլլայ, մէկ, երկու, երեք, չորրորդին կ'իյնայ, լաւագոյնն է ոտքը կապես, քանի աղջիկները իր ոտքը չեն կապած. եթէ անգամ մը բռնեն, ալ ամէն ինչ կորսուած է, բան մը չես կրնար ընել: Իմ եղբորս տղան այդպէս չեղա՞ւ, անոնք ալ քեզի պէս իրենց տղուն վրայ մեծ հաւատք ունէին, ի՞նչ եղաւ վերջը, լաւագոյնն է չուտ շարժուիլ, ասոր Ամերիկա կ'ըսեն, հոս մենք մեր խելքէն մտքէն չանցած բաները կը տեսնենք, հոս մանչերը չեն որ աղջիկներու ետեւը կ'իյնան, աղջիկներն են որ մանչերու ետեւէն կ'իյնան եւ, ան ալ ճանճերու պէս կը փակին ու ալ ձեռք չեն քաշեր, ըսաւ խաչիկ աղան դառնացած շեշտով մը:

Մեր այս տեղերը իյնալուն պատճառ եղողին վիզը կոտրի, մենք ո՛ւր, Ամերիկան ո՛ւր, այս տեղ մեր կեանքն ալ, մեր երեխաներն ալ մեր ձեռքէն կ'առնեն խօսելով ու խնդալով, ու բան մըն ալ չես կրնար ընել, վրայ բերաւ Պետրոս աղան:

Կերակուրի ատենն էր արդէն, երբ հաճի Յակոբ ու իր ընկերները ցրուեցան, եւ ամէն մարդ իր տունը գնաց:

Այդ օրը ամբողջ հաճի Յակոբ մտածեց իր ընկերներու ըսածներուն մասին, կարծես թէ իր աչքերը նոր կը բացուէին, նոր կը տեսնէր իր տղուն սպառնացող վտանգը: Ասկէ առաջ ան լսած էր հայ երիտասարդներու գլխուն եկած փորձանքներու մասին, ան կը ճանչնար օտարներու հետ ամուսնացող բոլոր երիտասարդները, անոնց մասին շատ բաներ լսած էր, ինքն ալ շատ բաներ խօսած էր, բայց իր տղուն մասին բնաւ չէր մտահոգուած, կարծես թէ իր տղան երիտասարդ մը եղած չըլլար, ինք միշտ ալ այն կարծիքը ունեցած էր թէ, իր տղան ուրիշ էր, դպրոցի երես տեսած էր, վկայեալ հաշուակալ մըն էր, եւ այդ տեսակ թեթեւութիւններ չէր ընէր: Այսօր սակայն, իր մտածելակերպը բոլորովին տարբեր էր, ինքն ալ չէր կրնար ըմբռնել, թէ ինչո՞ւ այսօր, եւ այն ալ մէկէն ի մէկ, իր տղուն ապագան գինք կը մըտահոգէր այդչափ: Մէկ... երկու... երեք... բայց, բայց չորրորդին կրնար իյնալ... իրաւունք ունի խաչիկ աղան, իմ տղաս ալ միւս երիտասարդներուն նման երիտասարդ մը չէ՞, եթէ ուրիշներ կ'իյնան, ինչո՞ւ իր տղան ալ չպիտի իյնայ: Ու այդ մտածումը այնքան կը զարհուրեցնէր զինք, այնքան կը դողար այդ տեսակ մտածելէն, որ կարծես թէ արդէն կատարուած իրողութեան մը առջեւ կը դռնուէր: Հապա եթէ իմ տղաս խելքէ հանեն, հապա եթէ ուղեն ինձմէ գատել, ի՞նչ պիտի ընեմ, չէ՞ որ իմ միակ դաւակն է, իմ յոյսն ու ապաւէնը... Ըսել է ես ու կ'իյնս մինա՞կ պիտի մնանք տան մէջ, ա՞յս պիտի ըլլայ մեր ծերութեան վարձատրութիւնը... բայց, Աստուած իմ, ես պիտի խենթեմ եթէ այս տեսակ բան մը պատահի, այսպէս կը մտածէր հաճի Յակոբ, առանց իր կնոջ բան մը ըսելու:

Երեկոյան ընթրիքի ատեն, հաճի Յակոբը երկար, երկար ու անբացատրելի ակնարկներով, կը դիտէր իր տղան, կարծես թէ բան մը կը փնտռէր անոր վրայ, իր մտքի աչքերուն առջեւէն կարգաւ եկաւ ու անցաւ այդ տղու ամբողջ կեանքը, ծնած օրէն մինչեւ այդ օրը, ան կը տեսնէր անոր կամաց կամաց մեծնալը, երիտասարդութիւնը, անոր վայելուչ հասակն ու գեղեցիկ դէմքը, ու հոգեկան դոհունակութեամբ լեցուն կ'ուրախանար, հրճուանքի ժպիտը արդէն կ'երեւար իր դէմքին վրայ, երբ մէկէն ի մէկ մտաբերեց թէ այս երկրի աներես աղջիկները, կարող էին մէկ օրէն միւսը իր ձեռքէն խլել իր մեծցուցած մանչը, իր շունչն ու հողին, իր ծերութեան միակ յոյսն ու մխիթարութիւնը, ու մտահոգութեան մութ ամպերը իջան ու ծածկեցին քիչ առաջ դոհունակութենէն ճառագայթող այդ դէմքը: Մինչ այդ, ընթրիքը վերջացած էր արդէն, Վաղինակը մաղերը յարգարեց ու դուրս պիտի ելլէր, երբ հաճի Յակոբ դողդղացող ձայնով մը ըսաւ. Վաղինակ, շուտ եկուր: Վաղինակ սակայն, առանց պատասխանելու, ա-

ռանց գիշեր բարի ըսելու դուրս ելաւ:

Վաղինակի այս վերաբերմունքը չմեցուց հաճի Յակոբը, կարծես թէ պաղ ջուր լեցուցին իր գլխուն, որ ամբողջ մարմնոյն վրայէն սահելով, վար իջաւ, ու սկսաւ ոտքի մատներու ծայրերէն վար կաթկըթիլ: Վաղինակը ոչ ալ պատասխանած էր իր հօր յանձնարարութեան, կարծես թէ խօսողը իր հայրը չըլլար: Առաջին անգամն էր որ հաճի Յակոբ մասնաւոր ուշադրութեամբ իր տղուն ըսած էր շուտ եկուր, իսկ տղան կարծես թէ ոչ ալ լսած էր այդ ձայնը: Սկսաւ մտածել, եւ որքան մտածեց չկրցաւ յիշել թէ, ուրիշ անգամ նման յանձնարարութիւն մը ըրած էր իր տղուն, կամ տղան նման վերաբերմունք մը ցոյց տուած էր, ան, մինչեւ այդ օրը ուշադիր չէր եղած իր տղու վերաբերմունքին, եւ ոչ ալ իր մտքին մէջ կասկած մը արթնցած էր այդ ուղղութեամբ, այսօր առաջին անգամն էր որ կը նկատէր թէ Վաղինակը իր յանձնարարութիւնը մտիկ ընելու իսկ տրամադիր չէր: Հապա եթէ արդէն գլխէ հանած են...: Կը փորձէր իրմէ հեռացնել այդ մտածումը, բայց որքան կը փորձէր չմտածել այդ մասին, այնքան աւելի շատ եւ զօրաւոր կերպով, այդ մտածումը կը նեղէր ու կը տանջէր զինք: Պէտք է շարժուէինք, քանի դեռ ու չէ, խաչիկ աղան իրաւունք ունի, ես պէտք եղածէն աւելի վստահած եմ իմ տղուս, իմ ըրածս չիտակ չէ, աշխարհը փոխուած է, այսօրուան երիտասարդներ, մեր դիտցած ու տեսած երիտասարդները չեն այլեւս:

— Տիրանուհի՛, Տիրանուհի՛, ձայնեց հաճի Յակոբը դողդողացող ձայնով մը:

— Ի՞նչ կայ, ինչո՞ւ է պակաս նորէն, պատասխանեց Տիրանուհին խոհանոցէն, ուր դրաղուած էր ընթրիքի ամանները լուսլով:

— Հոս եկուր, ըսելիք ունիմ:

— Ըսելիքի ատենը չէ, ամանները լուսնամ, վերջացնեմ, յետոյ ըսէ:

— Քիչ մը անապարէ, երկու ժամ է խոհանոց մտեր ես, ու տակաւին երկու աման չես լուացած:

— Էֆէնտի, եթէ մաքրութիւն ընելը այդքան դիւրին է, ինչո՞ւ դուն չես ընէր, մեծ մեծ խօսիլ դիտես միայն:

— Արդէն այդ է մնացեր պակաս, ամաններն ալ լուամ, ալ ի՞նչ կ'ուղես, մաղերդ ալ չի սանտրեմ:

— Այսինքն եթէ սանտրես մե՞ղք է, թէ աշխարհը կ'աւրի, պատասխանեց Տիրանուհին խնդալով:

— Իրաւունք ունիս, կնիկ, աշխարհը փոխուած է, ասոր Ամերիկա կ'ըսեն, Աստուած պարզերես պահէ, դեռ ինչե՞ր չպիտի լսենք, ինչե՞ր չպիտի տեսնենք:

— Ամերիկայ է ձեզի համար, ինծի ի՞նչ, ես երկրի նման, առա-
ւօտէն մինչեւ երեկոյ տուն մտած, կ'եմ, կ'աւելեմ, կը մաքրեմ,
դուրս ելած ունի՞մ, մարդու երես տեսած ունի՞մ: Անցեալ օր ըսի թէ,
կը պատմեն որ աղուոր ժապաւէն մը եկած է, շարժապատկերի եր-
թանք, դեւ փորդ մտաւ, սանճը բռնեց, ու դուրս չեղնելէն զատ, մին-
չեւ կէս գիշեր հոգիս բերանս բերիւր ջուր տաքցնելով, թէյ շինելով,
շարժապատկերի առենը անցաւ թէ չէ, սատանան ալ փորէդ ելաւ, ին-
չո՞ւ այսօր ալ փորդ չի ցաւի:

— Եկուր կնիկ, եկուր, փորս կը ցաւի, ատոր համար քեզի կը
կանչեմ:

Տիրանուհին կարծելով որ իրականապէս ամուսնոյն փորը կը
ցաւի, դործը կը ձգէ ու ներս կը վազէ ըսելով. ի՞նչ ունիս մարդ, ի՞նչ
եղար:

— Մի՛ վախնար, այսօրուան փորի ցաւը քու դիտցած փորի ցա-
ւերէն չէ, ուրիշ տեսակ փորի ցաւ է, եկուր տեսնենք թէ ինչ պիտի ը-
նենք:

— Այ մարդ, չե՞ս ամչնար, նոր երիտասա՞րդ ես դարձեր, ես քու
խաղալի՞քդ եմ, չե՞ս տեսներ որ դործ ունիմ, սպասէ՛ վերջացնեմ,
ապա ըսելիքներդ ըսէ, ըսաւ Տիրանուհին բարկացած, ու կրկին խո-
հանոց մտաւ:

— Տիրանուհի, կատակի առենը չէ, մտիկ ըրէ, տես թէ ի՞նչ կ'ը-
սեմ, ըսաւ հաճի Յակոբը, երբ Տիրանուհին իր դործը վերջացուցած,
ներս եկաւ, ու յողնած՝ աթոռի մը վրայ ինկաւ:

— Ես քեզի մտիկ ընելէ առաջ, դուն ինծի մտիկ ըրէ, ալ ոյժ չու-
նիմ վրաս, ինծի աղախին մը բռնէ, ալ չեմ կրնար աշխատիլ:

— Մտիկ ըրէ կնիկ, աղախինէն առաջ ինչո՞ւ հարս մը չես ուղեր:

— Դուն հարս մը գտար ու ես չուղեցի՞:

— Բարի լո՛յս, խանրմ կնիկս, իրաւ որ աշխարհը փոխուած է,
հարս գտնելը հօրը թէ մօրը դործն է:

— Տան մեծը դուն ես, օր մը չէնք շնորհք նստած, եւ տղադ ա-
մուսնացնելու մասին խօսք բացա՞ծ ես, ես բերանս բանամ թէ չէ,
բերանդ գոցէ, դուն գնա խոհանոցիդ խառնուր, կ'ըսես պոռալով,
մարդ կարո՞ղ է բերան բանալ:

— Ձէ կնիկ, սուտ մի խօսիր, այս տան մէջ դուն ես որ կը հրամա-
յես, ո՞վ հոգի ունի քեզի բան մը ըսելու, բարկանաս թէ չէ, ոտքերդ
կը փռես կը պառկիս, հիւանդ եմ, ձեզի կերակուր եփող բերէք, կ'ը-
սես:

— Բերանդ գոցէ, անաստուած, մէկ անգամ պատահեցաւ, այն
ալ հիւանդ էի, ու քիչ էր մնացեր որ մեռնէի, մարդ եթէ հիւանդ չըլ-

լայ ինչպէ՞ս կը պառկի:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, բերանդ գոցէ, աղէկ որ չի մեռար, չէ նէ ահադին
ծախքի տակ պիտի մտնէի քեզի թաղելու համար, պատասխանեց հա-
ճի Յակոբ ծիծաղելով:

— Ի հարկէ չպիտի մեռնիմ, տակաւին տղայ ունիմ կարգելիք,
կեցիր մէյ մը տղաս կարգեմ, թոռնիկ մը տեսնեմ, անկէ վերջ մեռ-
նիմ ալ հոգս չէ:

— Այ կնիկ, քեզի հետ խօսողը փորձանքի մէջ կ'իյնայ, անգամ մը
որ բերանդ բանաս, ալ չի գոցուիր, ես քեզի կանչեցի որ մեր տղան
կարգելու մասին մտածենք, ես կը վախնամ որ մեր տղան տեղացի
աղջիկներու ձեռքը իյնայ:

— Նո՞ր խեղդ գլուխդ եկաւ, աղէկ որ մէկ հատ է, եթէ մի քա-
նի հատ ըլլար ի՞նչ պիտի ընէիր, եթէ ուրիշ հայր մը ըլլար քու տե-
ղդ, հիմա թոռնիկներն ալ տեսած էր, տղան քսանըվեցը լմնցուց,
դուն դեռ պիտի մտածես:

— Այ կնիկ, ե՞րբ ինծի երեխան ամուսնացնենք ըսիր, ես ալ ոչ
ըսի:

— Ըսի՛:

— Չըսի՛ր:

— Ըսի՛:

— Շատ աղէկ, ըսի՛ր, ըսի՛ր, թող քու խօսքդ ըլլայ, Սողոմոն
իմաստուն չի կըցաւ կիներու հետ գլուխ ելլել, ե՞ս պիտի ելլեմ: Հի-
մա քեզի կ'ըսեմ, կնիկ, մեր տղան պէտք է կարգենք:

— Կարգենք, աղջիկ մը գտա՞ծ ես:

— Տէր ողորմած Աստուած, աղջիկ գտնել մարդո՞ւ թէ կնոջ
դործ է. ինչո՞ւ այդպէս գլխէդ դուրս կուտաս առանց մտածելու:

— Քանի որ խօսքը դուն բացիր, ես կարծեցի թէ աղջիկ մը ունիս
աչքիդ առջեւ: Ապա այր ու կին սկսան տանեակ մը աղջիկներ համ-
բել, ու վերջ ի վերջոյ եկան այն եզրակացութեան, որ ընտրութիւնը
տղուն ձգեն, իրենք միայն աղջիկներու անուններ տալու էին, եւ
իրենց այս որոշումը տղուն հաղորդելու էր մայրը:

Յաջորդ օր, ընթրիքի ատեն, Տիրանուհին խօսք բանալով ըսաւ.
«Վաղինակ, տղա՛ս, հայրդ կ'ուղէ քեզ ամուսնացնել, բայց կ'ուղէ որ
քու սրտով ըլլայ, եթէ աղջիկ մը աչքի առջեւ ունիս, ըսէ, երթանք
ուղենք»:

— Հայերէ՞ն, հարցուց Վաղինակ անտարբեր ձայնով մը:

— Հաբկաւ հայերէն, հապա տաճիկներէ՞ն աղջիկ պիտի ուղէինք:

Հաճի Յակոբ սակայն տղուն այդ հարցումէն սարսափ, ամբողջ
մարմնով սկսաւ դողդողալ, տղուն այդ հարցումը լաւ նշան չէր,

չըլլա՞յ թէ... բայց չուզեց աւելի առաջ երթալ իր այդ չարագուշակ մտածումին մէջ:

— Ես տակաւին ամուսնանալու միտք չունիմ, մայրիկ:

— Պարապ խօսքեր մի ընեն տղա՛ս, ես ալ, հայրդ ալ ծերացած ենք, կ'ուզենք քեզ ամուսնացնել, հարս բերել, մեր ուրախութիւնն ալ այդ է:

— Հասկա եթէ հարսը ձեզ հետ ապրիլ չուզէ:

Հաճի Յակոբի արիւնք գլուխը զարկաւ, իր տղուն լեզուն շատ տարօրինակ էր, չըլլա՞յ թէ բան մը ունի արդէն, ու տղուն դառնալով. «Դեռ հարսը չեկած, մեզ հետ բնակելու կամ չբնակելու մասին կը խորհիս»:

— Մայրիկս ըսաւ թէ հարս բերենք ուրախանանք, ասոր համար ըսի: Երբ մարդ մը կ'ամուսնանայ, իր ծնողաց հետ նստելու պարտաւոր չէ, կը նստի՝ եթէ կ'ուզէ:

— Ըսել է թէ եթէ դուն ամուսնանաս, մեզ հետ նստիլ պիտի չուզե՞ս, հարցուց Տիրանուհին վիրաւորուած շնչով մը:

— Տակաւին չամուսնացած, ինչպէ՞ս կրնամ ըսել թէ կը նստիմ թէ ոչ:

— Մենք քեզ հայ օրիորդի մը հետ պիտի ամուսնացնենք, իսկ հայ օրիորդները կեսուր կեսրայր կը սիրեն, տեղացիներու նման չեն:

— Իսկ եթէ ես օտարի հետ ամուսնանամ եւ ան չուզէ ձեզ հետ բնակիլ:

— Աստուած չընէ որ դուն օտարի հետ ամուսնանաս, մեզի ողջ ողջ թաղե՞լ կ'ուզես, ըսաւ Տիրանուհին, դարհուրած իր տղուն խօսքերէն:

— Ինչո՞ւ, մայրիկ, ինչո՞ւ այդ տեսակ պարապ խօսքեր կը խօսիս, ո՞վ ըսաւ քեզի որ տեղացի աղջիկներ վատ են, տեղացի աղջիկներու մէջ աղջիկներ կան, որ ամէն մէկը հաղար հատ հայ աղջիկ կ'արժէ, պատասխանեց Վաղինակ յայտնապէս զայրացած:

Հաճի Յակոբ ջերմէ բռնուածի մը նման կը դողդողար, իր տղուն բերանէն շատ վատ հոտ կուգար, այդ խօսքերու, այդ պաշտպանողականի ետեւ, դժբախտութիւն մը պահուած ըլլալը կուհեց, ու անհամարձակ ձայնով մը ըսաւ. «Ի՞նչ է, Վաղինակ, ինչո՞ւ տեղացի աղջիկները այդքան կը պաշտպանես, չըլլա՞յ թէ առանց մեզի իմացընելու, բան մը կարդաւրած ես արդէն»:

— Ո՛ր, հայրիկ, բան մը չկայ, բայց շիտակ չէ տեղացի աղջիկները վար դարնել, եւ միշտ հայերը գովել, տեղացիներու մէջն ալ լաւ աղջիկներ կան:

«Ո՛ր, հայրիկ», պատասխանը, քիչ մը յուսադրեց հաճի Յակո-

բը, ու ան մեղմ ձայնով մը ըսաւ. «Ձե՛նք ըսեր թէ տեղացի բոլոր աղջիկները վատ են, հարկաւ անոնց մէջն ալ լաւ աղջիկներ կը ճարտէին, բայց քանի որ մենք հայ ենք, կ'ուզենք մեր տղուն հայ աղջիկ մը հարս բերել»:

— Ես կարգուելու միտք չունիմ հայրիկ, պատասխանեց Վաղինակ չոր ձայնով մը, ու դուրս ելաւ:

Հաղիւ թէ Վաղինակ տունէն դուրս ելած էր, երբ այր ու կին չիտթուած, ապուշի արտայայտութիւնով, սկսան իրարու երես նայիլ, երկուքն ալ միատեսակ կը մտածէին, բայց երկուքն ալ կը վախ՝ նային բերան բանալէ, կարծես թէ չէին ուզեր որ իրենց ախանջները լսեն այն, ինչ որ կ'անցնէր իրենց մտքերէն: Վերջապէս, հաճի Յակոբ դողդողացող ձայնով մը ըսաւ. «Ի՞նչ կ'ըսես, կնիկ»:

— Ի՞նչ պիտի ըսեմ, Վաղինակի խօսքերուն ես շատ չհաւնեցայ, դուն ի՞նչ կ'ըսես:

— Ես ալ չհաւնեցայ, բայց ձեռքէս ի՞նչ կուգայ, մենք տղուն հայրն ու մայրն ենք, ու մեր ձեռքէն բան մը չի դար, մինչ այստեղի քածհրու ձեռքէն ամէն բան կուգայ, տղան մենք մեծցուցինք, ուրիշներ՝ պիտի դարնեն մեր դիւան ու առնեն տանին, այս ըլլալիք բա՞ն է:

— Ի՞նչ կ'ըսես, ա՛յ մարդ, խենթեցա՞ր, տղան ի՞նչ ըսաւ որ այդպէս կը մտածես:

— Ալ ի՞նչ կ'ուզէիր որ ըսէր:

— Ի՞նչ ըսաւ, ես ամուսնանալ չեմ ուզեր ըսաւ, ասոր մէջ ի՞նչ կայ:

— Երբ իրեն ըսինք որ քեզի հայ աղջիկ մը պիտի ուզենք, այն ատեն ըսաւ որ ես ամուսնանալու միտք չունիմ, մեր տղան մեր ձեռքէն ելած է ու մենք կը քնանանք:

— Խենթեցա՞ր այժմ արդ, ինչո՞ւ տղադ այդպէս կը զրպարտես:

— Անխել մի՛ ըլլար կնիկ, եթէ իմ խօսքերուն չես հաւատար, վաղը իրեն ըսէ թէ, եթէ տեղացի աղջիկ մը կը սիրես, միաս չունի, ըսէ քեզ կ'ամուսնացնենք, այն ատեն տես թէ ի՞նչ պատասխան կուտայ քեզի:

Այդ գիշեր այր ու կին չկրցան քնանալ, թէեւ անկողին դացած էին, բայց ամէն մէկը իր մտածումներուն մէջ խորասուզուած, տղուն վերադարձին կ'սպասէր: Կէս գիշերը անցած էր արդէն, երբ լսեցին որ դուռը բանալիով բացուեցաւ: Այր ու կին մէկ զսպանակէ մը մղուածի նման, ելան ու անկողնոյ մէջ նստան:

— Արթըն էիր, հարցուց հաճի Յակոբ զարմացած:

— Այո՛, դուն ինչո՞ւ չեիր քնացած:

— Քուռնս չէր տաներ: Կեցիր, մէյ մը երթամ հարցնեմ թէ ո՞ր էր մինչեւ այս ժամը, ու սենեակէն դուրս ելաւ:

Վաղինալի իր հօր երեւնալը չսիրեց, առաջին անգամն էր որ իր հայրը, այդ ժամուն, իր դէմը կ'ելլէր, եւ լաւ նշան մը չհամարեց այդ:

— Ո՞ր էր մինչեւ այս ժամը, հարցուց հաճի Յակոբ պաղ ձայնով մը:

— Ո՞ր պիտի ըլլայի, ընկերներուս հետ էի:

— Որո՞նք են քու ընկերներդ:

— Դուն չես ճանչնար:

— Ըսել է տր հայեր չեն:

— Ինչո՞ւ, ըսել է թէ միայն հայերու հետ պէտք է որ պտըտիմ:

— Դուն հայ ես, եւ բնական է քու ընկերներդ ալ պէտք է որ հայեր ըլլան:

— Ի՞նչ խօսք է այդ հայրիկ, ըսել է որ տեղացիները մարդ չեն, անոնց հետ չե՞մ կրնար պտըտիլ:

— Քեզի համար աւելի լաւ է հայերու հետ պտըտիլ:

— Դուն այդպէս կը մտածես:

— Եւ իմ մտածածս չիտակ է:

— Քու չիտակ մտածումներդ քեզի պահէ, ես որու հետ որ կ'ուզեմ, անոր հետ կը պտըտիմ, կ'ըսէ Վաղինալի ու իր սենեակը կը քաշուի:

Հաճի Յակոբ ալ քաշելու կարողութիւն չունէր, դէպքեր կը դառնար, ու ան կ'ստիպուի պատին կոթնիլ՝ չիցնալու համար: Աշխարհը փոխուած է, կը մտածէ ան դառնութեամբ, փոխուած էր նաեւ իր տղան, այդ կուռ ու հնազանդ Վաղինալը այլեւս իր խօսքին կարեւորութիւն չէր տար, եւ ասիկա նոր չէր, ինքն որ որ նոր կը տեսնէր, նոր կ'ըզար: Վաղինալ միշտ ալ ինքնազուլիս, իր ուզած ժամուն դացած, իր ուզած ժամուն վերադառնաւ էր, իրենք էին որ բնաւ բացատրութիւն չէին ուզած, իսկ տղան ալ բնաւ բացատրութիւն տալու պէտքը չէր զգացած, ան իր իրաւունքը համարած էր այդ: Հոս Ամերիկա էր, ամէն մարդ ազատ էր իր ընկերներն մէջ, ու իրենց տղան ըրած էր այն ինչ որ ինք ուզած էր: Այո՛, իմ տղաս վաղուց ձեռքէս ելած է, ես էի կոյր որ չէի տեսներ: Այսպէս մենախօսեց հաճի Յակոբ, ու կ'իտարձէր քայլերով իր սենեակը վերադարձաւ:

— Ի՞նչ եղաւ քեզի, այ մարդ, հարցուց Տիրանուհին, իր ամուսնոյն ընկճուած վիճակը տեսնելով:

— Ի՞նչ կ'ուզես որ ըլլայ, մեր տղան մեր ձեռքէն ելած է, մենք ճանաչեալ եղած, ալ չատ ուշ է:

— Բայց, ի՞նչ ըսաւ քեզի:

— Ըսաւ թէ, ես կը պտըտիմ անոնց հետ՝ որ կ'ուզեմ, որ իմ կարծիքներս իրեն համար արժէք չունին: Երբ տղայ մը իր հօրը կ'ըսէ՝ թէ դուն խօսելու իրաւունք չունիս, ես իմ գիտցածս պիտի ընեմ, ալ այն տղայէն բան մը չես կրնար սպասել:

— Ո՞վ գիտէ դուն ինչ ըսիր, տր ան ալ այդպէս պատասխանեց, ըսաւ Տիրանուհին, պարզապէս բան մը ըսած ըլլալու համար:

Յաջորդ առաւօտ երբ հաճի Յակոբ աչքերը բացաւ, զգաց որ յոգնած էր ու անտրամադիր, դժուարութեամբ անկողնէն ելաւ, դործի դնաց թէեւ, բայց այնքան ջղային էր, որ չէր կրնար մէկու մը հետ խօսիլ, այդ պատճառաւ ալ չարեւակ սրճարան կը վազէր, սուրճ մը կամ օղի մը խմելու համար: Գործաւորները նկատած էին հաճի Յակոբի վրդովուած վիճակը, կուսած էին թէ բան մը պատահած էր, բայց որովհետեւ իրենց չէր իյնար հարցում ընել, ատոր համար ալ կը բաւականանային քթի տակէն խնդալով, կամ անոր չարժուճեւերը կ'ապկեւով:

Երեկոյեան երբ ընթրիքի սեղանին շուրջ հաւաքուած էին, Տիրանուհին քաջութիւն ունեցաւ ըսելու. «Վաղինալ, մտածեցի՞ր երէկ երեկոյեան ըսածներուս վրայ:

— Ի՞նչ բանի մասին է խօսքդ, մայրիկ:

— Քու ամուսնութեանդ:

— Ես առաջմ ամուսնանալու միտք չունիմ:

— Տղա՛ս, քու ամուսնանալու ժամանակն է, մենք կ'ուզենք մեր զաւակը ամուսնացնելու հաճոյքը վայելել:

— Բայց եթէ տակաւին նշանած մը չեմ գտած, ինչպէ՞ս ամուսնանամ:

— Այսքան հայ աղջիկներ կան հոս, տակաւին անոնցմէ հատ մը ընտրել չկրցա՞ր:

— Ոչ ալ երեսնին նայած եմ:

— Եթէ մինչեւ այսօր չես նայած, ասկէ վերջ նայէ, մենք կ'ուզենք որ դուն ընտրես որ քու սրտով ըլլայ:

— Ես մինչեւ հիմա հայ աղջկան մը չեմ նայած, եւ նայելու ալ միտք չունիմ:

— Ամուսնանալու մասին չես մտածած, ատոր համար ալ չես նայած, հիմա քանի որ քեզ ամուսնացնելու միտք ունինք, պէտք է որ նայիս:

— Ես ամուսնանալու միտք չունիմ, իսկ եթէ ամուսնանալ ուզեմ, հայրս հետ չեմ ամուսնանար:

Այս յայտարարութիւնը, թէեւ ըստ երեւոյթին անսպասելի էր, բայց իրականութեան մէջ, այդ ու կին կ'ակնկալէին արդէն, եւ այդ

պատճառաւ ալ հաճի Յակոբ կէս մը հեղնական ձեւով ըսաւ. «Ինչո՞ւ տղաս, հայ աղջիկներուն ի՞նչը պակաս է որ չես հաւնիր»:

— Հայ աղջիկներուն ինչը պակաս ըլլալը մի հարցներ, ի՞նչ առաւելութիւն ունենալին ըսէ:

— Ամենամեծ առաւելութիւնը անոնց, պատուաւորութիւնն է, հայ ըլլալին է, տանտիկին ըլլալին է, քեզի կին պէտք է՝ տան համար, ոչ թէ փողոցի համար:

— Հայրիկ, երբ պատուաւորութեան մասին կը խօսիս, պէտք է զիտնաս, որ ոչ հայեր միակ պատուաւոր ժողովուրդն են, եւ ոչ ալ ամէն հայ պատուաւոր է, ամէն աղէքը մէջն ալ պատուաւորներ եւ անպատուներ կան:

— Ծիշտ է տղաս, միայն թէ մեր հայերէն հարիւրին մէկը անպատու է, իսկ տեղացիներէն հարիւրին մէկը պատուաւոր է, այս է տարբերութիւնը արդուն չես ուզեր հասկնալ:

— Այդպէս կը մտածես դուն, որովհետեւ հայ ես, միւս ցեղերուն հարցուր եւ պիտի տեսնես թէ, բոլորն ալ իրենց ցեղի վերաբերմամբ, քեզի պէս կը մտածեն, բոլորն ալ այնպէս կը կարծեն, որ ամենէն պատուաւորը իրենք են:

— Աւելի լաւ որ դուն կ'ըսես, քանի որ ամէն մարդ իր ցեղը պատուաւոր կը համարէ, մենք ինչո՞ւ մեզի ամենէն պատուաւորը չհամարենք, եւ քանի որ քու կիներն ալ ամենէն պատուաւոր աղջիկն պիտի դառնան, ուրեմն հայերէն զատելու ենք, որովհետեւ ամենէն պատուաւոր ցեղը հայ ցեղն է:

Վաղինակ կարծես թէ ինքզինք սխալմամբ համարեց, ու թիթեւ ժպտով մը ըսաւ. «Հայրիկ, ես առայժմ ամուսնանալու միտք չունիմ, երբ ամուսնանալ ուզեմ, նախ աղջիկը կը դատենք, յետոյ կը նայինք թէ ցեղը պատուաւոր է թէ չէ»:

— Քանի որ դուն հայ ես, հետեւաբար քու կիներն ալ հայերէն պիտի դառնան, այնպէս չէ՞:

— Նայինք, հայրիկ:

— Նայինք ի՞նչ ըսել է տղաս, եթէ լեզուիդ տակ քար մը ունիս, հանէ:

— Լեզուիս տակ քար չկայ, առայժմ կարգուելու միտք չունիմ:

— Տղաս, եթէ դուն տեղացի աղջիկ մը կը սիրես, ըսէ որ դիտնանք:

— Հայրիկ, հիմակուան երիտասարդները իրենց հօրն ու մօրը խօսքով չեն ամուսնանար, երբ իրենց նշանածը դատեն, այն ատեն միայն հօրն ու մօրը լուր կուտան:

— Ըսել է որ դո՞ւն ալ այդպէս կ'ուզես ընել:

— Քանի որ այս երկրին մէջ կ'ապրինք, այս երկրի սովորութիւններուն ալ հետեւելու պարտաւոր ենք:

— Գիտնի տակ անցնին այս երկրի սովորութիւնները, մենք հայ ենք, եւ մեր սովորութիւնները ինչ են, այնպէս ալ կ'ընենք:

— Շատ լաւ, ձեր պիտեցածը ըրէք, միայն թէ ես ալ ձեզի կ'ըսեմ թէ, առայժմ ամուսնանալու միտք չունիմ, ասոր մէջ նեղուելու բան մը չկայ կարծեմ:

— Կայ, այո՛:

— Ի՞նչ կայ:

— Այն, որ հօրդ ու մօրդ խօսքը մտիկ ընել չես ուզեր, մեր օրէնքի մէջ այդ տեսակ բան չկայ, տղայ մը իր հօրն ու մօր խօսքերը պէտք է որ մտիկ ընէ:

— Ձեր այդ օրէնքները ձեր երկիրը մնացին, այստեղ այդ տեսակ օրէնքներ չեն քալեր, ասոր Ամերիկա կ'ըսեն:

— Ըսել է որ դուն ալ մեր խօսքը մտիկ ընել չես ուզեր:

— Հայրիկ, մինչեւ հիմա ի՞նչ ես ըսած որ քեզի մտիկ չեմ ըրած:

— Մինչեւ այսօր բան մը ըսած չունէի, որ զիտնայի թէ ինծի մտիկ կ'ընե՞ս թէ ոչ, այսօր առաջին անգամն է որ բան մը կ'ըսեմ, ու կը տեսնեմ որ մտիկ ընելու միտք քունիս:

— Հայրիկ, մտիկ ընելու խօսքեր միշտ ալ մտիկ ըրած եմ ու կ'ընեմ:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, ամուսնութեան խօսքը մտիկ ընելիք խօսք չէ՞:

— Ի հարկէ չէ, կնիկը ե՞ս պիտի առնեմ՝ թէ դուք:

— Գալիք հարսը քու կինդ պիտի ըլլայ, բայց մեր ալ դաւակը պիտի ըլլայ, ատոր համար կ'ուզենք որ հայ աղջիկ մը առնես:

— Բայց եթէ ես ամուսնանալու միտք չունիմ, դուք դիտնի՞ր պիտի ամուսնացնէք:

— Բռնի ո՛չ, բայց կ'ոռուենք որ մեզի խօսք տաս թէ հայ աղջիկ պիտի առնես:

— Հայրիկ, պարապ տեղ կը խօսիս, հայ աղջիկները քալել անդամ չեն դիտեր, բայց քիթերնին այնքան վեր է, որ կարծես թէ երկինքէն իջած հրեշտակներ են, եթէ ես օր մը որոշեմ ամուսնանալ, հայ աղջիկ պիտի չառնեմ: Այս խօսքերէն վերջ, Վաղինակ բարկացած ոտքի ելաւ ու դուրս դնաց:

Հաճի Յակոբ աւ Տիրանուհին նստած տեղերնին քարացան, իրենց դաւակը որոշած էր հայ չառնել, եւ ատիկա մեծազոյն դժբախտութիւնն էր իրենց համար, իրենք իրենց տղան կորսնցնելէ դատ, վստահ էին որ ան երջանիկ ալ պիտի չըլլար: «Տիրանուհի՛, Տիրանուհի՛, մեր

տղան մեր ձեռքէն ելած է, ան ալլեւս մեզի մտիկ չընեն, աշխարհը փոխուած է, հայր ու մայր ալլեւս արժէք չունին», ըսաւ հաճի Յա-
կըր զառնացած սրտով մը:

— Տղան իրաւունք ունի, մեր հայ աղջիկներն ալ ինքզինքնին
այնպէս մը կը ծախեն, որ կարծես թէ 220 փաշայի (1) աղջիկներ
ըլլան:

— Դուն աղջիկ չունիս, ատար համար այդպէս կը խօսիս, ի՞նչ
կ'ուզէիր որ ընէին հայ աղջիկները, տեղացիներու պէս հասած երի-
տասարդի կոնակը՝ ելլէին:

— Սո'ւս եղիր, սո'ւս եղիր, մեր հայ աղջիկները բարի ծաղիկներ
չեն, իմ բերանս բանալ մի տար:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, թողունք որ տղան օտար աղջիկ առնէ:

— Ես չեմ ուզեր, բայց եթէ ինք օտար աղջիկ մը սիրած է, ի՞նչ
ընենք, եթէ չամուսնացնենք դուրսը կ'առնէ կ'երթայ:

— Զէհէնէմին պուճախը թող երթայ, եթէ օտար աղջիկ պիտի
առնէ, իմ զաւակս չէ ալլեւս:

— Այ մարդ խենթեցա՞ր, ի՞նչ ըսել է իմ զաւակս չէ:

— Եթէ մեռնի՝ ի՞նչ պիտի ընես, այնպէս կը համարեմ թէ մե-
ռած է, լմնցաւ դնաց:

— Բերանդ խէր բաց, կապուելիք խենթ, ի՞նչ սրտով այդ խօս-
քերը բերանդ կ'առնես:

— Այրուած սիրտ ունեցող հօր մը սրտով, ես անոր մեծցուցի որ
ան այսօր այսպէ՞ս վարուի ինծի հետ, եթէ օտար աղջիկ պիտի առնէ,
ուր կ'ուզէ թող երթայ, իմ տան դուռը իրեն առջեւ դոցուած է:

— Թող անիկա ըսէ՝ ես այսինչ աղջիկը կ'ուզեմ, տեսնեմ թէ դուն
ինչպէ՞ս չես ընդունիր, օտար առնող ուրիշ երիտասարդներ չկա՞ն:

— Ծառ մի խօսիր, եթէ դուն ալ տղուդ պէս ինծի մտիկ չընես,
քեզի ալ տղուդ հետ տունէն կը վռնտեմ, դացէք ինչ ապուր կ'ուտէք
կերէք, ես իմ տանս մէջ օտար աղջիկ հարս չեմ մտցներ, ես հայ եմ,
իմ տղաս հայ աղջկան հետ պէտք է ամուսնանայ:

* * *

Անցան օրեր, հաճի Յակոբն ու Տիրանուհին ալլեւս չէին համար-
ձակեր իրենց տղուն ամուսնանալու առաջարկ բերել, կարծես թէ
այդ խնդիրը դժբախտութիւն պիտի բերէր իրենց, կարծես թէ կ'ու-
զէին կարելի եղածին չափ հեռացնել, կամ գոնէ քիչ մըն ալ աւելի

(1) 220 փաշա՝ էշ ըսել է, անմիտներ ծաղրելու համար 220 փաշա
կ'անուանէին:

ուշացնել այդ դրեթէ անխուսափելի դժբախտութիւնը: Հաճի Յակոբ
ալլեւս նախկին կատակախօս մարդը չէր, ան այս անգամ եղած էր
ճիշտ այն, ինչքան կը ցուցնէր իր արտաքինը, տխուր էր եւ բերան բա-
նալու անտրամադիր: Իր սրճարանի ընկերները նկատած էին այդ փո-
փոխութիւնը, դիտէին թէ բան մը պատահած է, բայց որովհետեւ
բոլորն ալ ընտանիքի եւ դործերու տէր մարդիկ էին, եւ անոնցմէ ա-
մէն մէկը երբեմն երբեմն մտահոգուելիք խնդիրներ կ'ունենար, ա-
տար համար իրենք ալ կը յարգէին հաճի Յակոբի տխրութիւնը, եւ
իրենց անտեղի հետաքրքրութեամբ կամ հարցումներով, չէին ուզեր
աւելի վշտացնել զայն:

* * *

Վաղինակի ամուսնութեան խնդիրը, կարծես թէ բոլորովին մո-
ռացութեան տրուած էր, ո'չ հաճի Յակոբ եւ ո'չ ալ Տիրանուհին քա-
ջութիւն ունէին ալլեւս այդ մասին խօսելու, եւ հաւանաբար այս դը-
րութիւնը այդպէս ալ չարունակուէր, եթէ օր մը, եւ այս անգամ
Վաղինակը, չխղէր լռութիւնը:

Կիրակի օր մըն էր, հաճի Յակոբ տակաւին սրճարանէն տուն չէր
եկած, Վաղինակ, իր կիրակնօրեայ սովորութեան համաձայն, ժա-
մը տասն էր երբ քունէն ելաւ: Տիրանուհին, որուն մեծապէս հա-
ճողքներէն մին էր հեռուէն դիտել իր տղուն բոլոր շարժումները, ա-
ռանց զգացնելու, զգուշութեամբ կը հետեւէր անոր բոլոր շարժում-
ներուն: Վաղինակ, լուացուելէ ու հագուելէ վերջ, մտախոհ երեւոյ-
թով մը, մօտեցաւ իր մօր ու ըսաւ. «Մայրիկ, ես կ'ուզեմ ամուսնա-
նալ:

Տիրանուհին, այս անսպասելի բուրը լսելով, փոխանակ ուրա-
խանալու, սկսաւ դողդողալ, կարծես թէ մէկը, իր առջեւ կեցած,
խոշոր մուրճ մը իր գլխուն վրայ բարձրացուցած, կ'սպառնար մէկ
վայրկեանէն միւսը իջնցնել իր մահացու հարուածը, ու հազիւ լսելի
ձայնով մը ըսաւ. «Որո՞ւ աղջկան հետ»:

— Հայ չէ մայրիկ, Պրազիլցի է:

— Պրազիլցի՞:

— Այո՛:

Տիրանուհին հազիւ յաջողեցաւ ինքզինք աթոռի մը վրայ նետել,
կէս մարած վիճակ մը ստացաւ, կ'ուզէր բայց կարող չէր խօսիլ,
կարծես թէ լեզուն անգամալուծուած էր:

— Հայրիկին ալ լուր տուր, հակառակիլ աւելորդ է, եթէ շատ
պնդէք՝ ձեր տունէն կը հեռանամ:

— Պրազիլցի աղջկան մը համար, հայրդ ու մայրդ կ'ուրանա՞ս,
թոթովնց Տիրանուհին:

— Ես իմ սիրածիս հետ պիտի ամուսնանամ, եթէ դուք չէք ուզեր, ես ի՞նչ կ'ընամ ընել, արդէն երբորդ տարին է որ ես նշանուած եմ:

— Երեք տարի՞:

— Այո՛, երեք տարի:

— Բայց ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ դուն երեք տարիներէ ի վեր նշանուած ես, եւ այսօր միայն մեզի լուր կուտաս:

— Ձեզի ի՞նչ ըսէի, ես գիտէի որ դուք չպիտի ընդունէիք:

— Աւրեմն դուն գիտնալով մէկտեղ որ մենք չենք ուզեր, դացիր եւ ինքնապաշտօն նշանուեցա՞ր:

— Ես ձեր հաւանածին հետ չեմ կրնար ամուսնանալ, դուք ալ չէք ուզեր որ ես իմ սիրածիս հետ ամուսնանամ, ուրիշ միջոց կա՞ր:

— Հիմա միջոցը դատած ես:

— Այո՛:

— Ի՞նչ է:

— Կամ կ'ընդունիր ու հարսը տուն կը բերէք, կամ կը ձգեմ կ'երթամ:

— Քեզի մեծցուցինք, այս տարիքին հասցուցինք, որ այս պատահա՞նք տաս մեզի:

— Բայց ի՞նչ կ'ընամ ընել, երբ դուք չէք ուզեր որ ես տեղացի մը առնեմ, եւ կ'ստիպէք որ անպայման հայ մը առնեմ, ես հայ աղջիկներ չեմ սիրեր, ամուսնութիւնն ալ բռնութեամբ կ'ըլլայ:

— Տղաս, մենք քեզի բռնութեամբ հայ օրիորդի մը հետ ամուսնացնելու միտք չունինք, բայց գիտենք թէ տեղացիի հետ ամուսնանալով երջանիկ չես ըլլար, մենք քու անպաշտօն մասին է որ կը մտահոգուինք:

— Տասն անգամ ձեզի ըսած եմ թէ, այդ տեսակ պարասի խօսքեր մի խօսիր, հայու մը հետ ամուսնանալով, մարդս անպայման երջանիկ չըլլար, երջանկութիւնը աղգութեան հետ կապ չունի:

— Հարկաւ ունի, քու խելքդ ի՞նչ կը հասնի այս տեսակ գործերու:

— Ծատ աղէ՛կ, իմ խելքս բանի մը չի հասնիր, դուք ամէն բան գիտէք, բայց ես ալ ձեզի կ'ըսեմ թէ, ես նշանուած եմ արդէն ու պիտի ամուսնանամ, եթէ կ'ընդունիր՝ պատրաստութիւն տեսէք, իսկ եթէ չէք ընդունիր, լուր տուէք ինծի որ ես ընելիքս գիտնամ, ուրիշ բանի մասին խօսիլ աւելորդ է այլեւս:

— Ի՞նչ ըսեմ հօրդ, չե՞ս գիտեր թէ ան չուզեր որ դուն օտար աղջիկ առնես:

— Գիտեմ, բայց դուն նորէն լուր տուր, վաղը կէսօրին քեզմէ

վերջնական պատասխան կ'ապասեմ, այսօր կէսօրուան ճաշը նշանածիս տունը պիտի ընեմ, ինծի մի սպասէք: Ու այլեւս առանց ետեւ դառնալու դուրս ելաւ:

Վաղինա՛կ, Վաղինա՛կ, դուն մեր տունը քանդեցիր, այս ի՞նչ է քու բրածը, ըսաւ Տիրանուհին եւ սկսաւ հեկեկալ:

Տիրանուհին տակաւին կուլար, երբ փողոցի դուռի դանդաղը դարձուեցաւ, Տիրանուհին հասկցաւ որ եկողը ամուսինն է, ու աչքերը սրբելով գնաց դուռը բացաւ:

— Ի՞նչ է այս, ինչո՞ւ կուլաս, հարցուց հաճի Յակոբ ներս մտնելով: Տիրանուհին սակայն առանց պատասխանելու կուլար:

— Ո՞ւր է Վաղինակը, դեռ քունէն չելա՞ր:

— Նշանածին տունը գնաց, ըսաւ Տիրանուհին արցունքներու մէջէն:

— Նշանածին, հարցուց հաճի Յակոբ շուարած:

— Այո՛:

— Որո՞ւ աղջիկն է:

— Հայ չէ, տեղացի է:

— Տեղացի՞ է, հարցուց հաճի Յակոբ, կարծես իր տածին չհաւատալով:

— Այո՛:

— Վա՛յ իժի ծնունդ, հարամ ըլլայ այն կաթը որ իրեն կերցուցեր ես:

— Երեք տարի է որ նշանուած է արդէն:

— Երեք տարի՞, եւ հիմա ալ ելեր կարգուի՞լ կ'ուզէ: Իմ տանս մէջ օտարազգի հարս ոտք չի կոխեր:

— Ան ալ արդէն այդ կ'ուզէ գիտնալ, եթէ չէք ընդունիր, լուր տուէք ինծի, ես ձեր տունէն երթամ, ըսաւ:

— Երթայ բարով, ես այլեւս տղայ չունիմ:

— Ի՞նչ կը խօսիս, ըսածդ գիտե՞ս թէ ոչ:

— Եթէ ձայնդ չկտրես, քեզի հաւի նման կը մորթեմ, այդ շունը եթէ օտարի հետ պիտի ամուսնանայ, ուր կ'ուզէ թող երթայ, ես իմ տունէն ներս չեմ կրնար ընդունիլ դինք, պոռաց հաճի Յակոբ բարկութենէն գողգողալով:

— Բայց մէկ հատիկ տղադ, ուրիշներ ի՞նչ պիտի ըսեն:

— Ուրիշներ ինչ կ'ուզեն թող ըսեն, ամէն մարդ իր գիտցածը կ'ընէ, այդ շունը ինծի համար մեռած է, ես այլեւս տղայ չունիմ, լմնցաւ գնաց:

— Այ մարդ, ի սէր Աստուծայ, այդպէս խօսելու փոխարէն, ճար մը խորհինք, միջոց մը գտնենք:

— Երեք տարիներէ ի վեր նշանուած մարդու մը համար, ամուսնանալէ զատ ուրիշ ճար չկայ, պարապ խօսքերու ետեւէ մի ըլլար:

— Քանի որ ամուսնանալէն զատ տարրեր միջոց չկայ, ուրեմն բերանն զոցենք ամուսնացնենք, թող օտար ըլլայ, ի՞նչ ընենք, վերջապէս մեր մէկ հատիկ զաւակն է:

— Ես օտար հա՞րս բերեմ իմ տունս, այդ մէկը մտքէդ հանէ, ձեռքովս կրակ կուտամ այս տունին, բայց չեմ թողուր որ օտար հարս մը այս չէմքէն ներս ոտք դնէ, թող երթայ ուր որ կ'ուզէ, թող ընէ ինչ որ կ'ուզէ, այն օրը որ ամուսնանայ, այլեւս ո՛չ իմ տունս եւ ոչ ալ իմ խանութս ոտք պիտի դնէ:

— Այ մարդ, խենթեցա՞ր, խառնութէն ինչո՞ւ կը վռնտես:

— Այս երկիրը Ամերիկա է, օրէնք կայ, խանութը իմ անունովս է, տղադ մէկ սէնթաւօ չունի մէջը, եթէ օտար աղջիկ առնել գիտէ, թող պահել ալ սորովի:

— Այդ եղա՞ւ:

— Ինչո՞ւ չեղաւ, ես ինչպէս չահեցայ, թող ան ալ աշխատի շահի:

— Բայց ինք այդ խանութին մէջ աշխատանք չունի՞:

— Խանութ խաթուն կնիկս, տղան քսան եօթ տարի է որ իմ հացս կուտէ, միայն երեք տարի է որ կ'աշխատի, իր ծանրութեան չափ դրամ ծախսած եմ միայն անոր դպրոցներուն վրայ, հաշուակալութեան վկայականը երկինքէ՞ն ինկաւ ձեռքը, եթէ իր ամբողջ կեանքին մէջ աշխատի, նորէն չի կրնար իմ իրեն ըրածներս վճարել, իմ ըրածները աչքիդ չերեւիր, անոր երեք տարուան աշխատանքը աչքիդ կ'երեւի, այնպէս չէ՞ խանութ:

— Այ մարդ, այս քու տղան է, մարդ իր տղուն համար ծախսածին վրայ ալ կը խօսի՞, ամօթ չէ՞:

— Ամօթը մեր երկիրը մնաց, ասոր Ամերիկա կ'ըսեն, այստեղ ատանկ բաներ չեն անցնիր, աշխարհը փոխուած է, հասկցա՞ր: Տղադ եթէ իր կամքին տէրն է, ես ալ իմ կամքիս ու իմ ունեցածիս տէրն եմ, ինք եթէ իր գիտցածը ընելու իրաւունք ունի, ես ալ իմ գիտցածս ընելու իրաւունք ունիմ, հասկցա՞ր:

Այդ օր այր ու կին, ո՛չ իրենց կերածէն, ոչ իրենց խմածէն համ առին: Մի քանի անգամ Տիրանուհին խօսք բացաւ եւ ուղեց համոզել իր ամուսինը, որ անուշի կապէ եւ տղան ամուսնացնէ, բայց անօգուտ, հաճի Յակոբ անդրդուելի մնաց, ան ոչ միայն իր տղուն այդ ամուսնութեան հաւանութիւն չտուաւ, այլեւ երգում ըրաւ որ ամուսնութեան ալ ներկայ պիտի չգտնուի, եւ ոչ ալ թող պիտի տայ որ Տիրանուհին ներկայ գտնուի: Եթէ լսեմ որ ինձմէ գաղտնի հարսիդ տունը գացեր ես, կամ ամուսնութեան ներկայ գտնուեր ես, չունի դա-

ւակ թող ըլլամ, եթէ քեզի ոչխարի պէս չմորթեմ, ըսաւ հաճի Յակոբ կատաղութենէն դողդողացող ձայնով մը:

* * *

Արդէն վեց ամիս էր որ Վաղինակ տունէն ու դործէն հեռացած, ամուսնացած, եւ իր սներով տան մէջ սենեակ մը վարձած, իր կնոջ հետ կ'ապրէր: Իր ամուսնութեան հայ մը ներկայ չէր գտնուած, ու ամուսնութենէն վերջն ալ, ոչ հայու մը այցելութիւն տուած, եւ ոչ ամուսնութենէն վերջն ալ, ոչ հայու մը ընդունած էր, բոլոր ծանօթներն աւ բաւ հայու մը այցելութիւն ընդունած էր, արդիւնաւոր, բոլորովին կորսուեցաւ: Հաճի Յակոբ ո՛չ իր կնոջ արցունքներուն, ո՛չ բարեկամներու եւ ծանօթներու խնդրանքներուն ու խորհուրդներուն մը տիկ ըրած էր, քանի որ իմ տղաս ոչ իր հայրութեան եւ ոչ ալ իր հօրն ու մօր կարեւորութիւն տուաւ, ու զնաց օտարականի մը հետ ամուսնութեան մէջ, քանի որ իմ տղաս ոչ իր հայրութեան եւ ոչ ալ իր հօրն ու մօր կարեւորութիւն տուաւ, ու զնաց օտարականի մը հետ ամուսնութեան մէջ, քանի որ իմ տղաս ոչ իր հայրութեան եւ ոչ ալ իր հօրն ու մօր կարեւորութիւն տուաւ, ու զնաց օտարականի մը հետ ամուսնութեան մէջ, քանի որ իմ տղաս ոչ իր հայրութեան եւ ոչ ալ իր հօրն ու մօր կարեւորութիւն տուաւ, ու զնաց օտարականի մը հետ ամուսնութեան մէջ, քանի որ իմ տղաս ոչ իր հայրութեան եւ ոչ ալ իր հօրն ու մօր կարեւորութիւն տուաւ, ու զնաց օտարականի մը հետ ամուսնութեան մէջ:

Յուլիս ամիսն էր, Պրադիլիոյ ձմեռը, օդը ցուրտ էր, եթէ թոյլատրելի է այս բացատրութիւնը դործածել, հասարակածին տակ ինչպէս երկրի մը կլիմային համար: Մի քանի օրերէ ի վեր, ցուրտին կ'ընկերանար նաեւ բարակ անձրեւ մը, որուն աւելի շիտակ կ'ըլլար ցօղ անուանել, եղանակը դարձնելով անհաճայ եւ նեղացուցիչ: Հաճի Յակոբ մի քանի օրերէ ի վեր լաւ չէր զգար ինքզինքը, այդ օր երեկոյեան հազիւ կրցաւ ինքզինքը տուն նետել, գլուխը կը դառնար, ծունկերը կը ծալուէին, նեղացուցիչ հազ մըն ալ կար, այնպէս որ տունէն ներս մտնելուն պէս, ուղղակի անկողին դնաց ու պառկեցաւ: Տիրանուհին տաք թէյ մը շինեց ու խմցուց, լաւ մը ծածկեց ու աղուոր մը քրտնցուց: Տիրանուհին կը մտածէր թէ, այդ քրտինքը բաւական էր յաջորդ օր հաճի Յակոբը ոտքի հանելու: Առաւօտ սակայն, հաճի Յակոբ իր սովորութեան համաձայն, չկրցաւ իր ուղած ժամուն անկողնէն ելլել, ժամ մը սպասեց, նորէն փորձեց ելլել, անօգուտ, ոյժ չունէր, գլուխը շատ ծանր էր ու կը դառնար, իսկ հազը հանդիստ չէր ձգեր: Տիրանուհին տեսնելով որ իր ամուսնոյն վիճակը լաւ չէր, բժիշկ կանչեց: Բժիշկը հիւանդը քննելէ վերջ, մեծ զգուշութիւն պատուիրեց, թեքատալի սկզբնաւորութիւն ունի, անկողնէն դուրս ելլելու չէ: Ապա կարդ մը գեղեր ու ներարկումներ դրեց, ու հարկ եղած հրահանգները տալով դնաց: Այդ օր առաջին անգամ ըլլալով, հաճի Յակոբի դործարանը փակ մնաց:

Յաջորդ օրը հաճի Յակոբի վիճակը աւելի ծանրացաւ, ուշա-

Թափ երեւոյթ մը ունէր, բժշկէլը յայտարարեց թէ, թոքատապը անըստ-
պատելի արագութեամբ մը յառաջացած էր, եւ պէտք էր շատ զգուշ-
ըլլալ, ապա հարկ եղած հրահանգները տալէ վերջ, կը խոստանայ օ-
րական երկու անգամ այցելել:

Տիրանուհիին դրութիւնը ծանր էր, ամուսինը հիւանդ անկողնոյ
մէջ, կօշիկի գործարանը դոց, իր մէկ հատիկ մանչը իրմէ հեռու, ու
ան դատնօրէն լացաւ իր այդ անմխիթար վիճակին վրայ: Իր առանձ-
նութեան ու ցաւերուն մէջ, երկար խորհելէ վերջ, ան որոշեց կանչել
տալ իր տղան եւ գործարանին բանալիները անոր յանձնել: Վերջապէս
օր մը այդ գործարանը այդ տղուն պիտի յանձնուէր, չէ՞ որ Վաղինա-
կը իրենց միակ աւ օրինական ժառանգորդն էր, ինչո՞ւ ուրեմն այժմէն
խակ գործարանը իրեն չյանձնել, եւ վերջապէս իր ամուսնոյն հիւան-
դութիւնը կարող էր երկարատեւ ըլլալ, իսկ գործարանը կարելի չէր
դոց պահել: Ան ան լուր դրկեց որ Վաղինակը դայ եւ իրեն տեսնէ:

* * *

Հաճի Յակոբի հիւանդութեանը վրայ անցեր էր քսանը հինգ օր,
ան արդէն սկսած էր լաւանալ, բժշկիկները անմիջական վտանգին հե-
ռանալը աւետած էին Տիրանուհիին: Հաճի Յակոբը նոյնիսկ երբեմն,
երբեմն անկողնին մէջ կը նստէր, աւ իր գործարանը դոց մնալու մասին
կը խօսէր, առանց մտքէն անցնելու որ, իր հիւանդութեան երրորդ
օրէն ի վեր, գործարանը վերաբացուած էր, ու կը ղեկավարուէր կա-
տարեալ ձեռնհասութեամբ: Մայր ու տղայ որոշած էին առ այժմ հա-
ճի Յակոբէն դադարի պահել այդ պարագան, մինչեւ որ կատարելա-
պէս կազդուրուէր, անոնք կը վախնային, թէ այդ լուրը կարող էր
դայրացնել հաճի Յակոբը եւ ազդել անոր առողջութեան վրայ: Բայց
օր մը երբ հաճի Յակոբ դարձեալ գործարանը դոց մնալու մասին կը
խօսէր, Տիրանուհին բարկութիւն ձեւացնելով ըսաւ, թէ տղադ տու-
նէդ վստած չըլլայիր, ան հիմա գործը կը դարձնէր եւ դուն մտա-
հոգուելու պատճառ մը չէիր ունենար: Հաճի Յակոբ կատաղութեամբ
լեցուն աչքերը Տիրանուհիին վրայ դարձնելով, կ'ըսէ, այդ շունին
անունը ուրիշ անգամ բերանդ չառնես:

Եթէ շուն է, քու տղադ է:

Յանցանքը իմա չէ, քեզ պէս շունի մը կաթը ծծած է:

Ոչ ես շուն եմ, ոչ ալ Վաղինակը, դուն ես կատաղած դադանը, որ
ոչ ըսածդ եւ ոչ ալ ըրածդ գիտես:

Կատաղած դադանը դուն ես, չան քած, կը պոռայ հաճի Յակոբ, եւ
կ'ուզէ անկողնէն ելլել ու կնոջ վրայ յարձակել, բայց իր տէժերը այդ-
քանին չեն օգնիր, փոխանակ օտքի ելլելու, քուրջի կտորի մը նման

կ'իյնայ անկողնին վրայ եւ կ'ուշաթափի: Տիրանուհին ամուսնոյն
վրայ կը վաղէ, կը դժայ իր ըրած անխաճեմութեանը վրայ, բայց ուշ
էր այլեւս: Հաճի Յակոբը դոյնը նետած էր, եւ դժուարութեամբ կը
չնչէր, Տիրանուհին անմիջապէս բժշկէլը կանչել կուտայ, եւ բաւական
աշխատելէ վերջ հաղիւ կը յաջողին հիւանդը արթնցնել: Հաճի Յա-
կոբ աչքերը կը բանայ, կնոջ կը նայի, խորունկ հառաչանք մը կ'ար-
ձակէ ու նորէն աչքերը կը դոցէ: Տիրանուհին ջերմէ բռնուածի մը նը-
ման կը դողդողար, երբ բժշկէլը յանդիմանական ակնարկ մը նետելով
անոր վրայ կը հարցնէ- Բարկացուցի՞ր դինք:

Այո, կը խոստովանի Տիրանուհի, չգիտութեամբ ըրի:

Պէտք է շատ զգուշ ըլլաք, ձեր ամուսինը տակաւին չատ տկար
է, եթէ ուրիշ անգամ այս տեսակ խռոր յուզման մը եմքարկուի,
կրնայ աղետալի հետեւանքներ ունենալ, զգուշ եղիր:

Այդ օրէն ի վեր, հաճի Յակոբը այլեւս ինքզինքը չգտաւ, եւ օրը
օրին կարծես թէ աւելի ետ կ'երթար, բժշկիկները թէեւ իրենց յոյսը
կտրած էին, բայց Տիրանուհիին բան մը չէին ըսած, միայն կ'զգու-
շացնէին որ հիւանդը խաղաղ վիճակի մէջ պահուի, եւ յուզումներու
տեղի չտրուի:

Հաճի Յակոբի հիւանդութեան վեցերորդ ամիսը լրացած էր ար-
դէն, այդ օր ան շատ անհանգիստ դիչեր մը անցուցած էր: Տիրանու-
հին ամբողջ գիշերը անքուն հսկած էր անոր գլխուն վերեւ: Արշալոյ-
սի մօտերը հաճի Յակոբ կարծես կը քնանար, Տիրանուհին դոհունա-
կութեամբ գիտեց այդ քունը, ու անզգալաբար իր յոգնած աչքերն ալ
դոցուեցան, ամբողջ գիշերուան մը յոգնութիւնը յաղթած էր անոր, ու
ան իր նստած տեղը հանգարտ կը քնանար:

Յանկարծ Վաղինա՛կ, Վաղինա՛կ, աղաղակ մը կը լեցնէր ամ-
բողջ սենեակը, Տիրանուհին սարսափած կը բանայ աչքերը, կը նայի
իր ամուսնոյն, որ թեւերը օդին մէջ տարածած, աչքերը անորոշու-
թեան ուղղած, հաղիւ լսելի ձայնով մը, տակաւին կը մըմնջէր, Վա-
ղինա՛կ... Վաղինա՛կ... ապա թեւերը վար կ'իյնան, աչքերը կը
սառնին, ու բերանը բաց կը մնայ: Հաճի Յակոբը մեռած էր... Վաղի-
նա՛կ... Վաղինա՛կ... եղած էր իր արտասանած վերջին բառը...
Վաղինա՛կ... Վաղինա՛կ... չնչելով, ան փչած էր իր կեանքի վեր-
ջին շունչը...:

Սառ Բալո, 25 Հոկտեմբեր 1949

ԱՎՔԱՏԻՆ ՎԻՉԸ ԾՈՒՌ ԿՐԼԼԱՅ

Այդ երեկոյ օդը տաք էր ու հեղցուցիչ, քիչ մը շունչ առնելու մտադրութեամբ փողոց ելալ, առանց գիտնալու թէ ո՞ր պիտի երթամ: Անտարբեր ու դանդաղ քայլերով կը յառաջանայի, երբ մէկէն ի մէկ դէմս ելաւ ծանօթներէս մին, ու խնդումներս բարեւելէ վերջ հարցուց. «Ո՞ր կ'երթաս»:

— Ծիտակը խօսելով, ես ալ չեմ գիտեր թէ ուր կ'երթամ, օդը շատ տաք էր, նախընտրեցի դուրս ելլել:

— Ես քեզի պէս անգործ չեմ, տեղ մը պիտի երթամ, բայց դեռ կանուխ է, կարող եմ քեզի հետ քիչ մը քալել:

Հազիւ թէ քանի մը քայլ փոխած էինք, երբ խօսընկերս հարցուց.

— Լսեցի՞ր:

— Ի՞նչ:

— Տէմիրճեան փանոսի տղան, Պէդճոնց Գէորգի աղջկան հետ պիտի նշանուի:

— Բարով վայելեն:

— Բայց, փանոսի սրտովը չէ, տղան սիրահարուած է, ու առջեւը չեն կրցած առնել:

— Ինչո՞ւ, Յասմիկը ի՞նչ ունի որ փանոսը չհաւնիր:

— Յասմիկը բան մը չունի, բայց հայրը աղքատ է, իսկ աղքատի վիզը ամէն բանի մէջ ծռու կ'ըլլայ:

— Պարապ խօսքեր են ասոնք, ամուսնութեան խնդրոյն մէջ, աղքատ հարուստ չեն փնտրեր, կը բաւէ որ ամուսնացողները իրարու համակրին:

— Այդպէս մի խօսիր, աղքատութիւնը դառն էր երէկ, դառն է այսօր: Ես երեսայ էի տակաւին, բայց այսօրուան նման կը յիշեմ մեր մեծերու խօսակցութիւնները. անոնք աղքատութիւնը բնորոշելու համար կ'ըսէին. Աղքատին վիզը ծռու կ'ըլլայ: Իրաւունք ունէին այդպէս ըսելու, ճշմարտութիւն մըն է այդ, որ մարդկութեան հետ ծնած է ու մարդկութեան հետ ալ պիտի մեռնի:

— Մարդկութիւնը մեռնելէն առաջ, աղքատութիւնը պիտի մեռնի, արդէն սկսած են այդ ուղղութեամբ մտածել:

— Գիտեմ թէ աշխարհը նոր եւ մեծ յեղաշրջման մը առջեւ կը

դառնուի, գիտեմ թէ՝ մարդիկ սկսած են ճանջնալ աղքատութեան ահաւորութիւնը, եւ կարծես թէ սկսած են աղքատութիւնը ջնջելու միջոցներու վրայ խորհիլ, բայց ես յոյս չունիմ թէ, իրական կամ գործնական արդիւնք մը պիտի տայ այս շարժումը, որովհետեւ աղքատութեան ահաւորութիւնը, հարստութեան չգոյութեան, կամ անոր անհաւասար բաժանման արդիւնքը չէ, այլ՝ ըմբռնումի եւ դատարարական պակասի արդիւնք: Աղքատութիւնը ջնջելու համար մարդիկ դատարարակեղ պէտք է, իսկ մարդկութեան դառն քրտինքով հաւաքուած գումարները, եւ գիտնականներու տքնաջան աշխատանքներով ձեռք բերուած դիւտերը, փոխանակ դատարարակութեան, գրեթէ ամբողջութեամբ պատերազմի պատրաստութեանց կը յատկացուին, մարդիկ այսօր աւելի քան երբեք, դիրար կոտորելու, կողոպտելու, իրարու վիզ ծռելու կ'աշխատին, եւ ես չեմ զարմանար ատոր, որովհետեւ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր, մարդկութեան կէսը ջանացած է, որ միւս կէսը տղէտ ու տկար մնայ, որպէսզի ինք կարողանայ իշխել անոր, հետեւաբար որքան ատեն որ մարդիկ չեն հասած դատարարակութեան այն կարելիութեան, որ ի վիճակի ըլլան տեսնելու իրենց սխալը, ըմբռնելու աղքատութեան ահաւորութիւնը, աղքատութիւնը գոյութիւն պիտի ունենայ, եւ աղքատին վիզն ալ ծռու պիտի ըլլայ:

— Այս տաք օդին, այդքան երկար ու խորիմաստ փիլիսոփայութիւն, իրարու հետ խոտոր կը համեմատին, չըլլա՞յ թէ ուղեղը սկսած է շոգիանալ:

— Եթէ շոգիանայ ալ զարմանալու չէ, այնպիսի հրէշային դէպքերու ակնատես կ'ըլլանք, որ մարդուս խենթենալէն զատ կարծես տարբեր միջոց չի մնար:

— Եւ այդ բոլոր իրարանցումը Յասմիկի եւ Կարպիսի նշանուելու լուրէ՞ն յառաջ կուղայ:

— Փոքր միջադէպ մը կը կարծես:

— Փոքր կամ մեծ, խնդիր մըն է, որ շահագրգռուող կողմերը կը հետաքրքրէ:

— Եւ որմէ սակայն աշխարհիս այլասեռած բարքերու փտութեան հոտը կուղայ:

— Չեմ հասկնար, ինչո՞ւ այդքան տակնուվրայ եղած ես:

— Տակաւին միտքս չհասկցա՞ր: Տէմիրճեան փանոս չուզեր Պէդճոնց Գէորգին աղջիկը հարս առնել, որովհետեւ աղքատ են, իսկ դիմացինի աղքատութիւնը, իրաւունք կուտա՞յ անոր այդքան սոնքալու, ճի՞շտ է այս:

— Դիտ կամ սխալ, քեզի ի՞նչ, դուն ինչո՞ւ տակնուվրայ կ'ըլլաս:

— Տակնուլրայ կ'ըլլամ, որովհետեւ հարուստներու կողմէ արգաս ընտանիքներու հանդէսը ցոյց տրուած այս արհամարհանքը, մեր դոյութեան կ'սպառնայ:

— Կարծեմ թէ արդէն պէտք եղածէն աւելի յառաջ գացիք, ձեր այդ ամբողջ իրաւանցումը դաւաթ մը ջուրի մէջ եղած փոթորիկին կը նմանի:

— Կը ցաւիմ որ այդքան թեթեւօրէն կը նայիք այս խնդրոյն վերայ, չեմ գիտեր թէ ո՞ւր պիտի հասնինք, եթէ այս ամբարտաւան մտածելակերպը ընդհանրանայ մեր այս նորեւելի հարուստներու մէջ:

— Տեղ մըն ալ չեմք հասնիր, ասոր Ամերիկա կ'ըսեն, հոս, ազգ, հայրենիք բառերու տեղ չէ, դրամ, դրամ. հասկցա՞ր, դրամի երկիր է այս երկիրը:

— Ես ալ ճիշտ այդ պարագան գիտնալուս համար է որ կը դայրանամ:

— Ինծի նայէ, դուն կը դայրանաս, որովհետեւ Տէմիրձեան փոստը, կ'արհամարհէ Պէդոնց Գէորգը՝ իր աղքատութեան համար, ես ալ կը դայրանամ այս տաք օդին վրայ, որ ինծի այսքան կը նեղէ ու չեմ կրնար զովացնել, ասոր ի՞նչ կ'ըսես:

— Լռէ՛, Աստուածդ սիրես, լուրջ խնդիրներու վրայ խօսած ատեն չեն կատակեր:

— Ինծի այս վայրկեանիս միայն ու միայն զով օդ կը հետաքրքրէ, հասկցա՞ր:

— Հիմա քեզի ալ կ'ըսեմ, քու զով օդիդ ալ կ'ըսեմ, ըսաւ ան դայրացած, ու առանց մնաս բարեաւ ըսելու, արող քայլերով հեռացաւ:

* * *

Պէդոնց Գէորգը կարճահասակ էր ու գիրուկ, ճաղատ գլխուն առջեւ տարածուած լայն ճակատը, խելացի մարդու մը տպաւորութիւնը կուտար, թէեւ թաւ յօնքերու տակէն կայծկւտացող փոքրիկ աչքերը, շատ հեռու էին անմեղութիւն արտայայտելէ, իսկ թափանցող ակնարկները, տեսակ մը վախ կը ներշնչէին դիմացիին, հարկադրելով դայն հեռու մնալ այդ աչքերէն: Մոլի ծխող մըն էր, ու կը ծխէր եղիւտացորենի տերեւներու մէջ փաթթուելիք մասնաւոր ծրխախոտ մը: Իր ձեռքերով կ'ոլորէր իր սիկարը, ծուխը բնաւ ներս չէր քաշեր, բայց սիկարը բնաւ ձեռքէն պակաս չէր ըլլար, կարծես թէ աւելի շուտ զբաղուելու, քան թէ մոլութեան մը դոհացում տալու համար կը ծխէր: Պրազիլ հասնելէն ի վեր, բազմատեսակ դործերու ձեռնարկած, բայց եւ ոչ մէկուն մէջ յաջողութիւն չէր գտած: Իրեն հետ, եւ նոյնիսկ իրմէ շատ վերջ եկող բազմաթիւ հայեր, դոր-

ծարաններու, կալուածներու եւ տնտեսական հարստութեան տէր էին եղած, մինչ ան հազիւ հազ յաջողած էր ընտանեկան համեստ ապրուստ մը ապահովել: Խելացի էր եւ դպրոցի երես տեսած, ամէն բանի խելքը կը հասնէր, ամէն բան գիտէր, միայն դրամ չահիլ չէր գիտեր, ու ինքն ալ կը դարձանար թէ ինչո՞ւ, բառին լայն առումով, տղէտ եւ անուս մարդիկ կարող էին դրամ չահիլ, հարստութիւն գիտել, մինչ ինք դժուարութեամբ իր ապրուստը կ'ապահովէր. արդեօք բախտ ըսածդ դոյութիւն ունէ՞ր, եւ եթէ այո, ինչո՞ւ իրեն ալ այցելութեան չէր դար, կամ ինչո՞ւ իրեն բարկացած էր: Խաղամու ալ չէր, եւ ոչ ալ տարրեր տեսակ վնասակար մոլութիւններ ունէր, խնայողութեան մասին իր ունեցած լայն ծանօթութիւններն անգամ անօգուտ էին եղած, մարդուն դրպանի երկու քուղէյրօն երեք չէր ըլլար, ու այս պարագան ուրիշներէ աւելի ինք նկատած էր, կը ցաւէր բայց միջոց մը չէր կրցած գտնել, աղքատ եկած էր Պրազիլ, ու կարծես թէ աղքատ մնալու ալ դատապարտուած էր:

Պէդոնց Գէորգ, հակառակ իր աղքատութեան, հպարտ էր եւ առատաձեռն, բնաւ պարսպ ետ չէր դարձներ իրեն դիմողին, իր դաւակները միշտ ալ կոկիկ հագուած էին եւ ներկայանալի, միշտ կուկիկ եւ ներկայանալի էր նաեւ ինք, բայց այդ փայլուն արտաքինին տակ, պարագութիւն մը կար, ուրիշ աղքատութիւն կը հոտէր: Ունէր երկու մանչ եւ երկու աղջիկ դաւակներ: Մանչերը տակաւին փոքր էին, իսկ աղջիկները՝ արդէն հասունցած օրիորդներ էին: Աղջիկ ունենալը, աղքատներու համար, տեսակ մը դժբախտութիւն կը համարէին: Պրազիլիոյ մէջ մասնաւորաբար, այդ պարագան շատ շեշտուած է: Տեղացի աղջիկներու ձեռքէն աղատուելու ճարպիկութիւն ունեցող երիտասարդներ, հարուստ աղջիկներ կը փնտռէին, ամուսնութեան խնդրոյ մէջն ալ, համալրանքէն առաջ, նիւթականի ձայն էր որ աւելի բարձր կը հնչէր, հապա աղքատ աղջիկները, չեչտուած գեղեցկուհի մը ըլլալու էր աղքատ աղջիկ մը՝ ամուսնանալ կարենալու համար, այլապէս պէտք էր սպասել: Աղքատ ընտանիքներն ալ իրենց կարգին, հարուստ փեսացուներ կը փնտռէին, եւ շատ անգամ ամուսնանալու միտք ունեցող աղքատ երիտասարդ մը, օրիորդի ծընողաց խտապահանջութենէն զարհուրած, հայու հետ ամուսնանալու քաջութիւն չէր ունենար: Ու այսպէս, տեսակ մը չահադիւտական մթնոլորտ մը ստեղծուած էր ամուսնութեան խնդրոյ շուրջ, որմէ դուրս դալու համար, կամ առատ դրամ, կամ արտակարգ ճարպիկութիւն պէտք էր:

Պէդոնց Գէորգն ալ իր երկու աղջիկներու ապագայով մտահոգուած էր, անոնք քեզեցիկներն չէին, բայց տղեղներ ալ չէին, աղքատ երիտասարդներուն մերժած էր, իսկ հարուստներն ալ իր դուռը

չէին ծեծեր, մինչ ասդին, աղջիկներու ամուսնութեան շրջանն էր արդէն, եւ որքան ուշանար, այնքան վատ: Իր նիւթականի անմխիթար կացութեան վրայ, եկած աւելցած էր նաեւ իր աղջիկներու ապագայի հարցը, կը փորձէր անփոյթ կամ զուարթ երեւնալ, բայց անօգուտ, մտահոգութիւնը, առանց իրեն հարցնելու, եւ կարծես դիտմամբ, եկած կախուած էր անոր քթէն, որպէսզի ամէն մարդ տեսնայ:

Աղջիկներու ամուսնութեան խնդիրը սակայն, դործնական լուծումի մը կը կարօտէր, ու Պէդճոնց Գէորգը, իր կնոջ հետ երկար խորհելէ վերջ, հետեւեալ միջոցին կը դիմեն: Օր մը, երեկոյեան ընթրիքի ատեն, այր ու կին որպէս թէ իրարու հետ է որ կը խօսին, կ'սկսին տեղացի աղջիկներու ճարպիկութիւնը, եւ իրենց ձեռքով իրենց նշանած դստերու հնաբամութեան մասին խօսիլ, հասկնալով իրենց աղջիկներուն թէ, պէտք է դուք ալ շարժուիք, եթէ ամուսնանալ կ'ուզէք: Այր ու կնոջ ցանած սերմերը, ապառաժներու վրայ չեն իյնար, աղջիկները, որ Պրադիլ ծնած ըլլալուն համար, այնքան ալ ապուշներ չէին, կը հասկնան իրենց ծնողաց մտադրութիւնը, եւ անմիջապէս դործի կ'անցնին: Մեծ աղջիկը, որ իր կարգին սկսած էր ամուսնութեան խնդրով մտահոգուիլ, կարծես թէ իր ծնողաց արտօնութեան կ'սպասէր, ան, աղջիկներուն յատուկ բնական հոգեբանութեամբ մը, կ'սկսի հետապնդել սիրուն, բայց հարուստ երիտասարդներ, բնաւ կարեւորութիւն չի տար աղքատներուն, իմ հայրս արդէն աղքատ է, եթէ ես ալ աղքատ ամուսին մը գտնեմ, ի՞նչ պիտի ըլլայ իմ վիճակը: Կը տրամաբանէ ինքնիրեն, եւ ամենայն յամուսնութեամբ հարուստ երիտասարդ մը իր ցանցին մէջ ձգելու կ'աշխատի: Կամք եւ յարատեւութիւն, մարդկային ամէն ձեռնարկներու համար ալ հաւասարապէս, յաջողութեան բանալիներ կը համարուին, ու Յասմիկ, այդ բանալիներէ շնորհիւ, կը հասնի իր նպատակին: Մարդոգութեան արհեստին մէջ, վարպետ կոչուելու չափ ճարպիկ էր ան, ու իր ցանցին մէջ ձգած էր նորահաս, սիրուն եւ հարուստ երիտասարդ մը, ապշելու աստիճանին դարձացնելով իր բոլոր ծանօթները: Լուրը տարածուելէ վերջ, այնքան տարօրինակ երեւցած էր այդ սիրահարութիւնը, որ ոչ ոք կը հաւատար անոր: Այդ սիրուն ու հարուստ երիտասարդը, այդ տեսակ աղքատ աղջիկ մը ընտրելու մասնաւոր պատճառ մը չունէր: Այս որքան ճարպիկ է եղեր Յասմիկ, որ յաջողած է այդ երիտասարդը դրաւել, կը փսիսային նախանձողները, բայց այդ նախանձողներու զգացած ցաւերը, իրենց փորը մնացին, երիտասարդ զոյլի սխարհարութիւնը այնքան տաք էր, որ այլեւս առջեւ չէր առնուեր, ու պէտք էր պաշտօնական կերպարանք տալ այլեւս: Կարպիսի

ծնողքը կրակ կտրած էին, մանաւանդ մայրը, որ ո'չ Յասմիկի եւ ոչ ալ անոր ծնողաց երեսը տեսնել կ'ուզէր, ան, կատաղութենէն ինքզինքը կ'ուտէր, ո'չ օրիորդին դեղեցկութիւնը, եւ ոչ ալ անոր ծնողաց նիւթական դիրքը, իրենց ընտանիքին համապատասխան կը դատէր, ինք հարուստ էր, եւ իր տղուն համար ալ շատ վայելուն ծրագիրներ կաղմած էր, մինչ իր տղան ահա այսպէս անսպասելիօրէն, կը խայտառակէր զինք, սիրահարութեամբ օրիորդի մը հետ, որու ընտանիքը հաշուի առնելիք բան չէր: Ան ամիսներով շարունակ կը համոզէ իր տղան որ հրաժարի այդ անվայել սիրահարութենէն, բայց անօգուտ, որքան կը պնդէր, տղուն սէրը կարծես թէ աւելի կը բորբոքէր:

Պէդճոնց Գէորգը ուրախ էր, իր աղջիկը յաջողած էր իրեն վրատահած դործը չսպասուած արագութեամբ ի գլուխ բերել, կը մնար պաշտօնական կերպարանք տալ անոր, չարագործ մեքենայութիւններուն միանդամ ընդ միշտ վերջ տալու համար: Բայց մանչուն ծնողքը այդ միտքը չունէին, անոնք ձգձգելով կը խորհէին տղան սառեցընել, եւ հրաժարեցնել տալ այդ անպատշաճ ամուսնութենէն, ու այդ իսկ պատճառաւ, տարի մը չուզեցին պաշտօնական նշանտուքի խօսք ընել, մինչեւ որ օրին մէկը, տղան, այլեւս իր ծնողաց բացէ ի բաց կը յայտարարէ թէ, ես Յասմիկը կը սիրեմ, պէտք է ինծի նշանէք եւ ամուսնացնէք, հակառակ պարագային ձեր տունէն կ'երթամ եւ այլեւս իմ երեսս չէք տեսներ: Հայր ու մայր կուլան, կը խնդրեն, կ'աղաչեն ու կը պաղատին որ հրաժարի այդ աղջիկէն, անօգուտ կ'ըլլայ: Կարպիս ահաբեկուելի կը մնայ, ու ծնողքը կ'ստիպուին համակերպիլ:

Կարպիսի ծնողաց համակերպելու լուրը, եթէ մէկ կողմէն կ'ուրախացնէր Յասմիկի ծնողքը, միւս կողմէն ալ անհուն ցաւով մը կը լեցնէր անոնց սրտերը: Մանչու կողմը հարուստ էին, եւ բնական է թէ իրենց դիրքին համապատասխան նշանտուքի հանդիսաւոր արարողութիւն մը պիտի իւզէին, իսկ իրենք ոչ ալ կարող էին արդ տեսակ բան մը մտքէ անցնել, աղքատ էին, եւ այդ ծախսերը այնքան վեր էին իրենց ոյժերէն, որ անոնց մասին մտածելէն իսկ կը սոսկային, ամենէն սոսկալին այն էր որ, իրենք դիտէին թէ իրենց աղքատութեան պատճառաւ, խնամիին առջեւ վիղերնին ծուռ պիտի մնար: Նշանտուքի հանդիսականարութեան բոլոր ծախսերը, օրիորդին ծնողաց կ'իյնային, օրէնքի կարգ անցած սովորութիւն մըն էր այդ, որմէ ոչ ոք կարող էր խուսափիլ, իրենք դիտէին այդ եւ սիրով պիտի ծախսէին եթէ ի վիճակի ըլլային, բայց իրենք չունէին, չէին կրնար...: Յասմիկի ծնողաց հոգեկան տառապանքի այս շրջանին, ահա կը հասնէր

Թէ՛ ան իրականապէս համակրելի օրիորդ մըն էր, եւ Կարպիսի ընտրութիւնը ցախաւեր չէր եղած: Կարպիսի հայրն ու մայրը սակայն, հպարտութենէն կուրացած, Յասմիկի վրայ չէին տեսներ այն, ինչ որ կը տեսնէին բոլոր հրաւիրեալները, անոնք ատելութեամբ լեցուած աչքերով կը դիտէին այդ հանդէսին համար անհամապատասխան պարզ հաղուստով զգուելի օրիորդը, որ առանց իրենց ուղեւուն, իրենց հարսը պիտի ըլլար, ու ատամնին կը կրճտացնէին այդ անզգամին վրայ, որ յաջողած էր խելքէ հանել իրենց զաւակը:

Անդին, Յասմիկին հայրն ու մայրը, արհամարհուած իրենց խնամիէն, այդ ճոխութեան մէջ իրենց աղքատութիւնը աւելի զգալով, տխուր էին ու վիզերնին ծուռ, անոնք օտարականներու նման մէկ կողմ քաշուած, կը դիտէին այդ եռուղեւը, կ'ուզէին բայց չէին կարող ուրախանալ. կարծես թէ հանդէսին հետ կապ չունեցող ականատեսներ էին միայն: Յանկարծ Պէդճոնց Գէորգ իր զգացումներուն ալիւս խօսք հասկցնել չկարողանալով, իր կնոջ ականջին կը շնչայ, մեր ուրախութեան օրն է այսօր, ու մենք չենք կարող պէտք եղածին պէս վայելել դայն, ամէն բանի մէջն ալ աղքատին վիզը ծուռ կ'ըլլայ: Այր ու կին ալիւս անտարբեր իրենց շրջապատի եռուղեւին, տարուած իրենց աղքատութեան ցաւով, ընկճուած իրենց ընդունած արհամարհանքէն, կամաց մը դուրս կ'ելլեն այդ բամբուլեան մէջէն, ու կը դիմեն պարտէզին մէկ անկիւնը շինուած պարտիզպանի դործիքները պահելու սենեակը, ներս կը մտնեն, ու երկուքը միասին կ'սկսին դառնօրէն աբտասուել, կարծես թէ սիրականի մը դադաղին առջեւը լինէին: Պարապ տեղ չէ ըսուած թէ, աղքատին վիզը ծուռ կ'ըլլայ, կը մըմնջէ Գէորգ, ես այս նախատինքը կ'ընող մարդ չէի, բայց ի՞նչ ընեմ, Յասմիկիս սիրոյն պէտք է լռեմ ու դիմանամ, մենք աղքատ ենք, ան դոնէ թող հարուստ ըլլայ, դոնէ անոր վիզը մերինին նման ծուռ չմնայ...:

Սան Բաւլօ, 4 Նոյեմբեր 1949

ԱՐԻԻՆՈՏ ԾԱՌԸ

1950 Մարտ 14-ի առաւօտն էր, Ժամը 8-ին տակաւին հինգ վայրկեան կար, երբ բարեկամի մը ընկերակցութեամբ, ճամբորդատար խոշոր ինքնաշարժէ մը ներս կը մտնէինք: Բարեկամս, որ օր մը առաջ տոմսակներ դնելու պարտականութիւնը ստանձնած էր, քով քովի կրկու տեղեր ապահոված էր մեզի: Աթոռները թուագրուած էին, եւ հետեւաբար ամէն մարդ, իր տոմսակի թիւը ունեցող աթոռին երթալու էր. չուտ ներս մտնելը առաւելութիւն մը չունէր, քանի որ տեղի ընտրութիւն ընել կարելի չէր: Երբ մենք ինքնաշարժէն ներս մըտանք, բոլոր տեղերը դրաւուած էին արդէն, եւ միայն 5 եւ 6 թիւ աթոռներն էին որ դրկաբաց իրենց ուշացած տէրերուն կ'ապաստէին: Մենք հազիւ թէ մեր աթոռներուն մէջ տեղաւորուած էինք, երբ ինքնաշարժը սկսաւ քալել: Երեսուն եւ վեց ճամբորդներ էինք մենք, հանգստաւէտ աթոռներու մէջ տեղաւորուած: Թէ այդ վայրկեանին ի՞նչ կը մտածէին իմ այդ պատահական ճամբու ընկերներս, բնական է թէ ես չէի կարող դիտնալ, եւ ոչ ալ անոնք կարող էին դիտնալ թէ ես ի՞նչ բանի վրայ կը մտածէի, եւ ոչ ալ ես կարող էի բացատրել թէ, ինչո՞ւ իմ ուշադրութիւնս կեդրոնացած էր մեր ինքնաշարժի մեքենավարին վրայ: 10-է 35-ի մէջ տարուբերուող տարիքով, առողջ եւ ուժեղակազմ մարդ մըն էր ան, առանց բաճկոնի եւ շապիկին տեւերը վեր ծալած: Իր վարժ եւ ուժեղ ձեռքերուն մէջ, այդ մեծ ու ծանրաբեռնուած կառքին դեկը, աջ ու ձախ կը դառնար երեխայի խաղալիքի մը նման: Մենք տակաւին Սան Բաւլօ քաղաքի՝ ամէն տեսակ կառքերով խճողուած փողոցներու մէջէն կ'երթայինք: Մեր մեքենավարը իր կառքը յառաջ կը տանէր այնպիսի վարպետութեամբ մը, որ յայտնի կ'ընէր թէ, մարդը ոչ միայն իր արհեստին կատարելապէս տիրացած էր, այլ նաեւ ինքնավստահ էր: Այդ վայրկեաններուն՝ ապահովաբար, ճամբորդներէն եւ ոչ մէկուն մտքէն կ'անցնէր թէ, երեսուն եւ վեց կեանքեր, այդ մեքենավարի ճարպիկութեանը վստահուած էին, եւ հաւանաբար ոչ ալ մեքենավարը կը մտածէր այդ մասին, միայն ես էի, եւ այն ալ առանց դիտնալու թէ ինչո՞ւ, այդ ինքնաշարժի երեսուն եւ վեց ճամբորդներու կեանքի ապահովութեանը մասին կը խորհէի: Այս մեքենավարի փոքրիկ մէկ անզգուշութիւնը, ա-

դիտարեք արկածի մը պատճառ կրնար դառնալ, երեսուն եւ վեց մարդկային կեանքեր այս մեքենայարի ձեռքին մէջն են: Այսպէս կը մենախօսէի ես ինքնիրենս, եւ այնպիսի մտահոգութեամբ ձեռով մը, որ կարծես թէ այդ ճամբորդներու կեանքին ապահովութեան հոգը ինծի յանձնուած ըլլար, եւ կամ անոնց անվտանգ տեղ հասնելը, իմ մըտահոգութենէս կախում ունենար: Ո՛չ ճամբորդելէ կը վախնայի, եւ ոչ ալ իմ կեանքիս ապահովութեան մասին կը մտածէի, ես մտահոգուած էի այդ ինծի բոլորովին անծանօթ մարդոց կեանքովը, եւ այն ալ առանց պատճառի: Ընկճուած էի ու տխուր, եւ չէի կարող բացատրել հոգեկան այդ տարօրինակ դրութեան պատճառը:

Վերջապէս, քաղաքէն դուրս ելած էինք այլեւս: Մեքենայարը աղատուած՝ խճողուած փողոցներէն անվտանգ անցնելու համար պահանջուած լարուած դրութենէն, կարծես թէ խորունկ շունչ մը կ'առնէ, ու իր դեպքած դոհունակութեան ապացոյցը կուտայ, երգելով Բարեկենդանի ժողովրդականացած երգերէն մին, թէ եւ այնպիսի ցած ձայնով մը, որ ես իրմէ միայն մէկ աթոռ ետեւ նստած ըլլալով մէկտեղ, հազիւ թէ իր ձայնը կը լսէի: Ճամբան այլեւս ազատ դաշտերու մէջէն կ'երկարի, մարդատար ու բեռնատար բաղմաթիւ ինքնաշարժներ կ'երթեւեկեն, առանց սակայն քաղաքի խճողուած փողոցներու կերպարանքը առնելու: Հակառակ Պրազիլիոյ տաք եղանակը լինելուն, օդը դով է ու հաճելի, ճամբան լայն է ու կանոնաւոր, եւ մեր ինքնաշարժը յառաջ կը սուրար անլարի ու համարձակ: Մէկ ժամուայ ճամբորդութենէ մը վերջ, Փետրուարի ընթացքին տեղացող յորդառատ անձրեւներու դործած չարիքները կ'սկսին երեւնալ, տեղ տեղ կը հանդիպինք դործաւորներու փոքրիկ խումբերու, որոնք անձրեւի դործած աւերները նորոգելով են դբադուած: Մեր ինքնաշարժի ճամբորդները, ժամանակ սպաննելու համար, ամէն մարդ իր քովի ընկերով հետ խօսքի բռնուած է, երբեմն երբեմն անկիւնէ մը քրքիչէ մը ձայնը կը լսուի, ապա դարձեալ լռութիւն կը տիրէ, միայն կամաց ու փափուքի նմանող թեթեւ աղմուկ մըն է որ կայ եւ կը մնայ: Մեր աթոռներու ուղղութեան, միջանցքի միւս կողմի աթոռները դըրաւուած էին երկու տարիքը առած, այսինքն 40-է 45-ի մօտիկ տարիքով կիներու կողմէ, որոնք հրէնահիներ էին կարծեմ: Կարենորը սակայն, անոնց ինչ աղղութեան սրտկանիւնին չէր, այլ իրենց սեւը: Անոնք, որպէս Եւայի հարազատ ներկայացուցիչներ, իրենց տարիքին անհամապատասխան պէրասիւրութենէն զատ, երեքուկէս ժամ տեւող այդ ճամբորդութեան ընթացքին, խօսակցութեան այնպիսի ճոխ մթերք մը ցուցահանեցին, որ մէկ վայրկեան իսկ բերաննին գոցելու ժամանակ չունեցան: Անոնք դործարանէն դեռ նոր դուրս ելած

երկու ղնդացիրներու նման, անվերջանալի շաղկրատութիւններով դիրար ոմբակոծեցին, եւ այնպիսի ճարտարութեամբ մը, որ անոնցմէ ո՞րն էր յաղթակաւ, կարելի չէր ճշդել: Ընկերս, որ փոքր արահետով մը միայն բաժնուած էր իրենցմէ, զղուած այդ կաշաղակներու անվերջանալի շաղկրատութենէն, ու պահ մը ինքնիրմէ ելած, ջղայնոտ շարժումով մը ինծի դարձաւ եւ ըսաւ. «Ճշմարիտ, եթէ հնարաւոր ըլլար, ես ամենայն սիրով սա շատախօսները սա պատուհանէն դուրս պիտի նետէի: Դժոխքի արարածներ ձեզի, կարծես թէ տասը տարիներէ ի վեր լռութեան դատապարտուած էին, ու այսօր հազիւ խօսելու ազատութիւն դատած են»:

— Զարմանալու պէտք չկար, բարեկամ, կիներու համար ասկէ աւելի լաւ պատահութիւն չի կրնար ըլլալ, հանդստաւէտ աթոռներու մէջ, անդործ երկու կիներ կտուց կտուցի, դարմանալի պիտի ըլլար եթէ չաղակրատէին:

— Բայց այսքան խօսելու համար նիւթ պէտք է, ասոնք այսքան խօսելու նիւթ ուրկէ՞ կը գտնեն:

— Երբ մարդիկ այս տեսակ պարագաներու մէջ, խօսելու նիւթի չզոյւթենէն կը տառապին, կիները կը ցաւին որ, հարկ եղածին չափ խօսելու ժամանակ չեն ունեցած, վստահ եղիր, որ տեղերնիս հասնելէ վերջ, անոնց խօսակցութեան նիւթը ոչ միայն վերջացած չէ, այլ շարունակելի կը մնայ:

— Կը հաւատամ, եղբայր, կիներու մասին ինչ որ ալ ըսուի պէտք է հաւատալ:

Ընկերս լոնց, լոնցի նաեւ ես, խօսելու համար մեր գտած նիւթերը շատ փոքր էին, հազիւ թէ մէկ երկու նախադասութիւններ փոխանակած, նիւթը կ'սպառէր արդէն, ու մենք սկսուած խօսակցութիւնը չէինք կարող երկարել:

Մենք Սան Բաւլօ քաղաքէն ինքնաշարժ նստած էինք, Սան Խօսէ տօս Քամբօս անուն քաղաքը երթալու համար: Այս քաղաքը ճանչցուած է որպէս թոքախտաւորներու բուժարան, հոն կը դիմեն երկրի վանաղան անկիւններէն եկող հիւանդները: Քաղաքին բնակչութեան կարեւոր մէկ մասը թոքախտաւորներ են: Հոն կը գտնուէին նաեւ եօթը հայեր, որոնց այցելելու կ'երթայինք մենք: Այս հիւանդներէն վերջը նիւթապէս անկարողներ էին, որոնց ծախսերը կը հոգային Սան Բաւլոյի հայ դպրութի կարգ մը բարեսիրտ ազգայիններ: Ես, երկրորդ անգամն էր որ այս քաղաքը այցելելու պատահութիւնը կ'ունենայի, եւ չեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ, այս անգամ տխրութիւն մը կար վըրաս, ու մինչ մտովին կը փնտռէի այդ անհանգստացնող տխրութեան պատճառը, երբ մէկէն ի մէկ մեր ինքնաշարժը կեցաւ: Բոլոր ճամբ

բորգները սկսան պատուհաններէն դուրս նայիլ, բոլորն ալ կ'ուզէին գիտնալ այդ արտառովոր կենալուն պատճառը: Հոս ճամբան բաց-
ուած էր փոքրիկ բլրակ մը երկու մասի բաժնելով, այս բլրակը, կար-
ծես ըմբոստացած, զինք երկու մասի բաժնելու մարդկային չարու-
թեան դէմ, յորդահոս անձրեւներու հետ ձեռք ձեռքի տուած, երկու
կողմէն փլած, եւ իր կուրծքին վրայ բացուած ճեղքը դոցած էր նորէն:
Բայց մարդիկ ոչ ալ ուշադրութիւն դարձուցած էին բլրակի ընդվը-
ղումին, ու բռնուռներու բաւական մեծակալ խումբ մը, երեք բեռնա-
տար խոշոր ինքնաշարժներու մէջ կը լեցնէին փլած հողերը, եւ կը տե-
ղատէին քիչ մը վար, ուր անձրեւը խոշոր ճեղք մը բացած էր նոր
շինուած ճամբուն վրայ: Մըջնային աշխատանքի լծուած այդ բան-
ուորները, արդէն ինքնաշարժ մը անցնելու չափ անցը մը բացած էին
մէկ կողմին վրայ, այսու հանդերձ, երթնելիող ինքնաշարժները,
ստիպուած էին քանի մը վայրկեանով կենալ, իրարու ճամբայ տալու
համար, կամ որպէսզի աշխատաւորները մէկ կողմ քաշուէին: Ճիշդ
այդ ատեն աչքիս դարկաւ, փլած բլրակի կողքին ծնած երիտասարդ
ծառ մը, որ հողին կընելուն պատճառաւ, ինքն ալ ինկած էր, իր ար-
մասներուն մեծագոյն մասը օդին մէջ ցցելով, մինչ կանաչ տերեւնե-
րով զարդարուն իր մատղաշ ճիւղերէն մաս մը հողին տակ թաղուած
էին: Բնութիւնը իր դադանային մէկ հարուածով, տապալած էր այդ
երիտասարդ ծառը, եւ մահուան դատապարտած դայն: Անոր վրուխը,
իր կանաչորակ մաղկրով, հողին տակն էր արդէն, եւ ոտքերը օդին
մէջ: Բայց այս չէր ամբողջը: Բլրակի կուրծքին մէջ, տարօրինակօրէն
կարմիր հողի շերտ մը կար, այդ կարմիր հողը, անձրեւի ջուրերուն
խառնուելով, հոսած էր մահամերձ ծառին վրայ, եւ դայն կարմիր
ներկած, բայց այնպիսի տարօրինակ կարմիր մը, որ արիւնի պատրան-
քը կուտար: Չեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ հաղարուոր աչքերու համար ան-
նշխատելի եղող փոքրիկ այդ տեսարանը, իմ վրայ աղդեց տարօրինակ-
օրէն, ու չթունքներս մեքենաբար մըմնջեցին. «Ահա արիւնոտ ծառ
մը, դադանաբարոյ բնութեան դոհերէն մին... արնաշաղախ ծառ մը,
անորակելի ոճիրի մը գոհը...: Բնութիւնը ինչո՞ւ դարկաւ քեզի,
խեղճ ծառ, ինչո՞ւ խեց քու կենանքը... Ի՞նչ չահեցաւ քու մահուամ-
բող... Աստուած իմ, ինչ արիւնառւշտ է այս բնութիւնը... ան որ-
քա՞ն կը սիրէ արիւնը... մեռցնելէն վերջն իսկ, կարմիր ներկած է
դայն, կարծես ցուցունելու համար թէ ոճիրի մը գոհն է ան... արի՛ւն,
արի՛ւն... բնութիւնն ալ արիւն կը սիրէ, բնութիւնն ալ դիտկներուն
արնաթաթախները կը նախընտրէ...»:

Արդեօք ուրիշ տեղեր ալ ճամբան այսքան վնասուածներ ունի՞, ը-
սաւ ընկերս, առանց գիտնալու թէ այդ վայրկեանին ես ինչ զգացում-

ներով տարուած էի: Այդ հարցումը սակայն առիթ տուաւ ինծի որ ես
իրեն ցուցունեմ իր չտեսածը:

— Հաւանաբար, պատասխանեցի ես անտարբեր, ու, հոն նայէ,
հոն, արիւնոտ ծառ մը:

Ընկերս նախ շփոթեցաւ, ապա մատիս ուղղութեանը նայելով, երբ
տապալուած ծառը տեսաւ, սկսաւ ժպտիլ: Իրաւ որ արիւնի կը նմանի,
բայց արիւն չէ, նայիր հողի այն կարմիր շերտին, անոր դայն է:

— Գիտեմ, բայց այդ հողը ծառին այնպիսի տարօրինակ գոյն մը
տուած է որ կարծես թէ արիւն ըլլայ:

— Ի հարկէ անոնց համար, որոնց ուղեղը բանաստեղծութեամբ
դրաղուած է:

— Բանաստեղծութիւն, բայց ես բանաստեղծութեամբ զբաղ-
ուած չեմ:

— Դուք գիտե՞ս բանաստեղծ որո՞ւն կ'ըսեն:

— Չեմ գիտեր, պատասխանեցի ես, գրեթէ մեքենաբար:

— Հիւանդոտ երեւակայութեան տէր մարդոց բանաստեղծ կ'ը-
սեն:

— Բայց դուք չե՞ս տեսներ արիւնոտ ծառը:

— Խնդրե՛ք վրուխդ ժողովէ, շուտով մենք պիտի հասնինք քաղաք
մը, որուն բնակիչները ոչ միայն ֆիզիքապէս հիւանդ են ու տկար,
այլ նաեւ հոգեպէս, Սան Խօսէ տօս Գամբօս քաղաքը, յուսահատու-
թեան մայրաքաղաքն է, այն տեղի բնակիչները ամէն օր մահուան
հետ կը խօսին, մենք կ'երթանք այդ յուսահատները որտապնդելու,
իսկ եթէ դուն այդ հիւանդ երեւակայութեամբ խօսիս անոնց հետ,
յուսողներու փոխարէն, աւելի պիտի դառնացնեն անոնց կեանքը, ոչ
արիւնոտ ծառի եւ ոչ ալ հիւանդոտ երեւակայութեան ատենն է հի-
մայ, խելքդ վրուխդ հաւաքէ:

Ընկերոջս քաղաքավարութեամբ ըրած կշտամբանքը, իրուացի
էր ու արդար, ինք 78 տարու էր, իսկ ես 60, մենք երկու ծերունիներս
մխիթարելու կ'երթայինք եօթը հիւանդ երիտասարդներ, որոնք մահ-
ուան հետ պայքարի բռնուած էին, մարդիկ որոնք գիտէին թէ, թէեւ
դանդաղ, բայց մեռնելու դատապարտուած էին, երիտասարդներ՝ ո-
րոնք գերմարդկային ճիւղ ի գործ կը դնէին ապրելու համար, կեան-
քէն բաժնուիլ չէին ուզեր: Կեա՛նք, որքա՛ն քաղցր է ան... եւ որուն
արժէքը սակայն, կ'ըմբռնենք այն ատեն միայն, երբ ան ձեռքերնէս
ելլել սկսած է արդէն...:

Քանի մը վայրկեանի դադարէ վերջ, մեր ինքնաշարժը կ'սկսի
շարժիլ, ակամայից աչքերս արիւնոտ ծառին կը դարձնեմ, ան հոն է,
իր հողեկարքին մէջ, լքուած ու անտէր... Մեր ինքնաշարժը կը վա-

զէ սովորականին նման, երկու վայրկեանէն ան արդէն իր ետեւը կը թողու արիւնոտ ծառը, ալ չեմ տեսներ զինք: Խեղճ ծառ, կը մըմընջեմ ինքնիրենս, ան մահամերձ էր, մեռած չէր տակաւին... բայց ոչ ոք պիտի հետաքրքրուի անոր կեանքով, ոչ ոք պիտի ուզէ որ ան ապրի տակաւին, ոչ ոք պիտի ուզէ դարմանել դադան բնութեան, այդ անմեղ ու երկտասարդ ծառին հասցուցած հարուածը: Բանուորները շուտով պիտի քաշեն ու մէկ կողմ նետեն դայն, արեւը մի քանի օրէն պիտի չորցնէ այդ կանաչ ճիւղերը, ու ճամբու նորոգութեան աշխատող բանուորները, անով պիտի տաքցեն իրենց կերակուրները, ապա ամբ մը մօտիկ խառնուած ճամբու հողերուն, ոչ հետք... եւ ոչ ալ յիշատակ... ծառ մը, որ ճամբուն եղերը ծնաւ, մեծցաւ, ու ճամբուն եղերն ալ մեռաւ ու փոշիացաւ...: Բայց միթէ՞ մլինաւոր մարդիկ, իրենց ծնունդովն ու մահովը, այս ծառին չեն նմանիր... Ունայնութիւնն ունայնութեանց, ամենայն ինչ ունայն է...:

Մեր ինքնաշարժը կը վազէր անվախ, Սան Ժողէ տօս Քամբօս քաղաքը կամաց կամաց կը մօտենար, մահամերձ ծառէն վերջ, այս անգամ դէմ դէմ պիտի դայինք մահամերձ մարդոց հետ, մարդիկ՝ որոնք ապրիլ կ'ուզեն, որոնք կը սոսկան մահէն, որոնք դատապարտուած ըլլալին գիտեն, որոնք կ'զգան թէ իրենց թոքը կըծուած ու ծակեկուած են անողոր հիւանդութեան մը կողմէ, մարդիկ որոնք կ'ապրին մահուան ուրուականին հետ գրկախառնուած, եւ որքա՞ն դառն, որքա՞ն ահաւոր է մահուան գիտակցութիւնը... ապրիլ՝ գիտնալով որ մահուան դատապարտուած ես... Աստուած իմ, որքա՞ն դառն, որքա՞ն անտանելի է մահուան մօտիկութեան գիտակցութիւնը:

Ընկերս լուռ է, լուռ եմ նաեւ ես, նեղութիւն մը կ'զգամ, կ'ուզեմ վերջ տալ այդ լուռութեան, բայց ի՞նչ ըսեմ, ինչո՞վ բանամ խօսակցութիւնը: Վերջապէս գիտ մը ընելու ձեռով, ընկերոջս կը դառնամ ու կը հարցնեմ.

— Մեր երթալէն լուր ունի՞ն անոնք:

— Ձեմ կարծեր, ես դոնէ լուր չեմ զրկած:

— Դուն քաղաքը լաւ կը ճանչնաս:

— Ինչո՞ւ, կը վախնաս որ կը կորսուի՞նք:

— Ո՛չ, կորսուելէն չեմ վախնար, ես կ'ուզէի որ կէսօրուայ կերակուրնիս ճաշարանի մը մէջ, հիւանդներուն հետ միասին ուտէինք, արդեօք ճաշարանները հիւանդներ կ'ընդունին:

— Ձեմ կարծեր, բայց մտածում չէ այդ, հոն հասնելէ վերջ, այդ մասին կը խորհնք, եւ վստահ եղիր, որ հիւանդներուն համար մեծ միտքարութիւն մը պիտի ըլլայ մեր այդ քայլը:

Մեր խօսակցութեան նիւթը դարձեալ սպառած էր, կամ մենք ան-

ճարակ էինք, որովհետեւ քանի մը բառերով մենք բացատրուած էինք արդէն, ու ստիպուած էինք լռել:

Ժամը ճիշդ 11,30-նէր, երբ ընկերս ինքնաշարժը կեցնելու նշանը տուաւ: Մենք Սան Ժողէ տօս Քամբօս հասած էինք թէւ, բայց քաղաքին կեդրոնը տակաւին բաւական հոռու էր: Ելի՛ր, հրամայեց ան ինծի, երբ ինքնաշարժը կեցաւ, երթալիք տեղերնիս մօտ է, չաա չի պիտի քաշենք:

Երեսունըկէց ճամբորդներէն, մենք եզանք առաջին վար իջնողները, ինքնաշարժը շարունակեց իր ճամբան, իսկ ընկերս մատով ճամբու միւս եղերը դանդաղ դեղաբան մը ցուցնելով, ըսաւ. Նայի՛ր, այդ դեղաբանը կը կոչուի Փարմասիա Բալիստա, անկէ կը գնենք մենք մեր հիւանդներուն պէտք եղած դեղերը: Դանդաղ քայլերով կ'անցնինք ճամբուն միւս կողմը, դեղաբանին առջեւ ենք արդէն, ծերուկ մը էւ երկտասարդ մը կան հոն, երկուքն ալ վերարկուի նման ճերմակ դադնոցներով, լուռ են անոնք ու անորոշ նայուածքներով փողոցին ցանցաւ երթեւեկը կը դիտեն, թերեւս յաճախորդի կ'սպասեն: Ընկերս ծանօթի մը ձեռով կը բարեւէ, ու մենք կ'անցնինք առանց կենալու:

— Այս դեղագործնե՞րն ալ հիւանդներ են, կը հարցնեմ ես մտադրաղ:

— Ո՛չ, կը պատասխանէ չոր ձայնով մը:

— Ինչո՞ւ ուրեմն այդպէս տխուր էին անոնք:

— Իրաւ որ դարմանալի մարդ ես եղեր դուն, հապա կ'ուզէիր որ երգէին ու պարէին:

— Երգել, պարել ոչ, բայց դոնէ դոհունակ արտայայտութիւն մը ունենային:

— Միջավայրի ազդեցութեան արդիւնքն է այդ, ամբողջ օրը յուսահատ հիւանդներու հետ դործ ունեցող մէկը, զուարթ բնավորութիւն մը չի կրնար ունենալ:

Խօսակցութեան նիւթը դարձեալ սպառած էր, ու մենք լուռ ու անձայն կը քալէինք քով քովի: Հազիւ թէ առաջին անկիւնը դարձած էինք, երբ թեւէս քաշելով ըսաւ. «Դիմացդ նայէ, մեղի տեսան արդէն ու դիմաւորելու կուզանք»: Գլուխս կը վերցնեմ, երեք չորս մարդիկ, դիմացի տունէ մը ելլելով, խնդումներս դէպի մեզ կուգային, բոլորին աչքերն ալ ընկերոջս ուղղուած էին, անոր կը պատկանէին նաեւ դոհունակութեան այդ ժպիտները, բայց քաղաքավարութեան համար նախ ինծի կը մօտենան, եւ, կղերականները բարեւելու սովորական խօսքերով, «օրհնեա Տէր»ը կ'ըսեն: «Աստուած օրհնէ», կը պատասխանեմ առանձին առանձին: Ապա անոնք կը մօտենան ընկե-

րոջն, եւ հարադատներու նման կ'ողջագործուին: Ընկերս այդ վտանգաւոր հիւանդութեան միջոցներով ծանրաբեռնուած մարդոց հետ կ'ողջագործուի այնպէս, ինչպէս կ'ողջագործուին առողջ մարդոց հետ, թէ ինք եւ թէ զինք դիմաւորելու եկողները դո՛ւ էին եւ ուրախ: Զոռ-չութեամբ կը դիտեմ բոլոր դէմքերը, բացի մէկէն, որ մաշուած երեւոյթ մը ունէր, մնացեալները առողջ մարդու խափուելի դրսերեւոյթը ունէին: Նայելով կարելի չէր հասկնալ թէ, դիմացինը ամենազարհուրելի հիւանդութիւններէն մէկովը կը տառապի, եւ կաթիլ առ կաթիլ մեռնելու դատապարտուած է: Թւում էր յառաջանանք դէպի այն տունը, որ կը ծառայէր որպէս բուժարան, այդ դժբախտներուն: Զորս աստիճան սանդուխէ մը բարձրանալով, կ'ելլենք փոքրիկ պատշգամ մը, ուր դռնուած մի քանի անշարժ թոռներու վրայ կը նստինք: Հիւանդները, բոլորն ալ երիտասարդներ, մեկ կը շրջապատեն, ծայր տալով մտերմիկ խօսակցութեան մը: Այնքան դո՛ւ են անոնք մեր այցելութենէն, եւ այնքան ուրախ, որ դահուանութիւններն ինչ ձեւով յայտնենին չեն դիտեր, բոլորովին լքուած ու մոռցուած չլինելու դիտակցութիւնը սղեւորած է զիրենք, ու մխիթարած: Ընկերս, որպէս թէ ինձմէ դադարի, մէկը միւսին ետեւէն, իւրաքանչիւրին հետ միայն քանի մը վայրկեանով, կ'առանձնանայ սենեակ մը, ան, իննայելու համար անոնց արժանապատեութեան, դադարի կը յանձնէ անոնցմէ իւրաքանչիւրին, իր բերած նիւթական օժանդակութիւնը: Երբ ան դադարի նշանով մը ինծի կ'իմացնէր, թէ բաժանումը վերջացուցած էր այլեւս, այս անգամ կարգը ինծի կուգար, ես ալ տալու էի հողեւոր մխիթարութիւնը: Բոլոր հիւանդները, թիւով վեց, կը հաւաքուին իրենց ճաշարանին մէջտեղը դրուած սեղանին շուրջ, որուն վրայ դնել տուած էի դաւաթ մը ջուր եւ քիչ մը կըրակ: Քանի մը քաջալերական խօսքերէ վերջ, կրակին վրայ կը լեցնեմ քիչ մը խունկ, ու կ'սկսիմ խաչալուսյ կոչուած եկեղեցական արարողութեան: Կրակին վրայէն բարձրացող խունկի անուշահոտ ծուխը, կը լեցնէ իր շինութենէն ի վեր խունկի հոտ չտեսած այդ փոքրիկ շէնքը, կրօնական դրացումը արթնցնելով այդ դժբախտներու հոգիներէն ներս, անոնց շրթները մեղմօրէն շարժելով կ'սկսին խաչակնքել, տարակոյսէ վեր էր որ անոնք կ'աղօթէին... եւ ի՞նչ կրնար ըլլալ իրենց աղօթքի նիւթը, ի՞նչ կը խնդրէին Արարիչէն, առողջութիւն, անտարակոյս առողջութիւն...: Արարողութենէն վերջ, օրհնուած ջուրի բաժակը ձեռքէ ձեռք կ'անցնի, բոլորն ալ խորունկ երկիւղածութեամբ մը կը խմեն այդ ջուրէն, եւ թերեւս այն խոր հաւատքով, թէ այդ ջուրը իրենց բժշկութիւնն պիտի բերէր, երանի՜ թէ...: Այս ամէն մէկուն նշխարը մը կուտամ, անոնք հաւատքէն դողդողացող ձեռքե-

րով կ'առնեն նշխարը, ու երկիւղածութեամբ համբուրելէ վերջ, ամէն մէկը իր սենեակը կը վազէ, պահելու համար իր շահած նշխարը: Հայ եկեղեցւոյ օրհնութիւնն իր վրայ ունեցող այդ նշխարը, պիտի պահպանէր զիրենք շատ մը փորձանքներէ...:

Եկեղեցական արարողութեամբ մատակարարուած այդ հողեկան մխիթարութենէն վերջ, ընկերոջս նախօրօք ըրած կարգադրութեան համաձայն, բուժարանի սպասուհին կը պատրաստէ ճաշասեղանը, որուն շուրջ կը բոլորուինք բոլորս ալ: Երկուքս ալ կը ջանանք այնպիսի ընթացքի մը մէջ դտնուիլ, որ մեր սեղանակիցներուն յիշեցնել չտանք իրենց հիւանդ ըլլալը, այսու ամենայնիւ, անոնք ալ կը պահեն մեծ զգուշութիւն, չեն դաշխի այն առարկաներուն, որոնց մենք կը դաշինք, մեղի վարակելու հաւանականութենէն կ'զգուշանան, կարծես թէ տեսալ մը երախտադիտական արտայայտութիւն մը կար իրենց ամէն մէկ շարժումէն մէջ, կարծես թէ լուեայն կ'ըսէին, գիտեմ ինչ կ'ընէի, դուք մեզի չվշտացնելու համար մեզի սեղանակից ըլլալ ուզեցիք, իսկ մեմ այնքան անգուշ չեմք, որ ձեր վարակուելուն պատճառ դառնանք: Մահուան դատապարտուած այդ երիտասարդներուն մէջ նստած, բռնազբօսիկ դերակատարութեան մէջ էինք, մեր դէմքերը ուրախ էին, եւ շարունակական ժպիտ մը կար հոն, մինչ, ներսի դին մեր սրտերը կ'ուլային ու կը մղկտային...:

Մտերմական անոյշ խօսակցութեամբ մը համեմուած երկարատեւ ճաշէ մը վերջ, ինքնաշարժով կ'երթանք քաղաքին համբաւաւոր բուժարան-հիւանդանոցը, ուր կը դտնուէր նիւթալէս բախտաւոր ազգային մը: Երկաթեայ խոշոր դրան մը առջեւ ինքնաշարժը կը կենայ, ուշադրութեամբ շորս կողմս կը դիտեմ, երկու հարիւր մեղրոյէն աւելի երկայնութիւն, եւ երեք մեղրոյի չափ բարձրութիւն ունեցող պարիսպ մը կը տարածուի մեր առջեւ, որուն մէջտեղը շինուած է երկաթեայ, երկիւղեղանի հսկայ դուռ մը: Զորս կողմը խորհրդաւոր լըռութիւն մը կայ: Ինքնաշարժէն վար կ'իջնենք, դռնապանը, որ դըրան ետեւ կեցած էր, մեզի տեսնելուն պէս, ձեռքը ծոցի դրպանը կը տանի, անբացատրելի դանդաղութեամբ մը դուրս կը հանէ մեծկակ ժամացոյց մը, վրան կը նայի, ապա նոյն դանդաղութեամբ դրպանը կը դնէ, թիթեւ ժպիտով մը մեզի կը նայի, ապա հանդիսաւոր շարժումով մը կը բանայ դուռը եւ կը հրաւիրէ ներս մտնել: Սան Ժօղէ տօս Գամբօսի համբաւաւոր բուժարանն է ան, որ իր խիստ օրէնքները ունի: Այն օր անխափան, կէսօրուան ժամը 12-ին, կը դրացուի երթեւեկի այդ միակ դուռը, եւ կը բացուի ժամը 15-ին միայն, ներսի հիւանդները, այդ երեք ժամերուն, պարտադիր հանդատութեան կոչուած են, անոնք պարտաւոր են իրենց սենեակները քաշուիլ ու քնա-

նալ, եւ, որպէսզի հանդատեան այդ ժամերը այցելուններու կողմէ չը-
խանդարուին, հաստատութեան այդ միակ եւ խոշոր դուռը կը գոց-
ուի, ու գոց ալ կը մնայ բոլորին համար անխտիր: Ներս կը մըտ-
նենք, այդ բարձրկեկ պարիսպին ետեւ, հրաշալի տեսարան մը ծած-
կուած էր, խնամքով մշակուած ընդարձակ ու արքայավայել պարտէզ
մը, ուր, ծաղիկներու եւ վարդերու տեսակները, իրենց դեղեցկու-
թեամբ, կարծես թէ իրարու հետ մրցման ելեր են: Պայտածեւ, ըն-
դարձակ, երեքյարկանի հսկայ շէնք մը, վեհափառ տալարութիւն
մը կը թողու նորեկ այցելունին վրայ, բուժարանի շէնքն է ան, որուն
բաղձաթիւն սենեակները լեցուն են թոքախտաւորներով: Սենեակ մը
խիստ պարապ չկայ: Հիւանդանոցի ծառայողներէն մին, կը դիմաւորէ
մեզ եւ քաղաքավարի պատրաստակամութեամբ մը, մեր առջեւ
կ'իյնայ, ցուցնելու համար մեր փնտռած հիւանդին սենեակը: Լայ-
նանիստ սանդուխէ մը կը բարձրանանք առաջին յարկը: Երկար ու սո-
վորական միջանցքներէն քիչ մը աւելի լայն միջանցքի մը մէջն ենք,
երկու կողմերուն վրայ շարուած են բաղձաթիւ ճերմակ դռներ, ա-
ռանց ուղեւոր, անծանօթ զգացում մը կը ճնշէ հոգիդ, այս ու այն դը-
րան մէջէն պատահաբար երեւցող դուռները, տխուր դիմադներ ու-
նին թէեւ, այսու ամենայնիւ, եթէ հիւանդանոցի մէջ չըլլայինք,
դժուար թէ հիւանդներու տալարութիւն թողնէին, այդ բնական,
երբեմն նոյնիսկ լեցունիկեկ ու գունաւոր դէմքեր ունեցող մարդիկ հի-
ւանդներ էին սակայն, եւ այն ալ հիւանդութիւններու ամենէն սոսկա-
լիներէն մէկովը հիւանդ: Միջանցքին մէջ կը հանդիպինք հինգ վեց
ծառայողներու, բոլորն ալ այդ մարդիկ, բոլորն ալ լուրջ դէմքով եւ
պաշտարարայայտութեամբ, անմիջապէս միտքս կ'իյնայ այդ օրուան
ընկերոջս ըսած խօսքը. միջավայրի ազդեցութեան արդիւնքն է այդ,
ամբողջ օրը յուսահատ հիւանդներու հետ գործ ունեցող մէկը, գը-
ւարք բնաւորութիւն մը չի կրնար ունենալ: Մեզ առաջնորդողը կը
կենայ ճերմակ դրան մը առջեւ որու վրայ ճաշակաւոր թուանշաներով
զրուած էր 10 թիւը, մատներով եւ զգուշութեամբ կը ծեծէ դուռը,
ապա կը դարձնէ կղպանքը, դուռը ներս կ'երկարէ ու կ'ըսէ, պարո՛ն,
այցելուններ ունիք: Ապա ետ կը քաշուի, կը բանայ դուռը, եւ յար-
գանքով մը կ'ըսէ. հրաւիրեցէ՛ք պարոններ: Շնորհակալ եմ, կը պատաս-
խանեմ փոխադարձ քաղաքավարութեամբ մը, ու ներս կը մտնեմ. ին-
ծի կը հետեւին ընկերս եւ երեք հիւանդները: Խեղճ երիտասարդը կը
չփոթի, կը յուզուի, մեր այցելութիւնը չէր սպասեր, եւ հակառակ
իր յայտնած շնորհակալութիւններուն, յայտնի կ'ընէր թէ դո՛ւ չէր
մեր այցելութենէն: Ան կ'ամչնար թոքախտաւոր մը ըլլալուն համար:
Փափաքած էր, եւ կը փափաքէր, որ դադարի պահուի իր հիւանդու-

թիւնը: Պէտք չէ որ մէկը լուր ունենայ անկէ: Ես հիւանդ չեմ եղ-
բայր, եղածը շատ աննշան բան մըն է, իմ մեծ եղբորս յամառութեան
արդիւնքն է իմ հոս դալս, այն խնամքը որ ես հոս կ'ստանամ, տանս
մէջն ալ կարող էի ստանալ, եւ հիւանդ կոչուելու անպատեհութենէն
ալ ազատ կ'ըլլայի: Խեղճ երիտասարդը, իր առողջութեան մասին չէր
որ կը մտածէր, այլ, իր թոքախտաւոր կոչուելու անպատեհութեանը
մասին: Չէ՞ որ այլեւս ոչ ոք պիտի ուղէր մօտենալ իրեն: Չէ՞ որ ծա-
նօթներն ու բարեկամները խոյս պիտի տային իրմէ: Հաւանաբար սի-
րով պիտի ուղէր տառապել այդ հիւանդութեամբ, պայմանաւ որ ոչ
ոք դիտնար թէ ինք հիւանդ է, ոչ ոք փախէր իրմէ իր հիւանդութեան
ոգտածառաւ, ու, յուսահատի մը շեշտով կը կրկնէր շարունակ, ես
բան մը չունիմ, ես հիւանդ չեմ, յանցանքը իմ մեծ եղբորս է որ ես
հոս եմ: Քառորդ ժամուան մը մտերմիկ խօսակցութենէ մը վերջ, փա-
րադեմ մը կ'ըսեմ, նշխարք մը կուտամ ու դուրս կ'ելլենք: Սանդուխ-
ներէն վար իջած ատենին, կը հանդիպինք բժիշկներէն միոյն, որուն
կը հարցնենք մեր հայրենակցին առողջական վիճակի մասին: Մարդ-
կայնօրէն հնարաւոր եղածը կ'ընենք, չուտով թիթեւ դորձողութեան
մըն ալ պիտի ենթարկենք, թերեւս այդ գործողութիւնը օգնէ անոր
առողջութեան: Բժիշկին պատասխանը դժացուցիչ չէր թէեւ, բայց
դիտէինք թէ ատկէ աւելին ալ չէր կրնար ըսել: Խեղճ երիտասարդը,
իւր հիւանդութենէն աւելի իր ամօթխածութենէն կը տառապէր, թոք-
ախտաւոր կոչուելու անպատեհութիւնը, վիրաւորած էր իր արժանա-
պատուութիւնը, ան չէր ուզեր թոքախտաւոր կոչուիլ:

Սան Բաւլօ վերադառնալու կէս ժամ ունէինք տակաւին, խմբո-
վին, իրարու հետ խօսելով, կը յառաջանանք դէպի քաղաքին այն փո-
ղոցը, ուրկէ ժամը ճիշտ 16-ին, պիտի անցնէր Սրմագոյն քոչուն ա-
նուն ինքնաշարժը, որ մեզ Սան Բաւլօ պիտի տանէր: Մեր աջէն ու
ձախէն երթեւեկողներ, մեծագոյն մասը երիտասարդներ, թոքախտա-
ւորներ են, անոնք կը քալեն առանձին, առանձին, կամ զոյգ զոյգ, մե-
ծագոյն մասը առողջութեան խափուտիկ դրսերեւոյթով, բայց տխուր
ու մտածկոտ: Ամբողջ քաղաքին վրայ կարծես թէ մոխիր է ցանուած,
մարդոց շարժումները դանդաղ, քայլերը անհաստատ, դէմքերը տը-
խուր, աչքերը մարած: Սան Ժօզէ տօս Քամբօս քաղաք մըն է, ուր
մարդ կայ, բայց ուրախ կեանք չկայ: Քաղաք մըն է, ուր մահը կեան-
քին վաթթուած, արձակ համարձակ, կը դառնայ փողոցներուն մէջ,
լուռութիւն ու տխրութիւն պարտադրելով բոլորին...

Ժամը ճիշտ 16-ին կուգայ ինքնաշարժը, մեր նշանին վրայ կը կե-
նայ, հրածնայ կ'առնենք մեզի ընկերացող երեք հիւանդներէն, ու,
կառք կը բարձրանանք: Կը խնդրենք որ մեզի չմոռնաք, կը ձայնէ ա-

նոնցմէ մին՝ կէս մը պաղատական շեշտով, ո՛չ, ո՛չ, չենք մոռնար, անհոգ Կէնք, կը պատասխանենք մենք: Ինքնաշարժը կ'սկսի քալել, երկու վայրկեան վերջ, այլեւս չենք տեսներ մեր դժբախտ Հայրենակիցները....:

Վերադարձը անտանելի էր, օդը տաք էր ու հեղձուցիչ, ինքնաշարժերու երթեւեկը աւելի շատ էր կարծես, եւ ճամբու փողին անտանելի: Ոչ ճամբորդները եւ ոչ ալ մենք խօսելու տրամադիր էինք: Այնքան ընկճուած, այնքան անտրամադիր էի, որ ոչ ալ մտաբերեցի արիւնոտ ծառը, եւ ոչ ալ դիտեցայ թէ ե՞րբ անցանք անոր առջեւէն: Սան Ժօղէ տօս Գամբօսը, մեր աչքերուն առջեւ պարզած էր տեսարան մը, այնքան տխուր, այնքան ցաւալի, եւ մենք այնքան աղդուած էինք, որ կարծես թէ անղղայացած էինք, մենք կը նայէինք ու չէինք տեսներ, կ'ապրէինք՝ բայց չէինք խորհեր....:

Սան Բաւլօ ենք արդէն, եռուղեռի, կեանքի ու կենդանութեան այս հրաշալի քաղաքը, հոս ամէն մարդ կը վազէ, ամէն մարդ կը խօսի ու կը խնդայ, հոս, հիւանդներն ալ առողջներուն նման, առոյգ շարժումներով կը քալեն, բարձրաձայն կը խօսին ու կը խնդան, այս բազմահազար բազմութեան մէջն ալ անկասկած թոքախտաւորներ կան, եւ մահուան դատապարտուած են, այս տեղի հիւանդներն ալ կը մեռնին, բայց դէնէ հոս մարդիկ խօսելով ու խնդալով կը մեռնին....:

Սան Բաւլօ, 19 Մարտ 1950

Ո Ս Կ Ի Ա Կ Ռ Ա Ն Ե Ր

Վարդուհին նորամարմին եւ համակրելի դիմադծով կին մըն էր. Իր երեք անչափահաս փոքրիկները, թէեւ բաւական շատ կ'ղբաղէցնէին զինք, այսու ամենայնիւ տան մէջ իր ձայնը դրեթէ չէր լսուեր: Բարի էր, համբերատար ու չափազանց աշխատասէր: Սեդրակ, Վարդուհիին ամուսինը, հակառակ արտաքինով վայելուչ եւ համակրելի երեւալուն, գաղանարարոյ եւ չար նկարագրի տէր մարդ մըն էր: Իր բնաւորութեան ամենէն վատ կողմը դրամապաշտութիւնն էր: Կծծի էր զղուելի ըլլալու աստիճան, եւ անդուծ գաղան կոչուելու չափ: Թէեւ անոր բարի կիներ, երեք զաւակներու եւ տնային գործերու հոգերով պէտք եղածէն աւելի ծանրաբեռնուած էր արդէն, այսու ամենայնիւ, Սեդրակ, առանց հաշուի առնելու այդ գործերու ծանրութիւնը, կ'ըտիպէր զայն որ յաւելեալ աշխատանքներ կատարելով, օգնէ իրենց առօրեայ ասլոստի հայթայթման: Վարդուհի, տնային աշխատանքներէն դատ, պարտաւոր էր նաեւ կատարել իրենց առօրեայ սպառած պարէններու գնումները, եւ մանրամասն հաշիւ տալ իր ծախսած գումարներու մասին, վայ եկած էր իր գլխուն, եթէ Սեդրակ ծախք մը աւելորդ տեսած ըլլար, ան այլեւս ստիպուած էր հանդուրժել հայհոյանքներու կարկուտի մը: Հազիւ տնային գործերը վերջացուցած, մեքենային առջեւը կ'անցնէր մարդու տափառներ կարելու, եւ այդ աշխատանքը բաւական կարեւոր եկամուտ մը կուտար իրենց, մանաւանդ որ, Սեդրակը, իր կօշկակարութեան գործաւորութեամբ, խոշոր գումար մը չէր չահէր:

Սեդրակ չար էր եւ անդուծ, իսկ Վարդուհի բարի եւ համբերող, ու, բնաւորութեամբ հակոտնեայ այս զոյգը, իրենց միջեւ ծագած բոլոր անհամաձայնութիւնները կը կարգադրէին ի վնաս Վարդուհիին, որ այդ մարդուն հետ ապրիլ կարենալու համար, լռելէ եւ համակերպելէ դատ տարբեր միջոց չէր գտած: Սեդրակ այնքան չար էր ու կըծծի, որ Վարդուհին նոյնիսկ անհրաժեշտ ծախսերու համար, չէր համարձակեր դրամ ուղել անկէ, հազիւ թէ դրամի խօսքը բացած, հայհոյանքներու եւ պոռչտութիւններու տեղատարափ մը կ'ըլլար պատասխանը: Կարծես թէ Սեդրակի համար հայհոյելով մերժել, եւ Վարդուհիին համար լռել ու համբերելը, անուղղելի սովորութիւն մը դար-

կ'սկսի դողդալ, կարծես թէ վճիռ մը պիտի տար, բայց չէր համար-
ձակեր: Իր ներսիքին մղուող պայքարը որոշապէս իր դէմքին վրայ կը
կարդացուէր, ու վերջապէս, վայրենաբարոյ շարժումով մը, կ'եր-
կարէ իր դողդալացող ձեռքը, ու կը բռնէ դանկը, աչքերուն կը մօտե-
ցնէ, զգուշութեամբ կը դիտէ այդ ակռաները, այո՛, իր կնոջ՝ Վար-
դուհիին շինել տուած ակռաներն էին անոնք, փայլուն ու գեղեցիկ
աշնպէս, ինչպէս էին իրենց շինել տուած օրը: Ու այլեւս առանց հաշ-
ուի առնելու դերեղմանաւորներու ներկայութիւնը, կը ձեռնարկէ
այդ ակռաները հանելու աշխատանքին: Առաջին ակռան իրեն մասնա-
ւոր նեղութիւն մը չտար, մինչ միւս երկուքը կը ջղաշնացնեն զինք,
կարծես թէ Վարդուհիին կենդանի էր, ու կ'ընդդիմանար իր ակռաները
քաշելուն: Սեղրակ սակայն որոշած էր սկսուած դորձը վերջացնելու,
ան վայրենի շարժումով մը շուրջը կը նայի, կը վերցնէ քարի կտոր
մը, եւ անով կ'սկսի հարուածել ոսկի ակռաները: Հաղիւ թէ ան իր
առաջին հարուածը իջեցուցած էր, երբ ա՛յ... ցաւազար ճիչ մը կը
լեցնէ իր ականջները աննկարագրելի սոսկում մը պատճառելով իրեն:
Սեղրակ դարձուած իր ձեռքի անկենդան դանկին կը նայի, մի քանի
անգամ կը դարձնէ իր ձեռքերուն մէջ, մտիկ կ'ընէ, բայց ոչ մի ձայն,
կենդանութեան ոչ մի նշան... քանի մը վայրկեան կը կենայ, ինք-
զինքը կ'ամփոփէ, ու կ'իջեցնէ երկրորդ հարուածը: Ա՛յ, ա՛յ... կը
լսէ ուրիշ ճիչ մը, եւ այս անգամ կարծես աւելի բարձր եւ աւելի ցա-
ւազար շեշտով մը: Սեղրակ շուարած էր, մինչ անդին, դերեղմանա-
ւորները, լսելով դանկին իջեցուած այդ հարուածներուն անախորժ
թա՛կ, թա՛կ ձայները, ապշած ու դարձուած, կը դիտէին Սեղրակի
շարժումները: Անօրինակ տեսարան մըն էր այդ իրենց համար: Սեղ-
րակ այս անգամ կարծես թէ ինքզինքը ամբողջովին կորսնցուցած,
ջղային շարժումներով, մէկը միւսի ետեւէն, կ'իջեցնէր իր հարուած-
ները, որոնց թա՛կ... թա՛կ... թա՛կ... մեղմաղճոտ ձայները կ'եր-
թային տարածուելու այդ յաւիտենական հանգստարանին մէջ իրենց
խաղաղ քունը քնացող մեռելներու դերեղմաններուն վրայ, սրբապղ-
ծելով այդ խաղաղութեան վայրի լուրթիւնը, ու խանդարելով մե-
ռններուն հանգիստը...: Սեղրակի ձեռքին մէջ գտնուող դանկին ոս-
կորները, անգորի մը դսպուած հեծեծանքներով, անախորժ խշրտոց
մը կը հանեն, ու կը փչրուին...: Սեղրակ սիմէնթոյէ արկղին մէջ կը
լեցնէ այդ փչրուած ոսկորները, որոնց մէջէն կը վերցնէ ոսկի երկու
ակռաները, կը մաքրէ դանոնք ոսկորներու կտրուանքներէն, ձեռ-
քին մէջ քանի մը անգամ կը դարձնէ, ապա գրպանը կը դնէ: Տառը
տարիներ առաջ, իր կնոջ կողմէ անխոհմտութեամբ ծախսուած դրա-
մէն գէթ մաս մը ետ եկած էր, այդ ակռաները ոսկի էին, եւ արժէք

ը կը ներկայացնէին: Մինչ այդ, զոյգ դերեղմանաւորները ապշած
աչքերով դիտած էին այդ տարօրինակ մարդը, որ իր բանալ տուած
դերեղմանէն ելած դանկը, իր ձեռքով փչրած էր, անոր վրայի ոսկի
ակռաները հանելու համար, ու անոնցմէ մին, չկարողանալով ինք-
զինքը դապել, կը հարցնէ.

— Պարո՛ն, այս մեռելը քու ազգակա՞նդ էր:

— Իմ կինս էր:

— Քու կի՞նը, կը հարցնէ դերեղմանաւորը այլայլած:

— Այո, իմ կինն էր:

— Ըսել է որ վատ կին մըն էր:

— Ընդհակառակը, շատ բարի կին մըն էր:

— Բարի՞:

— Այո, շատ բարի:

— Եւ դուն այդ բարի կնոջ դանկը փչրեցիր երկու կտոր ոսկի ակ-
ռայի՞ համար:

— Ոսկին փութած դանկի մը վրան մնալով, շահ մը չէր բերեր անոր:

— Քեզի պէս անդուժ մարդիկն ալ, աշխարհի վրայ մնալով, շահ
մը չեն բերեր մարդկութեան, կը պատասխանէ դերեղմանաւորը զայ-
րոյթով, ու զգուշացնելով իր շարժումով մը կռնակ կը դարձնէ:

Վարդուհի մաշած ոսկորները, սիմէնթոյէ շինուած փոքրիկ
արկղիկին մէջ դրուելէ վերջ, դերեղմաննոցի պատերուն մէջ շինուած
բաղձաթիւ պահարաններէն միոյն մէջ կ'երթային հանգստանալու:
Սեղրակին պիղծ ձեռքերը այլեւս չպիտի դալչէին, կենդանութեան ա-
տեն աշխատանքն մաշած, իսկ մահէն վերջն ալ բարբարոս հարուած-
ներու տակ ջարդ ու փշուր եղած այդ ոսկորներուն:

Երբ որմնադիրը մի քանի աղիւսներով արդէն կը դոցէր Վարդու-
հիին այդ յաւիտենական համեստ բնակարանին դուռը, եւ ցեխով ծե-
փելու դորձը կը վերջացնէր, Սեղրակ փայտի կտոր մը վերցուցած,
թաց ցեխին վրայ, հայերէն, այլանդակ տառերով, կը գրէ Վարդուհի:
Որմնադիրը զարմացած աչքերով, արձանագրութեան այդ տարօրի-
նակ ձեւը դիտելէ յետոյ, կը հարցնէ, — Պարոն, ինչո՞ւ խճճեցիք ծե-
փը:

— Ձի խճճեցի, անունը գրեցի:

— Բայց դուն այս պահարանին քարէ կափարիչ մը շինել չի՞ պի-
տի տաս:

— Ի՞նչ կափարիչ:

— Միւսներուն նայէ, կտոր մը մարմարիոնի վրայ, մեռածին ա-
նուն ու մականունը, ծննդեան ու մահուան թուականները գրել կու
տաս, եւ անով կը դոցես այս պահարանին բերանը, ալ որքան ատեն որ

այդ գերեզմաննոցը դոյութիւն ունենայ, ան ալ կը մնայ իր տեղը, իմ քրածս անշուշտ ժամանակաւոր բան մըն է, կարելի չէ այսպէս ցեխով ծեփուած թողուլ, այլապէս քու մահուանէդ վերջ, ոչ ոք կարող է գիտնալ թէ որո՞ւ ոսկորները կը հանգչին հոս:

— Այո, այո, իրաւունք ունիս, կը պատասխանէ Սեդրակ չփոթուած, ու կը նայի խոնար ծեփին վրայ, փայտի մը կտորով ու անձոռնի գիրերով իր գրած անունին: Բայց հաղիւ թէ այդ արձանագրութեան նայած էր, երբ աչքերը սոսկումէն ու զարմանքէն, կարծես թէ իրենց ակնակապիչներէն դուրս պիտի թռչէին, կարծես թէ զօրաւոր ճեղքեր զինք գետին զամած ու անշարժութեան դատապարտած էին, կ'ուզէր բայց չէր կարող շարժիլ: Այդ դեռ նոր ծեփուած պահարանի դռնէն, Վարդուհին դուրս հանած իր արնաթաթախ գլուխը, ու զայրացած աչքերով իրեն կը նայէր, մինչ արիւնոտած բերանը կը պոռար. «Մտոր արարած, ակռաներս փշրեցիր, կ'ըսուիր ասկէ, կորսուիր եւ ուրիշ անդամ այստեղ չերեւս...»:

Սեդրակ այլ չալած կը դողդղար, լեղուն անդամալուծուած էր, ու չէր կարող բառ մը արտասանել, գլուխը կը դառնար, աչքերը այլեւս չէին տեսներ, զինովի մը նման կ'երերակար, արդէն իյնալու վերայ էր, երբ որմնադիրը նկատելով, վրան կը վաղէ ու կը բռնէ մըրմնջելով. «Խեղճ մարդ, յուզուիլդ աւելորդ է, մեռելները այլեւս ետ չեն դառնար, մենք ենք որ անոնց ետեւէն պիտի երթանք»: Բարի որմնադիրը բնական էր թէ չէր կարող գիտնալ Սեդրակի յուզուելուն պատճառը, ան բարի գիտցումներու վերադրեց այդ յուզումը, մինչ Սեդրակ իր գաղանային վերաբերմունքին արժանաւոր տուրքն էր որ կը վճարէր...: Քանի մը վայրկեան վերջ, Սեդրակ, որմնադիրին օդնութեամբը, երբեայտով դուրս կ'ելլէր գերեզմաննոցէն, ու կը հեկեկար երեխայի մը նման: Իր կեանքին մէջ թերեւս առաջին անգամն էր որ ան կուլար: Խղճահարութեամբ թէ իր դրդուած երեւակայութեան ստեղծած տեսարաններէն զգացած վախի արդիւնքն էին այդ արցունքները, հաւանաբար ինքն ալ չէր գիտեր...:

Սաճ Բալօ, 22 Ապրիլ 1950

ՍԱՄՓՍՈՆԻ ՄԱԶԵՐԸ

1921-ի Սեպտեմբեր ամիսն էր: Միջագետքի Պասրա քաղաքին մօտիկ, Նահր-էլ-օմար կոչուած անապատին մէջ, Շաթ-իւլ-Արապ անուն գետին եզերքը, զինուորական բազմաթիւ վրաններու տակ ապաստանած էին 13 հազար վասպուրականցի փախստականներ, իրենց 900 փոքրիկներէ կազմուած արբանոցով, որուն տեսուչն էի ես: Մէկ տարի առաջ, անգլիական կառավարութիւնը, Պաղատէն հոս փոխադրած էր մեզ, ասկէ ալ մի քանի օրէն Հայաստան փոխադրելու խոստումով: Մէկ տարի շարունակ, հազարաւոր աչքեր, զիրենք Հայաստանով: Մէկ տարի շարունակ, հազարաւոր ապստամբ էին, բայց մեր յաստան փոխադրող ռեզնաւերու գալստեան սպասած էին, բայց մեր չար բախտէն այդ ռեզնաւերը չէին երեւցած: Ներգաղթի ուշացումը կը տանջէր բոլորին, մեծէն մինչեւ փոքր անհամբեր էին դարձած, ամէնքն ալ կ'ուզէին վայրկեան մը առաջ ազատուիլ այդ անապատներէն, վայրկեան մը առաջ իրենց հայրենիքը վերադառնալ: Մեզմէ ոչ ոք լուր մը ունէր Հայրենիքէն, ոչ ոք գիտէր թէ ի՞նչ կ'անցնէր կը դառնար հոն...:

Ես ալ այդ ընդհանուր ջղադրգոնութենէն անմասն չէի, մանաւանդ որ ներգաղթի ուշացումը անհամբեր դարձուցած էր նաեւ որբերը, որոնք իրենց ամենօրեայ՝ «Հայրի՛կ, ե՞րբ պիտի մեկնինք» հարցումներով հանգիստ չէին տար ինծի:

Մենք, հոգեկան այս դրութեան մէջն էինք, երբ օրին մէկը որբանոց կուգար դաղթակայանի անգլիացի ընդհանուր կառավարիչը, եւ կը յայտնէր թէ, Պասրայի զինուորական ընդհանուր հրամանատարէն ստացուած հրամանի մը համաձայն, որբանոցի 14 տարեկանէն վեր եղող մանչ որբերէն 180 որբեր իրեն յանձնելու էի, անգլիական հաստատութեան մէջ, եւ անգլիացի սպաներու քով ծառայութեան դնելու համար: «Այսպիսով թէ որբանոցի ծախսերու բեռը կը թեթեւայ, եւ թէ այդ պատանիները դրամ կը շահին», կ'առարկէր ան, արդարացնելու համար իր պահանջը: Ես յանկարծակիի եկայ, անդլիացիները կը հոգային այդ փախստականներն ու իրենց որբանոցի ծախսերը, ըսել էր թէ հրամանատարին առաջարկն ալ տեսակ մը հրաման էր եւ ոչ թէ պարզ առաջարկ մը: Կ'ըմբռնէի այդ հրամանին ծանրութիւնը եւ չէի ուզեր հնազանդիւ անոր: Ես համոզուած էի թէ,

Հասունցած այդ պատանիները, անդամ մը ցրուելէ վերջ, ներգաղթի մը պարագային կրկին հաւաքելը անկարելի էր: Բայց ինչպէ՞ս մերթեւ: Դրական կամ ժխտական պատասխան մը տալէ առաջ, անհրաժեշտ էր Պաղտատի աղգային իշխանութեան հետ խորհրդակցել, բայց կառավարիչը ինծի արդէն հասկցուցած էր թէ, պատասխանը շուտ կ'ուզէր: Ամէն պարագային, այս տեսակ ծանրակշիռ խնդրոյ մը շուրջ առանց Պաղտատի աղգային իշխանութեան հետ խորհրդակցելու չէի կարող պատասխանել: Ու ես առանց դադարեցնելու հրամանատարէն Պաղտատ երթալու արտօնութիւն ուղեւոր, Պասրա դացի, եւ անկէ Պաղտատ տանող երկաթուղիի կառաւարքին մէջ նետուեցայ: Երբ չողեկառքերը սկսան շարժուիլ, ես նոր անդրադարձայ իմ առած քայլիս վրայ, առանց հրամանի Պաղտատ մեկնելը կարող էր վատ հետեւանքներ ունենալ, բայց նշածը եղած էր արդէն, ու ես ուսերս թօթուելով ըսի. «Խենթերն ալ երբեմն լաւ գործեր կը տեսնեն, իրենց չմտածուած խենթութիւններու շնորհիւ»:

Պաղտատ էի արդէն: Ժամէ մը աւելի էր որ առաջնորդարանի խորհրդարանը նստած, Ժողովականներու դալստեան կ'սպասէի: Մինակ էի եւ մտածումներու անձնատուր: Ժողովականներ կ'ուշանային, իսկ ես ջղայնութենէս մէկը միւսին ետեւէն կը ծխէի: Անգլիացիներու 180 ռրբեր ուղեւոր պահանջը, տակնուվրայ ըրած էր զիս: Ես համոզուած էի թէ, այդ որբերը անգլիացիներուն յանձնել, դանոնք ընդմիջտ կորսնցնել ըսել էր: Ու մտքիս մէջ հազար ու մէկ տեսակ ծրագիրներ կը կազմէի այս անակնկալ փորձանքին առաջն առնելու համար: Մէյ մըն ալ, երբ անգլալարար քովի պատուհանէն դուրս նայեցայ, տեսայ որ առաջնորդարանի պատշգամին վրայ երկու մարդիկ կեցած էին, ու խորհրդաւոր շարժումներով իրարու հետ կը խօսէին: Անոնցմէ մին՝ Գողիաթի հասակն ու լեցունկեկ մարմինն ունէր, իսկ միւսը՝ կարճլիկ էր ու նիհարակազմ: Արտաքինով այնքան հակոտնեայ այս զոյգի տեսքն անգամ ծիծաղ կը յառաջացնէր:

Գողիաթը, այս անունը տանք այժմ մարմնեղ երիտասարդին, խօսած ատեն այնպիսի շարժումներ, դէմքի եւ աչքերու այնպիսի ծամածռութիւններ կ'ընէր, որ անկարելի էր ըրջութիւն պահել այդ տեսարանը դիտած ատեն: Կարծես թէ դերասան մը լինէր, որ բեմ ելլէլէ առաջ փորձերով կ'ըրադուէր: Իր ձեռքի շարժումներէն կուահեցի թէ, իր կարճլիկ ու նիհար ընկերոջ հրահանգներ կուտար, պիտի ձեռնարկէին գործի մը, որուն դիտաւոր դերակատարը ինք պիտի ըլլար, իսկ կարճլիկը՝ հետեւելու էր իրեն անձայն:

Այս տարօրինակ զոյգի տեսքը, իրենց խորհրդակցութեան ձեւը, այնքան հետաքրքրեց զիս, որ վայրկեանապէս բոլոր մտածում-

ներս չքացան: Որքանոցն ու որբերը, անգլիացիներն ու իրենց պահանջը, բոլորը, բոլորը, մտահան ըրած էի: Ես կ'ուզէի գիտնալ թէ, ինչ պիտի ըլլար այդ տարօրինակ զոյգի խորհրդակցութեան վերջաբանը: Եւ որովհետեւ չուտով աղգային իշխանութեան ժողովը տեղի պիտի տեսնար, որմէ հաւանաբար իրենք լուր ունէին, տարակոյս չունէի թէ, Ժողովին հետ պիտի ըլլար իրենց գործը, եւ ո՛վ գիտէր թէ ինչ ծրագիրներով անոր պիտի ներկայանային:

Այսպիսի մտածումներով դրադուած էի եւ քանի մը վայրկեան անդալարար, աչքերս իրենցմէ հեռացուցած, երբ կրկին անոնց նայիլ ուղեցի, անոնք աներեւոյթ եղած էին: Պատուհանի ապակիներու ետեւէն լրտեսեցի, անողուտ, չէին երեւնար այլեւս: Ո՛ւր դացին արդեօք, տարբեր գործ մը ունէին, կը մտածէի ես ինքնիրենս, հետաքրքիր տեսարան մը կ'որսնցնող մարդու մը ավստսանքով: Եւ ահա յանկարծ լսեցի որ խորհրդարանին դուռը կը դարնուի: Անմիջապէս սեղանի վրայէն թերթ մը առի եւ կարդալու դիրք մը առնելով՝ «մըտէ՛ք», ըսի բարձրաձայն ու դարձեալ թերթին վրայ ծռեցայ, կարդալ ձեւացնելով: Իսկ երբ գլուխս բարձրացուցի, ի՞նչ տեսնեմ, պատշգամին վրայ խորհրդակցող չնաչխարհիկ զոյգն էր որ ներս կը մտնէր:

Գողիաթը առջեւ ինկած, Ժպտուն դէմքով մօտեցաւ, ու «բարե՛ւ, ընկեր Ե.» ըսաւ ընտանի այնպիսի ոճով մը, որ կարծես թէ քառասուն տարի միասին աղ ու հաց էինք կերած:

«Բարե՛ւ», ըսի ես ալ չոր ձայնով մը, լուրջ դէմք մը առած, ու թեթեւ մը սեղմեցի իր ձեռքը:

Նոյն ձեւերը եւ բարեւի նոյն ոճը կրկնեց նաեւ դաճածը:

Ի՛հ, գործ ունի՛մ, մտածեցի ես, այս անպատեհ մտերմութեան ետեւ խաղ մը կայ ծածկուած, նայինք թէ ինչ պիտի ըլլայ այս փորձանքին վերջը, ու դո՛ւ մնացի որ իրենց խորհրդակցութիւնը անգլիաւորեալ լրտեսած էի, այլապէս աւելի պիտի շուարէի:

Նորեկները, առանց այլեւայլի, մէկ մէկ աթոռ առին, ու դիմացը, խիստ մօտիկ, վաղեմի ծանօթներու ձեւով մը նստան: Գողիաթը անմիջապէս դրպանէն ծխատուի հանեց, սիկար մը հրամցուց ինծի, մէկական հատ ալ իրենք առին, ու սկսանք ծխել:

Գողիաթը, հանդիսաւոր ձեւերով, սիկարի ծուխը դուրս փչելէ վերջ, մտերմիկ ձեւով իր հասակին համապատասխան թաւ ձայնով մը ըսաւ.

— Ինչպէ՞ս էք ընկեր Ե., հանդի՞ստ էք:

— Ծնորհակալ եմ, լաւ եմ, դո՛ւք ինչպէս էք:

— Փառք Աստուծոյ, ընկերները ողջ մնան, առայժմ լաւ ենք:

— Կը ներէք անշուշտ եթէ համարձակիմ ձեր անունները հարցը-

նել, ճիշդը խօսելով յիշողութիւնս զօրաւոր չէ, արդեօք նախապէս տեսնուած ենք:

Մեղկ ժպիտ մը երեքաց Գողիաթի դէմքին վրայ, ապա ընկերական անփոյթ ոճով մը ըսաւ.

— Ո՛չ, նախապէս տեսնուած չենք, բայց կը բաւէ որ դադարաւորակիցներ ենք, իմ անունս Սերովբէ, ընկերոջս՝ Քերովբէ:

Եթէ ստիպուած չըլլայի պաշտօնական լրջութիւն պահել, հրաշալի քահ քահ մը պիտի բարձրացնէի, եւ սակայն զսպեցի ինքզինքս, ու բաւականացայ մտքիս մէջ ծիծաղելով, ու միեւնոյն ատեն ինքնիւրենս ըսի, եթէ հրեշտակներէն Սերովբէները քեզ պէս մարմնեղ են, եւ Քերովբէները ընկերոջդ պէս դաճած ու նիհար, վայ իրենց, վայ իրենց հրեշտակութեան, ու ձայնս բարձրացնելով ըսի.

— Կ'երեւի թէ նոր հասած էք Պաղտատ, որովհետեւ ես երեք տարի հոս ապրեցայ եւ ձեզի չեմ հանդիպած:

— Այո՛, ընկեր, նոր եկած ենք, հազիւ 20 օր է, բայց այս անպիտան քաղաքին մէջ դադարաւորակից մէկը չգտանք, որ երկու խօսք փոխանակէինք, ձեր անունը ծանօթ էր մեզի, ու ձեր հոս գալը լսելով՝ շատ ուրախ եղանք:

Մեղա՛յ Տէր Աստուած, կատարեալ փորձանքի մէջ ինկանք, այս արտառց շողոքորթութենէն անշուշտ հոտ չի գար, նայինք թէ ուր պիտի հասնի, մենախօսեցի ես իւրովի, ու ձայնս բարձրացնելով.

— Ուսկի՞ց կ'ուղարկուե՞ք եւ ո՞ր տեղացի էք:

— Ես բնիկ Պոլսեցի եմ, իսկ ընկերս Պոլիս ծնած է թէեւ, բայց Պիթիւսցիի դաւակ է: Իսկ որ տեղէն գալերնիս մի հարցնէր:

Գողիաթը իր այս վերջին խօսքին կցեց ձեռքերու այնպիսի շարժում մը, ու դէմքի այնպիսի ծամածռութիւն մը, որ ըսել կ'ուզէր թէ, չա՛տ խորհրդաւոր անցեալ մը թողուցած են իրենց ետեւ:

— Հաւանաբար Տէր-Էլ-Չօրի կ'ըմբերէն կուգաք, ինչպէս կ'երեւի բաւական ճարպիկ ըլլալու էք, որ յաջողած էք կոտորածներէն ազատիլ:

Ես այս խօսքերը լսի ձեւականութեան համար ըսի, որպէսզի Գողիաթին խօսելու պատեհութիւն տամ, որովհետեւ իր դէմքէն եւ կոկիկ վրադուլէիս յայտնի էր, որ անապատներու տառապանքներուն ենթարկուած մարդիկ չէին, իսկ ինծի հրամցուցած անդիլական ընտիր տեսակի սիկարը, ապացոյց էր որ դրապանին պարապ մարդիկ ալ չէին:

— Զէ՛, ընկեր, ի՞նչ Տէր-Էլ-Չօր, մենք Հայաստանէն կուգանք, բարով խէրով չեթալինք:

— Հայաստանէ՞ն, մենք Հայաստան կ'երազենք, դուք Հայաստա-

նէ՞ն կը փախչէք:

— Իբաւունք ունիս ընկեր, մենք ալ Հայաստան կ'երազենք, Պոլսոյ մեր չէնք շնորհ դործերը տակնուվրայ ըրինք, Հայաստան դացինք, բայց չեղաւ, եւ վերջ ի վերջոյ ստիպուած եղանք փախչիլ, ու հազիւ ինքզինքնիս հոս նետեցինք, իսկ հոս մեր երեսը նայող չի կայ, ո՞վ կը հաբցնէ թէ ո՞վ էք, որո՞ւ հոգն է:

— Հայաստան եղած ատեննիդ ինչո՞վ կ'ըբարեւէիք:

— Ինչո՞վ պիտի զբաղուէինք, ընկեր, մենք դրամ չահելու համար չդացինք Հայաստան, եթէ մեր փնտռածը դրամ ըլլար, Պոլիս դրամ չատ կար, մենք ծառայելու համար դացինք:

— Լա՛ւ, ես ալ արդէն այդ կը հարցնէի:

— Ես, Անդրանիկի բանակին մէջ հարկւրապետ էի, իսկ ընկերս՝ բանակին դրազիրն էր:

— Ինչո՞ւ երկրէն հեռացաք:

— Ի՛հ, ընկեր, Անդրանիկի վէճը եւ անոր հետ կապուած պատմութիւնները լսած ըլլալու էք հարկաւ, տեսնելով որ Գաշնակներու հետ գլուխ ելլել կարելի չէ, ձեռքինք ու երկրէն դուրս ելանք: Կարելի է որ մեզի կը մեղադրէք, բայց վստահ եղէք, որ հոն մնալ կարելի չէր, մալգէրիստներ Հայաստանը գժոխքի վերածած են:

Ալ չուզեցի որ խօսակցութիւնը այդ ուղղութեամբ շարունակուի, իրենց ազդասիրութիւնը կշռած էի եւ ինծի պէտք եղածը հասկցած: Այս անգամ պատրաստուեցայ իրենց արտաքինին համապատասխան արտառոց նպատակներէն դիմադրաւել, ու հարցուցի.

— Ի՞նչ է ձեր նպատակը: Ո՞ւր կ'ուղէք երթալ:

— Ընկե՛ր, անկուտի ղինուոր մը ի՞նչ նպատակ կարող է ունենալ, կամ ո՞ւր կարող է երթալ: Մեր նպատակը առայժմ դործ մը գտնել եւ ապրուստի պատուաւոր ճամբայ մը գտնելն է:

— Արհեստ մը չունի՞ք:

— Եթէ իմ արհեստս կը հարցնես, ճիշտ խօսելով ես գծադրութեան ուսուցիչ եմ:

— Շատ լաւ է, եթէ յաջողիս ինքզինքդ Եգիպտոս նետել, լաւ պաշտօն մը կարող ես ապահովել, հոն հայկական շատ դպրոցներ կան:

Գողիաթը, զոր այլեւս Սերովբէ պիտի կոչենք իր իսկական անունով, դէմքի ծամածռութենէ մը վերջ ըսաւ.

— Մօտիկը անտեսներ եւ Եգիպտոսի վրա՛յ մտածենք, չէ՞ որ, մինչեւ Եգիպտոս հասնիլը ծովեր ու ցամաքներ կան կտրելիք, եւ այդ դրամով միայն կարելի է ընել, իսկ դրամ՝ եւ Հայաստանէն եկող ղինուոր մը իրարու հետ կը հաշտուի՞ն:

— Իրաւունք ունի՞ր պարոն Սերովբէ, այն պարագային տեղւոյս սոսաջնորդարանին գիմեցէք, թերեւս այստեղի դպրոցի համար ձեզի պէտք ունենան, արդէն տարեգլուխը մօտ է, եւ ժամանակը նպաստաւոր:

— Չէ՛, ընկեր Ե., բեռը վրայէդ մի նետեր, մեր յոյսը ձեր վրայ է, եթէ դուք որպէս դադարաւարակից ընկեր չէք ուզեր մեզի օգնել, ալ ո՞վ պիտի օգնէ, մենք Ռամկավար ենք, եւ եթէ չէք հաւատար, ահա մեր վկայականը: Ու դրպանէն թուղթ մը հանելով՝ հանդիսաւոր շարժումով մը ինծի երկարեց:

Ձգացի որ լաւ պատրաստուած ծուղակի մը առջեւ կը դնուէի, եւ ինծի այնպէս կուգար, որ այս փորձանքէն դիւրութեամբ պիտի չկրնայի աղատուիլ: Այսուհանդերձ ամենայն պաղարիւնութեամբ առիթ թուղթը եւ հետաքրքրութեամբ աչքէ անցուցի: Երեւանի Ռամկավար կուսակցութեան վարչութեան ստորագրութիւնը կրող յանձնարարական մըն էր, թէ եւ ստորագրութիւններէն եւ ոչ մէկը կարելի էր կարդալ:

— Եթէ ի վիճակի ըլլայի որեւէ ձեռով ձեզի օգտակար ըլլալ, շատ դու՛ս պիտի մնայի, ատու ոչ միայն ընկերական, այլ նաեւ մարդկային պարտականութիւն մը կատարած կ'ըլլայի, պատասխանեցի լուրջ դէմք մը առած, ու յանձնարարականը իրեն դարձուցի:

— Օ՛հ, ընկեր Ե., եթէ դուք ուզէք, մեզի կը փրկէք ուղղակի:

— Ինչպէ՞ս, — հարցուցի եւ հասկնալ ձեւացնելով, թէ եւ արդէն շատ ճիշտ կերպով հասկցած էի թէ ինչ ըսել կ'ուզէր:

— Դուք որբանոցի տեսուչը չէ՞ք:

— Այո՛:

— Ուրեմն մեզ երկուքս ալ որբանոցը կ'առնէք, ինծի որպէս դեմագրութեան, իսկ ընկերս՝ որպէս թուարանութեան ուսուցիչ, ատու ձեր դադարաւարակից երկու ընկերները ծանր դրութենէ մը կ'ազատէք:

— Պարոն Սերովբէ, կը ցաւիմ որ ձեզի օգտակար չեմ կրնար ըլլալ:

— Ինչո՞ւ, — ըսաւ ան աչքերը դարմացական արտայայտութեամբ մը ինծի դարձնելով:

— Որովհետեւ որբանոցի պիւտճէի համապատասխան ուսուցիչներ ունինք արդէն, եւ մեր պիւտճէի վրայ, միջոցներու չգոյութեան պատճառաւ, յաւելում ընել կարելի չէ: Գալով դեմագրութեան դասին, մենք անապատի մէջ վրաններու տակ կ'ապրինք, ոչ դրասեղաններ ունիք եւ ոչ ալ դեմագրութեան դասեր տալու հնարաւորութիւն, ատոր փոխարէն զինուորական կրթութեան ոյժ կուտանք: Մեր ուսուցիչներէն երեքը, վանի վաղանցուկ ինքնավարութեան շրջանին, ըս-

պայութեան դասընթացներուն հետեւած ուսուցիչներ են, զինուորական մարզանք զիտեն եւ որբերը կը մարզեն: Անդիւրացիներն ալ մեզ քաջալերելու համար՝ 200 հրացաններ տրամադրած են, այնպէս որ մեր սաները այժմէն կը մարզուին՝ մօտ ատենէն Հայաստանի զինուորներ դառնալու համար, եւ վերջապէս, փախչողներու տեղը լեցնելով է թէ չէ, չէ՞ որ Հայաստանը մերն է, առանց զինուորներու ինչպէ՞ս պիտի պաշտպանենք դայն:

— Բայց, ընկեր Ե., — ըսաւ ան քիչ մը վշտացած ձեւով, — մենք Հայաստանէն չէ որ փախանք, մենք մալդէրիստներու ըրածներուն չհանդուրժելնուս համար էր որ հեռացանք անկէ: Բայց այդ արդէն անցեալին կը վերաբերի այլեւս, այդ մասին չխօսինք: Մենք հոս ազգային իշխանութեան բոլոր անդամներուն հետ տեսնուած ենք այս խնդրոյ շուրջ, բոլորն ալ խոստացած են մեր խնդրանքին դոհացում տալ, բոլորն ալ ըսին թէ որբանոցի տեսուչը հոս է, եթէ ան ուզէ մենք ստորիւթիւն մը չունինք:

— Հաւանաբար անոնք ուզած են քաղաքավարութեամբ վարուիլ ձեզի հետ, բնական է թէ հայրենիքին ծառայած զինուորի մը կարելի չէ կոպիտ ձեռով մը մերժել, անոնք ձեզի այդպէս ըսած են, իսկ երբ եւ ժողովի մէջ ըսեմ թէ, այս երկու պարոններուն պէտք ունիմ, անոնք պիտի ըսեն, շատ լաւ, ըրէ ինչ որ կ'ուզես, միայն թէ մեզմէ դրամ մի ուզեր, պիւտճէ չունինք: Իսկ որբանոցի ուսուցիչներ՝ որոնք մի քանի տարիներէ ի վեր կ'աշխատին, կարելի՞ է անոնցմէ մէկն ու միւսը գուրս հանել ձեզ ընդունելու համար, շիտակ կ'ըլլա՞յ այդպիսի քայլ մը:

— Չէ՛, ընկեր Ե., այդ չէ մեր ուզածը, մեր պատճառով ուրիշ մը զրկել մեղք է, բայց խնդիրը բոլորովին կը տարբերի ի հարկէ, եթէ օրինակի համար անոնց մէջ ձեր դադարաւարին հակառակորդներ կան:

— Որբանոցը կուսակցական պայքարի տեղ չէ, եւ ոչ ալ ներքին կը գտնեմ այդ ուղղութեամբ մտածել, հետեւաբար դուք իմ դրութեան մէջ մտէք եւ անաչառօրէն դատեցէք, ի վիճակի՞ եմ բան մը ընելու:

Սերովբէն զլուխը ծոց, կզակը երկու ձեռքերուն մէջ առաւ, եւ ըստ երեւոյթին ծանր մտածումներու մէջ ինկաւ: Քանի մը վայրկեան այդ դէպքին մէջ մնալէն յետոյ, խոշոր դիւտ մը ընող մարդու մը շարժումով, գլուխը վերցուց, ու շիտակ աչքերու մէջ նայելով ըսաւ. «Լսէ՛, ընկեր Ե, ես այս դրութենէն դուրս գալու լաւ ճամբայ մը գտայ: Մեզ կ'ընդունիք որբանոց որպէս ուսուցիչներ, որբանոցի մէջ մեզի վրան մը, անկողին, հագուստ եւ ուտելիք կուտաք, ու մենք

նոցին խիստ օգտակար պիտի ըլլար :

Առանց իրեն գլխացնելու, մտովին խնդացի, ապա հարցուցի .

— Պր. Սեբուկէ, ես ձեզի Պաղտատի ազգային վարժարանին մէջ կը կարծէի, այս ինչպէ՞ս եղաւ որ հոս եկաք, չէ՞ որ դուք վարժուած էիք արդէս դժագրութեան ուսուցիչ :

— Է՛հ, եղբայր, Պաղտատցիներու հետ ո՞վ կարող է գլուխ ելլել, որ ես էլլէի, քսաներկու օր տեւեց պաշտօնս :

Ձգացի որ դիրքս փոխուած էր, փոխանակ ընկերոջ, այս անգամ եղբայր էի, ու դարձեալ մտովին ծիծաղելէ վերջ ըրի .

— Միայն քսաներկու օր :

— Այդքանն ալ մեծ բան էր :

— Բայց ինչպէ՞ս Եզրիպոս անցաք :

— Պաղտատ ինքնաշարժերու կառափի մը մէջ դորժ մը գտաց, քանի մը ամիս աշխատեցայ, ճամբուս ծախքը շտկեցի ու Եզրիպոսի ճամբան ձեռք առի :

— Ընկերդ ո՞ւր ձգեցիր :

— Մաթոսեաններու ծխախոտի գործարանը, առատ առատ թող ծխէ :

— Բարեգործականի մէջ ծանօթ մարդիկ ունէ՞ր, ինչպէ՞ս յաջողեցար այսքան շուտ դորժեց կարգադրել :

— Է՛հ, դուն ալ, ողջ մնան ընկերները, բոլորն ալ քեզի պէ՞ս կը կարծես, որ մարդու երեսն անգամ չեն ուզեր նայիլ :

— Շատ ուրախ եմ, կը յուսամ թէ ձեր օգտակար ծառայութիւնները արժանաւորապէս գնահատելու համոյքը պիտի վայելենք :

— Բայց դիտե՞ս թէ որքան չարչարեցիր դիս :

— Ե՞ս, ինչո՞ւ, ե՞րբ, — հարցուցի դարմացած դէմք մը առնելով :

— Անմեղ ձեւանալու պէտք չկայ, եթէ Պաղտատ եղած ատենս ինծի որբանոց ընդունած ըլլայիր, այսքան չարչարանք պիտի չքաշէի, հողիս բերանս եկաւ եղբայր, բարեբախտաբար դիմուոր տղայ եմք, չարքաշութեան վարժուած ենք, ապա թէ ոչ բանս բուրդ էր :

— Առանց չարչարանքի հանգստութիւնը համ չունենար, չուտով կը մոռնաս քաշած նեղութիւններդ :

— Ձգենք այս պարապ խօսքերը, փոքրս անօթի է, նախ սա փոքրիկ խօսք մը հասկցնենք տէ, մնացեալը դիւրին է :

Մտաւ կարարը կանչել տուի, որուն յանձնեցի Սերովբէն, պատուիրելով որ լաւ հոգ տանի պարոնին ստամոքսին :

Երբ Սերովբէն մատակարարի ընկերակցութեամբ տեսարանէն դուրս կ'ելլէր, ես դարձեալ քարանալու աստիճան չուարած էի : Բարեգործականի նամակը ձեռքիս մէջ կը դարձնէի եւ տեսածիս չէի հա-

ւատար : Բայց ասիկա անկարելի բան է, կը մենախօսէի, ինչպէ՞ս կրնայ ըլլալ որ այս մարդը յաջողած է խաբել Բարեգործականը : Քիչ մը աւելի մտածելէ վերջ ինքնիրենս ըսի, բայց կրնայ ըլլալ որ իմ կըրած տպաւորութիւնս անարդար է, կրնայ ըլլալ որ ես կը սխալիմ, լաւագոյն է սպասել եւ արդիւնքէն դատել :

Մինչ ես միտքս կը շարժարէի այսպէս, դռնապանը ներս եկաւ եւ Պաղտատէն եկած նամակ մը յանձնեց ինծի : Նամակագիրը Պաղտատի Ազգային Ժողովի անդամներէն մին էր, որու հետ անձնական բարեկամութիւն ունէի : Ան իր նամակին մէջ, ի միջի այլոց յիշած էր նաեւ Սերովբէի անունը հետեւեալ կերպով. «Գալով դժագրութեան ուսուցիչ Սերովբէի խնդրոյն, ձեր կատակածները իրականացան, բոլորս ալ քեզ յիշեցինք, մարդը դժագրութենէն բան մը չէր հասկնար, մեր տղաքը անկէ աւելի լաւ դիտէին, կատարեալ խաբերայ մըն էր : Ուսումնական խորհուրդը ստիպուեցաւ ճամբուս գնել դինք, աներեւութացած է եւ ոչ ոք գիտէ թէ ո՞ւր գնաց» :

Այս գուգադիպութիւնը չմեղեցնելու աստիճան տարօրինակ էր եւ անհաւատալի : Ալ կատկած չունէի, որ Բարեգործականը խաբուած էր, ու ես քաշելիք ունէի այս մարդու ձեռքէն. որուն որբանոցի մէջ ունեցած պաշտօնավարութիւնը վերջ գտաւ թէեւ, բայց ոչ թէ Պաղտատի մէջ ունեցածին հափ կարճատեւ շրջանի մը մէջ :

* * *

Բարեկենդանի վերջին օրն էր, որբանոցի աշակերտները քնացընելէ վերջ, ուսուցիչներով հաւաքուեցանք ուսուցիչներու ճաշարահը, սեղանը շտկեցինք, եւ սկսանք Բարեկենդանի վարժապետական ուրախութեան մը : Բէթլէհէմի անուշ գինին սկսած էր իր ազդեցութիւնը դործել, ուսուցիչները դուարթացած էին եւ կ'ուզէին հնար եղածին չափ դուարձանալ : Ամէն մարդ ծիծաղելի պատմութիւն մը կը պատմէր, միացնելով անոր գերասանական չարժուածներ : Բոլորս ալ կը խնդայինք, կ'ուռէինք ու կը լամէինք : Բան մը պատմելու կամ դուարձախօսելու կարգը Սերովբէին եկաւ, ան իր դիմի բաժակը լեցընելէ վերջ, ոտքի ելաւ, լուրջ ու պատկառելի դիրք մը առաւ, բազուկները տարածեց, ու իր թաւ ձայնով. «Մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի շնորհքը, եւ հոգւոյն արքայ զօրութիւնը, մեզ ամէնուս վրայ ըլլայ, ամէն» ըսաւ, բողբոջական պատուելիներու ձայնն ու չարժուածները կեղծելով, բայց այնպիսի վարպետութեամբ մը, որ բոլորս ալ խնդալէն մարեցանք :

Մեր ուսուցիչներու մէջ, մօտաւորապէս 60 տարեկան, լաւ պատրաստուած, ու բոլորէս ալ յարգուած ուսուցիչ մը կար : Հակառակ

իր յառաջացած տարիքին, չատ ուրախ եւ կատակասէր մարդ մըն էր: Այդ օր Սերովբէի աղօթքէն վերջ, մինչ մենք բոլորս ալ լիակողմորդ կը խնդայինք, այս մարդը յանկարծ ոտքի ելաւ, ու բարկութենէն շողովողացող ձայնով մը ըսաւ.

— Պարոններ, մի մոռնա՛ք որ վարժապետներ էք դուք, ծաղրել հաւատքը, եւ դուարձութեան նիւթ դարձնել աղօթքը, ներելի չէ: Եթէ այս երեկոյթը այսպէս շարունակուի, ես ստիպուած պիտի ըլլամ հեռանալ:

Վարժապետին կշտամբանքը իրաւացի էր: Սերովբէն ոչ թէ աղօթքը, այլ պատուելիներն ու անոնց շարժումներն էր որ ծաղրած էր. այսուհանդերձ մենք բոլորս ալ կարմրեցանք, եւ չիտթուած սկսանք իրարու երես նայիլ, երբ Սերովբէն ոտքի ելաւ.

— Վայրկեան մը, պարոններ, — ըսաւ հրամայողական շեշտով մը, ապա հանդիսաւոր քայլերով սենեակին մէջտեղը դնաց, իրանը շտակեց եւ խօսքը խնդիր յարուցանող վարժապետին ուղղելով ըսաւ.

— Պարոն, դուք բողբաղա՞ն էք:

— Ո՛ր, բայց ուսուցիչ եմ, ու կը խորհիմ թէ ուսուցիչները պատշաճութեան սահմանը անցնելու չեն, դուք պէտք է գիտնա՛ք թէ՝ ուրիշութիւն եւ հաւատք տարբեր բաներ են:

— Ծառ լաւ, միայն կը ցաւիմ որ մինակ մնացի, ես կարծեցի թէ դուք բողբաղան էք ու պարապ տեղը ուրախացայ: Լսեցէ՛ք պարոններ, ես ալ ուսուցիչ եմ, եւ եթէ կ'ուզէ՛ք՝ բողբաղան եմ: Զէ՞ք հաւատար, չատ լաւ, ձեզի պիտի ցուցնեմ իմ բողբաղական ըլլալուս վրէպականը: Ու դրպանէն հանեց խոշոր ծրար մը, որուն մէջի բազմաթիւ թուղթերը սկսաւ քրքրել:

Մենք բոլորս ալ, հետաքրքրութեամբ, աչքերնիս Սերովբէի ծրարին ուղղած էինք, մեզի համար տարօրինակ նորութիւն մըն էր այդ յայտարարութիւնը, եւ կ'ուզէինք գիտնալ թէ, ի՞նչ վերջաւորութիւն պիտի ունենար այս անակնկալը:

Սերովբէն վերջապէս դտաւ իր փնտռած թուղթը, եւ դերասանական ձեւերով լապտերին փոստնալով սկսաւ կարդալ.

«Դավթիկ հայ բողբաղականաց հովիւը իր տուած այս վկայադրով, կը յանձնարարէր բոլոր տեղերու հաւատացեալ եղբայրներուն, բարոյապէս եւ պէտք եղած ատեն՝ նիւթապէս օժանդակել եղբայր Սերովբէին:

Բոլորս ալ խնդալու տրամադիր էինք, բայց խստաբարոյ ուսուցչի խօսքերը, այնքան ազդած էին մեր վրայ, որ չէինք յանդգներ խնդալու: Սերովբէն նկատելով մեր զսպուած դրութիւնը, ըսաւ.

— Պարոններ, դուք բոլորդ ալ ձեր կամ ուրիշի մը կեանքէն մէկ

մէկ բան պատմեցիք, երբ կարգը ինծի եկաւ, ես ալ որպէս հաւատացեալ եղբայր, կատարեալ պատկառանքով, աղօթեցի, բայց որովհետեւ դուք դայթակղեցաք, ատոր համար ստիպուած եմ պատմել ձեզի թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս բողբաղան եղբայր եղայ: Ապա խօսքը բարկացող ուսուցչին ուղղելով՝ հաւատացեալ եղբայր, պիտի դայթակղի՞ս եթէ կեանքիս պատմութիւններէն մէկը պատմեմ:

— Եթէ ձեր խաչադողութիւններէն նմոյշ մը պիտի պատմէք, այդ տարբեր խնդիր է:

— խաչադողը դուն ես եւ քեզի պէս տալիակ հաւատացեալներ, իսկական հաւատացեալը ես եմ, ըսաւ Սերովբէն կեղծ բարկութիւն մը ձեւացնելով, եւ ձեռքով մի քանի անգամ իր կուրծքը ծեծելով: Ապա ձեռքերը տարածեց, աչքերը երկինքը դարձուց ու ըսաւ.

— Ո՛ր Տէր, շնորհակալ եմ քեզմէ, որովհետեւ դուն դարձի բերիւր այս մոլորութեան, (ու մատով վարժապետը ցուցնելով): Այս ապուշը աչքեր ունէր ու չէր տեսներ, ականջներ ունէր՝ ու չէր լսեր, ուղեղ ունէր՝ ու չէր ըմբռներ, որովհետեւ թանձրագլուխ է: Ո՛ր Տէր, շնորհակալ եմ որ դարձի բերիւր դայն, շնորհակալ եմ քու այս բարեկից համար:

Այդ դիմանալ կարելի չէր, բոլորս ալ սկսանք բարձրաձայն խրնդալ, խնդալ սկսաւ նաեւ մեր խստաբարոյ ուսուցիչը, ու միաժամանակ ըսաւ.

— Ծատախօսելու ժամանակը չէ, սկսէ նայինք, ինչպէ՞ս եղբայր եղար եւ ինչո՞ւ:

— Իմ սիրելի հաւատացեալ եղբայր, քիչ մը չատ կ'աճապարես, առանց դաւաթ մը այս անմահական գինիէն ճնկելու, կարելի չէ պատմել, եւ որովհետեւ մինակ ճնկելն ալ համ չունի, հետեւաբար բոլորդ ալ վերցուցէ՛ք ձեր բաժակները, ու միասին, հաւատացեալ եղբայրներու վայել ձեւով մը, խմենք մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսին կենացը: Բոլորդ ալ գիտէք որ գինին մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսին արիւնն է, եւ եթէ մենք, իր հրահանգին համաձայն, իր արիւնը իր կենացը խմենք, յանցանք մը գործած չենք ըլլար կարծեմ, անանկ չէ՞ վարժապետ:

«Եղիցի կամք քո» խաչադող, ըսաւ վարժապետը՝ քթին տակէն խնդալով:

Բոլորս ալ, ուրախ քրքիչներով, բաժակնիս պարպեցանք:

Երբ Հայաստանէն Դավթիկ հասաւ, ըսաւ Սերովբէն, սկսելով իր պատմութեանը, Ռամկավարներէն ձեռք բերած վկայականս բանի մը չծառայեց, Դաշնակներէն ձեռք բերածս՝ հինգ թիւման (պարսկական դրամ) միայն բերաւ, Հնչակեաններէն ձեռք բերածս՝ ցարդ գործա-

լիին դրականէն ելլելով, իմ դրականս կը գաղթէին, ու ինքնիրենս կ'ըսէին. Սերովբէ, առիթը եկած է, կրցածիդ չափ պոռայ, այս անգամ Յիսուս Քրիստոսը առատաձեռն պիտի ըլլայ, մի վախճար: Աղօթքէն վերջ, պատուելին եւ հաւատացեալ եղբայրներս, վրաս թափուեցան, ու անվերջանալի հարցումներով սկսան ուժբաւոյնով զիս: Ես մտաշածին քաջութիւններու, արիւնահեղ կռիւներու պատմութեանց կարգին, կը պատմէի անոնց թէ, ինչպէս մեռնող զինուորներու զինակներուն, հոգեւոր երգերով վերջին հրաժեշտս կուտայի, թէ ինչպէս վիրաւորները Յիսուս Քրիստոսի խօսքերով կը մխիթարէի: Մեր այս խօսակցութեան ընթացքին, պատուելին զգուշութեամբ վրայ գլուխս դիտելէ վերջ հարցուց.

— Դուք կիրականօրեայ հազուստ մը չունի՞ք, եղբայր Սերովբէ:

— Ո՛չ, պատուի, ամբողջ ունեցածս այս է:

— Վնաս չունի, վաղը քովս եկուր:

Աչքդ լոյս, Սերովբէ, ըսի ես իւրովի, նոր հազուստ մը չահեցար արդէն, կ'երեւի թէ Պարսկաստանի թիւմանները հին հազուստներէ չեն ախորժիր: Եւ իրաւ ալ, տղաք, երբ պատուելին նոր հազուստները կուտայ, եւ տակաւին այդ նոր հազուստներու դրականները դրամով կը լեցնէ, մարդս այնպիսի ախորժակով մը բողբոջական կ'ըլլայ, որ լուսաւորչականութեան երեսն անգամ նայիլ չուզեր:

Սերովբէն իր պատմութեանը կ'ընկերացնէր ձեռքերու այնպիսի շարժումներ, ու դէմքի այնպիսի վարպետ ծամածռութիւններ, որ մենք խնդալէն կը մարէինք, ծերուկ ուսուցիչն անգամ խնդալէն իր ոյժը բոլորովին կորսնցուցած էր ու հազիւ կրցաւ ըսել.

— Ապրի՛ս Սերովբէ, ապրի՛ս, կատարեալ խաչագողի մը շնորհքը ունիս եղբ:

— Խաչագող ո՛չ, ըսէ՛ շնորհքով խելացի եւ հնարագէտ մէկն ես եղեր, — պատասխանեց Սերովբէն, — բայց սպասէ վերջացնեմ, քիչ մընաց արդէն:

— Բողբոջականները հոգեւոր երգ մը ունին, որ կ'ըսէ. «Ալ մօտ ըլլամ քեզի»: Երբ պատուելիէն եւ հոգեւոր եղբայրներէն բաժնուեցայ, այդ հոգեւոր երգը միտքս եկաւ, ու սկսայ ինքնիրենս երգել.

Ալ մօտ ըլլամ, ալ մօտ ըլլամ ձեզի

Նոր հագուստ, քիւմանե՛ր, դուրպան եմ ձեզի:

Բոլորս ալ զուարթ քրքիչներով պատասխանեցինք դերասանական շարժումներուն ընկերացած իր այս խօսքերուն:

— Յաջորդ առաւօտ, — շարունակեց Սերովբէն իր պատմութիւնը, — պատուելին դացի, ենթադրութեանս մէջ սխալած չէի, հոգեւոր սրբով լեցուած այդ մարդը, ինծի շուկայ տարաւ եւ չէնք շնորհք

հազուստ մը գնեց: Երբ հազուստներու կապոցը թեւիս տակ տուն կը դառնայինք, պատուելին յայտնեցի թէ, երեք օրէն Պաղատատ պիտի մեկնէի, եւ չէի դիտեր թէ ինչպէս հայթայթելու էի ճանապարհածախսը: Պատուելին, հոգեւոր սրբով ներշնչուած, ըսաւ. «Հոգ մի ընեմ, եղբայր Սերովբէ, վաղը եկուր բան մը կ'ընենք»: Եղբայր, դուք այս խօսքերը լսելէ վերջ, ալ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի օձիքը բաց կը թողու՞ք: Ես, չիտակը խօսելով, այդ վայրկեանին, կօշիկներէս մինչեւ գլխարկիս գաղաթը, հաւատացեալ եղբայր մը եղայ, այլեւս Գրիգոր Լուսաւորիչ իր որդիներով ու թոռներով, անկարող էին ինծի տեղէս շարժելու:

Մենք խնդալէն կը մարէինք, մինչ Սերովբէն լուրջ էր, ան կատարեալ քոմիք դերասան մըն էր:

— Յաջորդ օրը, շարունակեց Սերովբէն, քրիստոնէական ճշդ դաստիարակութեամբ, պատուելին դացի: Չմոռնամ ըսելու թէ, պատուելի ըսածս, ամերիկացի հայախօս միսիոնար մըն էր, հայ չէր իմ բախտէս, որովհետեւ հայ պատուելիներու ձեռքը եթէ դրամ իյնայ, մենք իմ ձեռքի նման կը դոցուի, ու այլեւս ոչ ալ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսը կարող է անկէ մէթէլիկ մը հանել:

Մենք այնքան խնդացինք, որ աչքերնիս արցունքով, եւ մէջքերնիս ցաւերով լեցուեցան, ալ ոչ ոյժ եւ ոչ ալ շունչ կար վրաննիս:

— Պատուելին, — շարունակեց Սերովբէն, — խնդումներս ու զրւարթ դիմաւորեց ինծի, առողջութիւնս հարցուց, ու կէս ժամուան մը խօսակցութենէ վերջ, քսանհինգ թիւման դրամ, եւ այն պատուական, անզուական վկայականը տուաւ, որ քիչ առաջ ձեզի կարգացի: Եթէ ես մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի շնորհքը, եւ հոգեւոր սրբոյ զօրութիւնը մէջտեղ չքաշէի, ո՛չ նոր հազուստ, եւ ոչ ալ ճամբու ծախք կարող էի ունենալ, կը հասկնա՞ս՝ բարեպաշտ թանձրագլուխ, աւելցուց Սերովբէն, ձեռքով քիչ առաջ բարկացող ուսուցչի գլխուն դարնելով:

— Էհ ի՞նչ ընեմ, եղբայր Սերովբէ, պատասխանեց զգայուն վարժապետը հեղնական ձեւով մը, այսօր ասպարէզը խաչագողներուն մընացած է, ես ալ գիտեմ թէ հոգեւոր սրբոյ շնորհքը վրադ իջած է արդէն: Եւ քրտէս ապացոյց այդ զօրութեան, մեր մէջ ամենէն թեթեւ դործը, եւ համեմատաբար ամենէն լաւ ամսաթոշակը դուն ունիս:

Սերովբէն, որուն գլուխը Բեթլէհէմի կարմիր գինիին ձեռքերուն մէջն էր արդէն, իրեն յատուկ դերասանական շարժումներով ըսաւ.

— Սիրելի եւ հաւատացեալ վարժապետ, ատոր դադանիքն ալ քեզի ըսեմ, դուն հրեայ Սամուէլի պատմութեան ծանօթ ես, աչա-

կերտներուդ շատ ես խօսած անոր քաջութիւններու մասին, Սամվոնն անյաղթ էր իր երկար մաղերուն շնորհիւ, ես ալ անյաղթ եմ՝ իմ այս ծրարիս շնորհիւ, իմ յաջողութեան մաղերն են, այս ծրարի մէջի վը-
կայականներն են: Ապա երկիւղածութեամբ մը համբուրեց իր վկա-
յականներու ծրարը ու դրօշմը դրաւ:

23 Օգոստոս 925 Սան Բաւլօ

ԱՍՏՈՒԱԾ ԵՐՐԲ ԵՒ ԻՆՁՈՒ ՍՏԵՂԾԵՑ

ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐ ԵՒ ՍԱՏԱՆԱՆԵՐ

Հին կտակարանի հեղինակը, Ծննդոց գրքի Ա. գլուխի մէջ, իր ժամանակի ըմբռնման համաձայն, տուած է արարչագործութեան պատմութիւնը, եւ իր ըսածին համաձայն, տիեզերքի եւ երկրագուն-
դի ստեղծագործութիւնը տեղի ունեցած է վեց օրերու մէջ: Այս հան-
ճարեղ պատմութեանը, վեցերորդ օրուան մէջ Արարչի կտաւած աշ-
խատանքներու մասին ընդհանուր կերպով խօսելէ վերջ, քիչ մը վար,
աւելի մանրամասնութեամբ կը խօսի մարդու եւ Եդեմի ստեղծման
շուրջ: Իսկ Բ. գլուխի երրորդ համարի մէջ կ'ըսէ թէ Աստուած եօթ-
ներորդ օրը հանգստացաւ եւ սրբագործեց այդ օրը որպէս հանգիստ-
եան օր:

Եթէ ընթերցողը քիչ մը ուշադրութեամբ կարդայ Ծննդոց գրե-
քը, պիտի նկատէ որ արարչագործութեան պատմութիւնը լրիւ չէ:
Կամ հեղինակը չէ ուզած ստեղծագործութեան ամէն մանրամասնու-
թիւնները տալ, կամ վերջէն՝ չարամիտ ընդօրինակողներ, ով գիտէ
ինչ անխոստովանելի պատճառներով, կրճատած են դայն: Օրինակ,
հոն խօսուած չէ հրեշտակներու եւ սատանաներու ստեղծման եւ ա-
նոնց յատկացուած պաշտօններու մասին: Իսկ հրեշտակները, ինչպէս
նաեւ սատանաները, արհամարհուելիք արարածներ չեն, մանաւանդ
որ անոնք մարդոց նման մահկանացուներ ալ չեն:

Այս երկու կարեւոր արարածներէն հրեշտակներու մասին, ա-
ռաջին անգամ ըլլալով, յիշատակութիւն մը կայ հին կտակարանի
Ծննդոց գրքի Գ. գլուխի 24-րդ համարի մէջ, ուր գրուած է. Այսպէս
վռնուեց Ադամը ու Եդեմի պարտէզին արեւելեան կողմէն քերովբէնե-
րը, ու ամէն կողմ դարձող բոցեղէն սուրը դրաւ, կենաց ծառին քամ-
բան պահելու համար:

Ինչպէս կը տեսնուի այս տողերէն, Արարիչը, իր պատկերի նը-
ման ստեղծած մարդը, իր պատուէրները չափհալուն համար, Եդեմէն
կը վռնուէ, բայց այնքան կը վախնար այդ մարդու ճարպիկութենէն,
որ կենաց ծառը անոր աւարառութենէն պաշտպանելու համար, բո-
ցեղէն սուրերով զինուած քերովբէներ կը դնէ Եդեմին պահապան,

պատուիրելով որ, շարունակ դառնան անոր շուրջը, անկարելի դարձրնեն այդ յանդուգն մարդու Եղեմի մուտքը, եւ ի թերեւ հանեն կենաց ծառի պտուղէն ուտելու անոր դիտաւորութիւնը: Բայց թէ ի՞նչ էին այդ քերովբէները, Աստուած ե՞րբ էր ստեղծած զանոնք, կամ ի՞նչ բանի համար ստեղծած էր, բան մը չըսեր այդ մասին: Ինչպէս նաեւ կը լռէ թէ, Աստուած ինչո՞ւ չէր ուզեր որ իր պատկերի նմանութիւն ունեցող մարդը կենաց ծառի պտուղէն ուտէր: Ի՞նչ կը կորսնցնէր Աստուած, եթէ մարդն ալ հրեշտակներու նման անմահ ըլլար: Ասոնք հարցումներ են, որոնց մասին չէ ուզած խօսիլ Ծննդոց գրքին հեղինակը: Կամ թերեւս անոր ապագայի ընդօրինակողները չեն ուզած, որ անոնք հասարակութեան սեփականութիւնը դառնան, այդ պատճառաւ ալ կրճատած են այդ մասերը:

Եթէ հրեայ պատմիչը չէ ուզած արարչագործութեան պատմութիւնը իր ամբողջ մանրամասնութիւններով մեղի հաղորդել, կամ իր չարամիտ ընդօրինակողները դիտումնաւոր կերպով կրճատած են զայն, առնք պատճառ մը չեն որ այդ պատմութիւնը ընդմիջտ պակասաւոր մնայ, ու այդ մտադրութեամբ մենք պիտի ջանանք լրացընել այդ պատմութեան պակասները: Բայց մեր պատմութիւնն ալ թերի պիտի ըլլար, եթէ հրեշտակներու հետ, չտայինք նաեւ սատանաներու ստեղծման պատմութիւնը, որ նոյնքան կարեւոր է որքան հրեշտակներունը:

Սատանաներու գոյութեան մասին վաւերական տեղեկութիւն մը ունենալու համար, մենք ստիպուած ենք այս անգամ նոր կտակարանին դիմել, քանի որ Ծննդոց գրքին մէջ անոնց մասին յիշատակութիւն մը չկայ:

Մատթէոսը, իր Աւետարանի Դ-րդ գլուխին առաջին համարէն մինչեւ 11-րդ համարին վերջը, կը նկարագրէ Յիսուսի անապատ քաշուելը եւ սատանայէն փորձութեան ենթարկուելը, եւ 11-րդ համարը կ'ամբողջացնէ հետեւեալ խօսքերով. — Ասոր վրայ սատանան քաղուց գիւմք, եւ հրեշտակները եկան ու կ'սպասաւորէին անոր:

Ծննդոց գլխի առաջին գլուխով, մենք տեղեկացանք քերովբէներու գոյութեան, առանց անոնց ստեղծման մասին բան մը գիտնալու, իսկ նոր կտակարանով, քերովբէներու, այսինքն հրեշտակներու գոյութիւնը հաստատելէ զատ, կը տեղեկանանք նաեւ, թէ գոյութիւն ունէին ուրիշ արարածներ ալ, որոնց սատանայ անունը կ'ուտայ, եւ այդ սատանաներն ալ կը պատկերացունին որպէս խելացի, խորամանկ, ուշիմ, ճարպիկ, եւ տակաւին կարգ մը այնպիսի յատկութիւններու տէր, որ մարդոց եթէ ոչ ամբողջութիւնը, գէթ խոշորագոյն մասը, պիտի ուզէր այդ յատկութիւնները ունենալ: Դժբախտաբար Նոր Կը-

տակարանն ալ, ինչպէս սատանայի, նոյնպէս հրեշտակներու ստեղծագործութեան մասին բան մը չի ըսեր: Աստուած ե՞րբ ստեղծեց հրեշտակներն ու սատանաները, ինչո՞ւ ստեղծեց, ի՞նչ էր ասոնց իւրաքանչիւրին պաշտօնը, չենք գիտեր, միայն՝ Նոր Կտակարանին չընդհիւ, ազօտ կերպով կը հասկնանք թէ, սատանաները խաբելու եւ մոլորեցնելու, իսկ հրեշտակները ծառայելու ընդունակ էին: Հրեշտակներու եւ սատանաներու գոյութեան մասին այս պատմական կարճ ծանօթութիւնները տալով, կը բաւականանանք, ու կ'անցնինք մեր բուն նիւթին:

Հին Կտակարանին համաձայն, Աստուած արարչագործութեան վեց օրերէն վեցերորդ օրն էր որ շատ աշխատեցաւ: Հեղինակի սխալը, կամ զայն ընդօրինակողներու խեղաթիւրելու չարամտութիւնը, ասկէ կ'սկսի, որովհետեւ արարչագործութիւնը ոչ թէ վեց, այլ եօթը օրերու մէջ տեղի ունեցած է, հրեայ պատմիչը ձեւափոխած, կամ կրճատած է մեղի անյայտ պատճառներով, թերեւս վեց թիւը հրեաներու համար, մասնաւոր արժէք մը ունեցած է, եւ որպէսզի կարողանայ արարչագործութեան օրերու թիւը վեցի իջեցնել, վեցերորդ եւ եօթներորդ օրերու աշխատանքները միացուցած, կամ կրճատած է: Աստուած մարդը ստեղծեց եօթներորդ օրը եւ ոչ թէ վեցերորդ օրը, իսկ վեցերորդ օրը ան սատանաներ եւ հրեշտակներ ստեղծեց: Եօթներորդ օրն էր որ Աստուած հրեշտակներու եւ սատանաներու ստեղծումով չի բաւարարուած, իր պատկերին նման, նոր եւ կատարեալ արարած մը ստեղծեց, որուն անունը Մարդ դրաւ, եւ երբ այս նոր ու կատարելագործուած արարածը իր պատուէրը չպահեց, ու դիտութեան ծառին պտուղը կերաւ՝ իր ընկերոջ մերժել չկրնալուն պատճառաւ, անոնց անհնազանդութիւնը պատժելու համար, ոչ միայն զանոնք Եղեմէն վռնտեց, այլ բոցեղէն սուրբերով դիմում քերովբէներ պահապան դըրաւ Եղեմին շուրջ, որ արդիւնն անոնց հոն մտնել: Այս կարճ բացատրականէն վերջ, հիմայ պատմենք թէ Աստուած ինչո՞ւ ստեղծեց հրեշտակներն ու սատանաները, եւ ի՞նչ էին անոնց պաշտօնները:

Աստուած արարչագործութեան բազմադրաջ օրերուն հանգստեան մասին մտածելու ժամանակ չէր ունեցած, բայց հինգ օրերու անդուզգործունէութիւնը, բաւական եղած էր հարկ եղածէն աւելի յոգնեցընելու այդ անխոնջ Արարիչը: Ան իրեն ծառայելու, իր հրամանները ճշգրութեամբ գործադրելու ընդունակ, հաւատարիմ եւ թեթեւաշարժ ծառաներու պէտքը կ'զգայ, ու այդ պակասը լրացնելու համար, անմիջապէս ձեռքը կ'երկարէ եւ արեգական ճառագայթներէն խուրձ մը առնելով սպասաւորներ, եւ լուսնեակի շողերէն ուրիշ խուրձ մը առնելով սպասուհիներ կը շինէ ու կ'ըսէ անոնց, գացէ՛ք միացէ՛ք, աճե-

ցէք ու բաղմացէք, եւ յաւիտեանս յաւիտենից ինծի ծառայեցէք:

Այս նորաստեղծ շողջողուն ու գեղեցիկ արարածները, իրար կ'անցնին, զոյգերու կը բաժնուին, կ'աճին, կը բազմանան, երկինքը կը լեցնեն, ու կ'սկսին ծառայել իրենց արարչին, օրհնելով ու փառաբանելով Անոր անունը:

Արարիչը շատ դո՛ւ կը մնայ այս ծառաներու եւ աղախիններու սէնյախաղ բազմութենէն եւ իրենց կատարած ծառայութիւններէն: Ան դո՛ւ կը մնայ նաեւ իր հեռաւանդութենէն, որ անմահութիւն տուած էր այդ միամիտ բաղմութեան, որոնք ծառայելէ եւ օրհնելուէ զատ, տարբեր քանի խելք չէին կրնար հասցնել:

* * *

Երկինքը այլեւս լեցուն էր անհամար հրեշտակներով, անհրաժեշտ էր այլեւս կարգ ու կանոն հաստատել հոն, ուստի Արարիչը կը կանչէ արեգակի ճառագայթներէն ստեղծուած հրեշտակ մը եւ կ'ըսէ անոր, քու անունը Գարրիէլ է, դուն քու ցեղակիցներուդ մեծաւորն ես այլեւս, դնա՛ ու կարգ կանոն հաստատէ անոնց մէջ: Ապա կը կանչէ լուսնակի շողերէն ստեղծուած հրեշտակ մը ու կ'ըսէ անոր. քու անունը Միքայէլ է, դնա՛ ու ցեղիդ պատկանող հրեշտակներուն մէջ կարգ ու կանոն հաստատէ, դուն անոնց մեծաւորն ես:

Գարրիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակապետները, հարստացած եւ միեւնոյն առեւն ուրախացած իրենց այս անսպասելի պաշտօնին վրայ, Արարչին առջեւ իրենց վայելած փառահռութիւնը արդարացնելու մտադրութեամբ, մեծ եռանդով դործի կը լծուին, հրեշտակները խումբերու եւ դուռներու կը բաժնեն, ամէն մէկ խումբին, ամէն մէկ դուռդին իրենց կողմէ մեծաւորներ կը նշանակեն, ու իրենք որպէս վերին հրամանատարներ, այլեւս իրենց հրահանգները այդ մեծաւորներու միջոցաւ կը հաղորդեն հասարակ հրեշտակներուն, եւ առանկով հիմը կը դնեն Երկնային զօրաց դրութեան, որ շուտով իր բաղմահագար զօրադուռները պիտի ունենար, եւ այնքան հաճելի պիտի ըլլար Արարչին:

Երկնային զօրաց կազմակերպութեան դործը, յաջողութեամբ ի ղրուելու հանելէ վերջ, Միքայէլ եւ Գարրիէլ հրեշտակապետները, այս անգամ կ'որոշեն Արարչին ցուցնել իրենց կատարած աշխատանքը, ու այդ մտադրութեամբ ալ զօրահանդէս մը կը կազմակերպեն: Արարիչը լարալս եւ խնդումներն կը դիտէ ոսկեղոյն եւ արծաթաղոյն զինուորներէ կազմուած այդ գեղեցիկ զօրադուռները, որոնք իր առջեւէն կ'անցնէին՝ կատարեալ կարգապահութեամբ: Շատ դո՛ւ կը մնայ այդ անակնկալէն, կը գովէ զոյգ հրեշտակապետներու ճշունհասութիւնը,

եւ որպէս վարձատրութիւն անոնց կուտայ երկնային զօրաց ընդհանուր հրամանատարութիւնը, այս անգամ արդէն յաւիտեանս յաւիտենից: Գարրիէլ եւ Միքայէլ շատ դո՛ւ կը մնան իրենց ստացած այդ նոր պատիւէն, ու ծունկի գալով կ'երկրպագեն իրենց ամենազօր վեհապետին:

Զօրահանդէսը վերջացած էր, Արարիչը գոհունակ ակնարկներով կը դիտէ հեռացող դուռները, երբ պատահմամբ վար կը նայի, իր հաղորուն տակ կը գտնուէր երկրադուռը, հոն դիչեր էր, մութ ու խաւար, Արարիչը կ'սկսի հետաքրքրութեամբ նայիլ խաւարով շրջապատուած այդ դուռդին, սիրտը կը լեցուի տարօրինակ զգացումով մը, ձեռքը ճակատին կը տանի եւ կ'սկսի մտածել: Խաւարն ալ իր մէջ գեղեցիկութիւն մը ունի, այս փայլուն ու սիրուն զօրադուռներուն քով, եթէ սեւաթուր զօրասիւն մը ունենամ, կարծեմ թէ տեսարանը աւելի գեղեցիկ պիտի ըլլայ: Ու խորհուրդէն դործի անցնելով, անմիջապէս ձեռքը կ'երկարէ, ափ մը խաւար կ'առնէ, եւ անոնցմէ նոր հրեշտակներ կը չինէ ու կ'ըսէ անոնց. դացէք, աճեցէք ու բաղմացէք ու ինծի ծառայեցէք: Նոր ստեղծուած այս սեւուրիկ հրեշտակները իրաբ կ'անցնին զոյգեր կը կազմեն, կ'աճին ու կը բազմանան, եւ երկինքը կը լեցնեն սեւ հրեշտակներու դուռներով:

Այս սեւ հրեշտակները, սակայն, փայլուն հրեշտակներուն նման սրաղաշարժ ըլլալէ զատ, խելացիութիւն մը կը ցուցահանէին, որ միւս հրեշտակներուն վրայ չէր տեսնուեր: Օրինակ, երբ սեւ հրեշտակները երկինքը մաքրելու նման ծանր աշխատանքներու կ'ուղարկուէին, անոնք ամենայն դիւրութեամբ կը յաջողէին ձեռմակ հրեշտակները խաբել, անոնց կատարել տալ այդ աշխատանքները, եւ միւս կողմէն քի ապկէն խնդալ անոնց յիմարութեանը վրայ: Փայլուն հրեշտակները չէին ըմբռնէր իրենց գլխուն խաղցուած խաղը, ու այսպէս, սեւ ու փայլուն հրեշտակները քով քովի կ'ապրէին խաղաղ ու հանդիստ:

Աստուած կը սիրէր իր նոր ստեղծած այդ սեւուրիկ հրեշտակները, որոնք տակեղոյն եւ արծաթաղոյն հրեշտակներուն քով, հաճելի պէսպիսութիւն մը կը գոյացնէին: Օր մը երբ ան իր սովորական պտոյտը կը կատարէր երկինքի մէջ, կը նկատէ որ սեւ հրեշտակներուն մէջ չկար այն կարգ ու կանոնը, որ կար միւս հրեշտակներուն մէջ, ուստի կը կանչէ ճարպիկ սեւ հրեշտակ մը ու կ'ըսէ անոր. քու անունը Բէնեդէքտ է, քեզի այս սեւ հրեշտակներուն մեծաւորը կը կարգեմ, դնա՛ կարգ ու կանոն հաստատէ անոնց մէջ, եւ միւս հրեշտակներուն նման սպրեցէք յաւիտեանս յաւիտենից ու ինծի ծառայեցէք:

Բէնեդէքտը իր դուռներով, պաշտօնապէս միւս հրեշտակներուն

կարգը դասուեցէ, եւ անոնց նման անմահութիւն ստանալէ վերջ, զո՛հ եւ ուրախ իր խումբերուն քով կը վազէ, կը դասաւորէ ու կը կազմակերպէ՝ դանոնք, եւ այնուհետեւ սեւ հրեշտակներն ալ, միւս հրեշտակներուն նման, Աստուծոյ հրամանները կը կատարեն, կ'օրհնեն ու կը փառաբանեն իրենց Արարիչը: Բայց, ինչպէս ըսինք, այս սեւ հրեշտակներուն խումբերը, միւս հրեշտակներուն նման միամիտ չէին եւ ոչ ալ անոնց նման սեփական դատողութենէ զուրկ հասարակ կամակատարներ, անոնք իրենց հրամայուած գործերը տեսնելէ առաջ, կ'ուզէին դիտնալ թէ ի՞նչ բանի կը ծառայէին անոնք, անոնց լեզուին վրայ չարունակ ինչո՞ւ մը կար եւ կ'ուզէին իրենց տեսած գործերուն մէջ տրամաբանութիւն գնել: Ասկէ դատ շատ կը սիրէին խաբել այդ փայլուն ու սիրուն հրեշտակները, որոնք ստացուած հրաման մը նոյնութեամբ գործադրելէ դատ, տարբեր բանի խելք չէին կրնար հասցնել:

Սեւ հրեշտակները թէեւ առաջին օրէն իսկ ճերմակ հրեշտակներու միամտութիւնը կը շահագործէին, բայց այդ պարագան աննկատելի մնացած ըլլալուն պատճառաւ, երկնքի մէջ կատարեալ խաղաղութիւն կը տիրէր: Օր մը, Գարրիէլ հրեշտակը, Միքայէլ հրեշտակին կը մօտենայ եւ դադարեալ մը յայտնելու ձեւով կ'ըսէ. Եղբայր Միքայէլ, ես այս Բէհեմոթի եւ իր զուգերու զինուորներուն չեմ կըրնար մօտենալ, շատ վատ հոտ մը կուգայ քթիս, արդեօք անոնց մօտեցած ատեն դուն ալ հոտ մը կ'ըզաս:

Գարրիէլ եղբայր, չիտալը խօսելով, ոչ միայն ես, այլ իմ բոլոր զինուորներս այդ հոտը կ'ըզանք, նոյնիսկ իմ զինուորներս այլեւս չեն ուզեր Բէհեմոթի զինուորներուն հետ խօսնուիլ, կամ անոնց հետ գործի երթալ, ու կ'առարկեն թէ անոնցմէ տեսալ մը վատ հոտ կուգայ որուն իրենք չեն կրնար հանդուրժել, եւ իրաւացի են իրենց բողոքին մէջ: Երկար ատենէ ի վեր է որ կը խորհէի այս մասին, բայց ինչ ընելիքս չէի գիտեր, ու կ'ըզուշանայի մէկու մը պատմելէ, լաւ որ դուն խօսք բացիր, ի՞նչ ընենք, իմ զինուորներս կարող են օր մը դըլուխ վերցնել, եւ արդիւնքը հաճելի բան մը պիտի չըլլայ:

Լաւագոյնն է այս խնդիրը Արարչին տանինք, թող ան կարգադրէ, կը պատասխանէ Գարրիէլը մտախոհ:

Երկու հրեշտակապետներ առաջին անգամ ըլլալով, կը խորհըրդակցին եւ կ'որոշեն ներկայանալ Արարչին, դրութիւնը պարզել անոր, եւ խնդրել որ ելք մը գտնէ:

Քանի մը օրերէ ի վեր երկու հրեշտակապետները Արարչին շուրջը կը դառնային անոր տրամադրութիւնը լրտեսելու համար, օր մը կը նկատեն որ Արարիչը այդ օր ուրախ էր եւ լաւ տրամադրուած, ու պատեհութիւնը յարմար նկատելով, կը մօտենան, ծունկի կուգան,

ու կ'երկրպագեն: Արարիչը կը հասկնայ որ մասնաւոր ըսելիք մը ունին, ու գորովալից շնորհով մը կ'արտօնէ որ խօսին: Հրեշտակապետները Արարչին այս թոյլտուութեանը վրայ, կը պատմեն սեւ հրեշտակներու մասին իրենց գիտցածը, եւ իրենց զինուորներու գանգատները, խնդրելով միաժամանակ, որ միջոց մը գտնէ, այլապէս կարող էին անախորժ դէպքեր պատահիլ:

Արարիչը, իր հրեշտակապետներուն ղեկուցումը լսելէ վերջ, լուրջ կերպարանք մը կ'ստանայ, ու առանց բան մը ըսելու, կը հրամայէ որ հեռանան եւ Բէհեմոթի իրեն զրկեն:

Երբ զոյգ հրեշտակապետները կը հեռանային, Արարիչը լուրջ մտահոգութեան մը կ'ենթարկուի: Հրեշտակապետներու տուած տեղեկութիւնը տարօրինակ էր, ինչո՞ւ պիտի հօտէին այդ սեւ հրեշտակները, ի՞նչ բանի արդիւնք կրնար ըլլալ այդ հոտը... յանկարծ իր աստուածային միտքը կը լուսաւորուի, ո՛ւ ինքն իրեն կ'սկսի խօսիլ. «Ես ալ մը խաւարէն ստեղծեցի զանոնք, կ'արժէ գիտնալ թէ ես այդ խաւարը ուրկէ՞ առի, կրնայ ըլլալ որ այդ հոտը խաւարին հետ եկած է, այդ պարագային հոտը անոնց էութեանը մաս կը կազմէ, եւ հետեւաբար անդարմանելի է այլեւս»: Այս մտածումէն վերջ, կը յառաջանայ դէպի այն կէտը, ուր ինք կեցած էր ալ մը խաւար առած ատեն: Զեռքը կ'երկարէ այնպէս ինչպէս որ երկարած էր խաւար ատած ատեն: Բայց հազիւ թէ ձեռքին ուղղութեամբը վար կը նայի, զոյնը կը նետէ: Իր ձեռքը կ'իյնար ճիշտ ու ճիշտ գիտութեան ծառին վրայ: Թեթեւ սարսուռ մը կ'ըզայ, ու ինքնիրեն կը մենախօսէ. «Զըլլա՞յ թէ այս ծառին վրայ գտնուող խաւարը կ'ազդուի անոր պտուղին հոտէն, եւ հետեւաբար նաեւ անոր զօրութենէն... կրնայ ըլլալ... բայց որոշ եղրակացութեան մը յանդերձ համար, անհրաժեշտ է գործնական փորձ մը ընել, սէտք է ստասել մինչեւ որ խաւարը վերադառնայ»: Արարիչը տակաւին այս մտածումներով էր տարուած, երբ ներս կը մտնէ Բէհեմոթի ծունկի կ'ուգայ իր Արարչին առջեւ ու կ'երկրպագէ անոր:

Ոտքի ելիր, Բէհեմոթի, կը հրամայէ Արարիչը մեղմ ձայնով մը: Երբ Բէհեմոթի ոտքի կ'ելլէ, Արարիչը անոր աչքերուն մէջ կը նայի, երկուքին նայուածքները իրարու կը հանդիպին ու Արարիչը կը սարսուռայ այդ նայուածքէն: Բէհեմոթի աչքերուն մէջ կրակ մը կար, որ միւս հրեշտակներու աչքերուն մէջ չէր տեսած. «Զէ՛, այս սեւ հրեշտակները իմ տուածէս բան մը աւելի ունին», կը մենախօսէ ինքնիրեն, «բայց նայինք թէ ի՞նչպէս ունեցան: Եթէ ես եմ Արարիչը, ես աչքերու այս փայլը չտուի ասոնց, ուրկէ՞ առին անոնք: Այս փայլին մէջ վտանգանոր բան մը կայ որ ես հրեշտակներուն չեմ տը-

ւած, այդ վայրը կը կոչուի գիտութեան կրակ, գիտակցութեան լոյս: Չէ՛, իմ ծառաներս սեփական դատողութիւն պէտք չէ ունենան, անոնք միայն հրամաններս դործադրել զիտնալու են ուրիշ ոչինչ...: Բայց այս սեւ հրեշտակները ուրկէ՞ առին զիտութեան այս կրակը...» Բն մինչ Արարիչը կը ջանար այդ հանելուկը լուծել, զօրաւոր եւ շատ տարօրինակ հոտ մը կ'առնէ, ուշադրութեամբ կը դիտէ Բէհէզէբուղը, եւ կը հասկնայ որ հոտը անկէ է որ կ'ուզար: «Իմաստութեան հո՛տ, կը մըմնջէ ինքնիրեն Արարիչը, ու առանց այլեւս խօսքը երկարելու՝ կ'ըսէ, — Բէհէզէբուղ, արեւակին վրայ վարդի ջուրով լեցուն լիճ մը կայ, քու հրեշտակներուդ հետ, ամէն օր երկու անգամ, պէտք է լուացուիք այդ լիճին մէջ, ձեր քրտինքէն շատ վատ հոտ կուգայ»:

«Իմ տիրոջ հրամանները պիտի դործադրուին», կը պատասխանէ Բէհէզէբուղը երկրպագելով, ապա Արարիչին մէկ ակնարկին վրայ դուրս կ'ելլէ:

Այդ օրը ամբողջ Արարիչը մտահոգ էր, ու անհամբեր կ'սպասէր խաւարի վերադարձին, ան կ'ուզէր փորձով հաստատել կամ փարատել իր կասկածները:

Կէս գիշեր էր, երկնքի սահմաններէն դուրս, խաւարն էր որ կ'իշխէր, Արարիչը, որ ամբողջ օրը սեւ հրեշտակներու աչքերուն փայլի վրայ խորհած էր, չէր մոռցած իր ընկիւղը, մտահոգ երեւոյթով ու դանդաղ քայլերով կը յառաջանայ դէպի այն կէտը, ուր կեցած եւ առած էր ափ մը խաւար, ու անկէ ստեղծած սեւ հրեշտակներ, ապա անհանգիստ շարժումով մը կ'երկարէ իր ձեռքը, կ'առնէ ափ մը խաւար ու քթին կը մօտեցնէ: Բայց հազիւ թէ քթին մօտեցուցած, լեղապատառ ճիշ մը կ'արձակէ: Գաբրիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակապետները, որոնք իրենց Արարիչին մտահոգութիւնը նշմարած ըլլալով պահակ կեցած էին, անմիջապէս կը մօտենան: Անոնք կը տեսնեն որ Արարիչը դոյնը նետած ու ալլալած, իր ձեռքը դանդաղ ափ մը խաւարին կը նայէր շփոթուած երեւոյթով մը: Տէրը իր հաւատարիմ ծառաներուն մօտենալը տեսնելով կ'ըսէ. «մօտեցէք եւ հոտոտեցէք»: Երկու հրեշտակապետները կը մօտենան Արարիչին երկարած ձեռքին, ու հազիւ հոտոտած՝ դէմքերնին կը թթուեցնեն, ետ ետ կը քաշուին ու կ'ըսեն.

«Տէ՛ր, այս հոտը Բէհէզէբուղէն եւ իր զօրքերէն բուրած հոտն է, ուրկէ՞ առիք այս խաւարը»:

Արարիչը սակայն չի պատասխաներ, ձեռքը կ'երկարէ զիտութեան ծառին ուղղութեանը, եւ կը թափէ իր ձեռքի խաւարը: Ան գտած էր Բէհէզէբուղի եւ իր զինուորներու հոտելուն պատճառը, ալ կասկած չկար որ այդ հոտը սեւ հրեշտակներու էութեանը մաս կը կաղմէր, այդ հոտը իմաստութեան հոտն էր, զիտութեան ծառէն առնուած, այդ

հոտն էր որ Բէհէզէբուղի եւ իր զինուորներու աչքերուն տուած էր այն տարօրինակ փայլը, որմէ զուրկ էին միւս հրեշտակները...: Վայրկեաններ կ'անցնէին, Արարիչը լուռ էր ու մտահոգ, ան կը սիրէր սեւ հրեշտակները, բայց չէր սիրեր անոնց աչքերուն փայլը: Ան նոր էակ մը ստեղծելու փափաքը կ'զգար կարծես, առանց սակայն զիտնալու թէ ինչո՞ւ, ի՞նչ բանի համար: Մինչ այս, ան մօտեցած էր երկինքի զեղածիծաղ լիճերէն միոյն, որուն վճիռ ջուրով լուացուելու փափաքը կ'ունենայ, բայց հազիւ լճին վրայ ծռած, առաջին անգամ ըլլալով իր աստուածային կերպարանքը կը տեսնէ անոր մէջ, ու ինքն իր վրայ կը հիանայ: Ապա փոխանակ լուացուելու, Գաբրիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակապետներու զլխաւորութեամբ եւ խումբ մը ընտրանի քերովքներու ընկերակցութեամբ, երկիր կ'իջնէ ու Տիգրիս գետի եզերքին կը նստի: Ապա կ'առնէ ափ մը կաւ ու Տիգրիսի մէջ իր պատկերին նայելով կ'սկսի արձան մը շինել: Երբ գործը ամբողջացուցած էր արդէն, այնքան կը սիրէ իր այդ ձեռակերտը, այնքան կատարեալ կը գտնէ զայն, որ չի ուզեր որ պարապի անցնի իր այդ աշխատանքը, ու նոր արարած մը ստեղծելու մտադրութեամբ, կը փչէ այդ կաւէ արձանին վրայ ու կ'ըսէ. «Կեանք ու կենդանութիւն ստացիր, եւ զնա՛ ապրիր երկրի վրայ, սա Եդեմ կոչուած պարտէզին մէջ: Կաւէ շինուած ըլլալուդ համար, քու անունը Ադամ թող ըլլայ, իսկ իմ պատկերիս նմանութիւնը ունենալուդ համար, քեզի երկրի կենդանիներու թաղաւոր կը կարգեմ: Երկրագունդի բոլոր կենդանիներն ու թռչունները քու հրամաններուդ պիտի հնազանդին»:

Հողէն շինուած այս նոր արարածը, կեանք ու կենդանութիւն ստանալուն պէս, հիացած Եդեմի զեղեցիկութեանը վրայ, մոռցած իր Արարիչին ներկայութիւնը, հաստատուն քայլերով, բարձրագլուխ ու հպարտ, կ'սկսի շրջիլ Եդեմին մէջ, ու հիանալ անոր բազմահազար ծաղիկներու, անհաշիւ դունագեղ թիթեռնիկներու, եւ բազմամիլիոն զեղատեսիլ ու քաղցրաձայն թռչուններուն վրայ: Աստուած երբ կը տեսնէ այդ վայելչակաղմ մարդը որ Եդեմին մէջ կը քայլէր արքայաւայել կեցուածքով մը, կ'ուրախանայ, ու միեւնոյն ատեն կը մտածէ, թէ մենակ մարդ մը կեանքէն հաճոյք չստանար, ու փոխանակ ցեխէն նոր արձան մը եւս շինելու, ձեռքը կ'երկարէ ու Ադամի կողէն ոսկոր մը կը հանէ ու կը փչէ անոր վրայ եւ կ'ըսէ. «Կեանք ու կենդանութիւն ստացիր, եւ Ադամի կողմնակից եղիր: Քու անունը Եւա է, ու քու պաշտօնն է, Ադամի կեանքը քաղցրացնել, եւ անոր զաւակներ տալ»: Հազիւ թէ Արարիչը իր խօսքը վերջացուցած էր, երբ հրապոյրներով լեցուն Եւան, առանց այլեւս աջ ու ձախ նայելու, կը վազէ ու Ադամի դիւրիւ կը նետուի: Աստուած կը տեսնէ անոնց ու-

բախտութիւնը, եւ շատ դոճ կը մնայ իր այս նոր ստեղծագործութեանէն: Ան խելացի սատանաներէն վերջ, այս արտաքինով կատարեալ եւ ճերմակ հրեշտակներու պէս միամիտ մարդու ստեղծումով դոճացում գտած էր: Ան երկրագունդի թագաւորութիւնը վստահած էր երկրաբնակ այս նորատեսակ արարածներու, որոնք յաւիտեանս յաւիտենից պիտի ապրէին ու փառաւորէին իր անունը: Անոնց աչքերուն մէջ չէր դրած այն փայլը, որ ունէին իր սեւուլիկ հրեշտակները, անոնք ճերմակ հրեշտակներուն նման զինք փառաբանելէ զատ, տարբեր բանի խելք չէին հասցներ, ու այս պարագան դոճունակութեամբ կը լեցնէր Արարչին սիրտը:

* * *

Անցան օրեր, Ադամը, որը ստեղծելէն այնքան դոճ էր մնացած Արարիչը, իր չափազանց միամտութեան պատճառաւ, կնոջ միջոցաւ, խաբուած էր օձէն եւ կերած դիտութեան ծառի պտուղը, պատճառ դառնալով Արարչի բարկութեան, որ ոչ միայն զանոնք վնասած էր Եղեմէն, այլ փերջ տուած անոնց անմահութեան, եւ իր աստուածային անէծքին համաձայն, հողէն շինուած այդ մարմինը, դարձեալ հող պիտի դառնար: Աստուած շատ ազդուած էր իր պատկերի նմանութիւն ունեցող մարդու այդ անհնազանդութենէն, կը ցաւէր անոր տուած պատիժին վրայ, բայց արժանի կը գտնէր անոր: Միակ խնդիր, որ կը մնար լուծելի, մարդու մէջ գտնուած շունչի խնդիրն էր: Մարդու մարմինը, իր տուած վճռին համաձայն, հող պիտի դառնար՝ ուրկէ առնուած էր. հապա շո՞ւնչը, ի՞նչ պիտի ըլլար շունչը, այդ շունչը չէր կրնար հող դառնալ, որովհետեւ աստուածային էր եւ հետեւաբար անմահ: Այս անգամ Արարիչը երկար մտածելէ վերջ կը վճռէ: Հողեղէն մարդու մէջ գտնուած իմ շունչը, թող հողի վերածուի, եւ մարդու կենդանութեան շրջանին անոր մէջ ապրի: Այն մարդիկը որոնք ինծի հաճելի կեանք մը կ'ապրին այս երկրին վրայ, մահուանէն վերջ անոնց հողիները թող երկինք դան եւ միանան հրեշտակներուն, վայելելով հրեշտակներուն յատուկ բոլոր առաւելութիւններ:

Հազիւ թէ այս վճիռը տուած էր, երբ ուրիշ հարց մը կ'սկսի իր միտքը շարժաբել: Հապա այն մարդիկը, որոնք աստուածահաճոյ կեանք մը չէին անցներ, ի՞նչ պիտի ըլլային անոնց հողիները, անոնք հրեշտակներու կարգին չէին կրնար դասուիլ, ուրեմն ո՞ւր պիտի երթային:

Արարիչը տակաւին այդ մտահոգութեան մէջն էր, երբ շնչասպառ ու չփոթուած ներս կը մտնեն Գաբրիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակապետները, եւ կը յայտնեն թէ, Բէհէղէբուղը իր գունդերով ապստամբած էր, կ'ուզէր երկինքը գրաւել եւ ինք Արարչի փոխարէն թագաւոր

դառնալ, իրենք փորձած էին անոր ապստամբութիւնը զսպել, բայց չէին յաջողած: Բէհէղէբուղը վերջնապէս տուած էր իրենց, պահանջելով որ ամբողջ ճերմակ հրեշտակները անձնատուր ըլլան եւ իրեն հնազանդին, այլապէս պիտի կոտորէր բոլորին, իսկ տուած պայմանաժամը լրանալու վրայ էր:

Տրուած լուրը ծանր էր, եւ Արարչի հեղինակութեան դէմ Բէհէղէբուղի այս ապստամբութիւնը ներելու արժանի գործ մը չէր, անհրաժեշտ էր արժատական կարգադրութիւն մը ընել: Արարիչը կը զայրանայ, աչքերէն շանթեր եւ մատներու ծայրերէն հաւրկու կայծակներ կը ժայթքեն: «Երկիր», կը պոռայ: «Բա՛ց քու արդանդը, թող հոն մշտապա բոցերէ կազմուած Գեհենն մը դառնայ, եւ քանի որ Բէհէղէբուղը թագաւորելու շատ սէր ունի, թող իր ամբողջ գունդերով այդ գեհենը իջնայ, որու միահեծան թագաւորը կը կարգեմ զինք: Թող հոն ապրի այլեւս յաւիտեանս յաւիտենից: Թող այսուհետեւ երկինքի դռները զոցուած մնան սեւ հրեշտակներուն առջեւ: Թող երկրի վրայ ապրող մարդոցմէ անոնք, որոնք իմ պատուէրներուս համաձայն կեանք մը չեն ապրիր, անոնց հողիներն ալ այս գեհենին բաժին դառնան: Ինծի ծառայել չուզողները՝ թող Բէհէղէբուղի ծառաները դառնան: Թող սեւ հրեշտակները, որոնք այսուհետեւ Սատանայ պիտի կոչուին, յաւիտենական չարչարանքի ենթարկեն իմ հրամաններուս դէմ գործող մարդոց հողիները: Ապերախտներու բաժինը յաւիտենական չարչարանք թող ըլլայ»:

Արարչի հրամանը վայրկեանապէս կատարուած էր: Երկիրը բացած էր իր արդանդը, ու անչէջ կրակով գեհենը, իր անդրանիկ բնակիչներու դալատեան կ'սպասէր: Բէհէղէբուղը իր ամբողջ գունդերով, անձրեւի կաթիլներու նման, երկինքէն գեհեն կը թափուին: Երկինքը մաքրուած էր սեւ հրեշտակներէն: Ճերմակ հրեշտակները դոճ էին եւ ուրախ, անոնք ազատուած էին այդ սեւ ու հոտած հրեշտակներու ընկերակցութենէն:

Ո՛չ Բէհէղէբուղը, եւ ոչ ալ իր զօրքերը դժգոհ մնացին Արարչի բարկութեան արդիւնք եղող այդ կարգադրութենէն, անոնք ազատ էին այլեւս եւ ինքնագլուխ, գեհենի միահեծան տէրերն էին իրենք, ուր իրենցմէ զատ ոչ ոք կարող էր հրամայել: Նոյնիսկ Արարիչը հրաժարած էր իր տիրապետութեան իրաւունքէն եւ կատարեալ ազատութիւն տուած իրենց: Ասկէ զատ, իրենք իրաւունք ունէին Արարչի պատկեր ունեցող մարդ արարածին վրայ, թէեւ Արարիչը իր հրամաններուն չհնազանդողներուն համար ըսած էր, բայց իրենք մասնաւոր դժուարութիւն մը պիտի չքաշէին մարդիկ մոլորեցնելու եւ Աստուծոյ հրամաններուն դէմ գործել տալու աշխատանքին մէջ: Ի-

րենցն էր գեհննի Թափաւորութիւնը, իսկ գեհննը երկրի վրայ էր, հետեւաբար իրենց կը պատկանէին նաեւ այդ երկրի վրայ բնակողնե-
րը: Այսպէս կը մտածէին Բէհհգէբուղն ու իր զօրքերը, ու շատ գոհ
էին իրենց այդ նոր վիճակէն:

* * *

Երկնքի ու երկրի թաղաւորութիւնները բաժնուած էին իրարմէ, երկու անկախ պետութիւններ դէմ դէմի էին այլեւս, երկու ինքնիշխան պետութիւններ իրաքուհեա պիտի մրցէին, որպէս կռուանիւթ ունենալով մարդ արարածը։ Աստուծոյ մօտէն մէկը պիտի ուզէր Արարչի կերպարանք ունեցող այդ արարածէն աւելի շատ ծառայողներ ունենալ։ Կռիւր յայտարարուած էր արդէն, հրեշտակներու եւ սատանաներու բախումներ ստիճարական էին այլեւս։ Այս կռիւններու ատեն, սատանաները աչքի կը զարնուէին իրենց հնարամտութեամբ եւ ճարպիկութեամբ, եւ եթէ հրեշտակներէն մաս մը հրեդէն սուրերով զինուած չըլլային, որոնցմէ կը զարհուրէին սատանաներ, երկնքի բոլոր հրեշտակները կոտորելը, հասարակ զբօսանք մը պիտի ըլլար սատանաներու համար։

Բէհէղէբուղը իր դժոխքի դործերը կարգի դրած էր արդէն, ու որպէս միահեծան տէր այդ թագաւորութեան, կը կառավարէր զայն այնպէս, ինչպէս որ ինք կ'ուզէր: Օր մը, ժամանակ անցընելու համար անտառի մը մէջ պտըտած ատեն, կը հանդիպի ցուլի մը, որ առիւծի մը հետ կը կռուէր, այդ անակնկալ տեսարանը այնքան կը հետաքրքրէ զինք, որ մէկկողմ կը քաշուի եւ կ'սկսի ուշադրութեամբ դիտել: Կռիւր կամաց կամաց աննկարագրելի կատաղութեան մը կը վերածուի, եւ վերջապէս ցուլը կը յաջողի իր կոտորչներով պատռել ատիւծին փորը եւ զայն մեռցնել: Բէհէղէբուղը այնքան կը հիանայ ցուլի իր կոտորչները դործածելու ճարպիկութեանը վրայ, որ իր մէջ կոտորչներ ունենալու փափաք մը կը ծնի, ու ինքնիրեն կը մըմնջէ. «Ա՛խ, եթէ մենք դոնէ կոտորչներ ունենայինք, այդ հրեղէն սուրերով զինուած ապուշ հրեշտակներուն կը սորվեցնէինք թէ ինչպէս կը կռուուին»: Ուրիշ օր մը, երբ Բէհէղէբուղ դարձեալ անտառի մը մէջ կը պտըտէր, կը տեսնէ խումբ մը կապիկներ, որոնք մէկ ծառէն միւս ծառը կը փոխադրուէին իրարու պուշէն կախուած: Այնքան հետաքրքրական կը դտնէ կապիկներու այդ խաղը, որ վշտացած սրտով մը կ'ըսէ. «Զուարճանալու ի՞նչ դեղեցիկ միջոց է այս, երանի թէ մենք ալ պոչ ունենայինք, ո՛րքան հաճելի ժամանցներ պիտի ունենայինք անոր շնորհիւ: Բայց դժբախտաբար մենք ո՛չ կոտորչներ եւ ոչ ալ պոչ կարող ենք ունենալ, ատոնք միայն Սրարիչը կարող է տալ, իսկ մենք զրկուած ենք անոր տեսքէն, եւ նոյնիսկ երկինք չենք կրնար մտնել»:

Բէհեզէբուղը այս տխուր մտածումներու մէջն էր տակաւին, երբ իրեն կը մօտենան իր լրտեսներէն երկուքը եւ կ'ըսեն. «Տէր Թադաւոր, երկնքի մէջ խռոր գօրահանդէս մը տեղի կ'ունենայ, ամբողջ երկնաշին գործերը ուրախութեան մէջ են, արարչապործութեան տարնգարն է որ կը տօնուի: Արարիչը ուրախ է եւ առատ առատ նուէրներ կը քսօնէ հրեշտակներուն»:

Բէհէգէբուղը իր լրտեսներուն բերած տեղեկութիւնները ուշադրութեամբ լսելէ վերջ, կը ճամբէ դանձը: Տարեդա՛րձ, կը մրմնջէ ինքնիրեն, ու նոր կ'զգայ արարչի շնորհքէն զրկուելու ծանրութիւնը, դառնօրէն կը զղջայ իր ըրած անխոհմտութեանը վրայ, բայց ուշ էր այլեւս եւ ամէն յոյս կորսուած: «Այլեւս երկինք դառնալու հնարաւորութեանէն զրկուած եմ, բայց դոնէ կոտորչներ եւ պոչ մը տար մեզ այս խռատախրտ Արարիչը, ատոնցմով դոնէ մենք ալ քիչ մը կը մխիթարուէինք», կը մենախօսէ ինքնիրեն, ապա քանի մը վայրկեան տեւող դադարէ մը վերջ, կը շարունակէ իր մենախօսութիւնը. «Այսօր աբարչագործութեան տարեդարձն է, եւ պիտի փորձեմ Արարչին ներկայանալ, շնորհաւորել, եւ որպէս վերջին շնորհք, կոտորչներ եւ պոչ ուղեկ անկէ, եթէ տայ՝ լաւ, իսկ եթէ մերժէ, բան մը կորսնցուցած չեմ ըլլար»: Այս մտածումէն վերջ, առանց մէկու բան մը ըսելու, կը սլանայ վեր, դէպի երկինք: Բայց հազիւ երկնքի սահմաններուն մօտեցած, հրեղէն սուրերով զինուած քերովբէներ կը դիմաւորեն զինք եւ չեն թողուր որ քայլ մը աւելի առաջ անցնի: Բէհէգէբուղ իր ամբողջ ճարտարութիւնը իր լեզուի ծայրին կը բերէ, բայց դարձեալ անկարելի կ'ըլլայ համոզել այդ զինուած պահակները, որոնք «արդիւրուած է, չեմ կրնար մտնել» բառերէն զատ, տարբեր պատասխան չէին տար: Երբ Բէհէգէբուղ կը տեսնէ թէ անկարելի է համոզել այդ պահակները, այս անգամ կ'ըսէ. «Գացէք ձեր հրամանատարներէն մէկը կանչնցէք, կարեւոր ըսելիք ունիմ»: «Շատ լաւ», կը պատասխանէ քերովբէներէն մէկը ու կը մեկնի:

Քիչ լինելը, նույն հրեշտակը, Գաբրիէլ հրեշտակապետի ուղեկցութեամբ կուգայ: Գաբրիէլ, Բէհեմէթուզը տեսնելուն պէս, հեղինարով կ'ըսէ:

— Բարե՛ւ, գեհե՛նի թագաւոր, ի՞նչ գործ ունիս հոս, չե՞ս գիտեր որ դուք այլեւս այս փառաց թագաւորութեան սահմաններէն ներս չէք կրնար մտնել:

— Շատ մի հպարտանար եւ լեզուդ քեզի քաջէ, դիմացինդ թա-
ղաւոր մըն է, իսկ լուսն ինծի պէս թաղաւորի մը հասարակ մէկ ծա-
ռան, հետեւաբար բարի եղիր ծառայի մը վայել լեզու գործածել:

— Ես ծառայ եմ իմ Արարչիս, եւ իրաւունք ունիմ արհամարհելու

իմ տիրոջն երեսէն ինկած եւ պատժուած ծառաներ :

— Գու տէրդ պատժեց ինծի, բայց ես կը նախընտրեմ պատժուած թագաւոր մը ըլլալ, քան թէ չպատժուած անմիտ ծառայ մը : Գիշ խօսէ, եւ թագաւորի մը պատգամը, քու թագաւորիդ հաղորդելուն նայիր :

— Ի՞նչ պատգամ է այդ, գեհեկ թագաւոր :

— Գնա քու տիրոջդ ըսէ թէ, Բէհէգէբուղը եկած է, եւ կ'ուզէ արարչագործութեան տարեդարձին առթիւ անձամբ իր շնորհաւորութիւնները ներկայացնել :

— Բայց դուն չես կրնար երկնքէն ներս մտնել :

— Ատիկա Արարչի գիտնալիքն է, դուն գնա եւ ըսածս հաղորդէ իրեն :

Բէհէգէբուղը իր խօսքերը կ'արտասանէր տիրական այնպիսի շեշտով մը, որ Գաբրիէլը չի կրնար հակառակիլ այլեւս, ու քիչ մը սպասէ պատասխանը կը բերեմ, ըսելով կը մեկնի :

Արարչը իր լուսեղէն գահաւորակին վրայ նստած, գոհ եւ ուրախ կը դիտէր երկնային դուռներու, բոցեղէն սուրերով կատարած զանազան խաղերը, երբ Գաբրիէլը մօտենալով կ'երկրպագէ ու կ'ըսէ .

— Տէր, Բէհէգէբուղը եկած է, եւ կ'ուզէ արարչագործութեան տարեդարձին առթիւ, անձամբ իր շնորհաւորութիւնները ներկայացընել ձեզ :

Արարչը կը տխրի, կը յիշէ իր այնքան սիրած սեւուլիկ հրեշտակներու գունդերը, կը ցաւի անոնց անհնազանդութեան պատճառաւ երկնքէն վռնտուելուն վրայ, ու իր գլխաւորութեան որպէս ապացոյց, կը հրամայէ Գաբրիէլին որ իր առջեւ բերէ դայն : Բայց յանկարծ անոր աչքերուն փայլը մտաբերելով կ'ըսէ .

— Կեցի՛ր, Գաբրիէլ, քանի՞ ուղեկիցներով եկած է :

— Մինակ է, Տէր իմ :

— Ամէն պարագային կ'արժէ զգոյշ ըլլալ, Բէհէգէբուղը չար է, լաւ զինուած քերովբէներու ընտրանի խումբէ մը շրջապատուած ներս առ :

Գաբրիէլ երկրպագելով դուրս կ'ելլէ : Երբ Գաբրիէլ ընտիր քերովբէներէ կազմուած դուռի մը ներկայութեամբ Բէհէգէբուղին կը ներկայանայ եւ անոր կը հաղորդէ Արարչին հրամանը, Բէհէգէբուղը հպարտութեամբ կը պատասխանէ .

— Դուն ինծի երկինք մտնելը կ'արգելէիր, մինչ քու տէրդ ահա արքայափայել ընդունելութիւն մը կ'ընէ ինծի, եւ որպէս պատուոյ ուղեկցի, ինծի ընկերանալու կը զրկէ քերովբէներու այս ընտրանի խումբը : Հիմա կը հասկնամ որ քու տիրոջիդ պէս թագաւոր մըն եմ

ես, եւ երկնքէն ներս կ'ընդունուիմ թագաւորափայել պատիւներով :

— Գեղ պատուելու համար չեն այս քերովբէները, այլ չարագործի մը վրայ հսկելու համար եկած են :

— Շատ ուրախ եմ որ իմ անունս այլեւս հրեշտակ չէ, որ միամիտ կամ ապուշ ըսել է : Մեղի այսօր սատանայ կ'ըսեն, որ խելացի, խորամանկ ու ճարպիկ ըսել է, միայն կը ցաւիմ որ այս խօսքերուս իմաստը չես հասկնար, ինչ եւս է, լաւագոյն է ժամանակ չկորսնցնել, առջեւ ինկիր եւ ծառայի պաշտօնդ կատարէ :

Գաբրիէլի մէկ նշանին վրայ, քերովբէները, հրեղէն սուրերը ձեռքերին, ամէն պատահականութեան դէմ պատրաստ ձեւով մը, կ'սկսին քալել : Բէհէգէբուղը չհասկնալ ձեւացնելով, չքախումբի տեղ կը դնէր իրեն ընկերացող քերովբէներու դումարտակը, ու հպարտութեամբ կը քալէր երկնային դօրաց մէջէն, որոնք արհամարհականակնարկներ կը նետէին անոր վրայ, ու կը ծաղրէին անոր սնափառութիւնը :

Երբ Արարչին կը ներկայանան, Բէհէգէբուղը կը նայի անոր համակ բարութիւն արտացոլող դէմքին, իր ոչնչութիւնը կ'ըմբռնէ, զինաթափ կ'ըլլայ իր դոռողութենէն, ծռնկի կուգայ ու երկիւղածութեամբ կ'երկրպագէ իր Արարչին :

— Ոտքի ել, Բէհէգէբուղ, եւ ըսէ թէ ի՞նչ է խնդրանքդ, կ'ըսէ Արարչը մեղմ ձայնով մը :

— Տէր իմ, ես եկած եմ արարչագործութեան տարեդարձին առթիւ իմ շնորհաւորութիւններս ու յարգանքներս մատուցանելու իմ Արարչիս, եւ միաժամանակ խնդրելու, որ սուր կոտորներով ու երկար պոչով մը վարձատրէք զիս ու իմ զօրքերս, մենք ալ Ձեր ստեղծածներն ենք, եւ այս տօնակատարութեան առթիւ փոքրիկ վարձատրութեան մը արժանի :

Դառն ժպիտ մը կ'երեւայ Արարչի դէմքին վրայ, ու հատիկ հատիկ արտասանուած բառերով կ'ըսէ .

— Չարագործներ պարգեւատրելու սովորութիւնը չունիմ, բայց քանի որ այսօր մեծ օր մըն է երկնքի բնակիչներուն համար, չեմ ալ ուզեր որ այսօր երկնքի դուռը ծեծողը պարապ ետ դառնայ, ատոր համար խնդրանքդ պիտի կատարեմ, մանաւանդ որ շատ լաւ խորհած ես, դուք ձեր այդ ուղած սուր կոտորներով ու երկար պոչով, ուրիշ արարածի մը կերպարանք կ'ստանաք, եւ բոլորովին պիտի տարբերիք հրեշտակներէն, եւ չարի դործաւորներ լինելնիդ յայտնի պիտի ըլլայ իմ բոլոր արարածներուս, թող խնդրանքդ կատարուի, միայն թէ այս առաջին եւ վերջին խնդրանքդ ըլլայ, դժոխք դարձիր եւ այլեւս այստեղները չերեւնաս :

Բէհէգէբուղը դոհ, որ Արարիչը իր խնդրանքը մերժած էր, ծունկի կուգայ ու կ'երկրպագէ, ապա Արարչի մէկ ականարկին անսալով դուրս կ'ելլէ: Երբ Բէհէգէբուղը երկու սրածայր կոտոշներով ու երկար պոչով մը օժտուած դուրս կ'ելլէր, երկնքի բնակիչներու հետաքրքրութեան առարկայ եւ անոնց անվերջանալի քրքիչներուն պատճառ կը դառնար: Անոնք Բէհէգէբուղի այդ այլակերպութիւնը շատ զուարճալի կը գտնէին, մինչ Բէհէգէբուղը առանց դիտնալու թէ իր խնդրած այդ պարզեւնները ի՞նչ կերպարանք տուած էին իրեն, դոհ՝ որ իր ուղածը կըրցած էր առնել Արարչէն, կը սլանար դէպի վար, դէպի դժոխքը, իր զօրքերուն մեծ աւետիս մը տալու մտադրութեամբ: Բէհէգէբուղը հաղիւ թէ իր թագաւորութեան սահմաններուն մօտեցած էր, սարսափած կանգ կ'առնէ, ան դարհուրած էր իր դէմ ելլող կոտոշաւոր ու երկար պոչով այլանդակ արարածներէն, որոնց իր զօրքերը լինելուն էր հաստատար: Անոնք պօղանք աղեւնու չափ տխեղձ երեւոյթ մը ունէին, նախկին շնորհալիութիւնը տեղի տուած էր այլանդակութեան մը, որ իր մտքէն բնաւ չէր անցած, եւ դժբախտութիւնը հոն էր, որ այդ այլանդակութիւնը Արարչէն տրուած ըլլալուն համար անդարմանելի էր այլեւս:

Բէհէգէբուղը ոչ միայն կորսնցուցած էր քիչ առաջուան իր դոհունակ արտայայտութիւնը, այլ տխուր էր ու մտահոգ, քայլերը առաջ չէին երթար ու ցաւագար շեշտով մը ինքնիրեն կ'ըսէր. «Բայց ես ինչո՞ւ աճապարեցի, ինչո՞ւ Արարչին ներկայանալէն առաջ լաւ մը չխորհեցայ, ի՞նչ անխելօքութիւն էր իմ այս ըրածը»: Այնքան ընկճւած էր եւ այնքան յուսահատ, որ իր բնածին աշխուժութեան հետքն անգամ չէր մնացած վրան, ու մինչ այսպէս դիմուցածի մը յատուկ քայլերով կը յառաջանար, հանդարտ ու անաղմուկ հոսող գետ մը կ'ստիպէր զինք կանգ առնել: Գետին հանդարտութիւնը, անոր վճիտ ջուրերուն խաղաղութիւնը հմայած էին զինք, բայց հաղիւ այդ վճիտ ջրերուն վրայ ծռած, սոսկալի ճիւղ մը կ'արձակէ: Բէհէգէբուղը վախցած էր իր պատկերէն, ան կերպարանափոխուելէ վերջ, առաջին անգամն էր որ իր պատկերը կը տեսնէր այդ ջուրերուն մէջ ու կը դարհուրէր, նոր կ'ըմբռնէր իր գործած սխալին ահաւորութեան աստիճանը, յուսահատութենէն իր մաղբը կը փետտէր, չարաչար կը զղջար իր անխորհմութեանը վրայ, բայց այլեւս ուշ էր, ան երկընքն զրկուելէն վերջ իր շնորհալի արտաքինէն ալ զրկուած էր այլեւս, եւ դժոխքի բնակիչ լինելու արժանի արարած մը դարձած:

Բէհէգէբուղ յուսահատ ու չփութուած կը վազէ դէպի դեհներ, բայց հաղիւ թէ դժոխքին դռնէն ներս մտած էր, երբ չորս կողմէն լսուած դժգոհութեան ձայները աւելի կը յուսահատեցնեն զինք: Իր

զինուորներէն եւ ոչ մէկը դոհ էր այդ այլանդակ արտաքինէն, բոլորն ալ կ'ամբաստանէին Բէհէգէբուղը, որպէս պատճառ այդ այլանդակութեան, անոնք զիտէին որ Բէհէգէբուղը երկինք դացած էր, եւ Արարչին ներկայացած, այդ տեսակցութեան արդիւնք կը համարէին այդ այլանդակութիւնը, ընդհանուր ըմբոստութեան մը հետք կուգար չորս կողմէն: Բէհէգէբուղ վախէն կ'սկսի դողդողալ, քաջութիւն չունենար խոստովանելու թէ, իր սխալ մէկ դիմումին արդիւնքն էր այդ դժբախտութիւնը, ու իր զօրքերու զայրոյթէն ազատուելու համար, հեկեկալով կ'ըսէ. «Ես ալ ձեր կերպարանքը ստացած եմ, ես ալ չեմ ախորժիր այս այլանդակ արտաքինէն, բայց ի՞նչ կրնամ ընել, այսօր քարաշագործութեան տարեդարձն է, Արարիչը իր բոլոր արարածներուն վարձատրեց, մեզ ալ այս վերջին պատիժով վարձատրեց: Երկինքը այլեւս ընդմիշտ կորսուած է մեզ համար, այս արտաքինով մենք այլեւս չենք կրէար դրաւել զայն, այսուհետեւ մեր ուշադրութիւնը ամբողջապէս պէտք է կեդրոնացնենք երկրի վրայ, եւ չթողունք որ աստուածակերպ մարդոց հոգիները երկինք երթան, անոնք հոս կը ծնին եւ պէտք որ մեր գեհները մտնեն, ասով գոնէ մենք մեր վրէժը լուծած կ'ըլլանք Արարչէն, եթէ մենք իրեն չենք կրնար դպչել, գէթ իր պատկերի նմանութիւն ունեցողները յաւիտեանս յաւիտենից պիտի չարչարենք»:

Բէհէգէբուղը այս խօսքերը արտասանած ատեն, դառնօրէն կ'արտասուէր, ու իր աչքերէն հոսող արցունքներէն սեւ գետ մը կը դոխանար ու կ'սկսէր եռալով ու փրփրելով գեհներ մէջ շրջան ընել, առանց անկէ դուրս ելլելու: Բէհէգէբուղի ատելութեան թոյնն էր ան, որ արցունքի ձեւով անոր աչքերէն իջած ու այդ մշտաեւ գետը ձեւացուցած էր: Այդ ատելութեան գետին մէջ նէր որ պիտի նետուէին այլեւս աշխարհէն որսացուած աստուածակերպ մարդոց հոգիները: Սատանաները այլեւս պիտի չարչարէին Աստուծոյ պատկերը, ու այդ պիտի ըլլար իրենց մեծագոյն փոխվրէժը: Անոնք վրէժխնդրութեան այդ ձեւէն դոհ էին, որովհետեւ զիտէին թէ այդ աստուածակերպ մարդոց հոգիները, իրենց հոգի պատեանէն դուրս գալէ յետոյ ալ, կը պահէին իրենց զգայնութիւնը, հետեւաբար պիտի զգային ու տառապէին այնպէս, ինչպէս որ կ'զգային ու կը տառապէին իրենց կաւեղէն մարմնոյն մէջ եղած ատեն:

* * *

Երկնքի եւ դեհների մէջտեղ բացուած անդունդը մեծցած էր ու խորացած: Արարչի եւ սատանաներու թագաւորութիւնները վերջնականապէս բաժանուած էին իրարմէ: Հրեշտակները մարդիկ պաշտպանելու եւ անոնց հոգիները երկինք տանելու կ'աշխատէին, իսկ սատանաները՝ իրենց զիւլային ուղեղէն ծնած հազար ու մի հնարա-

մըտութիւններով, կը ջանային մոլորեցնել մարդիկ, աստուածային պատուիրաններուն հակառակ դործել տալ, որպէսզի վերջէն այդ խաբուած հոգիները ատելութեան դետը առաջնորդէին եւ անոնց տանջանքներով հրճուէին: Բէհէգէրուղը, այս անգամ որպէս չարութեան պաշտօնական թագաւոր, անդադար կը դառնար գեհենի մէջ, տանջանքի նորանոր ձեւեր կը հնարէր, եւ կը հսկէր անոնց անթերի դործադրութեան վրայ: Ան դոհունակութեամբ կը դիտէր իր մարդոց ժրջան դործունէութիւնը, որոնք ամէն վայրկեանին, Աստուծոյ պատկերը ունեցող հոգիներու խումբեր առջեւնին ձգած, գեհենը կը բերէին, ու ատելութեան սեւ դետը կը լեցնէին:

Օր մը, Բէհէգէրուղը իր քննական պտոյտը կատարած ատեն, կը տեսնէ մարդ մը, որ իր ծագումը մոռացած, ոչ միայն սատանաներուն կ'օգնէր մարդիկ չարչարելու դործերուն մէջ, այլ նաեւ այնպիսի դադանութիւն մը ցոյց կուտար, նորանոր չարչարանքներ հնարելու մէջ այնպիսի վարպետութիւն մը երեւան կը հանէր, որ սատանաներու նախանձն անգամ կը շարժէր: Բէհէգէրուղը դոհ այդ մարդու դործունէութենէն, կ'ուզէ մօտենալ անոր եւ շնորհաւորել, բայց ճիշտ այդ ատեն սատանաները խումբ մը մարդիկ գեհենէն ներս կը հրեն, Բէհէգէրուղի դնահատութեան արժանացած մարդը, կը վազէ ներս մտնողներէն միոյն վրայ, դետին կը նետէ դայն, երեսի վրայ կը դարձնէ, ապա ոտքէն բռնելով կ'սկսի դոհունակութեան հրէշային ճիշեր արձակել ու վազվզել գեհենի մէջ: Մարդ մըն էր ան, որ իր նմանները տանջելէն հաճոյք կ'ըզար: Բէհէգէրուղը չկրնալով իր հետաքրքրութիւնը զսպել, կը մօտենայ այդ տարօրինակ մարդուն, ու պահ մը ապշած աչքերով դայն դիտելէ վերջ կը հարցնէ.

— Ինչո՞ւ այդ մարդը երեսն ի վար կը քաջքես, կոնակի վրայ դարձուր որ մեր գեհենը տեսնէ եւ ծանօթանայ անոր:

— Չէ՛, տէր թագաւոր, կը պատասխանէ մարդը, այս անիծածը հայ է, եթէ կոնակի վրայ քաջեմ, պիտի սկսի պոռալ «Կեցցէ՛ անկախ Հայաստան, կեցցէ՛ ազատութիւն»: Որպէսզի այս շունի ձայնը ականջիս չհասնի, բերնին վրայ քաշկուտելը աւելի լաւ է, ասով աւելի կը չարչարուի, եւ քիթը միշտ դետին կը քսուի: Կ'երեւի դուք չէք ճանչնար այս անիծուած ցեղը, ասոնք շատ հպարտ են եւ ազատութեան սիրահար, մենք միեւակ այս շուններու հետ չենք կրնար դուրս ելլել, հոս սակայն տարբեր է, թող ազատութիւն երազեն որքան որ կ'ուզեն, թող քթերնին վեր բռնեն եթէ կարող են:

Բէհէգէրուղը դարձացած այդ մարդու գաղանթեան վրայ, բարեկամական շեշտով ու խնդումներս կը հարցնէ.

— Իմ սիրելի եղբայր, ի՞նչ ազգէ ես դուն:

— Թիւրք օղլու թիւրք եմ, տէր թագաւոր:

Բէհէգէրուղ շատ կը սիրէր թագաւոր տիտղոսը, այնպէս որ երբ թուրքը երկու անգամ թագաւոր կ'անուանէր դայն այնքան փառաքելաբան շեշտով մը, շատ դոհ կը մնայ իր այս նոր ծառայի ընթացքէն, ու կը հարցնէ.

— Ի՞նչ է անունդ եղբայր թուրք:

— Սալիմ Սաթիէլ, տէր թագաւոր, կը պատասխանէ թուրքը հպարտութեամբ:

— Շատ դեղեցիկ անուն մը ունիս եղբայր Սադայէլ, դուն այսուհետեւ իմ անմիջական օգնականս պիտի ըլլաս, իմ ամբողջ սատանաներուն մէջ քեզի պէս չար սիրտ ունեցող մը չկայ, դնա եւ քու այդ սադայէլավայել զլուխովդ, տանջանքներու նորանոր ձեւեր հնարէ, քու նմաններդ տանջելու համար:

— Բայց տէր թագաւոր, իմ անունս Սադայէլ չէ, Սալիմ Սաթիէլ է, մեր մօլլան այդ անունը տուած է ինծի, եւ ես չեմ ուզեր փոխել դայն. մենք թուրքերս միայն մէկ անգամ մեր մականունները փոխել ստիպուեցանք, այն ալ՝ Աթաթիւրքի ստիպման վրայ, հոս, փառք քեզի, անունս փոխելու պատճառ մը չունիմ:

— Սիրելի Սադայէլ, պէտք է դիտնաս որ, գեհենի եւ երկրի լեզուներու հնչումները տարբեր են, հոն՝ երկրի վրայ, քեզի Սալիմ Սաթիէլ կը կանչէին, իսկ հոս, դուն այլեւս Սադայէլ ես, դոհ եմ քեզի հանդիպելուս. կ'երեւի թէ ձեր թուրքերու մէջ չարութիւն դործելու համար, մեզմէ շատ աւելի վարպետներ կան, պիտի ջանամ այլեւս իմ անմիջական դործակիցներս թուրքերէն ընտրել, նկատած եմ որ դուք մարդիկ խաբելու, եւ անոնց ուշադրութիւնը տարբեր բաներու վրայ դարձնելով, ձեր հետապնդած նպատակին հասնելու դործին մէջ շատ վարպետ էք, ես արտաքինով բարի եւ անվնաս, մինչ իրականութեան մէջ՝ խաբեբայ եւ չարադործ մարդիկ շատ կը սիրեմ, եւ ճիշտ այդ տեսակ մարդիկ թուրքերու մէջ շատ կան, դուք այլեւս մեզ սատանաներուս համար, նախապատուութիւն վայելող ցեղ մըն էք, դուք գեհենի մէջ ձեր պատուաւոր տեղը ունիք: Գնա Սադայէլ, դնա՛, եւ հնարամտութիւնդ ցոյց տուր:

Ու այն օրէն մինչեւ այսօր, թուրքեր ու սատանաներ ձեռք ձեռքի տուած, երկրի վրայ կը խաբեն մարդիկ եւ սադայէլավայել ճարպիկութեամբ կ'արդարացնեն իրենց կազմակերպած հայկական ջարդերը, իսկ դժոխքի մէջ կը չարչարեն, աստուածային պատկեր ունեցող մարդ արարածներ:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ի Ա Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ն Ի Ի Թ	Էջ
1.— 451-1951	
2.— Երկու խօսք	
3.— Բանաստեղծը	9
4.— Խուսկը կրակին վրայ իր տէրը կը ճանչնայ	18
5.— Վարժապետը	29
6.— Առաջին եւ վերջին ջրօրհնէքը	38
7.— Նշան ախպար	51
8.— Աւելածու բրօքէսօր	57
9.— Սակաւախօսը	64
10.— Բզէզին հէքեաթը	97
11.— Հրաշագործ երեցիկները	122
12.— Նուարդին զոհը	157
13.— Իսկուխ խաթուն	189
14.— Ժամկոչ Մուկուչ	204
15.— Չարչի Վահան	243
16.— Ինչպէս ամուսնացայ	262
17.— Ծերացած գրիչը	273
18.— Տարօրինակ ուղեկիցը	281
19.— Գերմանացի թղթակիցը	288
20.— Թաղէոսին սաղմօսը	303
21.— Հիւսնի պէյ	315
22.— Աչճի Մանուկին անծեղը	326
23.— Գաբրիէլ Սողոմոնեան	334
24.— Ազատ Գայսէրլեան	345
25.— Յովսէփ եւ Մարիամ	368
26.— Երանի երիտասարդ մեռնողներուն	382
27.— Աշխարհը փոխուած է	388
28.— Աղքատին վիզը ծուռ կ'ըլլայ	410
29.— Արիւնոտ ծառը	419
30.— Ոսկի աղբաներ	430
31.— Մամփոսնի մաղբերը	435
32.— Աստուած ե՞րբ եւ ինչո՞ւ ստեղծեց հրեշտակներ եւ սատանաներ	459

Վ Բ Ի Պ Ա Կ

Էջ	Տող	Վերէն վար	Սխալ	Շիտակ
Էջ	Տող	Վերէն վար	Սխալ	Շիտակ
11	5	եմ	էր	
11	6	եմ	էին	
14	22	եւ այս ու այն կողմ կը նայէր, բան մը, մէկը փնտռողի մը—		
տաճողութեամբ:— Այս տողը ամբողջութեամբ գետնելու է 28-րդ տողէն անմիջապէս վերջ:				
24	33	սղաս	տղաս	
45	4	ծածկուած	ծածկած	
45	27	պատմութեան	պատմութեան	
654	33	1933	1922	
64	16	Պրագիլիոյ	Պրագիլիոյ մասին	
69	26	մտաժողովներու	պատմութեան	
74	26	կարծես	կարծեց	
78	29	մեռաջ	մեռած	
88	31	եւ տակաւին	եւ է տակաւին	
89	32	վասպուրականցիներու	վասպուրականցիներու	
92	1	չար	վար	
98	9	աշխատեցներ	աշխատեցներ	
99	26	յաջողէր	յաջողէր	
105	5	արդ	մարդ	
112	26	հանոյք կզգան քէ ցաւ	հաճոյք կ'զգան քան թէ ցաւ	
120	39	մարդու պէս	մարդ մը	
124	21	սկստուած	սկստուածն	
135	24	պակումներ	պարտկում եր	
136	16	կայտակարարու	կայծիկներու	
141	28	կարծեց	կարծես	
144	23	նոյեղու	նայելու	
153	35	կընդունէր որ	կ'ընդունէ իր	
171	8	լոցի	լոցին	
172	19	աղբիւրի	աղբիւրին	
179	10	աստուածներու	աստուածներու	
181	39	փորձէր	փորէր	
194	33	աջեխաշ	աղէխարշ	
220	32	վատահէր	վատահած էր	

- 224 6 Առաջին երկու բառերէն վերջ աւելցնել հետեւեալը. — բայց
քնացած աստին հաւի պէս մորթուիլը անպատիւ բան է
- 256 38 կը լեցուի կը լեցնէ
- 280 31 առջեբով աչքերով
- 286 37 չէ չէի
- 286 38 ինչ եւս է ինչ եւ է
- 288 23 ճապենական ճափոնական
- 291 29 դիմանամ դիմանալ
- 293 16 մտաւ մտայ
- 297 38 հիանալու հիանալու փոխարէն
- 333 5 ատ շատ
- 343 12 փոքրիկ փոքրիկ
- 350 16 պէս որպէս
- 358 26 եւ ես
- 363 36 էր իր
- 363 18 որ եփ մը որ ելէ ափ մը

Este libro se terminó de
imprimir el 15 de Febrero
de 1952, en los talleres de
"Armenia", El Salvador
4625 - Buenos Aires.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0357888

37 112